

**GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**
Published Quarterly Issue

Sep – 2017

Issue – III

Volume – VI

ISSN No. 2394-8426
UGC Approved Journal Sr. No. 48455
International Impact Factor 3.325

-: Publisher By :-

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal

ISSN 2394-8426 with International Impact Factor 3.325 | UGC Approved Journal Sr. No. 48455

Online Available At : www.gurukuljournal.com

Index

Paper No.	Title Of Paper	Author	Page No.
1	Challenges Facing The Teachers In Implementation Of CBT (Competency-Based Training) Curriculum In Community College - Sana'a	Mr. Shamsan Mahmoud Hamoud Al-Hussaini & Dr. Shobhana Joshi	1-8
2	Economic Impact Of Human Health On Rural Households: A Case Study	Dr. P. Periyasamy & Dr. K. Govindarajalu	9-20
3	A Study On Impact Of Remonetisation To Indian Economy	Prof. Ajit V. Khajgiwale	21-27
4	भारतीय राज्यव्यवस्था, धार्मिकता आणि सामाजिक संरचना : बदल आणि प्रश्न	प्रा. राजू पांडूरंगजी लिपटे	28-29
5	Whitman's 'Leaves Of Grass': The Epic Of America	Dr. P. N. Meshram	30-33
6	Juridical Personality Of Rivers: Its Governance And Implications	Nabasmata Bordoloi, & Prof. Sujit Sikidar	34-36
7	Female's Identity Vs. The Patriarchal World In Ibsen's Hedda Gabler	Mr. Ibrahim Abdu Mohammed Maslamani	37-39
8	Globalization And Indian's National Security	Dr. Arvind Kumar	40-43
9	ग्रामपंचायतीमधील नवीन सुधारणा – 2017	प्रा. डॉ. एच. एस. कुचेकर	44-48
10	“Pass Book To Passwords- An Evolution Of Personal Banking Services By Uttarakhand Gramin Bank In Dehra Dun Region”	Mini Mehta, Dr. Deepak Sahni & Dr. Suman Vij	49-57
11	चंद्रपूर जिल्ह्यातील भूमी पोषण क्षमता	डॉ. डी. ए. पारधी आणि प्रा. सचिन पी. भसारकर	58-61
12	भारतातील खोती पध्दत, महार वतने, सावकारी पध्दत आणि कामगार कल्याण विषयक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका	प्रा. जी. ए. शंभरकर	62-65
13	नागपूर विभागातील वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनांचा विकास व शहरीकरण	डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के	66-70
14	भंडारा जिल्ह्यातील उद्योजकता विकास कार्यक्रम व महिला उद्योजक	श्री. मदन जी. प्रधान	71-76
15	व्यसनाधिनता एक सामाजिक समस्या	प्रा. डॉ. व्ही. जी. चव्हाण	77-81
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतातील जलसंधारण विकास	प्रा. जी. ए. शंभरकर	82-84
17	माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ : संक्षिप्त परिचय	प्रादिलीप गोविंदा पाटील.	85-89
18	Rural Education And Village Development	Dr. Devendra R. Bhagat	90-94
19	Treatment Of Love And Betrayal In The Plays	S. K. Singh	95-100

	Of Shakespeare		
20	Impact Of Big Data On Social Media	Sadia Parvez	101-106
21	Total Quality Management (TQM) In Teacher Education	Dr Shashikant Yadav	107-110
22	Evaluation Of Soil Samples From Different Areas Of Chandrapur (M.S.)	V. D. Umare	111-115
23	Employment Opportunity Through SGSY-Shgs In West Bengal With Special Reference To Purba Medinipur District	Dr. Swapan Kumar Barman	116-120
24	Teaching And Learning English Language Through Literature: The Case Of Teaching English In The Under Graduate Level In Yemen	Mr. Hussein Ahmed Abdo Rajhy	121-126
25	The Relationship Between Knowledge Economy And Human Resources Development	Mr. Sultan Mohammed Gaber Abohadi & Dr. Ganesh V. Shetkar	127-132
26	To Study Of Myopic Visually Handicapped Adolescent. Regarding Intelligence And Acedemic Achievements	Dr. S.P. Lohi (Rokde)	133-136
27	Women's Work Participation And Empowerment- An Analysis	Ankita Tripathi	137-143
28	शिक्षक- प्रशिक्षणातील 'आंतरवासिता' प्रात्यक्षिक अंमलबजावणीचा अभ्यास	डॉ. विजया पाटील	144-149
29	Financial Inclusion In India: Problems And Prospects	Dr. Inderjit Singh	150-160
30	अंबाजोगाई तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखाली येणाऱ्या कुटूंबातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणात येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास	गित्ते त्रिंबक गोंविद & डॉ. अंधारे एस.जी	161-163
31	एल. आय. सी. काळाची गरज	डॉ. के. बी. मोहरीर & सुमिता एस. चिटमलवार	164-168
32	सार्वजनिक आरोग्य : एक अभ्यास	सोनल फुलसिंग जाधव & मधुकर पिराजी शेळके	169-173
33	कृषी क्षेत्रातील माहिती व दळणळण तंत्रज्ञानाच्या (आय.सी.टी.) वापराचे महत्त्व : एक अभ्यास	प्रविण साहेबराव शिंगणे	174-179
34	Entrepreneurship Development In India	Prof. Dr. Sunil G. Naranje	180-183
35	गडचिरोली जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांची राजकीय जागृती	भगवान व्ही. धोटे	184-187
36	भारतीय समाज जात आणि लिंग विषयक असमानता	प्रा. सुधाकर माटे	188-190

37	Lowest Among The Low: Status Of Scavengers In Contemporary India	Ruchi Awasthi	191-199
38	बीसवी सदी के अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासों में दलितचेतना	प्रा. जाधव ज्ञानेश्वर भाऊसाहेब	200-203
39	A Study Of Innovative Pedagogies To Enhance Teaching Learning Process	Dr Resham Chopra & Dr Swapna Pillai	204-208
40	E-Commerce: A New Way Of Business Transaction	Dr. Rahul Sawlikar	209-213
41	तुगलक सुल्तान और हिंदू	मनीष त्रिपाठी	214-217
42	मेळघाट विभागातील आदिवासींचा रोजगार स्थलांतर यामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर होणारा परिणाम	प्रा. डॉ. एम.बी. शेळके	218-223
43	मन्नेरवारलु जनजाति में सामाजिक परिवर्तन : एक अध्ययन (नांदेड जिलेके विशेष संदर्भ में)	एम.बी. येरकलवार	224-230
44	मुगल प्रशासनिक व्यवस्था में मनसब की भूमिका	प्रवीण पाठक	231-237
45	नक्सलवाद : समस्या एवम् समाधान	नेमीचंद्र पालीवाल	238-244
46	Labour Migration And Recruitment In Tea Garden Of Assam	Dr. Putul Borah	245-250
47	ENLIGHTENMENT with 'e-PEDAGOGY' (With special reference to Higher Education)	Dr. Rashmi Singh, Dr. Vikas Singh	251-256
48	महाराष्ट्रातील बिगर - कृषी सहकारी पतसंस्था; वाटचाल, आव्हाने आणि उपाय	श्री जगपात बी.एस. & ढाकणे संदीप अण्णासाहेब	257-261
49	Identification of Areas for Implementation of Lean to Eliminate Sand Inclusion Defect in Cast Iron Castings	V. S. Deshmukh, Dr. S.S.Sarda	262-266
50	Effect of subinhibitory concentrations of Methicillin and Vancomycin antibiotics on the DNase production of Methicillin Resistant Staphylococcus aureus.	Vaishali U. Thool & Bharat J. Wadher	267-273
51	भारतीय राज्यघटना आणि मानवाधिकार	डॉ. प्रमोद एस. शंभरकर	274-278
52	स्वतंत्र भारत में दलित आन्दोलन	डॉ. (श्रीमती) सज्जन पोसवाल	279-282
53	Training as a vital driver for Sustainable Development-with extraordinary reference to market structure of a country like India	Dr. Vijay Prakash Srivastava, Mini Srivastava & Dr. Monika Srivastava	283-289
54	आता होऊन जाऊ द्या ! : एक लढाऊ बाण्याची काव्यानुभूती	प्रा. डॉ. संजय लाटेलवार	290-294
55	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक सामाजिक विचार	डॉ. हेमचंद्र दुधगवळी	295-297
56	The Species of Emotions in Duryodhana's Mind: Unravelling the Psyche in 'The Assembly Hall' of the Mahabharata	Dipak Sarkar	298-306

**Challenges Facing The Teachers in Implementation of CBT (Competency-Based Training)
Curriculum in Community College - Sana'a**

Mr. Shamsan Mahmoud Hamoud Al-Hussaini

Ph. D. Researcher, . of Education Dr. B.A.M.U- Aurangabad M.S.

A lecture, Community College - Sanaa.

And

Dr. Shobhana Joshi

Prof. &Head,

Dept. of Education, Dr. B.A.M.U- Aurangabad M.S.

Abstract

This paper investigated the challenges facing teachers in implementing competency based training curriculum in Community College Sana'a. The method used for this paper is a descriptive analytic method. The instrument of data collection for this research paper was a questionnaire. The sample of the study was selected randomly from the different majors in the Community College Sana'a. They were 15 teaching staff members in Community College Sana'a. An online questionnaire was used to collect the data. The collected data were analyzed and interpreted using the descriptive statistics. The findings established that teachers in Community College Sana'a faced a variety of challenges which hindered the effective implementation of competency based training method in teaching. In the light of the results the most four challenges were elicited from several challenges provided in the questionnaire. The most difficulty perceived by the teachers in the study was the lack of in service training courses. In the light of the results some suggestions were recommended to overcome the challenges faced by the teachers of Community College Sana'a in implementing the Competency Based Training.

Keywords: Challenges, implementing, competency-based training (CBT), teachers, Community College, Sana'a,

Introduction

Competency-Based Training (CBT) is a very new approach of teaching in the educational system in Yemen. It has been only used in the Higher Professional Programs in Community College Sana'a and in the Technical Institute in Aden. It aimed at providing technical bachelor degree through four -year courses under the supervision of a Dutch Organization called NUFFIK as a fund for Yemeni Vocational and Technical Education. Such program started in 2006 in the above mentioned institutions. Such program aimed at equipping graduates with sufficient knowledge and life skills for them to survive academically and socially in the modern world (Kitta & Tilya, 2010). It helps students to increase the mastery of skills, knowledge and developing of self confidence in problem solving. Therefore it is seen as an approach which improves students' academic achievement (Harris, Guthrie, Hobart and Lundberg, 1995; Weddel, 2006).

This approach of teaching, CBT, is part of the student-centered approach which is new for both teachers and students in Yemen. It is observed that some teachers are not implementing this new method properly because the targeted prescribed syllabus of CBT is not clear enough for some of them. Moreover there is a lack of clarity among implementers and curriculum developers and also for book writers. Kimaryo (2011) argued that the implementation of competency based training method in schools had been complex since its introduction because teachers still focused on developing content with the hope that the learners would develop the intended competences

---

automatically. For effective CBT implementation to occur, there should be teachers' orientation and training, appropriate teaching and learning resources and adequate classroom. This study is the first work done in Yemen. In this regard, it was necessary to conduct a study on the challenges which teachers face in implementing the competency based training method in Community College Sana'a.

Research problem

Despite the fact that the competency based training method has been implemented for eleven years in Community College Sana'a, it appears that challenges related to CBT implementation have not been studied in Yemen so far. This is because CBT is only used in the Higher Professional Program in Sana'a Community College and in the Technical Institute in Aden. Moreover, many teachers had not used CBT method in their teaching. They have no previous experiences in teaching with this new method of teaching. The challenge for these teachers is even more difficult.

Literature review

Competency-Based Approach was adopted in the educational system to give the learners a chance to develop their competencies by creating new knowledge and skills necessary for them in everyday life. Boudouda S.& Khelkhal N. (2012). It attempts to break away from the regularly scheduled classroom model, where students study the same subject matter at the same speed in a cohort of fellow students. Competency-based learning is a relatively new approach to learning design which is proving increasingly popular with employers and suits certain kinds of learners such as adult learners seeking to re-skill or searching for mid-level jobs requiring relatively easily identifiable skills. It does not suit though all kinds of learners and may be limited in developing the higher level, more abstract knowledge and skills requiring creativity, high-level problem-solving and decision-making and critical thinking. Shan'a (2015).

This approach emerged in the United States in the 1970s and can be described as "defining educational goals in terms of precise measurable descriptions of the knowledge, skills, and behaviors students should possess at the end of a course of study" Richards & Rodgers, (2001 , p.141). Description of essential skills, knowledge, attitudes, and behaviors required for effective performance or real-world task or activity serve the basis for organization of instructional content (Richards& Rogers, 2001, p.144).

Competence is a set of skills, knowledge and behaviours someone needs to have achieved in order to perform tasks or activities at school and in the world of work (Sullivan, 2005 cited in Masha, 2012). The Oxford Advanced Learner's Dictionary defines "competence" as "the ability to something well" and as "a skill that you need in a particular job or for a particular task"

The CBE (Competency-Based Education) movement arose out of the need to have a curriculum that resulting directly from the problems, issues and characteristics of the changing society (Kliebard, 2004). Mulder (2004) asserts that competence-based education became primarily associated with behaviourism, mastery learning and modular teaching. Generally, the competence-based education movement grew out of dissatisfaction with programmes in the post-secondary education because many colleges and universities offered programmes that had no

clear objectives with respect to what the students were actually being trained to do or be (Mulder, 2004).

The CBT value for developing practical or vocational skills or competencies is more obvious, but increasingly competency-based learning is being used for education requiring more abstract or academic skills development, sometimes combined with other cohort-based courses or programs. The Western Governors University, with nearly 40,000 students, has pioneered competency-based learning, but with the more recent support of the Federal Department of Education it is expanding rapidly in the USA Mulder, (2004).

Competency-based training is particularly appropriate for adult learners with life experience who may have developed competencies or skills without formal education or training, for those who started school or college and dropped out and wish to return to formal study, but want their earlier learning to be recognized, or for those learners wanting to develop specific skills but not wanting a full program of studies. Competency-based learning can be delivered through a campus program, but it is increasingly delivered fully online, because many students taking such programs are already working or seeking work, Shan'a (2015)

Competency-based learning or Competency-Based Education and Training is an approach to teaching and learning more often used in learning concrete skills than abstract learning. It differs from other non-related approaches in that the unit of learning is extremely fine grained. Rather than a course or a module every individual skill/learning outcome, known as a competency, is one single unit. Learners work on one competency at a time, which is likely a small component of a larger learning goal. The students are evaluated on each individual competency, and only once they have mastered it, they move on to others. After that, higher or more complex competencies are learned to a degree of mastery and isolated from other topics. Another common component of Competency-based training is the ability to skip learning modules entirely if the learner can demonstrate they already have mastery. That can be done either through prior learning assessment or formative testing. Shan'a (2015)

As a conclusion, this new approach is based on developing learners' competencies in order to help them to face some problems in their daily life. It aims to enable learners to put what they have learned in other life settings. For that reason, the CBT come to relate the two settings: school life and real life setting, to help learners become competent in their society.

Research objectives

- 1- To explore the challenges which teachers face in implementing the competence based training curriculum in community college Sana'a.
- 2- To establish teacher's suggestions on how to overcome those challenges

Significance of the study

The findings will hopefully help college lecturers to overcome their difficulties in using the CBT method of teaching. Teachers, inspectors, syllabus designers, and policy makers in community college Sana'a will find relevant insights to their decisions.

Methodology of study

The research method used for this study is a survey method. The instrument of data collection for the research was a questionnaire and the researcher's observation. The respondents were chosen

randomly from staff teachers in community college Sana'a. The researcher sent the online questionnaire to the group of staff members selected from Community College, Sana'a. 15 respondents constituted the sample of the study. They were from various departments namely, department of English, Mechanical Engineering, Graphics, Networking, Information Technology, Mathematics, Business Administration, Mechatronics Engineering, Electronics Engineering, and Computer Science. There was one respondent chosen from each department except the department of English which contains 6 participants.

Sample distribution

Table no. (1)

Distribution of the respondents

Participants	Male	Female	Total No.
	11	4	15
Percentage	73.3	26.7	100%

As shown in table no. 1, the numbers of respondents from the academic staff in the Community College Sana'a were 15 teachers. 11 of the respondents were male teachers (73.3%) of the sample. The female teachers were 4 which equal (26.7%).

Table no. (2)

Distribution of the respondents' qualification

Qualifications	bachelor	Master	Ph.D.	Total
N.	5	8	2	15
Percentage	33.3%	53.3	13.3	100%

The table (2) above showed the qualifications of the respondents. It showed that 5 respondents had Bachelor degrees which constitute (33.3%). 8 of the respondents had master degrees and constitute 53.3%. 2 of the respondents had Ph.D. degree which constitute 13.3%

The results of the study

The table no.3 below presents the most and the lowest difficulties perceived by the respondents in this study. It showed the respondents' opinions about all the difficulties. The statements of the questionnaire are ordered descendingly from the most difficulty facing the teachers to the lowest ones.

1. Strongly agree
2. Agree
3. Undecided
4. Disagree
5. Strongly disagree

Table no(3)

Analysis of the data

Difficulties in implementation of CBT (competency based training)	N	1	2	3	4	5
1- Lack of in-service training to teachers especially novice to keep them up-to-date with the new CBT(competency based training) curriculum	15	13 86.7%	1 6.7%	0	1 6.7%	0
3- Lack of experience, knowledge and understanding about the CBT (competency	15	10 66.7%	4 26.7	1 6.7%	0	0

based training) by majority of teachers especially those who are using it for the first time			%			
17- The financial support to the program stopped	1 5	11 73.3 5	2 13.3 %	0	2 13.3 %	0
6- The absence of enough laboratories and libraries as factors hindering effective learning through practical and experiments	1 5	7 64.7 %	7 46.7 %	0	1 6.7%	0
15- Since the beginning of the project, there has been no development or updating of the contents of the module specification to meet the needs of students in the labor market.	1 5	5 35.7 %	8 57.1 %	2 13.3 %	0	0
8- The Yemeni students tend to depend entirely on their teachers to provide knowledge, which is contrary to the spirit of CBT(competency based training).	1 5	6 40%	7 46.7 %	0	2 13.3 %	0
5- Lack of access to internet as the main reference for both teachers and students.	1 5	6 40%	6 40%	2 13.3 %	1 6.7%	0
4- Most of the students are achieving their assignments in the form of copy paste.	1 5	5 35.7 %	7 46.7 %	2 13.3 %	1 6.7%	0
10- There is misuse of specified criteria of assessment.	1 5	6 40%	4 26.7 %	3 20%	2 13.3 %	0
16- Wrong selection of the new students	1 5	4 26.7 %	6 40%	3 20%	2 13.3 %	0
9- Students are not prepared from the primary stages of learning for using the competency-based training method which leads to difficulties in teaching through this method..	1 5	5 35.7 %	5 35.7 %	1 6.7%	4 26.7 %	0
11- Some of the activities used in the module specification are irrelevant to the students' level.	1 5	1 6.7%	8 57.1 %	2 13.3 %	4 26.7 %	0
13- There is a redundancy and repetition in some tasks that are not relevant to the students' need in workplace.	1 5	2 13.3 %	5 35.7 %	3 20%	5 35.7 %	0
7-The majority of the admitted students have a low academic ability, so that it is difficult to	1 5	2 13.3	6 40%	0	5 35.7	2 13.

implement the CBT(competency based training)		%			%	3%
12- Some of the activities in the module specification are irrelevant to the students' requirement.	1 5	0	6 40%	4 26.7 %	4 26.7 %	1 6.7 %
14- The competency-based training CBT is not suitable for most of slow learners because they do not want to work and search to develop their own ideas, but they want everything ready without effort	1 5	1 6.7%	2 13.3 %	1 6.7%	11 73.3 %	0
2- The time allotted of the block is not sufficient enough to improve students' competencies and and complete the tasks	1 5	1 6.7%	3 20%	2 13.3 %	7 46.7 %	2 13. 3%

As shown in the table no. 3 above, the first statement is the most difficulty perceived by the respondents. 13 teachers (86.7%) of the respondents strongly agreed that lack of in-service training to implement the CBT in their teaching is one of the major difficulties they are facing. It revealed that the teachers are not trained enough to use the CBT especially the novice teachers. The result also showed that one teacher agreed about this difficulty and one disagreed.

The second most difficulty perceived by the respondents is the third statement. 10 respondents (66.7%) strongly agreed that the lack of experience, knowledge and understanding about the CBT (competency based training) is a major difficulty challenging the teachers in implementing CBT in their teaching. Also 4 of the respondents (26.7%) agreed about this difficulty except one of the respondents did not decide about this difficulty.

The third most difficulty perceived by the respondents is the statement number 17. 11 participant teachers (73.3 %) strongly agreed that stopping the financial support is also a big challenge that affects the successful implementation of the CBT in their teaching. 2 participants (13.3%) did agree about this difficulty and 2 participants (13.3%) disagreed. This revealed that the financial support is very important for the implementation of the CBT successfully.

The respondents as shown in the table no. (3) above perceived that statement number 6 is a major difficulty facing them. The result revealed that 7 respondents (46.7%) strongly agreed and 7 teachers (46.7%) agreed that the absence of enough laboratories and libraries is a major problem for them in successful implementation of the CBT in their teaching. The result also showed that only one (6.7%) of the respondents disagreed about this difficulty.

Results also showed that the following challenges are faced by the teachers of Community College Sana'a. The challenges are provided here in this list along with the percentages as shown in the table no. (3).

1- (92.8 %) of the respondents agreed that there has been no development or updating of the contents of the module specification of the CBT to meet the needs of students in the labor market since the beginning of the program.

2- (86.7 %) of the respondents agreed that the majority of Yemeni students tend to depend entirely on their teachers to provide knowledge.

- 3- (80%) of the respondents agreed that the lack of access to internet as the main reference is also one of the major difficulties facing the teachers in successful implementation of the CBT.
- 4- (80%) of the respondents agreed that most of the students are achieving their assignments in the form of copy paste. And this is an objection to the norms and rules of the CBT.
- 5- (66.7%) of the respondents agreed that there is a misuse of specified criteria of assessment.
- 6- (66.7%) of the respondents agreed that the wrong selection of the new students is a problem facing teachers to implement the CBT method in their College.
- 7- (71.4%)of the respondents agreed that students are not prepared from the primary stages of learning for using the competency-based training method which leads to difficulties in teaching through this method.
- 8- (53.3%) agreed that some of the activities used in the module specification of the CBT are irrelevant to the students' level and this is a challenge facing them in the implementation of the method properly.

The results of question 18 in the questionnaire revealed that the most four difficulties from the respondents' points of view are:

- 1- Since the beginning of the project, there has been no development or updating of the contents of the module specification to meet the needs of the labor market.
- 2- Lack of in-service training to teachers especially novice to keep them up-to-date with the new CBT (competency based training) curriculum.
- 3- The financial support to the program stopped.
- 4- There is a misuse of the specified criteria of assessment.

Suggestions on overcoming the CBT challenges

The respondents suggested the following solutions to overcome the most four challenges facing them:

- 1- Providing teachers with enough training courses.

The respondents suggested that teachers should be trained and re-oriented towards CBT through workshops and seminars. According to the respondents, the lack of in-service training on CBT was a big hindrance to the successful implementation of CBT. Indeed, before any implementation of the new curriculum, the curriculum providers should make sure that they train all teachers to equip them with knowledge and skills. Even during the service they should think deeply how to hold frequent training workshops to provide the teachers with the ways of dealing with the new curriculum and to equip them with the new techniques and aids to facilitate their teaching using the CBT.

- 2- The respondents suggested that there should be a frequent updating to the contents of the module specification so that it will meet the needs of the labor market. They indicated that the college should organize programs for the development and updating the curriculum in order to address the society's needs.
- 3- 10 respondents (66.7%) suggested that the financial support from the Dutch government should be continued. They indicated that the college must contact the government either to ask the supporters to continue their fund or to find another source of support.

4- The teachers suggested that there must be a sufficient evidence to ensure that the candidate meets the competency specified by the current standard. The candidate must not be asked to provide an evidence for or be assessed against activities that are outside the scope of the unit standard. The curriculum designers should provide the module specifications with specific criteria for assessment of the students' competencies. And the teachers should follow the specified criteria during the process of assessment.

References

- 1- Boudouda S.& Khelkhal N. (2012) Problems Facing Teachers in Implementing the Competency-Based Approach in Teaching Writing: A Case Study of EFL Secondary School Teachers in Batna, MA in Science of Language, Biskra University
- 2- Harris, R., Guthrie, H., Hobart, B., & Lundberg, D (1995). Competence-based education and training: Between a rock and whirlpool. South Melbourne: Macmillan Education
- 3- Kitta, S. & Tilya, F. (2010). The status of learner- centered learning and assessment in Tanzania in the context of the competence based curriculum. *Papers in Education and Development No 29*, 77-90.
- 4- Kimaryo, L. A. (2011). *Integrating environmental education in primary school education in Tanzania: Teachers' perceptions and teaching practices*. Finland: Abo Akademi University Press
- 5- Kliebard, M.H. (2004). *The struggle for the American Curriculum*. (3rd Ed). USA: Routledge Falmer
- 6- Mosha, H. J. (2012). *A case study of learning materials used to deliver knowledge and skills or competency-based curricula (in Tanzania)*. Association for Development of Education in Africa (ADEA).
- 7- Mulder, M. (2004). *Competence based performance. On training and development in the agri-food complex*. Wageningen: Wageningen University.
- 8- Richards, J. C. and Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. (2nd edition) Cambridge University Press. p.141-149.
- 9- Schilling, J. F., & Koetting, J. R (2010). Underpinnings of competency-based education. *Athletic Training Education Journal* 5(4), 165-169.
- 10- Shan'a, s. (2015). A Term Paper on Approaches to Syllabus Design, submitted to Sana'a University as a partial requirement for Ph. d. Program.
- 11- Weddel, S. K. (2006). *Competency based education and content standards*. Retrieved on December 17, 2015, from www.cde.state.co.us/cdeadult/.../pdf

Economic Impact of Human Health on Rural Households: A Case Study

Dr. P. Periyasamy*

Assistant Professor,
P.G Dept. of Economics,
Calicut University Centre,
Kadmat Island, U.T of Lakshadweep,
E-mail: periyasamyphd19@gmail.com

Dr. K. Govindarajalu**

Professor and Head,
Dept. of Economics,
Bharathiar University,
Coimbatore -46, Tamil Nadu
E-mail: kgkovai@gmail.com

Abstract

This paper focuses on estimating the economic value of individuals health loss occurred to the individuals due to sago industrial pollution in Salem district, Tamil Nadu. Data for this study was collected from 413 households from both polluted and non-polluted villages by adopting stratified random sampling technique. Regression analysis and t – test were used to analyse the health damage cost, seasonal variation of health issues and wage loss. The regression results show that the health damage cost extensively and turned significantly at 5 per cent level. The variation of medical expenditure in summer season is 4.50 times higher in polluted villages compared with controlled village. Similarly, the winter season is 8.74 times higher in polluted villages compared with control village. It is suggested that there should be cooperation between the sago factories owners and other stakeholders that they can be able to learn from each other's experience for improved environment, production, management of human health and to protect the ground water and water bodies.

Keywords: economic impact, human health, rural households, sago effluents, health damage cost.

Background of the Study

In recent times, rapidly growing population and increasing industries has increased the demand for fresh water. Water pollution is arguably the most serious threat to a number of economic activities. Major factors responsible for water pollution are the industrial sector especially processing industries. The problems of water pollution acquire greater relevance in the context of agrarian economy like India. Polluted water contains chemicals and other hazardous materials that affect human health, soil quality, water quality, land productivity, livestock population and also the drinking water sources. These problems persist in sago industrial pollution in Salem District of Tamil Nadu. 'Sago units are concentrated in Salem, Attur, Namakkal, Rasipuram, Dharmapuri taluks in Tamil Nadu enjoys monopoly in sago and Tapioca/Starch production in the whole nation' (Balagopalan and Nanda, 2000; Sathya and Ravichandaran, 2010; Amuthavalli and Murugesan, 2012). 'Sago industry is an agro-based small-scale industries being highly seasonal and run only 5 to 6 months in a year, which facilitates rapid development of the particular region' (Chockalingam et al., 2005; Sathya and Ravichandaran, 2010).

Tapioca or cassava (*Manihot esculenta crantz*) was introduced in India during the later part of the 17th century by the Portuguese living in the state of Kerala (Subashini et al., 2011; Sathya and Ravichandaran 2010). Sago is commonly known as "Tapioca" and is prepared from the milk of "Tapioca root". Tapioca is valued for its starch content and mainly used by sago industries. It contains 30-35 percent of starch, high carbohydrates, calcium and vitamin C (Subha and Muthukumar, 2012). Hence, sago manufacturing is one of the chief food industries in the Southeast Asia. It is a close alternative for wheat and rice in the diet for many people, especially

in North India. The large consuming sectors of the Tapioca/Starch, sago are food industries, cattle feed manufacturing, adhesive manufacturing and chemicals like dextrin manufacturing, and sizing units in textile industry (Sathya and Ravichandaran, 2010). There are 3,226 Sago industries in Tamil Nadu, of these 1,522 are small, 388 medium and 205 are of larger scale (Subha and Muthukumar, 2012). Sago industries employ about five lakh people both directly and indirectly. The estimated total area under cassava cultivation in Tamil Nadu is about 1.1 lakh hectares with an annual production of 40 lakh tons showing an average productivity of 38 tonnes per hectare, which is the highest in the world. In India 61 percent of cassava cultivation is contributed by Kerala, 29 percent by Tamil Nadu, 9 percent by Andhra Pradesh and the rest by the other states. Therefore, production from southern states of India meets upto 80 percent of the country's demand (Srinivas and Anantharaman, 2005; Sathya and Ravichandaran, 2010).

Statement of the Problem

Rapid industrialization in Salem district of Tamil Nadu has resulted in a significant deterioration in water quality. The major problem with the ground water is that once contaminated, it is difficult to restore its quality. Although industrial effluents, poor infrastructure, foul smell, discharge of sago wastewater mixed with agricultural land are among the many sources contributing to increased water pollution and alarming to health impact. Generally, prolonged exposure to water pollution may lead to psychological irritation, headache, fatigue, asthma, high blood pressure, heart disease and even cancer. Such health problems clearly have economic costs arising from expenses incurred in treating the disease and loss of productivity. Hence there is a need and concern for the protection and management of ground water quality. In this context, the present study is emphasised on relevant and significant studies in the areas of water pollution in different economic activities.

Theoretical Background and Review of Literature

Externalities arise when certain actions of producers or consumers have unintended external (indirect) effects on other producers or/and consumers. Externalities may be positive or negative. Positive externality arises when actions by an individual or a group confer benefits to others. A technological spill over is a positive externality and it occurs when a firm's invention not only benefits the firm but also enters into the society's pool of technological knowledge and benefits the society. Negative externalities arise when actions by an individual or group produces harmful effects on others. Pollution is a negative externality. When a factory discharges its untreated effluents in a river, the river is polluted and the people using the same polluted river water bear costs in the form of health costs or/and water purification costs. So, an activity generating positive externality has higher social benefits than private benefits and in an activity generating negative externality; social costs are higher than the private costs. Thus, in the presence of externalities, social benefits (costs) and private benefits (costs) differ. (U. Sankar, Environmental Externalities). A negative externality is the uncompensated loss of welfare provoked by one economic agent other (incomplete sentence, so complete it) (Pearce and Turner, 1990).

Few studies have attempted an estimation of health impacts from sago industrial pollution in Salem district of Tamil Nadu emphasized the significance of agro based industries (Rao, 1978;

Austin, 1981; Olayiwola and Adeleye, 2005; Pardeep and Shehrawat, 2006; Kamalakannan, 2006; and Iqbal, 2006). A study conducted by Tamil Nadu Pollution Control Board (TNPCB), 2001 has revealed that apart from Total Dissolved Solids (TDS) other parameters like sulphate, chloride, and nitrate in the sample wells situated near by sago industries in two villages in Attur taluk are higher than the standards prescribed by TNPCB. They have also found that ground water levels in the sample wells located nearby sago industries have decreased by 1-2 meters in the last three years. Sago industries located in the Attur taluk caused severe damage to the river Vashista Nadhi. Another study by Muthusamy and Jayapalan, 2001 discussed the effect of sago and a sugar industry effluent on plants. Accumulation of heavy metals was identified in the irrigation of lands nearby sago and sugar industries with the polluted water of sago and sugar industries.

Ilangovan, 2004 examined the environmental degradation due to the discharge of sago industry effluent. It was found that high organic content of sago effluent had caused water, air and land pollution. Similarly, Punamitha Dasgupta, 2004 evaluated the health damages from water pollution in urban Delhi. The study is based on the theory of utility maximizing consumer behavior using health production function approach. The author has used production function technique instead of the traditional Contingent Valuation Method for valuing the health damages. Further, Vydhanathan, 2005 has evaluated pollution generated by Sago industries in Salem, Tanneries in Vellore and Textile Processing units in Erode was discussed. Cyanide contamination in sago and in the groundwater in Salem district has been attributed to the chemical bleaching done in sago industries. Manickavasagan and Thangavel, 2006 estimated the wastewater from tapioca processing factories contain high Chemical Oxygen Demand (11,077-19,083 mg l⁻¹), low pH (4.33-5.60) and causes pollution. The effluent from tapioca industries is acidic and organic in nature, contributing Biological Oxygen Demand (BOD) in the range of 1500 to 2000 g m⁻³. Inorganic constituents like phosphate, sulphate, chloride, and several metals are also found in trace quantities. The study explains water consumption, product output and effluent generation in tapioca processing industries. The average water requirement was 4,512 m³ to process 1000 kg of cassava tubers. When the tubers are used for starch manufacture, a product yield of 16.7 percent starch, 1.6 percent dirty starch and 7.0 percent thippi were obtained, and 18.6 percent sago, 1.8 percent dirty starch, 19.1 percent peel and 3.9 percent thippi were obtained when the tubers are used for sago manufacture. About 95 percent of the consumed water is leaving the factory as effluent. Pushpavalli, 2008 in her study pointed out that the tapioca is an unchallenged monopolized raw material for sago production and hence the integrated approaches under sophisticated environment will open up new markets with in the country and abroad.

Various factors with regard to sago industries in different Taluks namely Omalur, Salem, Valapadi, Attur and Ganagavalli of Salem district, the study has discussed general environmental status, Geographical and Socio-Economic profile of the study area. The proportional stratified sampling method is adopted. Both primary and secondary data results would be analyzed and interpreted for the verification of various hypotheses. From the impact study of pollution from sago industries on the health of residents and workers in sago industries, it can be negative impact of effluents discharged by sago industries was realized on agriculture and health of households residing in nearer areas of sago industries. They are mostly distressed by ailments

like headache, skin irritation, eye irritation, nausea, diarrhea, cold, cough, fever and respiratory problems. It can be concluded negative impact on agriculture and human health is more in the closer area to sago factories, than the far away areas (Ravichandran and Sathya, 2010). Research has found that almost all tapioca processing industries in Tamilnadu have prevailed with two major problems. The first problem is the huge requirement of water for better extraction of starch from tubers. Second is the generation of large volumes of effluent (Amuthavalli and Murugesan, 2012). Many factories are being closed due to the unavailability of fresh water resource. The salinization of water resources is one the most widespread processes that deteriorated water-quality and endangers future water utilization (Vasanthavigar et al., 2012).

Research Gap

The present study differs from the previous studies in several respects. First, existing studies have studied the health costs due to water pollution in general. Second, in most of the present studies mainly used the various treatment methods to measure the water quality and focused only environmental pollution causes due to agriculture land and generally public health problem. But, the uncovered aspects like monetary valuation of health damage, and seasonal variation of health risks faced by the specific age group of the people are focused in this study.

Objectives

1. To analyse the sago industrial pollution mixed with fresh water and its impacts on human health.
2. To study the seasonal variation of health risks using local economic information in the study area.

Research Methodology

a. Study Area

The development of sago industry in small-scale sector in and around Salem can be accredited to several advantages available in Salem District. Sago industry is a traditional agro-based processing industry of Salem and Namakkal districts, which enjoys the monopoly in the sago production in India. Salem has been described as a 'Land of Sago'. More than 75 percent of sago factories in India are located in Salem District. There are 478 sago units in Salem District. Favorable weather conditions consisting of good sunshine and dry weather for a longer period of the year, availability of raw material and cheap labours are the main causes for the growth of sago and starch factories in Salem district. The effluent discharged out of sago factories pose severe environmental problem in Salem district. The network of environmental institutions in the district is observed to be grossly inadequate to meet the environmental challenges. So far environmental and economic implications of sago industry in this district received scant attention and therefore the present study is proposed to undertake a study related to sago industries located in Salem district.

b. Sampling Design

On the basis of pollution level, villages were identifies and covered by Taluks wise namely Salem, Attur and Mettur. From these taluks, sample villages have selected from polluted area and other villages which are free from pollution impact were included to collect detailed information regarding the damage costs due to sago industrial pollution. Four villages i.e., 3

polluted villages (Ammampalayam, Kattukkottai, Mallur) and one non-polluted village (Kaveripuram) in Salem district were selected for this study. Total sample size of 413 households were considered for collecting primary data, in this sample 331 households were from pollution affected areas and 82 households were selected from non-polluted villages selected by adopting disproportionate stratified random sampling technique.

c. Data Collection and Tools of Analysis

The present study has mainly focused on primary data collected from household surveys. The socio-economic characteristics of households and individual characteristics of family members have collected from a cross-section household survey. In addition, data were collected four rounds of health information on individuals through health diaries administered at the household level to account for seasonal variation. Use secondary data that are mostly related to water pollutant parameters and climatic conditions. Among the secondary informations collected the water pollution information which maintains a record of Tamil Nadu Pollution Control Board in Salem district.

The questionnaire designed for collecting primary data has two parts: a part on household general information and a health diary. Therefore collect the data in two phases. In the first phase, general household information on the socio-economic and individual profiles of the household members. A survey was conducted during January, 2013, using a pre-tested questionnaire. This questionnaire, which consisted of selected villages, sought information on accommodation, income and expenditure, household health information and water quality information. While the section on household members sought information on various socio-economic and demographic characteristics such as age, sex, education level, marital status, occupation, and use of drinking water, the household health information section is collect the information on current health stock, symptoms of chronic illness and its effect on human health. Given the seasonal variation in water pollution levels have collect diary data for 12 weeks. Both qualitative and quantitative types of data have analysed to achieve the objectives. Descriptive analysis used to describe the nature and status of the sago industry. The data has been tabulated and analysed using appropriate statistical tools. The study makes use of percentage analysis, ‘t’ test, and multiple regression.

RESULT AND DISCUSSION

Table 1 Distribution of Sample Households according to Employment in Sample Villages

Type of Employment	Name of the village				
	Ammampalayam	Kattukkottai	Mallur	Kaveripuram	Total
Agriculture	14 (3.4)	22 (5.3)	44 (10.7)	68 (16.5)	148 (35.8)
Sago industry	44 (10.7)	68 (16.5)	55 (13.3)	0 (0.0)	167 (40.4)
Other Industry	15 (3.6)	15 (3.6)	15 (3.6)	9 (2.2)	54 (13.1)

Business	7 (1.7)	10 (2.4)	7 (1.7)	4 (1.0)	28 (6.8)
Government	6 (1.5)	8 (1.9)	1 (0.2)	1 (0.2)	16 (3.9)
Total	86 (20.8)	123 (29.8)	122 (29.5)	82 (19.9)	413 (100.0)

Source: computed from primary data.

Note: Figures in parentheses denote percentage to the column total.

The table 1 explains the type of employment pattern among the respondents in the sample villages. In polluted villages like Ammamplayam village 44 (10.7 per cent) respondents are working in sago industries, 15 (3.6 per cent) of respondents are engaged in other industry works, 14 (3.4 per cent) respondents works in agriculture and remaining respondents are government employees and involved in business. In Kattukottai is the highest number respondents are involved in sago industry laborers is 68 (16.5 per cent), 22 (5.3 per cent) respondents in agriculture, 15 (3.6 per cent) of respondents are moved in other industries, 10 (2.4 per cent) and 8 (1.9 per cent) of respondents in having own business and government jobs. In Mallur village is 55 (13.3 per cent) respondents are engaged in sago industries, 44 (10.7 per cent) of respondents are occupied in agriculture, 15 (3.6 per cent) of respondents are going to other industries job and rest of the others is 7 (1.7 per cent) in business activities and 1 (0.2 per cent) respondent are working in government employee. On the other side, the non-polluted village like Kaveripuram is majority of the respondents i.e., 68 (16.5 per cent) of them are engaged in Agriculture related activities, 9 (2.5 per cent) of respondents are working in other industries, 4 (1.0 per cent) of respondents are involved business activities, 1 (0.2 per cent) respondent has getting government job. Between the polluted and non-polluted villages, have more number of agricultural workers in Kaveripuram. Few respondents having own business, it is comparatively less in all the villages. In polluted villages most of the people are engaged in sago industries and as agriculture workers. It is concluded that the respondents in polluted villages are working in sago industries and in the non-polluted village there are no workers engaged in sago industries is highlighted.

Seasonal Variation of Health Impact

Human health is one of the most important factors in economic development. A healthy workforce is essential for the development of our nations economy. A healthy workforce requires a healthy environment that is clean air, water, recreation and wilderness. Pearce and Warford (1993) have argued that the most important and immediate consequences of environmental degradation in the developing world take the form of damage to human health. Further, they argued that diarrhea is a common occurrence in many developing countries with three million to five million cases recorded every year. Each case is estimated to involve a loss 3-5 working days, amounting to nine billion working days lost in a single year. According to them, water-borne diseases due to water pollution have a definite impact on morbidity and mortality. And ultimately it has a serious negative impact on economic activities in the form of loss of working days, death of trained workers, expenditure on hospitalization, and so on.

	Name of the Area	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Summer Season - Wage Loss (Rs) p.m	Polluted Villages	331	2637.61	2394.903	131.636
	Non-Polluted Village	82	759.76	1666.508	184.035
Winter Season - Wage Loss (Rs) p.m	Polluted Villages	331	3145.32	2401.023	131.972
	Non-Polluted Village	82	729.27	1649.054	182.108

The result shows that there are wage losses due to bad health among the household members in polluted and non-polluted. An independent sample “t” test was conducted. The result of the test indicated that there was a significant difference in wage loss between two groups: in summer season on average, households reported greater anxiety among the respondents in polluted villages ($M = 2637.61$, $SE = 131.636$) and non-polluted ($M = 759.76$, $SE = 184.035$). The difference was highly significant $t(173.911) = 8.30$, $p = .000$; however, it represent a large sized effect $r = 0.53$. In winter season, sample households reported greater wage loss among the respondents in polluted villages ($M = 3145.32$, $SE = 131.972$) than to non-polluted village ($M = 729.27$, $SE = 182.108$). This difference was highly significant $t(176.473) = 10.743$, $p = .000$; however, it represent a large sized effect $r = 0.62$.

Table 2 Differences in Wage Loss between Controlled and Experimental Villages

Summer Season - Wage Loss	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means				
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference
Equal variances not assumed	26.029	.000	8.299	173.911	.000*	1877.857	226.267
Winter Season - Wage Loss	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means				
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference
Equal variances not assumed	10.835	.001	10.743	176.473	.000*	2416.049	224.900

Source: computed from primary data, at 1% level of significance.

The result suggests that the wage loss in control village is less than the wage loss by households in the polluted villages. The researcher concludes that there is a statistically significant difference between wage loss amidst respondents in non-polluted villages and polluted villages due to bad health. Sago industrial effluents are the major cause of the bad health in polluted villages. It can be specified to water, air and the environment in these areas are polluted by industrial effluents. Most of the water resources are polluted and it can be the reason for most of the prevalent diseases, in

addition to the seasonal variation, the effect size is at high level for wage loss in winter season compared to summer season.

Determinants of Health Expenditure

The present study uses multiple regression model to estimate the health impacts. Many variants of the household health production model as originally found in Grossman (1972) have been formulated to explore the health impacts of air pollution. Apart from this method, health production function approach were used to estimate health damages (Freeman, 1993; Murty *et al.*, 2003; Dasguptha, 2004; Gupta, 2006 and Chowdhury *et al.*, 2010). A model for valuing the magnitude of damage from polluted water, based on the theory of utility maximizing consumer behavior. Ideally, valuation of health impacts should include the out-of-pocket costs such as medical costs, lost income and prevention expenditures, and the less substantial effects of illness on well-being such as pain, discomfort and restriction in non-work activities (Dixon, 2008 and Prajna Paramita Mishra, 2009).

Multiple regression models have been used as an analytical tool to identify the factors and their relative importance of influencing the health. The damage to human health is estimated from a difference in the expenditure on human health due to infectivity water of polluted areas. The price factors of both areas are assumed to the same. Therefore, the impact on human health can be estimated. Damage functions were estimated to comprehend the degree of damage caused by sago pollution and its impact on human health. The details of the damage functions used for estimation are presented. The results of the model are presented

Table 3 Determinants of Health Expenditure

Sl.No	Independent Variables	Regression Coefficient	Std. Error	T	Sig.
1	α (Constant)	-7078.248	2071.522	-3.417	.001***
2	AGE	17.685	35.417	.499	.618
3	TFS	69.714	230.173	.303	.762
4	HEDU	255.379	129.509	1.972	.049*
5	TOE	-468.397	264.915	-1.768	.078
6	FY	0.051	0.048	1.068	.286
7	MD_{loss}	-80.347	71.847	-1.118	.264
8	$WAGE_{loss}$	1.552	0.179	8.680	.000***
9	WAHP	802.146	144.847	5.538	.000***
10	$DIS_{treatment}$	997.812	367.064	2.718	.007***
N=413, R²=0.661, F=87.319					

Note: *5 % level significant, ***1% level significant.

For estimation purpose, the salient features of the present data is that need to be taken account is the cost due to health decline (dependent variable) which is a count of the total health expenditure incurred by an individual due to water pollution induced illnesses. In this case, the

application of the multiple regression models is appropriate because it accounts for the whole number, nature of the dependent variable while least square and the linear models here to be taken into consideration these characteristics.

The multiple regression model is given below:

$$Y = \alpha + \beta_1 AGE + \beta_2 TFS + \beta_3 HEDU + \beta_4 TOE + \beta_5 FY + \beta_6 MD_{loss} + \beta_7 WAGE_{loss} + \beta_8 WAHP + \beta_9 DIS_{treatment} + \mu$$

$$Y = -7078.248 + 17.685 AGE + 69.714 TFZ + 255.379 HEDU - 468.397 TOE + .051 FY - 80.347 MD_{loss} + 1.522 WAGE_{loss} + 802.146 WAHP + 997.812 DIS_{treatment} + \mu$$

Where,

Y = Dependent Variable, Y is the medical expenditure for health impact, α is Constant, β_1 - β_9 are coefficients to be estimated, μ is an error term, The above equation represents the determinants of health impact assessment as a function of health problems such as: AGE (Age of the Respondent), TFS (Total Family Size), $HEDU$ (Level of Education of the Head), TOE (Type of Employment), FY (Family Income), MD_{loss} (Man Days Loss), $WAGE_{loss}$ (Wage Loss), $WAHP$ (Who is affected in the health Problem), $DIS_{treatment}$ (Treatment Taken Distance).

This section focuses on the economic valuation of the environmental damages caused due to sago industry pollution to the village community as whole in terms of their environmental use and value lost. As it is well known, passive use values can be only measured by employing direct methods based on the construction of a hypothetical market or referendum, given that many of the environmental assets do not have a market determined price, the value for these natural resources is obtained via stated preference survey. Eliciting individual value towards the environmental goods lost.

Generally a portion of the income earned is spent in the treatment of human illness. To know the marginal value of health cost incurred in every additional income of respondents, regression analysis was used for estimated affected people of way side villages of polluted area. R^2 value for the affected people analysis indicates that 66 per cent of variation in the dependent variable is due to change independent in the variable i.e., gross income. The 'b' values tell us about the relationship between medical expenditure and each predictor. If the value is positive we can tell that there is a positive relationship between the predictor and the outcome, whereas a negative coefficient represents a negative relationship. For these data all seven predictors have positive b -values indicating positive relationships. So, as age of the respondent, total family size, level of education of the head, family income, wage loss, who is affected in the health problem and treatment taken distance are increase, so do treatment taken distance and who is affected in the particular health problem have spend more expenses. The b -values tell us more than this, though. They tell us to what degree each predictor affects the outcome in the effects of all other predictors are held constant:

AGE ($b = 17.685$) this value indicates that as age increases by one year, medical expenditure increase by 17.685 (17.7 per cent) and TFS ($b = 69.714$) this value indicates the family size is increase, medical expenditure will also increase. Both variables were measured in thousands; therefore, for every Rs.1000 has spent on medical expenditure, instead of 17.7 per cent and 69.7 per cent for spend on health treatment. The TOE and MD_{loss} have negatively

significant such as - 468.379 and - 80.347 for these b -values are influence negatively. The type of employment is negative sign because health is more important for human life. Generally, the type of employment is determinant by more amount of money spend for health care, but in this case employment is negatively determinant. This result tell us for health problem is common for all type of employment by affected people and they should pay for medical expenses is compulsory. In man days loss have also indicate negative sign, which is not impact positively because these peoples depends on daily wage it pushed for going to work regularly. The results indicate daily wage is mainly role play for day to day economic activities.

The $HEDU$, FY , $WAGE_{loss}$, $WAHP$ and $DIS_{treatment}$ have positive sign such as 255.379, .051, 1.552, 802.146 and 997.812. This is the high portion of $WAHP$ and $DIS_{treatment}$ in medical expenditure. It explore that who's health is important in his family is determinant for taking health treatment and having better treatment is away from nearest place, because they went to better treatment is going to some more distance, spend time and loss that day wage also important. Both these variable is positively significant at 1 per cent level. Similarly, the family income also important for aware of better treatment and earn more income of the family, which is not significantly at 5 per cent level.

Conclusion

The present study on the economic value of health impacts of sago industrial pollution was undertaken with a view to know the extent of water pollution on health of people. It is evident from the study that the sample respondents in Salem district have been directly affected by the partly treated or untreated industrial effluents. The impact on drinking water was also severe and it is clear that the surface water and groundwater were polluted. Hence it is understood that either the installed CETPs are not treating the effluents or the area need more effluent treatment plants for the treatment. It is suggested that there should be cooperation between the different sago factories and other stakeholders so that they can be able to learn from each other's experience for improved environment, production, management of human health and to protect the ground water and water bodies.

References

- Amuthavalli, K.; Murugesan, S.V. (2012). "Problems Faced by Sago Industrial Units and Perception of Owners of Salem and Namakkal Districts of Tamil Nadu" Journal of Radix International Educational and Research Consortium. 1(4): 11-24.
- Anjali Srivastava; Rakesh Kumar (2002). "Economic Valuation of Health Impacts of Air Pollution in Mumbai" Journal of Environmental Monitoring and Assessment. 75(2): 135-143.
- Ayyasamy, P.M.; Banurega, R.; Vivekanandan, G.; Savithamani, K.; Lakshmanaperumalsamy, P. (2002). "Treatment of Sago Factory Effluent by Anaerobic Consortium" Indian Journal of Environmental Protection. 22(5): 554-558.
- Belliappa, P.M. (1991). "Pollution from Sago Industries and Treatment Process" Green Book on Tapioca, Sago Serve Salem. 60-64.
- Gandhimathy, B.; Rajendran, S. (2011). "An Inquiry into the Beneficial Effect of Agro Based Industrial Co-operative Society in Salem Region" International Journal of Marketing and Technology. 1(6): 216-231.

- Gurusamy, M. (2011). "A Study on Price Fluctuation in Sago Industry at Salem City, Tamil Nadu" *International Journal of Business Economics and Management Research*, 1(3): 147-166.
- Manickavasagan, A.; Thangavel, K. (2006). "A Survey of Water Consumption and Product Output from Ten Sago Factories in India" *Pertanika Journal of Tropical Agriculture Science*. 29(1&2): 67-72.
- Michal Hanemann, W. (1994). "Valuing the Environment through Contingent Valuation" *Journal of Economic Perspective*. 8(4): 19-43.
- Nandy, T.; Kaul, S.N. (1994). "Wastewater Management for Tapioca based Sago Industry" *Indian Journal of Environmental Protection*. 14(10): 721-728.
- Prajna Paramita Mishra (2009). "Coal Mining and Rural Livelihoods: Case of the Ib Valley Coalfield, Orissa" *Economic and Political Weekly*. XLIV (44): 117-123.
- Purnamita Dasgupta (2004). "Valuing Health Damages from Water Pollution in Urban Delhi: A Health Production Function Approach" *Environment and Development Economics*. 9(1): 83-106.
- Rabindra N. Bhattacharya (2001). "Environmental Economics an Indian Perspective" Oxford University Press. 125-159.
- Rajesh Banu, J.; Sudalyandi Kaliappan.; Dieter Beck (2006). "Treatment of Sago Wastewater Using Hybrid Anaerobic Reactor" *Journal of Water Quality Research*. 41(1): 56-62.
- Ramesh, S. (2008). "Pollution Control Board Turns a Blind Eye to Discharge of Untreated Effluent Water" <http://www.thehindu.com/todays-paper/tp-national/tp-tamilnadu/pollution-control-board-turns-a-blind-eye-to-discharge-of-untreated-effluent-water/article1401957.ece>. (Accessed on Friday, December 26, 2008).
- Saravanane, R.; Murthy, D.V.S.; Krishnaiah, K. (2001). "Anaerobic Treatment and Biogas Recovery for Sago Waste Water Management Using a Fluidized Bedreactor" *Water Science Technology*. 44(6): 141-147.
- Sathya, J.; Ravichandran, M. (2010). "Environmental Management: An Economic Approach to Pollution Control in Sago Industry" Abhijeet Publications. New Delhi.
- Shabir Ahmad Rather.; Pugalendi, K.V. (2011). "Neutralization of Sago Factory Effluent with Lignite fly-ash and its Impact on Seed Germination (black gram)" *International Journal of Environmental Biology*. 1(2): 29-34.
- Shah, B. Balubhai (1989). "Beginning and Growth of Sago and Tapioca Starch Industry in Tamil Nadu, Particularly in Salem District" *Green Book on Tapioca*. 1: 1& 2.
- Srinivas, T.; Anantharaman, M. (2005). "Cassava Marketing System in India" *Technical Bulletin Series*: 43. <http://ctcritools.in/cassavaexpert/literature/cassava.pdf>: 1-102.
- Subashini, D.; Ejilane, J.; Radha, A.; Jayasri, M.A.; Suthindhiran, K. (2011). "Ethanol Production from Sago Waste Using *Saccharomyces cerevisia* Vits-M1" *Current Research Journal of Biological Sciences*. 3(1): 42-51.
- Subha, B.; Muthukumar, M. (2012). "Optimization of Ozonation Process for the Reduction of Excess Sludge Production from Activated Sludge Process of Sago Industry Wastewater

---

Using Central Composite Design” The Scientific World Journal. 1-8. doi: 10.1100/2012/239271.

Suraini Abd-Aziz (2002). “Sago Starch and Its Utilisation” Journal of Bioscience and Bioengineering. 94(6): 526-529.

Vasanthavigar, M.; Srinivasamoorthy, K.; Prasanna, M.V. (2012). “Evaluation of Groundwater Suitability for Domestic, Irrigational, and Industrial Purposes: A Case Study from Thirumanimuttar River Basin, Tamil Nadu, India” Environmental Monitoring and Assessment. 184(1): 405-420.

Vasanthavigar, M.; Srinivasamoorthy, K.; Prasanna, M.V.; Poovalinga Ganash, B. (2012). “To Understand the Characteristics of Stable Isotopes and Trace Elements in Groundwater of Thirumanimuttar Sub-Basin, Tamil Nadu, India” Carpathian journal of Earth and Environmental Sciences. 7(3): 89-100.

Venkatachalam, L. (2004). “The Contingent Valuation Method: A Review” Journal of Environmental Impact Assessment Review, 24(1): 89-124.

A STUDY ON IMPACT OF REMONETISATION TO INDIAN ECONOMY

Prof. Ajit V. Khajiwale

M.Com, M.Phil

Assistant Professor

NevjabaiHitkarini College, Bramhapuri

avkhajiwale98@gmail.com

+91-9096527009

Abstract:

Indian economy is very sensitive to changes. Recently India witnessed a very huge and considerable impact over itself both in the positive and negative dimension when demonetisation was announced by the central government of India. The changes that are brought in the Indian economy affect the daily life of common people. Post announcement of demonetisation people faced problems in depositing the old notes due to the long queues, trouble in exchanging the old notes, shortage in supply of new currency at ATMs even after repeated recalibrations and much more. This also has the good impact as well like bringing the transparency in the monetary system, appreciable effort in bringing down the terror activities by lowering down the direct cash supply, etc. This paper studies the impacts that Indian economy can have over itself and the citizens if the remonetization is announced in India. Also the paper brings into light various points put forward in the above mentioned context by experts from the government.

Keywords: Demonetisation, remonetisation, financial inclusion, liquidity crunch

Introduction:

India secures an appreciable rank in the list of developing countries and hence India is often termed as developing economy as well. If any new economic reform has to be introduced in India then the decisions have to be taken with utmost care as a large group of people are going to be affected by the decision. All the different classes of people are to be considered while implementing any decision or passing the bill in the houses. The economic reforms in India are introduced by the Central Government of India with the proper bilateral consultation with the officials from Reserve Bank of India and different nationalized banks and various economic experts as the main consideration is the middle class families and the worker group of people whose survival is at risk if the new reform is implemented.

The recent example of such reform implemented is demonetisation which had a two-dimensional impact on Indian citizens. Along with the positive outcomes it also had a collateral damage that cannot be neglected as the impact was pretty visible. The media, political parties and the citizens very actively participated in the discussions, debates and polls related to this concern.

On the graph of the implementation versus consequences two axis are to be taken into consideration. One is the positive axis, that means positive consequences where the large group of corrupt people were exposed, the bank officials that accepted the bribe under the table from the rich and corrupt lobby were also exposed and the most important the direct cash supply was also terminated all of a sudden that helped in stopping the unrest in the Kashmir valley. Another major exposure was of the media houses that made people understand which media house belongs to which party. On the negative axis, it is also needed to be accepted that the regular life cycle of the common man was disturbed considerably like there were issues faced as purchasing the regular provisions, paying of monthly fees for schools and various monthly expenses. Long queues were created outside the banks and these queues abruptly disturbed the daily life of the

common working group like office employees and students. Senior citizens were also affected in terms on standing in the long queues that considerably affected their health.

This paper discusses the impacts that Indian economy or citizens can have if remonetization is applied over it. Before discussing about remonetization, let us discuss first few terms related to the remonetisation. Remonetisation is the restoration of some commodity such as silver or coins or bank notes that are not money. It is the reverse of demonetisation. Few of the terms related to remonetisation are mentioned under and explained as below.

Denomination is proper description of a currency amount, usually for coins or bank notes. It may also be used with other means of payment like gift cards. Denomination originate from the Spanish word “dineros”. *Monetization* is the process of converting something into a legal tender. While it usually refers to the coining of currency by central banks, it may also take the form of a promissory currency. It may also be used informally to refer to exchanging possessions for cash or cash equivalents including selling a security interest, charging fees for something that used to be free or attempting to make money on goods or services that were previously unprofitable or had been considered to have the potential to earn a profit. Coins and banknotes may cease to be legal tender if new notes of the same currency replace them or if a new currency is introduced replacing the former one. This process is termed as *Demonetisation*. This is usually done whenever there is a change of national currency replacing the old unit with a new one.

Literature Survey

Ghosh provided the deep macro-economic model and discussed about the impact that would happen both on the citizens and the Indian economy by bringing into light some major points like the contraction of the unorganized sector. In his paper, he strongly argues about the negative impacts that would happen on the poor. By plotting several graphs that demonstrate the impact of demonetisation, Gosh establishes that the demonetisation would collectively bring about the declination in both organized and unorganized sector [2].

Chopra in his research provides the deeper long lasting impact on the growth of various sectors on account of the demonetisation. However the author apparently does not seem to be irrational while putting forward the views over the consequences of demonetisation as he at one end claims that the contraction in the gross value added will happen and at the same time on the other hand he also claims that gross value added will also increase marginally in the long run [1]. Author also discussed about positive impact on the economy especially on private sector post implementation of remonetization.

Tiwari and Khan in their literature explain about the impact the demonetisation would put on the corruption and the black money. Authors explain in detail the terminologies related to the black money by establishing the relation between the black money and corruption taking into consideration the Indian economy [5]. Authors also explain about the direct and indirect impact of demonetisation on the Indian economy. Few listed impacts are like the strict actions on the Benami properties, subsequent rise of digital transaction and many more.

The Tax research team very logically discuss about the very argument which acted as a favour to the extinguished cash post demonetisation that the extinguished cash will be the black money. However as per the study conducted by the team, the rationale argument backing this

favour should not be considered as the only possibility [4]. The multidimensional approach needs to be used to see the reasons and consequences of the demonetisation of the Rs. 500 and Rs. 1000 over the private sector and public sector in the terms of short-term and the medium-impacts.

Mahajan and Singla in their literature explain in detail about the concept of inclusive financial growth where all the classes of society contribute to the economic growth of the country[3]. With the financial inclusion in action the standard of living of people improves and the poverty falls subsequently thereby resulting into the greater contribution of people to the economy.

Impacts of demonetisation on Indian economy

Demonetisation is a current generation's memorable experience and is going to be one of the economic events of our time. Its impact is felt by every Indian Citizen. Demonetisation affects the economy through the liquidity side. Its effects are very important because nearly 86% of currency value in the circulation was withdrawn without replacing bulk of it. As a result of the withdrawal of Rs.500 and Rs.1000 notes, there occurred huge gap in the currency composition as after Rs.100 Rs.2000 is the only denomination. Absence of intermediate denominations like Rs.500 and Rs.1000 will reduce the utility of Rs.2000. Effectively this will make Rs.2000 less useful as a transaction currency though it can be a store value denomination.

Demonetisation technically is a liquidity shock as sudden stop in terms of currency availability. It creates a situation having lack of currency jams consumption, Investment, Production, employment etc. In this context the exercise may produce following short term, long term consumption, investment welfare, growth impact on Indian economy. The intensity of demonetisation effects clearly depends upon the duration of the liquidity shocks. Following are the main impacts.

1. Demonetisation not a big disaster:-

Demonetisation is not a big disaster like global banking sector Crisis of 2007 but at the same time it will act as a liquidity shock that disturbs economy activities. Denomination as it seems is not a big disaster.

2. Liquidity Crunch (Short term effect) :-

Liquidity shock means people are not able to get sufficient volume of popular denomination especially Rs.500. This currency unit is the favorable denomination in daily life as it constitutes to nearly 49% of the previous currency supply in terms of value. Higher the time required to resupply Rs. 500 notes higher will be the duration of the liquidity crunch. Current reports indicate that all security printing press can print only 2000 million units of Rs. 500 notes by the end of 2016. Nearly 16000 million Rs.500 notes were in circulation as of end of March 2016. Some portion of this were filed by the new Rs.2000 notes. Towards end of March approximately 1000 million units were predicted to get printed and replaced. All these figures indicate that currency crunch would be over economy in the next four months post demonetisation.

3. Welfare loss for the currency using population: -

Most active segments of the population who constitute the base of the pyramid uses currency to meet their transactions. The daily wage earners, other labors, small traders

etc. who reside out of the formal economy uses cash frequently. These section will loss income in the absence of liquid cash. Cash stringency will compel firms to reduce labor cost and thus reduce income to the poor working class. There will be a trickle up effect of the liquidity chaos to the higher income people with time

4. Consumption will be hit: -

When liquidity shortage strikes, it is consumption that is going to be adversely affected first.

Consumption → Production → Employment → Growth → Tax revenue

5. Loss of Growth Momentum: -

India risks its position of being the fastest growing largest economy because of reduced consumption, income, investment etc. It may reduce India's GDP growth as the liquidity impacts itself may last 3-4 months.

6. Impact on bank deposits and interests rate: -

As deposits in short term may rise in the long term, its effects will come down. The savings with the bank are actually liquid cash people stored. It is difficult to assume that such ready cash once started in their hands will be out into savings for a long term. They save this money into banks just to convert the old notes into new notes. These are not voluntary savings aimed to get interest. It will be converted into active liquidity by the savers when full fledged new currency supply take place which means that new savings with banks is only transitory or short term deposit. It may be encased by the savers at the appropriate time. It is not necessary that demonetisation will produce big savings in the banking system in the medium term. Most of the savings are obtained by big public sector banks like the SBI. They may reduce interest rate in the short/ medium term. But they cannot follow it in the long term.

7. Impact of black money: -

Only a small portion of the black money is actually stored in the form of cash. Usually black income is kept in the form of physical assets like gold, land, building etc. Hence the amount of black money countered by demonetisation depend upon amount of black money held in the form of cash and it will be smaller than expected. But more than anything else demonetisation has a big propaganda effect. People are now much convinced about the need to fight black income. Such enthusiasm will encourage government to come out with even stronger measures.

8. Impact on counterfeit currency: -

The real impact will be on counterfeit / fake currency as its circulation will be checked after this exercise.

Demonetisation as a cleaning exercise may produce several good things in the economy. At the same time it creates unavoidable income and welfare losses to the poor sections of the society who get income based on their daily work and those who does not have the digital transaction culture. Overall economy activity will be dampened in the short term. But the unmeasurable benefits of having more transparency and reduced volume of black money activities can be pointed as long term benefits.

Limitations of Demonetisation in India

1. Demonetisation is based on digitalization and due to illiteracy in rural areas, people do not participate in online transactions.
2. The system of digitalization is so expensive that the poor people cannot afford it.
3. Network problem in enteral area of rural division. Problem of poor internet connectivity in the rural regions.
4. Terror of Hijack activities from enemies.
5. Temporary effect for developing Indian economy. Demonetisation has just a short term temporary effect on the developing economy like India.

Policy full Remonetization of Economy

The above limitations of demonetisation are removed with the help of the remonetization. The Government of India's Chief Economy Adviser (CEA) Arvind Subramanian in his opinion expresses that the full remonetization of the country's economy will happen in the next 1-2 months and advocated quick removal of all cash withdrawal limits to expenditure pickup in growth. "In a month or two we should be close to full remonetization of the economy" he said at a press conference here after the economy serve 2016-17 was tabled in parliament. He said there should be a quick remonetization and the earlier the limits on cash withdrawals are withdrawn, the better.

It's fair to say there have been short term costs to demonetisation that were significant especially in the informal sector. But the effect is temporary. As remonetization happen the economy will be back on track. "There should be fast remonetization. Earlier we withdraw the limits on cash the better", he added. Subramanian also issued a statement that demonetisation has encouraged transaction to digitization though it should be based on incentives and not forced upon people.

"I think the transaction must be gradual and inclusive because a lot of people are not digitally connected. I am doing it through incentives and not by force. Digitization has lots of benefits but can have cost because the poor don't have access to technology" he said. The chief economy adviser labelled the November 8 Demonetisation as an "unusual and unprecedented" monetary experience and added that its impact should be judged cautiously. "It was a very unusual experiment in monetary history. We should be cautious about assessing its impact. Demonetisation has affected different forms of money differently" he said.

Demonetisation has led to reduced cash and increased supply of deposit simultaneously. As a consequence of that the lending rate has come down by 90 basis points, he added. The senior official said that in the short run, if the world economy picks up consumption and catches up as remonetization happens, exports will increase and the economy will be faster.

Subramanian said that the currency cash squeeze was less saver compared with common perception because the macroeconomic indicators have been mixed. While sowing of rabbi crops is way better than last year and there is no blip in direct and indirect tax collections after November 8, there is a dip in real estate sector and banks credit has dropped.

“The overall picture is mixed. Any uncertainty from demonetisation needs to be addressed. But it holds potential for long term benefits. It would require follow up actions to minimize the cost and maximize the benefits” he said.

Impact of remonetization politics to Indian economy

Above mentioned subject follows discussion by the Finance Minister Shri. ArunJaitley in the Hindustan Times Leadership Summit. Addressing to the inaugural session of the 14th edition of the Hindustan Times Leadership Summit Minister of Finance and Corporate Affairs, ArunJaitley discussed the impacts of the demonetisation of Rs. 500 and Rs.1000 currency notes. He termed the move as Remonetisation rather than demonetisation and said that he believes that once the process is complete and the GST is implemented, these would hugely impact Indian business and the Indian way of life on the positive margin. He said that the country would see more digitized expenditure of taxation system which is far more efficient and very difficult to evade.

Addressing the common sentiment on the loopholes in the execution of the remonetization process he said that process is of enormous magnitude and would take its time. He said that the execution required the government to reach out to 1 lakhs 33 thousand bank branches and 1 lakhs 55 thousand post offices. There were about 2 lakhs ATMs that needed to be recalibrated and more than 1.25 lakhs bank mitras who were to be touched. He said that he could preempt the problems that would arise with the remonetization process, but it were severely out waited by the positive long term impact on the economy.

ArunJaitley said that the people at large have been extremely cooperative and have by and large supported the move. He said that the fact there have been no reports of any massive social unrest, proves that the process of remonetization has been socially accepted. Predicting the impact of the remonetization process on the economy, Jaitely said that the move would result in a shrinkage in the level of paper currency in circulation. He added that it might be too much to believe, but there are 80 crore debit and credit cards are in circulation out of which 45 crores are in active circulation. These factors together would contribute to a higher level of digitization of expenditures.

Concluding the session ArunJaitley said that remonetization process would bring an element of transparency in political funding. He further added that “Black money has been a norm in India for seven decades. We want to confront it and create a new normal.”

Conclusion:-

The implementation of demonetisation had a huge impact on the Indian economy with various sectors hugely getting affected by it in both the positive and negative dimensions. The remonetisation if implemented would have the long term positive impact on the Indian economy. The process of remonetisation is and will be accepted readily by the public. People will co-operate and largely support the step and process of remonetisation. Financial network will grow and expand largely with the implementation of remonetisation. With the help of remonetization, an element of transparency in political funding is brought truly.

References

1. Chopra, R. (2017). Impact of Demonetisation on Indian Economy. *Global Journal of Enterprise Information System*, 9(2), 100-103.

2. Ghosh, A. N. (2017). Impact of Demonetisation on India: A Macro-theoretic Analysis. *Trade and Development Review*, 9(1).
3. Mahajan, P., & Singla, A. (2017). Effect of demonetisation on financial inclusion in India. In *International Conference on Recent Trends in Engineering, Science & Management* (pp. 1282-1287).
4. NIPFP Tax Research Team. (2016). *Demonetisation: Impact on the Economy* (No. id: 11481).
5. Tiwari, D. K., & Khan, M. S. A study on Demonetisation and its Impact on Corruption and Black Money.

भारतीय राज्यव्यवस्था, धार्मिकता आणि सामाजिक संरचना : बदल आणि प्रश्न

प्रा. राजू पांडूरंगजी लिपटे
यशवंतराव गुडघे (पाटिल)
महा. नागपूर

भारतीय राज्यव्यवस्था धर्मनिरपेक्षतेची पुरस्कर्ती असली तरी भारतीय समाजव्यवस्था राजकारणात लैकीक आणि ऐहिक अशा दोन्ही घटकांचे मोजमाप करत आलेली आहे. लैकीक आणि दैवी बाबींना राजकीय पार्श्वभूमिवर महत्व देऊन धर्माचे जातीचे राजकारण स्वातंत्र्यानंतर होत आल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते. भारतीय राजकारणाचा आणि एकुणच सामाजिक परिस्थितीचा ऐतिहासिक आढावा घेतला तर धर्माचे राजकारण हे नेहमीच भारतीय राज्यव्यवस्थेला घातक ठरत आल्याचे दिसते. अतिशय प्राचिन इतिहासात न जाता ब्रिटिश कालखंडापासून भारतीय राजकारणाचा आढावा घेतला तरी तोडा आणि राज्य करा हे सुत्र धर्म आणि जात याची एकात्मता तोडण्यामध्ये वापरल्या गेल्याचा इतिहास आहे. तोच इतिहास भारतीय राजकारणांनी स्थानिक राजकारणामध्ये आणि कठोर धार्मिक प्रवृत्तीचा ऐतिहासिक वरसा काही विशिष्ट समाज कंठकांनी पुढच्या पिढिलाही दिले. असे मानणे अतिशोकाती होणार नाही. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी शेवटच्या टप्प्यात सुध्दा धर्माचे राजकारण गाजविले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय समाज व्यवस्था प्रगती पथकाकडे वळण्याचा आव्हान हिंदु मुस्लीम, दलित राजकारण, सामाजिक प्रथा, परंपरा, जाति इत्यादी प्रश्नांमध्ये पडून भारतीय एकात्मतेला आणि अखंडतेला धोका पाहोचविण्याचे काम झाल्याचे दिसते. याचेच उदाहरण आज पाकिस्थान वेगळा होऊन सुध्दा धर्माच्या नावाखाली अनेक आव्हाने भारतीय राज्यव्यवस्थेकडे निर्माण करित आहे.

दैवी आधाराचा अवलंब अनेक धर्म संस्थानांनी ऐतिहासिक काळापासूनच घेतल्याचे चित्र पुढे येते. त्याच समवेत सामाजिक व राजकीय परिवर्तनाचा उदय करित नवीन राजकीय संरचनांची निर्मिती झाली. भारतीय व्यवस्थेत धर्म आणि जातीचे स्थान आजही राजकीय संरचनेनुसार आणि जनमानसीकतेनुसार प्रचंड शक्तीशाली आहे. तसेच भारतीय जनसामान्याचा मानसीक - शारिरिक मनावर कठोर पकड आहे. आज आपण विज्ञान, नवनवीन शोध, संशोधन, नवीन तंत्रज्ञान या माध्यमातून सामाजिक बदलाची संकल्पना मांडू पाहत आहोत. परंतु भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये असलेल्या पारंपारिक अनिष्ट चालीरिती, परंपरा राजकीय व्यवस्थेला नमवितांना दिसते. धार्मिक गट आणि संघटना राज्यव्यवस्था आणि समाजव्यवस्था यांच्या पुढे उभ्या होणाऱ्या प्रश्नांना संधी साधु वृत्तीने या घटकांचा व प्रश्नांचा उपयोग करून राज्यव्यवस्था व न्यायव्यवस्थेपुढे किचकट पेचप्रसंग काळानुसार निर्माण करित आहे. आणि त्यातून आधुनिक सामाजिक संरचनेला या अंधारात बुचकाडत ठेवत आहे. कायदेमंडळ व न्यायव्यवस्था संविधानिक चौकटीअंतर्गत मुलभूत ढाच्याला धोका पोहोचणार नाही, आधुनिक परिवर्तनानुसार सामाजिक प्रश्नांची तडजोड करित उत्तर देण्याचे यशस्वी प्रयत्न करित आहे. भारतामध्ये लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. लोकशाहीत मतदार आपल्या मतसामर्थ्याने सत्येमध्ये बदल घडवून आणतात अर्थातच जनमतानुसारच धर्मसंस्था आणि धर्मसत्ता प्रभावाचा वापर करून राज्यव्यवस्थेला नमविण्याचा प्रयत्न करित असते. मात्र जनमत धार्मिक बाबींना पूर्णपणे महत्व देईलच असे नाही. बदल ही परिवर्तनाची जननी आहे. भारतासारख्या देशामध्ये राज्यव्यवस्था आणि न्यायव्यवस्था सामाजिकधार्मिक आणि जातिव्यवस्थेला डावळून बदल घडविण्याचा प्रयत्न करित असेल तर ती प्रक्रिया कठीण आहे. यातून अनेकदा संघर्षाने पडसाद उमटल्याचे दिसते. भारतीय संविधानाने मुलभूत अधिकारांतर्गत व्यक्तीला धार्मिक स्वातंत्र्य प्रदान केले असले. तरी न्यायव्यवस्थेला आधुनिक परिस्थिती बघता धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करावा लागतो. नुकतेच सर्वोच्च न्यायालयाने मुस्लीम स्त्रियांना “तीनदा तलाख” अर्थातच तात्काळ घटस्पोट याला खारीच करित तात्काळ घटस्पोटाला अमान्य केले. या निर्णयामुळे मुस्लीम स्त्रियांना स्वातंत्र्याची नविन दिशा आणि परिवर्तन भारतीय न्यायव्यवस्थेकडून प्रदान करण्यात आले. भारतीय समाज व्यवस्थेत मुस्लीम धर्मात स्त्री हा चुल आणि मुल यापर्यंतच मर्यादित असल्याचे चित्र होते. सर्वोच्च न्यायालयाच्या या

निर्णयाने मुस्लीम स्त्री वर्गामध्ये नविन चैतन्य निर्माण करून सामाजिक परिवर्तनाचा मैलाचा दगड कोरला आहे. घटस्पोट हा सामाजिक व्यवस्थेशी निगडित प्रश्न असला तरी त्याचे दुष्परिणाम राजकीय व्यवस्थेवर दारिद्र्य, बेरोजगारी, महिलांचे शोषण इत्यादी माध्यमातून पुढे येत आहे. मुस्लीम स्त्री तात्काळ घटस्पोट हे सुध्दा याच प्रश्नांना बढावा देत होते. मुस्लीम घटस्पोटीत स्त्रियांमध्ये तीनदा घटस्पोटाचा विरोध केल्या गेल्या त्यातूनच एक प्रकारे सर्वोच्च न्यायालयाने धार्मिक समाजव्यवस्थेत कठोरता बाजूला सारून परिवर्तनाचा मार्ग दाखविल्याचे म्हणता येईल. परिवर्तन हे नेहमीच सहज योग्य स्वीकारण्यासारखे नसते. मुस्लीम समाजाला सुध्दा या निर्णयाला विरोध करणे स्वाभाविक होते कारण काही मुस्लीम संघटनांना धार्मिक परंपरेला आणि व्यवस्थेला यापुढे तळा जाईल की काय? याबद्दलची भीती निर्माण झाली आहे. या धर्मातच नव्हे तर इतर धर्मात सुध्दा धार्मिक परंपरेला मानसिक व हृदयस्पर्शी स्थान आहे. तो मंदिर राजकारणाचा मुद्दा असो, पवित्र स्थळ असो की गोमासाचा मुद्दा असो राज्यव्यवस्था आणि न्यायव्यवस्थेपुढे धर्मनिरपेक्षता टिकवून ठेवण्याचे आव्हान निर्माण होत आलेले आहे.

भारतीय उपमहाद्विप हे वैविध्यपूर्ण आहे भाषा, संस्कृती, राहणीमान, नैसर्गिक साधनसंपत्ती यामध्ये सुध्दा एकनिष्ठता नाही. प्रदेश-प्रदेशानुसार अल्पसंख्याक, बहुसंख्याक, भाषिकप्रश्न असे अनेक प्रश्न भारतीय संविधानानुसार राज्यव्यवस्थेची जबाबदारी आहे. आदिवासी, दलित, उपेक्षित वर्ग यांना विशेष सोयी उपलब्ध करून देणे हे सुध्दा कर्तव्य आहे. या सर्वांना न्याय्य वातावरण आणि निष्पक्ष व्यवहार करताना इतरांवर त्याचा प्रभाव पडणार नाही किंवा अन्याय होणार नाही याचे भान राज्यव्यवस्थेला ठेवावे लागते. धार्मिक बाबींमुळे राज्यव्यवस्थेला समन्वय साधताना अपेक्षित घटकांवर भाषिक प्रश्न इत्यादी अनेकदा या माध्यमातून ताळमेळ जोडावा लागतो. लोकशाहीत मतदार अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. भरतासारख्या देशामध्ये धार्मिक संघटना, धर्माचे राजकारण करून मतदारांना प्रभावित करण्याचे कार्य करतात. त्यामधून सत्ता प्राप्ती करणे, स्वतःच्या मागण्या राजकीय पक्षांमार्फत पूर्ण करणे हेच यांचे मुख्य उद्दिष्ट असते.

भारत देश हा जगातील सर्वात मोठी यशस्वी लोकशाही म्हणून जगात नामवंत झाला आहे. विविधतेमध्ये एकात्मतेने आणि अखंडतेने राहणे फार आव्हानात्मक बाब आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात हे आव्हान यशस्वी पार पाडण्याचे कार्य भारतीय राज्यव्यवस्थेने केले. या लोकशाहीत्मक वाटचालीत कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ सोबत समन्वय व्यवस्थित राहिला असला तरी मागील ६५ वर्षात सामाजिक, प्रश्न राज्यव्यवस्थेला कुठेतरी अडथळा निर्माण करतात. शिक्षण हे सामाजिक बदलाचे स्रोत असले तरी २१ व्या शतकात भारतासारख्या देशात धार्मिक राजकारणाला जनमत प्रदान होतो. ही एक राज्यव्यवस्था आणि धार्मिक राजकारण अशा समन्वयातून लोकशाहीची वाटचाल म्हणता येईल.

निष्कर्ष :- जनजागृती आणि लोकशाही जनमताशिवाय नविन सामाजिक संरचनेला स्थान देऊ शकत नाही. म्हणूनच लोकशाहीत जनतेला प्रथम प्राधान्य देऊन जनमताचा आधार घेऊनच प्रत्येक निर्णय निर्धारण करणे म्हणजेच लोकशाही मजबूत करणे होय. जनमताच्या विरोधात घेतलेल्या निर्णय लोकशाहीला घातक ठरू शकतो. सामाजिक व्यवस्था, धार्मिकता, जातिवाद यांचा योग्य समन्वय घालून राज्यव्यवस्था आणि न्यायव्यवस्थेत निर्णय घेण्याची वेळ आलेली आहे. आधुनिक काळात राज्यव्यवस्थेला न्याय पध्दतीने, निष्पक्षपणे वाटचाल करायची असेल आणि आधुनिक परिवर्तनाय सामाजिक संरचना प्रस्थापित करायची असेल तर भविष्यात धार्मिकता, जातीयता यातील अनिष्ट चालिरिती परंपरा यांना आळा घालून राज्यव्यवस्थेला समन्वय साधत पुढे जावे लागेल. तरच भारत हा प्रगतीच्या पथावर असणारा २१ व्या शतकातील लोकशाहीत्मक देश राहील.

संदर्भ :

१. एम. लक्ष्मीकांत, इंडियन पोलीटी, टाटा मॅग्राहील, दिल्ली, २०१०.
२. मुरसल हुमायून, समतेची क्रांती पुढे नेण्याचे आव्हान, लोकमत, २४ सप्टेंबर २०१७.
३. ढोले, म.रा., धर्मनिरपेक्षता नव्हे इहवाद, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई १९९२.

WHITMAN'S 'LEAVES OF GRASS': THE EPIC OF AMERICA

Dr. P. N. Meshram
Principal,
R. D. College, Mulchera

Abstract:-

“Epic is a lengthy narrative poem, ordinarily concerning a serious subject containing details of heroic deeds and events significant to a culture or nation.” Narrated in a grand style; pertaining to or designating a kind of narrative poem, usually called an heroic poem, in which real or fictitious events, usually the achievements of some hero are narrated in an elevated style. Every epic has a hero who embodies the ideals and culture of that particular country and time. Leaves of Grass is a collection of poetry of an American poet, Walt Whitman (1819-1892). Although the first edition was published in 1855, Whitman spent most of his professional life writing and re-writing Leaves of Grass and revising it multiple times until his death. If you have to understand Greece, study the Iliad and Odyssey, study Leaves of Grass to understand America. Whitman reproduced the songs of these professionals faithfully and upto the mark. Whitman’s poetry emerges from the soil of America, the soul of America and it sings of the democracy, of the modern man, of the average man and of the en-masse. Walt Whitman is called a true patriot because he sang about the glory of his nation, nursed the wounded and suffering soldiers during the civil war, composed a number of patriotic poem urging the people of his country to stand united and march onward towards the common goal of equality of all people and in this way lay the foundation of a democratic society in the true sense of the term. The poet wanted to promote brave soldiers in his epic poetry. The muse appears in the Leaves receiving something like her Americanization in song of the Exposition. As the hero of the new epic Whitman embodies the ideals of the new civilization and culture. He observed that his feeling was to express in poetic form his physical, emotional, moral, intellectual and aesthetic personality. Whitman challenged the genteel tradition of European countries. America was antithesis of Europe. As Whitman’s modern man of the new world represents a reconciliation of the paradoxically opposed ideals of democracy – individuality and equality (separateness and en-masse) – so his epic hero paradoxically exemplifies both traits in war. The present paper attempts to highlight Whitman’s democratic poetry which is regarded as epic poetry of America representing the life, time and aspirations of the nation.

“Epic is a lengthy narrative poem, ordinarily concerning a serious subject containing details of heroic deeds and events significant to a culture or nation.”¹ Some of the most famous examples of epic poetry include the Ancient Greek ‘Odyssey’, Virgil’s ‘Aeneid,’ the ancient Indian ‘Mahabharata,’ Dante’s ‘Divine Comedy’, John Milton’s ‘Paradise Lost.’ In his work, Poetics, Aristotle defines an epic as one of the form of poetry, contrasted with lyric poetry and with drama in the form of tragedy and comedy. “It is a long narrative poem in elevated style presenting characters of high positions in adventures forming an organic whole through their relation to a central heroic figure and through their development of episodes important to the history of a nation or race.”²

Narrated in a grand style; pertaining to or designating a kind of narrative poem, usually called an heroic poem, in which real or fictitious events, usually the achievements of some hero are narrated in an elevated style. Every epic has a hero who embodies the ideals and culture of that particular country and time. Whitman is his own epic hero, emerges from The Leaves as clearly mythical as Homer’s or Virgil’s heroes. He emerges larger than life, displaying traits of Democracy’s superman. The ‘I’ in the Leaves is not the historical Walt Whitman, but the epic hero of American Democracy. He has not been a hero endowed with any divine or superhuman qualities, but having qualities and embodying ideals which are well within the reach of the common man. He represents the characteristics of the en-masse, and in singing of himself he also sings of the average Americans. He is a man of individual and of the mass. His self-hood is common to every man. According to Rossetti The Leaves of Grass is the poem of American nationality, a work which catches its flame from, “the fire of Americanism.” The essences, the events, the objects of America, the myriads of landscapes, giant cities, the generous and turbulent population – the whole gigantic epic of our continental being unwinds in all its magnificent reality in these pages.

Leaves of Grass is a collection of poetry of an American poet, Walt Whitman (1819-1892). Although the first edition was published in 1855, Whitman spent most of his professional life writing and re-writing Leaves of

Grass and revising it multiple times until his death. The poems in the Leaves are generally celebrating his philosophy of life and humanity at large. His poetry praises nature and the individual human's role in it. "However, much like Emerson, Whitman does not diminish the role of the mind or the spirit; rather, he elevates the human form and the human mind, deeming both worthy of poetic praise."³ Leaves of Grass was highly controversial during its time for its explicit sexual imagery and Whitman was subject to derision by many contemporary critics. He believed that in the past there were great ages of myths and fables centred in Asian countries and great ages of feudalism centered in European countries. The modern time was an age of science, technology and democracy and its centre was America. The great epics of the past had embodied and reflected the myths and fables of the time in their literature. He realized that the America's modern epic must embody the 19th century with its myths, science and democracy. He also came to know that such an epic was lacking in America. He set out to make up this deficiency through the Leaves. This is the archetypal poem which gives voice to the national ideals, aspirations of America embodying the modern spirit as Homer and Virgil embodied the spirit of their own country and times in their epics.

If you have to understand Greece, study the Iliad and Odyssey, study Leaves of Grass to understand America. The Leaves of Grass is the epic of America, the epic of science and democracy. It holds a mirror to contemporary American life and Whitman is the poet of America, the poet who most faithfully and thoroughly reflects the culture, the life and the spirit of America. Like epic poet in general, Whitman achieved complete identity with the Americans and became their representative voice. To understand Whitman is to understand America, and this is the highest tribute which is paid to a poet of any nation, because all great poetry is basically and fundamentally national, and releases the identified fragrance of the soil in which it is produced. In fact, Whitman heard America singing:

"I hear America singing, the varied carols I hear,
Those of mechanics, each one singing his,
as it should be blithe and strong.
The carpenter singing.....
The mason singing.....
The boatman singing.....
The shoemaker singing....
Singing with open mouths their melodious song."⁴

Whitman reproduced the songs of these professionals faithfully and upto the mark. Whitman's poetry emerges from the soil of America, the soul of America and it sings of the democracy, of the modern man, of the average man and of the en-masse. His poetry contains memorable, panoramic, professional pictures of American people and American scenes. The blacksmith, the Negro driver, the butcher, the farmer returning from the fields, the mother sewing, the soldier protecting the battlefield, the prostitute, the pioneer, and hundreds of others – all move in a crowd, and all are full of life, energy and vitality. The myriads of occupations and trades are filled in his pages with equal vividness—house-building, shingle-dressing, ship-joining, ferrying, mining, iron-smelting, stone-cutting, cotton-loading etc.

The wide range of the American physical scene is brought before our eyes – the northern ocean, Niagara, Georgia, marshes, midwestern prairies, arid plateaus, the vast peaks of the Rockies, and the long coastline of the Pacific. His omnivorous lines convey this sense of the teeming American life; his vocabulary is drawn from the common everyday life, of business, trade, commerce, and the science, of the average Americans and his free verse captures the rhythms of American speech and reflects the American freedom and break from tradition. The movement of his verse is the sweeping movement of great currents of living people.

Walt Whitman is called a true patriot because he sang about the glory of his nation, nursed the wounded and suffering soldiers during the civil war, composed a number of patriotic poem urging the people of his country to stand united and march onward towards the common goal of equality of all people and in this way lay the foundation of a democratic society in the true sense of the term. He identified himself with every movement in the political, social and religion life of American and his poems are a faithful record of the history of America during the thirty years duration which the Leaves assumed its final shape. Whitman, as an individual was worried that America had no proper leader, but when Abraham Lincoln appeared on the scene, his bold attitude during the presidential

election, his determination to fight for the preservation of the Union against any attempt at breaking away from it, changed the situation for the nation and also for Whitman. When on 19th April 1864, the crushing announcement of Lincoln's death reached Whitman, he took this tragedy to heart, and in the following weeks wrote his great elegy on Lincoln, 'When Lilacs Last in the Dooryard Bloomed' which is the most sweet and sonorous nocturne ever chanted in the church of the world. Whitman chants the love of comrades in it, which is the spiritual binding of democracy and also the death of a great comrade, "the sweetest, wisest soul of all my days and lands."⁵

In the beginning of the Leaves of Grass, in the manner of the epic poet, Whitman evokes the muse and announces his theme:

"Of life immense in passion, pulse and power,
Cheerful, for freest action form'd under the laws divine,
The modern man I sing."⁶

The poet wanted to promote brave soldiers in his epic poetry. The muse appears in the Leaves receiving something like her Americanization in song of the Exposition. At the direct invitation of the poet, she departs her hallowed haunts abroad and migrates to the New World. James Miller rightly said, "Although the tone throughout in the treatment of this slightly puzzled Muse is gently humorous, the insistence on native poetic themes is serious. But, even though the themes seem new, it is still the same old human race." Whitman's major concern is to explore, discuss, and celebrate his own self, his individuality and his personality. Later he wanted to eulogize democracy and the American nation with its achievements and potential. Lastly, he wanted to give poetical expression to his thoughts on life's mysteries – birth, death, rebirth or resurrection, and reincarnation. Whitman had a deep faith in democracy because this form of government respects the individual. He thought that the genius of the United States is best expressed in the en-masse. "The function of literature is to break away from the feudal past of man and artistically to urge the democratic present."⁷

As the hero of the new epic Whitman embodies the ideals of the new civilization and culture. He observed that his feeling was to express in poetic form his physical, emotional, moral, intellectual and aesthetic personality. The 'I' in the poem is the ideal person and it is symbolic of the human being. He dramatized the different aspects of the individual, thereby becoming the hero of a myth. This hero is larger than life. He is a democrat, who is equal to all citizens. The myth built around the hero is that of science and democracy. Science and democracy take the place of the ancient God of mythology or muse of the epic poetry. The goal is the presentation of the knowledge of the power of the self to participate in reality. This reality is made up "democratic concretes." At the same time Whitman accepted harmonious universe. With an intention of an epic poet, he believed in the moral elevation of humanity. The epic theme is that of a larger, richer life for the common people. But old conventions and restraints have to be broken. "He defied society to "celebrate the need of comrades." Love and friendship, the perennial themes, are deepened and interpreted. He told his friend Bucke: "Remember, the book (Leaves) arose out my life in Brooklyn and New York from 1838 to 1853, absorbing a million people, for fifteen years, with an intimacy, an eagerness, probably never equalled."⁸

Whitman challenged the genteel tradition of European countries. America was antithesis of Europe. He praised America for its lack of feudal institution. He rejected the traditional ideal of aristocracy of European countries. He celebrated physical sensualism, sin and even the devil. As against the genteel orthodoxy, he preached the more universal ideal of the brotherhood of man. The rebellious satan and god of universal religion are equally praised. He celebrated "Nature without check with original energy," and then the universal harmony of nature and man. Absolute humanitarianism, romantic empathy with nature and the spiritual transfiguration provide the philosophic theme of the new epic.

As Whitman's modern man of the new world represents a reconciliation of the paradoxically opposed ideals of democracy – individuality and equality (separateness and en-masse) – so his epic hero paradoxically exemplifies both traits in war. Drum – Taps demonstrates the triumph of the American epic hero "en-masse." No individual is singled out from the rest for heroic deeds, but throughout, the emphasis is on the ranks, the large mass of men united together or yoked together in comradeship and a common national purpose. The civil war proved the heroic quality on an epic scale of America's children en-masse, the same national crisis also demonstrated democracy's ability to produce individuality of epic-proportions. Drum-Taps gives way to Memories of President Lincoln and that

magnificent elegy, When Lilacs last in the Dooryard Bloomed. But the traits of this epic hero or not different but similar to the traits of the soldiers en-masse. He is the powerful western fallen star; he is the captain of the ship whose loss is universally mourned; he is the dear commander of the soldiers; but above all he is the departing comrade who possessed an infinite capacity for love. According to the ancient conventions of an epic poetry, every epic embodies a myth and fable in the nation. Religion, God or kings were the themes of the epics in the ancient times. Science and democracy assume the role of myths in the Leaves of Grass. Science and Democracy became a substitute for religion and gods of the past epics. When Whitman shouts “Hurrah for positive science! long live demonstration,” he seems to be trying to transfigure his Science and Democracy into deities, to elevate them to the level of Gods.

Conclusion:-

At the end it is to be concluded that Whitman’s “Leaves of Grass” is the epic of America, a reflection of America’s character and soul. In fact, it is a reflection of her achievement and her aspirations. If Leaves of Grass transfigures what it reflects, that is because its poet aspired to dwell not on the reality but on the ideal. If Leaves of Grass has its shortcomings and defects, so, obviously, does the culture it attempt to embody. If Whitman’s vision exceeded his achievement, the scope of his achievement was still sufficient to win him just claim to the title of America’s epic poet. He realized that if he were to redefine American nations of poetry and heroism, Leaves of Grass must, in his words,” take no illustrations from the ancient or classics. He believed that poetry needed to be revaluative – breaking away from past traditions rather than extending them. Whitman regarded his poetry as the epic of America, the archetypal poem, which voices the national ideals and aspirations of America, which embodies the modern spirit, just as the epics of Homer and Virgil reflected the spirit of their times.

References:-

1. www.wow.com
  2. www.wow.com
  3. <https://enm.wikipedia.org>
  4. Dr. Tilak, Ragukul. *Walt Whitman*. Rama Brothers, New Delhi: 1990, p. 158.
  5. Dr. Tilak, Ragukul. *Walt Whitman*. Rama Brothers, New Delhi: 1990, p. 46.
  6. Sastri, P. S. *Walt Whitman: Select Poems*. Lakshmi Narain Agarwal Educational Publishers, Agra: 1985, p. 97.
  7. <http://www.cliffnotes.com>
- Sastri, P. S. *Walt Whitman: Select Poems*. Lakshmi Narain Agarwal Educational Publishers, Agra: 1985, p. 09.

Juridical Personality of Rivers: Its Governance and Implications

- Nabasmita Bordoloi, Research Scholar Gauhati University, Assistant Professor, University of Science & Technology, Meghalaya
- Prof. Sujit Sikidar, Professor of Commerce, University of Science & Technology, Meghalaya

Introduction:

In Indian mythological believe and conviction, mountains, land, river, water, trees, animals and birds are traditionally recognized as a separate entity offering service delivery to the stakeholders who make use of those assets. The religious verses sermon us not to be over greedy in appropriating the Common Property Resource (CPR) gifted to the mankind by all resource full mother nature in the planet earth. Indian heritage and religious practice teach us that as a baby sucks milk from mother, it cannot cause injury to the body of the mother to sustain the future flow of milk. In the same analogy of human beings are not expected to cause injury to the physique of the Mother Nature. The Judicial pronouncement in one country and a legislative step in another country of 2017 signifies to the dwellers of the planet earth to assume a self responsibility of protecting the mother earth for leaving some space to the posterity to enjoy for them the bounties of mother nature and leave scope for their enjoyment for the periods to come.

Analogy between human beings and natural entities:

Live human who are person in a legal sense anywhere in the world, companies, trusts, associations of person etc are juridical persons, who can sue and be sued. Such juridical personality of the institutions created artificially by virtue of law have been accorded the status of individual separate non-living entity in a case Solomon vs Solomon. In this case the final verdict was given by the House of Lords, United Kingdom on 16th November, 1896. In the words of the Lord Halsbury L.C¹ “I am simply here dealing with the provisions of the statute, and it seems to me to be essential to the artificial creation that the law should recognize only that artificial existence - quite apart from the motives or conduct of individual corporators.....once the company is legally incorporated it must be treated like any other independent person with its rights and liabilities appropriate to itself, and that the motives of those who took part in the promotion of the company are absolutely irrelevant in discussing what those rights and liabilities are.”

Lord Ram was a party to the Ayodhya dispute in the Allahabad High Court and was represented by a natural human lawyer². In India, tradition suggests and deems rivers to be feminine. In the Mahabharata, Ganga was married to Shantanu and gave birth to the son who grew up to become Bhishma, an accomplished warrior. The river water is used as a devise to meet the infinity, eternity when we offer earthen lamp with light wishing our predecessors to attain divinity.

New Zealand River granted legal status as a ‘Person’³:

New Zealand’s Whanganui River has gained its own identity with all the corresponding rights, duties and liabilities of a legal person, after a 170- years battle, the media reported on Thursday 16th March 2017. TeAwa Tupua (Whanganui River claims settlement) Bill, which passed its third reading in parliament on Wednesday 15th March 2017, will establish a new legal framework

for the river, stuff.co.nz reported. It recognized the river as an invisible and living whole from the mountains to the sea. The river is a sacred and revered waterway to New Zealand's Maori Iwi people and its interests will now be represented by an indigenous group. Among other things, the river could now be represented in court proceeding, treaty negotiation, Minister Chris Finlayson said. IANS.

While in India in March 2017, the Uttarakhand high court ruled river Ganga and Yamuna to be legal persons, in a public interest case on pollution. When any person commits bodily violence and physical injury on another person, it is a crime that the state can take cognizance of, without waiting for a complaint. Hence, after this judicial pronouncement, any harm done to these two giant rivers with religious fervency of North India can become a cognizable offence.

State's intervention: Following this verdict the state can initiate criminal proceeding on its own, without waiting for a complaint by some environmentalist and other stakeholders.

This would make the users of the waters of the rivers conscious, alert before throwing any garbage, waste material into the water. This has come when the Yamuna has been declared a dead river and the waste of the Ganga are carcinogenic in some parts, given the volume of effluents discharged into the river.

The Uttarakhand high court verdict was perhaps influenced by the legislative mandate of the New Zealand's parliament declaring that country's third longest river Whanganui, a legal person. This law followed in the wake of a 2014 law that made an entire forest solve, Te Urewera, held sacred by the Maoris, a legal person.

- The Supreme Court recently declared bamboo to be a grass, not timber. It implies, therefore, that it belongs to the tribes in their territory where bamboo is grown and not to the government.
- Nobel laureate J.R. Hicks in his book 'value and capital' 1945 (ELBS, London) compared a tree with capital of a business entity and the fruits of a tree as its dividend. He said while enjoying dividend of a company, capital must be made intact and dividend be appropriated as a surplus derived out of capital.

Implications of the law:

The law has given birth to several implications as indicated below-

- It will create right to survive on the entity by itself and by backing of law the natural entities can protect themselves from human intervention.
- Others are debarred by law from polluting rivers, forests, mines etc.
- The natural entities can sue any individual, group of individuals or any entity intervening in the domain areas of these entities.
- No external agency is authorized to cause any injury in the existing structure, flow of water, pollute the water, over exploit water.
- The natural entities can sue the state as an institution of governance to compensate them when any damage or injury is inflicted on them by an external intervention in their territory.
- The state's authority has been enlarged not only to protect the human beings alone but also to protect other entities existing within the ambit of a state for better governance.

-
- The state, the republic and its citizens are to be responsible to all kinds of entities within the republic and a sovereign.
  - When a republic and its citizen use river as a means of marine transport for trade purposes, adequate care need to be taken to see that vehicular traffics do not discharge any affluent on the water body.

References

1. Salomon v Salomon & Co Ltd [1896] UKHL 1 (16 November 1896). Retrieved from <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1896/1.html>
2. The Economic Times dated 27th March, 2017
3. The Economic Times dated 17th March, 2017

Female's Identity vs. the Patriarchal World in Ibsen's Hedda Gabler

Mr. Ibrahim Abdu Mohammed Maslamani

Ph. D. Researcher, Dr. B. A. M. University- Aurangabad MS.

Lecturer , Dep. of English, College of Education Abs, Hajjah University, Yemen.

ibra_maslamani@yahoo.com

Introduction

Patriarchy as an ideology has created a world in which women are always inferior to men. Before the word of feminism appeared in 1890s, women had been unconsciously put under the control of men and only few of them were capable to fight this ideology in order to gain their own rights as human beings. This ideology of patriarchy has affected women's existence by, for example, ignoring their voice and pressing their creativity. This statement above not only supports patriarchy as major-believed ideology but also strongly points out on the issue of a greater core of patriarchy: biological essentialism, male's notion of laws and norms, and patriarchal gender system which produces the notions of women as "the insignificant ones." This ideology of patriarchy has attacked women in all fields within society. It has attacked women in legal institution, such as family, schools and religious group, as well as popular institution, such as mass media and literature.

Hedda's Struggles in Fighting Over Patriarchal Ideology

Women had become the minority party which has always been humiliated within their own community as well as outside of it. They had been abandoned by men by taking their strength to move and to think and by planting their ideology of patriarchy within all fields in the world which widely accepted as an unbreakable law. However, in 1790, with the publication of Mary Wollstonecraft's A Vindication of the Rights of Women, women began to realize their position within society and their ultimate goal of life as their basic rights. Since then, women have been fighting male's world and its patriarchal ideology that have been continuously planted within the real world and within literary works as well. They fight it by creating their own ideology which finally becomes mass movement which is now called as "feminism."

Here, the researcher uses the principles of radical feminism approach as the main theory in analyzing Ibsen's Hedda Gabler to the correlation of patriarchal ideology that exists inside the play. Radical feminism, as a branch of feminism, gives some points of view regarding to the struggles of a female characters within a literary work in fighting over patriarchy as an ideology. It also gives some ways which can be done by any women in order to fight male's world and its patriarchal ideology.

Radical feminism gives two sub-branches used as the main points of view which help the researcher to analyze Hedda Gabler's struggles in fighting over patriarchal ideology which are reflected in the play. These two sub-branches of radical feminism approach are radical-libertarian and radical cultural. Although they have a contradictory point of views, especially to the correlation of the issue above, it cannot be ignored that they have helped women in fighting male's ideology of patriarchy in the society. However, based on the data of the study, the researcher finds three kinds of struggle committed by Hedda Gabler in fighting patriarchal ideology within the play. These three kinds of Hedda's struggle are derived from radical-

libertarian feminists' notions on how to fight patriarchal ideology. They are (1) being "androgyny" (2) freely experimenting with her sexuality, and (3) rejecting biological motherhood.

The Obstacles Hedda Faced in Fighting Over Patriarchal Ideology

Although radical feminism and one of its principle has given three major ways to fight patriarchal ideology, Hedda still cannot freely escape from the system, instead she choose to commit suicide as the final way to fight patriarchy. Hedda's decision to commit suicide does not come in an instant. It comes from a long process of realization towards her surroundings and towards her own condition.

Patriarchy as an ideology has become major enemy for every woman in the world, especially here for Hedda Gabler. It has become the duty for every woman to fight this patriarchal ideology. It has become the major goal of women's movement to "disturb the complacent certainties of such patriarchal culture." However, women's struggles in fighting patriarchal ideology within the society are not easy task. Patriarchy, which originally has been born before feminism, has a stronger root than the second one.

In line with the phenomena above, in Ibsen's play, Hedda Gabler also faces some obstacles that block her struggles in fighting patriarchal ideology. Unfortunately, the obstacles she faced also come from patriarchy itself with its principles towards women. Based on the data of the study and comparing to the understanding of patriarchy as an ideology, there are three kinds of obstacles faced by Hedda in her struggles. They are (1) gender discrimination, (2) sexual oppression, and (3) biological motherhood.

Rebellion & Patriarchy in HEDDA GABLER

Rebellion was the most prevalent issue in the play Hedda Gabler. Hedda was constantly making retorts to the men who surrounded her as well as to the women who tried to behave as expected of them. She is a fiery, aggressive, dominant female and although she tries to hide it, her remarks often pinpoint those behaviours. Hedda dominated the men and made demands of them. She is the most dominant character in this piece and if she were a man there would be an ungodly number of occurrences in this category. The men do dominate a bit through. Judge Brack and Eilert try on several occasions to get Hedda to conform but there are a few instances of George being assertive and telling someone to do something menial like put on their hat. Judge Brack is harsh in his demands while George is docile.

Hedda can't bring herself to acknowledge that she is pregnant much less talk about it. Julie knows and is thrilled but Hedda is extremely unhappy about it. This is yet another example of how Hedda is different than other women. She is disgusted with the idea of motherhood and children just as most men typically are. Ibsen again gives the male view to Hedda and makes her try and deal with that in the world she lives in. Hedda express her desire for vitality in her life and is bored but cannot act on her true desires because of the scandal it would cause. She desires a goal to work toward without being an outcast. She desires the impossible and the forbidden. She wants to live but her terms are impossible.

Ibsen gives many dominant characteristics to Hedda and many feminism traits to her husband. She wants so badly to live the life of a man in her generation that it drives her to

insanity. She is bored with the role that she is expected to play and lashes out at others in her frustration and contempt. All of the women around her do their duty with pleasure and inferiority and even seem to rejoice in the servitude. The one thing that Hedda can't seem to do though is to outright defy society and do what she wants. She is so concerned with appearances and staying away from scandal that she sacrifices herself and her sanity.

In the privacy of her own home, we see her gun toting, horse riding, sexual, intelligent, woman with interests in politics, money, and society at large. But she keeps all of those things hidden as best she can. She is trying to conform to something that she hates. She even hates the idea of having children and according to society, that is a woman's most sacred job. She is expected to love this aspect of marriage and in reality she cannot even accept that she is pregnant. She doesn't want to be a mother. She isn't motherly. She even says herself that she doesn't have the courage to do what she really wants to do. Ibsen shows her pain and suffering and the slow methodical losing of her mind before her suicide. He is trying to point out that all women are not the same; they have different interests and goals and that it is alright for women to choose what they want to do for themselves without society or men telling them what they should be interested in doing.

Conclusion

Hedda is one of the most important female characters who fought patriarchy. She refused to live in a man oriented society. She didn't like to be controlled and dominated by men. She tried to have her own identity. She didn't accept society roles. Women were only regarded wives and mothers. That was their sacred role in the society. Hedda tried to oppose all such rules. She was even the idea of having children. She didn't feel happy that she was pregnant. Her only goal was to have her own identity and to be treated equally to man.

References

- 1- Heller, Otto (1912) Henrik Ibsen: Plays and Problems. New York: Houghton Mifflin.
- 2- Ibsen, Henrik (1974) Hedda Gabler and Other Plays. Translated by Una Ellis-Fermor. London: Penguin Books.
- 3- Mayerson, Caroline W. (1965) "Thematic Symbols in Hedda Gabler". In Twentieth Century Views: Ibsen. Fjelde, Rolf. Ed. New Jersey: Prentice- Hall, Inc..
- 4- Ibsen, Henrik (trans. Edmund Goose and William Archer). (2010) Hedda Gabler. Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- 5- Dewanti, Pramusinta Putri. (2010) "Women's Identity and the Process in Pursuing it in Cunningham's The Hours." Unpublished Bachelor's Thesis, Faculty of Languages and Arts, Yogyakarta State University, DIY, Indonesia.
- 6- Lerner, Gerda (1987) The Creation of Patriarchy. New York: Oxford University Press.

Globalization and indian's National security

Dr.arvind kumar

(guest lecturer)

dept.of Defence & Strategic studies allahabad PG college allahabad (university of allahabad)
allahabad

Email id pinkuarvind010@gmail.com

in this senario human society around the world , over a period of time, has established greater contact , but the peace has increased rapidly since the mid 1980 , s . the term globalization means international integration. it includes an array of social, political and economic changes. unimaginable progress in modes of communications , transportation and computer technology have given the process a new lease of life .the world is more interdependent now than ever before. multional companies manufacture products across many countries and sell to consumers across the lobe. ,oney , technology and raw materials have broken the international barriers . not only products and finances , but also ideas and cultures have breached the national boundaries Laws , Economics and Sociasl movement have international in nature and not only the Globalization of the Economy but also the Globlization of politics , Culture and Law is the order of the day .the formation of General Agreement on tariffs and trade (GATT) ,International Monetary Fund and the concept of free trade has boosted globlization. *Globalization in India's perspective:* in early 1990s the Indian economy had witnessed dramatic policy changes . The idea behind the new economic model know as Libberalization , Privatization and Globalization in India (LPG), was to make the Indian economy one of the fastest growing economies in the world. an array of reforms was initiated with regard to industrial , trade and social sector to make the economy more competitve. The econmic changes initiated have had a dramatic effect on the overall growth of the economy . it also heralded the intergration of the indian economy in to the globel economy. the indian econoy was in major crisis in 1991 when foreign currency reserves went down to \$1 bilion and inflation was as high as 17% Fiscal deficit was also High and NRI'S were not interested in investing in india. The process of globalization has played a major role in export -led growth , leading to the enlargement of the job marketin india.one of the the major forces of globalization in india has been in the growth of outsourced it and business process outsourcing (BPO) Services. the last few years have seen an increase in the number of skilled professional in india employed by both local and foreign companies to service customers in the in the US and Europe in particular. taking advantage of indias lower cost but educated and English speaking work force and utilizing global communications technologies such as voice over IP (VOIP),email and the internate ,international enterprises have been able to lower their cost base by establishing outsourced knowledge worer operations in india .as a new indian middle class has developed around the wealth that the ITand BPO industries have brought to the country a new consumer base has developed .intrnational companies are also expanding their operations in india to service this massive growth opportunity .notebal examples of international companies that have done well in india in the recent years include Pepsi ,COcacola ,McDonald's and kentucky Fried Chicken ,whose products have been well accepted by indians at large. Globalization in india has been advantageous for companies

that have ventured in indian market .by simply increasing their base of operations , expanding their worforce with minimum investments, and providing services to a broad of consumers ,large companies entering the indian market have opened up many profitable opportunities. indian companies are rapidly gaining confidence and are themselves now major players in globalization through international expansion. from steel to Bollywood ,from cars to IT ,indian companies are setting themselves up as powerhouses of tomorrow's global economy.

*.Positive Effect of Globalization:*The process of globalization has been an integral part of the economic progress made by india. globalization has played a major role in export led growth leading to the enlargement of the job market in india .one of the major forces of globalization in india has been in the growth of outsourced it and business process outsourcing (BPO) services. the last few years have seen an increase in thenumber of skilled professional in india employed by both local and foreign companies to service customers in the USand europe in particular. taking advantage of india lower cost but educated and english speaking work force and utilizing global communications technologies such as voice over IP (voip) email and internet international enterprises have been able to lower their cost base by establishing outsourced knowledge worker operations in india Globalization in india has been advantageous for companies that have ventured in the indian market .by simply increasing their base of operation their workforce with minimum investments and providing services to a broad range of consumers large companies entering the indian market have open up many profitable opportunities.effect of Globalization on indian industry started when the government open the contry,s markets to foreign investments in the early 1990s. Globalization of the indian industry took place in its various sectors such as steel ,pharmaceutical, petrolium ,chemical,textile, cement .retail, and bpo. Globalization means the dismantling of trade barriers between nations and the integration of the nations economies through financial flow, trade in goods and services.and corporate investments between nations.globalization has increased across the world in recent years due to the fast progress that has been in the field of technology especially in communication and transport. the government of india made change in its economics policy in 1991by which it allowed direct foregin investment in the country ,as a result of this globalization of the indian industry took place on a major scale.this helped reduce the level of unemployment and poverty in the country.also the benifit of the effect of globalization on indian industry are that the foregin companies brought in highly advenced technology with them and this helped to make the indian industry more technologically advanced.

*Negative effect of Globalization:*Globalization is a very controversial issue tody .opinins vary considerably over its pros and cons. here we take a look at its negative effects.

Opponents of Globalization point out to its negative effects. some of them are listed bellow.

*Developednations have outsourced manufacturing and white collar jobs. that means less jobs for their people .this has happened because manufacturing work is outsourced to developing nations like china where the cost of manufacturing goods and wages are lower .programmers ,editors scientists and accountants have lost their jobs due to outsourcing to cheaper locations like india.

*Globalization has led to exploitation of labor. prisoners and child workers are used to work in humane conditions. safety standards are ignored to produce cheap goods.

* job insecurity earlier people had stable permanent jobs now people live in constant dread of losing their jobs to competition .increased job competition has led to reduction in wages and consequently lower standards of living.

*terrorist have access to sophisticated weapons enhancing their ability to inflict damage. terrorist use the internet for communicating among themselves.

.*the benefits of globalization is not universal. the rich are getting richer and the poor are becoming poorer.

*Bad aspects of foreign cultures are affecting the local cultures through TV and the internet.

*Enemy nations can spread propaganda through the internet

. * Deadly diseases like HIV/AIDS are being spread by travellers to the remotest corners of the globe.* there is increase in human trafficking.

Challenges of Globalization: Globalization poses four major challenges that will have to be addressed by governments civil society and other policy actors.

1. one is to ensure that the benefits of globalization extend to all countries. that will certainly not happen automatically.

2.the second is to deal with the fear that globalization leads to instability, which is particularly marked in the developing world .

3. the third challenge is to address the very real fear in the industrial world that increased global competition will lead inexorably to a race to the bottom in wage labor rights employment practices and the environment.

Several implications for civil society , for government and for multinational institutions stem from the challenges of globalization.

1.Civil society organizations concerned with development have traditionally focused on aid and resources transfers ; they now r going to have to broaden their agenda to deal with the much more complex issue of trade and investment international financial flows environment and migration among others.civil society organization in the old industrial countries also will have to deal with the backlash against globalization which is producing a growing unwillingness to support multilateral cooperation.

2 .then there is a whole set of critical question for multilateral institution particularly concerning participation and transparency. these issue are extremely difficult because these remain governmental institutions and governments often do not welcom the participation of civil society in decisions.

3. finally there is a need for high level political discussions among leaders from the old industrial contries, the emerging economies and the countries that risk marginalization by globalization we r urging the group of eight this year in london to call for a new summit on globalization in order to begin a discussion of maximizing its benefit and minimizing its costs.

Conclusion:

india has gradually become one of the economic giants in the world.today it has become one of the fastest growing economies in the world with an average rate of around 7-8%there has also been significant rise in the per capital income and the standard of living .poverty has also reduced by around 10%the service industry has a share of around 54%of the annual GDP while

the industrial and agricultural sectors share around 29% and 17% respectively. due the process of globalization the exports have also improved significantly. figures have out rightly proved that the global average per capital income showed a strong surge throughout the 20th century but the income gap between rich and poor countries have not been bridged for many decades now. but even after globalization condition of agriculture has not improved. the share of agriculture in the GDP is only 17% the number of landless families has increased and farmers are still committing suicide. but seeing the positive effects of globalization it can be said that very soon india will overcome these hurdles too and march strongly on its path of development.

References:

- 1: B.K.N chibber " globalization & national security " indian journal of strategic studies 2001 vol-xxi-xxii
2. Akshay joshi "globalization & technology lessons for india " strategic analysis 2000, vol xxiii
3. Prabhu Gupta "age of globalization problems and prospects " world affairs the journal of international issues oct -dec -2000
4. <http://www.economywatch.com/economy-articles/globalization-in-india.htm>
5. <http://business.mapsofindia.com/globalization/india-industry>
6. <http://www.buzzle.com/articles/negative-effects-of-globalization.html>
7. [eac.gov.in/.../55GLOBALIZATION%20CHALLENGES%20BEFORE%](http://eac.gov.in/.../55GLOBALIZATION%20CHALLENGES%20BEFORE%20)
8. [HTTP://WWW.CARNEGIECOUNCIL.ORG/RESOURCES'](HTTP://WWW.CARNEGIECOUNCIL.ORG/RESOURCES)
9. [http://www.wilsoncenter.org /index.cfm?fuseaction=events.event-summary &event-id=229568](http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?fuseaction=events.event-summary&event-id=229568)
10. [http://www.sqlsummit.com/trends/terrorism.htm.](http://www.sqlsummit.com/trends/terrorism.htm)

ग्रामपंचायतीमधील नवीन सुधारणा – 2017

प्रा.डॉ.एच.एस.कुचेकर

तु. कृ. कोलेकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
नेसरी, ता. गडहिंग्लज. जि. कोल्हापूर.- 416504

मो. नं. 9922346844

अगदी प्राचीन काळापासून गावचा कारभार पंचायतीकडून होत आहे. वैदिक कालखंडात गावचा कारभार ग्रामसभा पाहत असे. त्याकाळी ग्रामसभेच्या प्रमुखाला ग्रामिणी म्हणत. ग्रामसभा आणि ग्रामीणीचा उल्लेख रामायण, महाभारत या ग्रंथात आढळतो. ग्रामपंचायतीची रचना आणि कार्य यांचा उल्लेख दहाव्या शतकातल्या 'शुक नीतीसार' ग्रंथात सापडतो. गाव हे सतेचं केंद्र होतं. असा स्पष्ट उल्लेख बुध्दकालिन 'जातक कथा' मध्ये आढळतो. दक्षिण भारतातल्या कित्येक शिलालेखात गाव हे पूर्वीच्या कालखंडात स्वयंशासित होतं असं ठळकपणे नमुद करण्यात आलं आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात ग्रामपंचायतीचं महत्व विशद करण्यात आले आहे. त्यामुळे कोणत्याही राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक इतिहासात गाव आणि ग्रामपंचायत याचं महत्व अनन्यसाधारण आहे.

महाभारतातील शांतीपर्वात ग्रामीण शासनव्यवस्थेचे पाच स्तर सांगितले आहेत. 1. गावचा प्रमुख ज्यास ग्रामिणी म्हणत. 2. दहा गावचा प्रमुख ज्यास दशक म्हणत. 3. वीस गावचा प्रमुख ज्यास विशाधीश म्हणत. 4. शंभर गावचा प्रमुख ज्यास शतपाल म्हणत. 5. हजार गावांच्या प्रमुखास सहस्रपती संबोधले जात.

महाराष्ट्रातील पंचायत राज्याच्या त्रिस्तरीय व्यवस्थेमधील तिस-या स्तरावर म्हणजे ग्रामपातळीवर कार्य करणारी संस्था म्हणजे ग्रामपंचायत होय. सतेच्या विकेद्रीकरणाचा जनतेला प्रत्यक्ष व जास्तीत जास्त लाभ मिळवून देण्याचे साधन म्हणून ग्रामपंचायतीकडेच पाहिले जाते. पंचायत राज्याचा पायाभूत घटक या दृष्टीने ग्रामपंचायतीला विशेष महत्व आहे.

उद्देश :-

1. ग्रामपंचायतीची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
2. ग्रामपंचायतीमधील नवीन सुधारणांचा अभ्यास करणे.
3. थेट सरपंच निवडीचे फायदे शोधणे.
4. थेट सरपंच निवडीचे दोष पाहणे.

मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 च्या कलम 5 मध्ये प्रत्येक गावासाठी एक ग्रामपंचायत स्थापन करण्याची तरतुद आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 40 प्रमाणे ग्रामपंचायती स्थापन करण्याचा अधिकार राज्य सरकारला आहे. मात्र त्या गावची लोकसंख्या किमान सहाशे इतकी असावी लागते. जर एखाद्या गावची लोकसंख्या सहाशेपेक्षा कमी असेल तर त्या ठिकाणी दोन- तीन खेड्यांची मिळून गट ग्रामपंचायत स्थापन करण्याची तरतुद आहे.

लोकसंख्येनुसार ग्रामपंचायतीची सभासद संख्या :-

अ क्र	गावची लोकसंख्या	निवडून द्यावयाची सदस्य संख्या
1	600 ते 1500	7
2	1501 ते 3000	9
3	3001 ते 4500	11
4	4501 ते 6000	13
5	6001 ते 7500	15

6	7001 ते त्यापेक्षा अधिक	17
---	-------------------------	----

ग्रामपंचायत प्रभाग रचना (वर्गीकरणासह) :-

अ क	सदस्य संख्या	प्रभाग संख्या
1	7	2 -2-3 = 03
2	9	3-3-3 = 03
3	11	3-3-3-2 = 04
4	13	3-3-3-2-2 = 05
5	15	3-3-3-3-3 = 05
6	17	3-3-3-3-3-2 = 06

एका प्रभागातून जास्तीत जास्त तीन आणि कमीत कमी दोन सदस्य संख्या असते.

ग्रामपंचायतीमधील राखीव जागांची तरतूद :-

1. अनु. जाती. व अन. जमाती :- लोकसंख्येच्या प्रमाणत राखीव त्यापैकी 1/2 जागा त्या वर्गातील महिलांसाठी राखीव असतात.
2. इतर मागास प्रवर्ग :- एकूण संख्येच्या 27 टक्के जागा राखीव, त्यापैकी 1/2 जागा त्या वर्गातील महिलांसाठी राखीव असतात..
3. महिलांसाठी राखीव जागा :- एकूण जागापैकी 50 टक्के जागा राखीव असतात.
वरील आरक्षण आळीपाळीने ग्रामपंचायतीमधील वेगवेगळ्या प्रभागांना नेमून देण्यात येते.

ग्रामपंचायतीमधील नवीन सुधारणा :-

महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियमात सरपंच पदाविषयी बदल करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने 19 जुलै 2017 रोजी अध्यादेश काढला. त्याला कायदेशिर मान्यता प्राप्त करण्यासाठी तो अध्यादेश पावसाळी अधिवेशनात मांडण्यात आला. पण हे अधिवेशन स्थगित झाल्याने तो अध्यादेश मंजूर होवू शकला नाही. जून्या अध्यादेशाची मुदत 3 सप्टेंबर 2017 ला संपत आहे. म्हणून त्या अध्यादेशात किरकोळ बदल करून तो पुन्हा लागू करण्याची विनंती राज्यपालांकडे करण्यात आली आहे. त्यामुळे तो अध्यादेश येत्या हिवाळी अधिवेशनात मंजूर करून घेतला जाणार आहे.

सरपंच पदाची पात्रता :-

- 1 तो भारताचा नागरीक असावा.
- 2 त्याने वयाची 21 वर्षे पूर्ण केलेली असावी.
- 3 गावाच्या मतदार यादीत नाव असणे बंधनकारक.
- 4 कोणत्याही कायद्याने संबंधीत व्यक्तीस निवडणूक लढविण्यासाठी अपात्र ठरविलेले नसावे.
- 5 1 जानेवारी 1995 नंतर जन्मलेला उमेदवार असल्यास त्याला किमान सातवी पास झाल्याचे प्रमाणपत्र असल्याशिवाय निवडणूकीस उभे राहता येणार नाही.

राज्य निवडणूक आयोगाने ग्रामपंचायतसाठी निश्चित केलेली सुधारित खर्च मर्यादा :-

अ.क.	सदस्य संख्या	सदस्यांसाठी खर्च	सरपंचासाठी खर्च
1	7 - 9	25 हजार	50 हजार
2	11 - 13	35 हजार	1 लाख

3	15 – 17	50 हजार	1.75 लाख
---	---------	---------	----------

सरपंचाची निवडणुक :-

महाराष्ट्र सरकारने निवृत आयएस. अधिकारी सुधीर ठाकरे यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने राज्यभर फिरून लोकमत आजमावून या संबंधीची शिफारस केली. या सर्व शिफारशींचा विचार करून थेट जनतेद्वारे सरपंच निवडीचा निर्णय घेतला असल्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी प्रतिपादन केले आहे.

महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियमात करण्यात आलेल्या सुधारणेमुळे आता सरपंचाची निवडणुक थेट जनतेतून होणार आहे. ग्रामपंचायतीच्या पात्र मतदाराकडून गुप्त मतदान पध्दतीने सरपंचाची निवड केली जाईल. निवडून आलेला सरपंच हा मतदारांना थेट जबाबदार असेल. सरपंच पदाच्या उमेदवारांसाठी संपुर्ण ग्रामपंचायत हे प्रचार क्षेत्र असेल असाही निर्णय घेतला आहे.

गावच्या विकासाचा केंद्रबिंदू आणि भविष्यातील नेतृत्व निर्माण होण्याचे पहिले पाऊल म्हणजे ग्रामपंचायत निवडणुक आहे. यावेळी प्रथमच थेट सरपंच पदाची निवडणुक होत असल्याने सरपंच पदासाठी मातब्बर उमेदवार निवडीचा कस लागणार आहे. यात शंकाच नाही. त्यामुळे थेट सरपंच निवड करण्याच्या घेतलेल्या निर्णयामुळे या निवड प्रक्रियेला महत्व प्राप्त झाले आहे. या निर्णयाचे पुढीलप्रमाणे फायदे होतील अशी अपेक्षा आहे.

थेट सरपंच निवडीचे फायदे

- 1 सर्वसामान्य कार्यकर्ता आता थेट सरपंचपदासाठी निवडून येवू शकतो. त्यामुळे त्याला निवडून देण्याची संधी ग्रामस्थांना मिळू शकते.
- 2 लोकांना प्रामाणिक उमेदवाराला विजयी करण्याचे स्वातंत्र्य मिळेल.
- 3 फक्त निर्वाचीत सदस्यांनाच सरपंच निवडण्याचा अधिकार असल्यामुळे गावात गट- तट आपोआपच निर्माण होत असत तेही आता या निर्णयामुळे थांबतील.
- 4 अनेकदा आपल्या भागातील प्रस्थापित नेते आपल्या मर्जीतील माणूस सरपंचपदी नियुक्त करण्याची चाल खेळत होते. या घातक प्रवृत्तीला आळा बसेल.
- 5 सरपंच पदासाठी लॉबिंग करताना आतापर्यंत अनेकांनी लाखो रुपये खर्च केल्याची उदाहरणे आहेत. मात्र आता थेट जनतेतून सरपंच निवडून दिल्यामुळे लॉबिंगसाठी होणारा खर्च थांबेल.
- 6 सरपंच पद मिळविण्यासाठी काही वेळा नवनियुक्त सदस्यांना गायब करून सदस्यांना पंचतारांकित हॉटेलात ठेवून लाखो रुपये खर्च करण्याच्या प्रवृत्तीला लगाम बसणार आहे.
- 7 ग्रामपंचायतीकडे मोठ्या प्रमाणात निधी येणार असल्यामुळे सरपंचपदावर आपल्या भागातील बड्या नेत्याचा डोळा असतो. परंतु आता हे काम फारसे सोपे होणार नाही. कारण नेत्याच्या सोयीचा माणूस मतदारांच्या विश्वासास पात्र होणे आवश्यक आहे.
- 8 अनेकदा आपल्या सोयीसाठी किंवा राजकारण म्हणून अविश्वास ठराव आणण्याचे राजकारण गावपातळीवर मोठ्या प्रमाणात चालते त्याला बड्या नेत्यांची फूस असते. पण आता मात्र हे प्रकार किमान दोन वर्षासाठी थांबतील आणि ग्रामपंचायतीला प्रगतीच्या दिशेने मार्गक्रमण करता येईल अशी आशा आहे.

थेट सरपंच निवडीचा तोटा

- 1 ग्रामपंचायत सदस्य आणि सरपंच यांच्यात राजकीय प्रतिष्ठेचा संघर्ष होण्याचे प्रकार वाढतील
- 2 सरपंचाचे अधिकार ग्रामपंचायत सदस्यांच्या अधिकारावर आक्रमण करणारे ठरले तर गावातला राजकीय संघर्ष टोकाला जावून विकासगतीला खीळ बसण्याची भीती आहे

3 सरपंच थेट जनतेद्वारे निवडून दिला तरी तो ग्रामसभेसोबत ग्रामपंचायतीला जबाबदार राहिल यासाठीची तरतुद नाही.

4 थेट सरपंच निवडीच्या निर्णयामुळे ज्या जातीची लोकसंख्या जास्त तिचा गावावर वरचष्मा/वर्चस्व राहण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

5 एखाद्या बहुसंख्य जातसमुहानं ठरवून सरपंचपद प्रतिष्ठेचे केले तर त्याच बहुसंख्य जातसमुहाचं वर्चस्व सरपंच पदावर कायम राहण्याचा धोका आहे.

6 सरपंच पदाचं आरक्षण कोणत्याही जातीचे असले तरी आपल्याच गटाचा सरपंच व्हावा यासाठी बहुसंख्यांचा गट कार्यरत राहिल त्यामुळे सरपंचाला त्यांच्याच प्रभावाखाली कारभार करावा लागण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

7 ज्या भागातल्या मतदानामुळे थेट निवडून येण्याची खात्री आहे. त्या भागातल्या सुधारणांचा सरपंचाकडून झुकते माप देण्याची शक्यता असते त्यामुळे गावात निधी वाटपावरून संघर्ष होण्याची देण्याची शक्यता असते. त्यामुळे गावात निधी वाटपावरून संघर्ष होण्याचे प्रकार वाढतील.

8 खर्चाचे एकाधिकार सरपंचाकडे ठेवणे हे त्याच गावातल्या लोकशाही मार्गाने निवडून आलेल्या इतर ग्रामपंचायत सदस्यावर अन्यायकारक होवू शकते.

9 गट ग्रामपंचायतीमधील एखाद्या लहान गावातली महिला आणि पुरुष कितीही सक्षम सुशिक्षित असले तरी मोठी लोकसंख्या असलेल्या गावाच्या प्रभावामुळे तो किंवा ती सरपंच पदापासून वंचित राहण्याचा धोका आहे.

10 गट ग्रामपंचायतीमध्ये बहुसंख्य लोकसंख्येचं गाव आपल्याच गावातला सरपंच व्हावा या मानसिकतेत राहिले तर अल्पसंख्या असलेले गाव सरपंच पदापासून कायम वंचित राहिल.

सरपंचावरील अविश्वास :-

1 सरपंचावर सुरुवातीची किमान दोन वर्षे तसेच कालावधी संपण्याच्या सहा महिन्यापूर्वी अविश्वास प्रस्ताव आणता येणार नाही.

2 अविश्वास प्रस्ताव फेटाळल्यास पुढील दोन वर्षे अविश्वास प्रस्ताव आणता येणार नाही. त्यामुळे अनेक नियमांचे कवच सरपंच पदाला लाभले आहे.

3 सरपंचावरील अविश्वास प्रस्ताव जरी ग्रामपंचायतीच्या 3/4 सदस्यांनी संमत केला तरी जिल्हाधिकाऱ्यांनी या प्रयोजनार्थ नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांच्या समक्ष त्यांच्या अध्यक्षतेखाली विशेष ग्रामसभेसमोर गुण मतदानाद्वारे त्याला मंजूरी दिली पाहिजे. तरच सरपंच आपले कार्य थांबवून अधिकार कार्ये व कर्तव्ये उपसरपंचाकडे संपूर्ण करतील थोडक्यात सरपंचाविरुद्ध ग्रामपंचायतीकडून अविश्वास ठराव मंजूर केला गेला असेल तर तो संमतीसाठी ग्रामसभेसमोर ठेवण्यात येईल.

सरपंचाचे अधिकार आणि कार्ये:-

1 ग्रामपंचायतीच्या सभांच्या कार्यसूचीला अंतिम रूप देणे.

2 ग्रामपंचायतीचा वार्षिक अर्थसंकल्प तयार करण्याची जबाबदारी सरपंचावर असेल.

3 ग्रामपंचायतीच्या विचार –विनिमयाने गावच्या विकासात्मक योजना राबविणे

4 सरपंच 5 जानेवारीपूर्वी निधीतील प्रारंभिक शिल्लक व पुढील वित्तीय वर्षासाठी पंचायतीची अंदाजित प्राप्ती विवरण सादर करेल

5 ग्रामपंचायत 31 जानेवारीपूर्वी विवरणाच्या शिफारशीला अंतिम स्वरूप देईल आणि 28 फेब्रुवारीपूर्वी ग्रामसभेच्या समर्थनार्थ ठेवण्यात येईल

6 तीन किंवा त्यापेक्षा अधिक सदस्यांची मागणी असल्यास ती बाब पुढच्या सभेच्या कार्यसूचीत समाविष्ट करणे.

संदर्भ :-

1. डॉ.अर्जुनराव दर्शनकार, पंचायतराज व नागरी प्रशासन, कैलास औरंगाबाद.
2. प्रा. व्ही. बी. पाटील, महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था, के' सागर पब्लिकेशन
3. प्रा. बी. बी. पाटील, महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण, फडके प्रकाशन कोल्हापूर
4. दै, 'पुढारी 5. दै, लोकमत' 6. दै, पुण्यनगरी 7. दै, सकाळ

**“PASS BOOK TO PASSWORDS- AN EVOLUTION OF PERSONAL BANKING
SERVICES BY UTTARAKHAND GRAMIN BANK IN DEHRA DUN REGION”**

Mini Mehta
Asst. Professor
Department of Management
Shri Guru Ram Rai Institute of Technology and Science
Dehra Dun

Dr. Deepak Sahni
Professor
Department of Management
Shri Guru Ram Rai Institute of Technology
and Science, Dehradun
Email id- deepak8440@yahoo.com

Dr. Suman Vij
Asst. Professor
Department of Management
Shri Guru Ram Rai Institute of Technology and
Science, Dehradun
Email id- sumanvij2000@gmail.com

ABSTRACT

The Banking Industry in the current scenario has been developing rapidly and specially the use of personal banking as an efficient and viable tool in order to create the value of the customers. It consists of various popular services offered by various banks in order to provide speedy and reliable services to its users. With the rapid development of computer technology personal banking has become a safe mode of transaction for the customers. In order to survive in the competitive scenario Uttarakhand Gramin Bank has also come up with latest personal banking services having variable like deposits, loans, Technological factor, Insurance and many more. This concept has been adopted by the various banks in order to ease the customers, as customer satisfaction plays a very important role to help the banks in order to sustain competitive advantage. Therefore, the purpose of this research is to examine and search the factors which influence the customers of Uttarakhand Gramin Bank in Dehradun Region towards their personal banking services, a close ended questionnaire survey has been conducted with 150 sample size by the customers of Uttarakhand Gramin Bank this study have provided valuable feedback in order to analyse the customers perception towards Personal banking services.

Key words: - Personal Banking, E-commerce, Rural and Urban customers’, Uttarakhand Gramin Bank, Dehradun Region

INTRODUCTION

Regional Rural Banks have been in existence for around 32 years in the Indian financial scene. Inception of Regional Rural Banks may be seen as a unique experiment as well as experience in improving the efficacy of rural credit delivery mechanism in India. Keeping in view the local peculiarities, an effort was made to integrate commercial banking within the broad policy framework towards social banking through joint shareholding of Central Government, the Concerned State Governments and the Sponsoring Bank. The genesis of the Regional Rural

Banks may be traced for the need for a stronger institutional arrangement for providing rural credit. The institution of Regional Rural Banks (RRBs) was created to meet the excess demand for institutional credit in the rural areas, particularly among the economically and socially marginalized sections. Although the cooperative banks and the commercial banks had reasonable records in terms of geographical coverage and disbursement of credit, in terms of population groups the cooperative banks were dominated by the rural rich, while the commercial banks had a clear urban bias. The commercial banking sector join with the extensive policy framework concerning social banking through combining shareholding of central government, the state government also involved and subsidized bank. For production of rural credit availability the RRBs sketched out a strong institutional arrangement. It is developed for institutional credit in the rural region, and particularly in between economically and communally deficient section. The cooperative banks and commercial banks had fair records in terms of geographical area and payment of credit, yet in terms of federation of the population. The domination of rich people in rural areas is affecting the cooperative banks. But the commercial banks exhibited a clean predisposition. Regional Rural Banks are local level banking organizations operating in different States of India. They have been created with a view to serve primarily the rural areas of India with basic banking and financial services. However, RRB's may have branches set up for urban operations and their area of operation may include urban areas too. Regional Rural Banks have been in existence for around three decades in the Indian financial scenario. Inception of Regional Rural Banks (RRBs) can be seen as a unique experiment as well as experience in improving the efficacy of rural credit delivery mechanism in India. With joint share holding by Central Government, the concerned State Government and the sponsoring bank, an effort was made to integrate commercial banking within the broad policy thrust towards social banking keeping in view the local peculiarities. The Genesis of the Regional Rural Banks can be traced to the need for a stronger institutional arrangement for providing rural credit.

Uttaranchal Gramin Bank was established on June 30th 2006 vide Gazette Notification dated 30.06.2006 issued by Govt. of India, under section 3 (i) of RRBs Act 1976 (21 of 1976), after amalgamation of three erstwhile Regional Rural Banks viz. Ganga Yamuna Gramin Bank, Alaknanda Gramin Bank & Pithoragarh Kshetriya Gramin Bank, all sponsored by premier Commercial Bank of the country i.e. State Bank of India in the State of Uttarakhand. The Bank is providing services to its customers through its extended network of 11 urban area branches, 19 semi urban area branches, 108 rural branches and 11 satellite offices in 7 districts in Garhwal region. Accordingly, Uttaranchal Gramin Bank's area of operation is extended in the districts of **Dehradun, Tehri, Uttarakashi, Haridwar, Pauri, Chamoli, and Rudraprayag of Garhwal Division**

The major area of operation which is extended in remote areas of the state is thinly populated despite abundance of water resources, this area has negligible irrigation facilities and farmers are forced to use conventional methods of farming. Though cash crops like potato, ginger and fruits like Malta, apple are cultivated in small areas yet due to lack of basic infrastructure, viz proper transportation, processing and storage facilities such cultivation is restricted in a few pockets only. The Bank is providing services to its customers through its extended network of 11 urban

area branches, 19 semi urban area branches, 108 rural branches and 11 satellite offices in 7 districts in Garhwal region. Accordingly, Uttaranchal Gramin Bank's area of operation is extended in the districts of Dehra Dun, Tehri, Uttarakashi, Haridwar, Pauri, Chamoli, and Rudraprayag of Garhwal Division. Uttarakhand Gramin Bank, sponsored by the State Bank of India established under the RRBs Act 1976, came into existence on 1st Nov. 2012, after the amalgamation of the 2 RRBs viz. Uttaranchal Gramin Bank, Dehra Dun (Sponsored by SBI) & Nainital Almora Kshetriya Gramin Bank, Haldwani (Sponsored by Bank of Baroda) in Uttarakhand state.

PROPOSED VIEW

The main objective behind this paper is focus on various aspects of Uttaranchal Gramin bank. As agriculture is the backbone of Indian economy, therefore the proposed view is as follows:

1. To understand the impact of demographic characteristic of customers in Uttarakhand Gramin Bank of Dehra Dun Region.
2. To identify factors of service attributes of Uttarakhand Gramin Bank for promoting services in Dehra Dun Region.
3. To analyse the customer satisfaction regarding personal banking services by Uttarakhand Gramin Bank.

Organizational Structure of RRBs

The Organizational Structure for RRB's varies from branch to branch and depends upon the nature and size of business done by the branch. The Head Office of a RRB normally had three to seven departments.

The following is the decision making hierarchy of officials in a Regional Rural Bank.

- Board of Directors
- Chairman & Managing Director
- General Manager
- Chief Manager/Regional Managers
Senior Manager
- Manager
- Officer / Assistant Manager
- Office Assistant (Multipurpose)

REVIEW OF LITERATURE

A number of studies have been conducted to see the functioning and performance of regional rural bank in the country. The literature available in the working and performance of RRBs in India is a little limited. The literature obtained by investigators in the form of reports of various committees, commissions and working groups established by the Union Government, NABARD and Reserve Bank of India, the research studies, articles of researchers, bank officials, economists and the comments of economic analysts and news is briefly reviewed in this part.

Some of the related literatures of reviews are as follows.

NABARD (1986) published "A study on RRBs viability", which was conducted by Agriculture Finance Corporation in 1986 on behalf of NABARD. The study revealed that viability of RRBs was essentially dependent upon the fund management strategy, margin between resources

mobility and their deployment and on the control exercised on current and future costs with advances. The proportion of the establishment costs to total cost and expansion of branches were the critical factors, which affected their viability.

The study further concluded that RRBs incurred losses due to defects in their systems as such, there was need to rectify these and make them viable. The main suggestions of the study included improvement in the infrastructure facilities and opening of branches by commercial banks in such areas where RRBs were already in function.

In the year 1989 for the first time, the conceptualization of the entire structure of Regional Rural Banks was challenged by the Agricultural Credit Review Committee (Khusro Committee), which argued that these banks have no justifiable cause for continuance and recommended their mergers with sponsor banks. The Committee was of the view that “the weaknesses of RRBs are endemic to the system and non-viability is built into it, and the only option was to merge the RRBs with the sponsor banks. The objective of serving the weaker sections effectively could be achieved only by self-sustaining credit institutions.”

The Committee on Financial Systems, 1991 (Narasimham Committee) stressed the poor financial health of the RRBs to the exclusion of every other performance indicator. 172 of the 196 RRBs were recorded unprofitable with an aggregate loan recovery performance of 40.8 percent. (June 1993). The low equity base of these banks (paid up capital of Rs. 25 lakhs) didn't cover for the loan losses of most RRBs. In the case of a few RRBs, there had also been an erosion of public deposits, besides capital. In order to impart viability to the operations of RRBs, the Narasimham Committee suggested that the RRBs should be permitted to engage in all types of banking business and should not be forced to restrict their operations to the target groups, a proposal which was readily accepted. This recommendation marked a major turning point in the functioning of RRBs.

N.Sabitha Devi (2014) in her work, Problems and Prospects of Regional Rural Banks in India, tried to find out the problems faced by the regional rural banks and in her work she suggested more involvement of government to improve the status of RRBs.

Anil Kumar Soni and Abhay Kapre, in their work “performance evaluation of regional rural banks in india”, evaluated progress of the RRBs during 2006-07 to 2010-11 and concluded that uniform pattern of interest rate structure should be devised for the rural financial agencies.

Dr. M.Syed Ibrahim (2010) carried out a study on the topic “Performance Evaluation of Regional Rural Banks in India”. In this study, it was concluded that RRBs in India showed a remarkable performance in the post-merger period.

Professor Dilip Khankhoje and Dr. Milind Sathye (2008) have analyzed to measure the variation in the performance in terms of productive efficiency of RRBs in India and to assess if the efficiency of these institutions has increased post-restructuring in 1993-94 or not.

According to **Nathan, Swami (2002)**, policies of current phase of financial liberalization have had an immediate, direct and dramatic effect on rural credit. There has been a contraction in rural banking in general and in priority sector ending and preferential lending to the poor in particular.

K. Jai Prakash (1996) conducted a study with the objective of analyzing the role of RRBs in Economic Development and revealed that RRBs have been playing a vital role in the field of rural development. Moreover, RRBs were more efficient in disbursal of loans to the rural borrowers as compared to the commercial banks. Support from the state Governments, local participation, and proper supervision of loans and opening urban branches were some steps recommended to make RRBs further efficient.

HYPOTHESIS

DEPOSITS

H0- there is no significant difference between Education and deposits offered by Uttarakhand Gramin Bank.

H1- there is a significant difference between Education and deposits offered by Uttarakhand Gramin Bank.

LOANS

H0- there is no significant difference between Education and loans offered by Uttarakhand Gramin Bank.

H1- there is a significant difference between Education and deposits offered by Uttarakhand Gramin Bank.

TECHNOLOGY

H0- there is no significant difference between Education and Technology offered by Uttarakhand Gramin Bank.

H1- there is significant difference between Education and Technology offered by Uttarakhand Gramin Bank.

RESEARCH METHODOLOGY

The present research work being descriptive and exploratory in nature, a structured questionnaire was developed and used for getting insight into feelings and perceptions of deposits availing services to the customers of Dehradun region. Rural and Urban customers are taken into consideration while writing this paper. To measure the intensity of parameters a close ended questionnaire was used. A well-structured questionnaire was designed covering various parameter laid down in objectives and was administered on 15 respondents, selected conveniently from various sub regions of Dehra Dun using snowball sampling method. To collect the necessary information, various parameters were developed with the help of literature.

AREA OF STUDY

The study is based on the performance of Uttarakhand Gramin Bank in Dehra Dun region. Therefore, study covers a district from the state of Uttarakhand to the fulfillment of objectives of the study. While the survey was being conducted various regions of Dehradun have been taken into consideration, rural area and urban area both have been focused in order to check the satisfaction of the customers in both the regions.

ANALYSIS AND FINDINGS

Demographic Characteristics of Respondents

Category		Count	Percentage
Gender	Male	74	49.5%
	Female	76	50.7%
Education	Post graduation	28	18.7%
	Graduation	35	23.3%
	Professional	38	25.3%
	others	49	32.7%
Age	Up to 25 years	27	18%
	25-35 years	32	21.3%
	35-45 years	33	22.0%
	45-55 Years	30	20.0%
	55 and above	28	18.7%
Occupation	Govt. service	32	21.3%
	Private service	39	26.0%
	Business	44	29.3%
	Student	35	23.3%
Income Level	50,000 to 2,00,000	41	27.3%
	2,00,000 to 5,00,000	37	24.7%
	5,00,000 to 8,00,000	38	25.3%
	8,00,000 and above	32	22.7%
Total		150	100

Table 1

Analysis:-

The above data was gathered from the local residents of Dehradun region having a bank account with Uttarakhand Gramin bank with a total sample of 150 respondents out of which there were 49.5% males and 50.7% females and when their education was taken into consideration then Post Graduation 18.7%, Graduation 23.3%, Professionals were 25.3% and others were 32.7%. As per the survey when their age criterion was analyzed demographically the 18% of the respondents were up to 25 years. 21.3% respondents were between the age group of 25-35 years and 22% respondents were between the age group of 35-45, 20% of the respondents were between the age group of 45-55 years and the remaining 18.7% of the respondents were above 55 years of age. While the occupation was seen it was analyzed that 21.3% respondents were from government sector, 26% were from private sector, 29.3% were from government sector and the remaining 23.3% were students.

Table 1

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	Based on N of Items
.715	.658	18

Analysis: - as per the survey the data is said to be reliable as it is stated that the standard value of Cronbach's Alpha should be more than .7 and as per the survey the value is more than .7

Table 2

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	.541
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square
	1472.599
	df
	120
	Sig.
	.000

Analysis: KMO measures the sampling adequacy which further determines if the responses given with sample are adequate or not which should be close to minimum value of .5 for a satisfactory factor analysis to proceed. Kaiser recommended .5 value of KMO as a minimum recommended value.

Table 3 Factor Analysis

Factor	Items	Item load	Factor Load
DEPOSITS	Are you satisfied with Joint Account facility provided by Uttarakhand Gramin Bank	.515	4.033
	Does UGB provides NRI A/C holder the facility to open an account	.847	
	Recurring account facility is provided by UGB	.461	
	UGB links bank accounts with adhaar number	.571	
	The account opening form of UGB has been simplified to ease the opening of account	.726	
	Standard term deposit account facility is provided by UGB	.913	
LOANS	standardized rate of interest is charged, in loan against standard term deposit	.832	3.35
	Credit standards and policies, to measure clients potentiality are set by the bank	.711	
	duration of credit periods are enough for customers to pay back	.501	
	Loan processing time is reasonable	.679	
	The loan policies provided to customers make borrowers to pay back the loan in time	.627	
TECHNOLOGY	The bank provide the facility of missed call alert	.358	
	NEFT/RTGS facility is provided by bank	.358	
	SMS alert gives updated information to its customers	.817	

	The bank promotes awareness among the people regarding the needs and benefits of financial services offered by banks and other institutes	.880	3.053
	The bank promotes fully functional mobile banking services	.640	

Source-Spss-18

Analysis: In the survey, we used principal component method of factor analysis to determine the minimum number of factors that will account for maximum variance in data. This initial solution is then rotated by using varimax method with Kaizer normalization to select the variables with high loading on a particular factor. Generally factor loading represents how much a factor explains a variable. High loading indicates that the factor strongly influences the variable. The exploratory factor analysis is used in order to identify the various motivational factors for identifying various attributes of personal banking services by Uttarakhand Gramin bank. The factors have been given appropriate names on the basis of variables represented in each case. The names of the factors, labels, factor loading have been summarized in the above table. The percentage of variance in case of deposits is .515, .847, .461, .571, .726, .913 and their overall factor load is **4.033** and in case of loans .832, .711, .501, .679, .629 and their overall factor load is **3.35** and at last but not the least in case of technology .358, .817, .880, .640 and their overall factor load is 3.053. As per factor analysis higher the loading indicates that factors strongly influence the variable. As per the above study deposits have high loading which indicates that deposits have strong influence variables.

Table 4

ANOVA on the basis of Education

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
DEPOSITS1	Between Groups	.131	3	.044	.185	.907
	Within Groups	34.599	146	.237		
	Total	34.730	149			
LOANS1	Between Groups	.210	3	.070	.417	.741
	Within Groups	24.547	146	.168		
	Total	24.758	149			
TECHNOLOGY1	Between Groups	1.337	3	.446	.904	.441
	Within Groups	71.976	146	.493		
	Total	73.313	149			

Level of significance- .05

Analysis: - from the above table it was found that for the first factor deposits the significance is .907 > 0.05. It implies that null hypothesis is accepted. In other words that there is no difference in on the perception of the respondents on the basis of Education on the deposits factor of personal banking services of Uttarakhand Gramin Bank. Loans the value of significance .741 > .05 it implies null hypothesis is accepted. In other words, there is no significant difference in the perception of respondents on the basis of Education to the loans factor of personal banking

services of Uttarakhand Gramin Bank. Technology the value of significance is $.441 > .05$ it implies that null hypothesis is accepted that means that there is no significant difference in the perception of respondents on the basis of education to the technology factor of personal banking services of Uttarakhand Gramin Bank. Hence null hypothesis is accepted. therefore the above study concludes that there is no significant difference between Education and factors like Deposits, Technology and loans of the respondents towards Personal Banking Services of Uttarakhand Gramin Bank.

CONCLUSION AND IMPLICATIONS

This paper examined the perception of personal banking services by Uttarakhand Gramin Bank in Dehradun region. Questionnaires were filled by the customers availing banking services from various parts of Dehradun region. Various factors were taken into consideration like loans, technology & deposits and these factors indicate the perception of customers towards quality services offered by Uttarakhand Gramin Bank. As per the analysis of the study it is revealed that there has not been a huge impact of Education on deposits, technology and loans. The study has a huge implication for both banking sector as well as for its customers. For managers, the study recommends that they should focus not only on the quality of tangible services but also should improve their service quality time management, quicker processing so as to reduce the waiting time in order to speed up the provision of services.

REFERENCES

1. Soni, A. K., & Kapre, A. (2014). Performance Evaluation of Regional Rural Banks in India. *National Monthly Refereed Journal of Research In*.
2. Khankhoje, D., & Sathye, M. (2009). Efficiency of rural banks: The case of India. *International Business Research*, 1(2), 140.
3. Tomar, A. K., & Prakash, J. A. I. (1996). *Role of regional rural banks in economic development*. Mohit Publications.
4. Bose, S. (2005) Regional Rural Banks: The Past and the Present Debate
5. International Journal of Managerial Studies and Research (IJMSR)
6. http://www.abhinavjournal.com/images/Commerce_&_Management/Nov12/12.pdf
7. <http://www.arcjournals.org/pdfs/ijmsr/v2-i3/8.pdf>
8. <http://journalshub.com/mrp-admin/journal/pdf/3--imj2012.pdf>
9. <http://www.allbankingsolutions.com/Banking-Tutor/Regional-Rural-Banks-RRBs.pdf>
10. <https://www.nabard.org/English/rrbs.aspx>
11. <http://www.preservearticles.com/2012033129452/8-main-objectives-of-regional-ruralbanks.html>
12. http://www.rbi.org.in/scripts/BS_SpeechesView.aspx?Id=820
13. <https://www.sbi.co.in/portal/web/agriculture-banking/regional-rural-banks>
14. http://time4education.com/bankexams/Linst_of_RRBs.aspx

चंद्रपूर जिल्ह्यातील भूमी पोषण क्षमता

डॉ. डी. ए. पारधी

उपप्राचार्य व

भुगोल विभाग प्रमुख

नेवजाबाई हितकारणी महाविद्यालय,

ब्रम्हपुरी

प्रा.सचिन पी.भसारकर

सहाय्यक प्राध्यापक

भुगोल विभाग

जिजामाता शिक्षण संस्था,

नंदुरबार

सारांश

निसर्गाने चंद्रपूर जिल्ह्याला समृद्ध व सुपिक जमीन नियमित वर्षातून अखंड वाहणा-या मोठ्या नद्या व नाले तसेच सुमारे 30 टक्के क्षेत्रफळ व्यापणारी वनश्रींची हिरवीगार छत्री विपूल सूर्य प्रकाश आणि खनिज संपत्तीचे भव्य मोठे साठे याचे रदान दिले आहे. या जिल्ह्यात अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रांच्या एकूण प्रमाणाला प्रती एकर अन्नधान्य उत्पादनाने गुणून येणा-या एकूण उत्पादनातून (58323.43 k.g) जनावराचे खादय, बी-बियाने व साठवणीतून 16.80 टक्के ची घट करून येणा-या शुध्द उत्पादनाला (48525.12 k.g) प्रती ग्रॅम कॅलरीजने गुणून मिळणारी एकूण कॅलरीजला (167086592.6 k.g) एकूण अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रांच्या एकूण प्रमाणाने भागून येणा-या कॅलरीजला 100 ने गुणून मिळणा-या एकूण कॅलरीजला (336461120.82 k.g) प्रती वर्ष प्रती व्यक्तीला लागणारी एकूण कॅलरीजने (774772) भागले असता जिल्ह्याची भूमी पोषण क्षमता 434 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी. इतकी आहे. जिल्ह्यातील भूमी पोषण क्षमतेवर वाढत्या औद्योगिकरणाचा, लोकसंख्या वृद्धीचा, जलसिंचित क्षेत्रांच्या कमी प्रमाणाचा, पिक फेरबदलीचा, फर्टीलायझरच्या वापराने शेतीची गुणवत्ता ढासाळल्याचा आणि पर्यावरणाचा -हासाचा प्रभाव पडतो.

महत्त्वपूर्ण शब्द :

भूमी पोषण क्षमता, भरण पोषण क्षमता

प्रस्तावना :

आजच्या काळात शासन कर्त्यासमोर नेहमीच एक समस्या उभी असते, ती म्हणजे सतत वाढत्या लोकसंख्येची सतत वाढती अन्नाची मागणी, ती मर्यादीत बहुतांशी स्थीर जमिनीच्या मार्गे कशी पूर्ण करायची ! भारत हा कृषी प्रधान देश असल्याने शेती बहुसंख्य लोकांचे उदरनिर्वाहाचे साधन आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचा मोठा वाटा आहे. या क्षेत्रांच्या उत्पादन वाढीसाठी व शास्वत विकासासाठी मागील अनुभव आणि सांप्रतकालीन समस्यांचा विचार करून सातत्याने प्रयत्न चालू ठेवणे आवश्यक आहे. याकरिता कृषि व्यवसायांवर अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येच्या उत्पन्नात व शेतीच्या उत्पन्नात वाढ करून त्यांचे जीवनमान उंचावणे गरजेचे आहे.

भारत हा कृषी क्षेत्राच्या दृष्टीने युनायटेड स्टेट नंतर जगात दुस-या क्रमांकाचा देश असूनही आज आपल्याला अन्नसुरक्षा कायदा यांचा अवलंब करावा लागतो. यात अनेक घटक कारणीभूत असले तरी एक हा की भारताची कृषी उत्पादकतेच्या दर्जा व उत्पन्नात पाहीजे त्या प्रमाणात सुधारणा झाला नाही हे खरे !

वर्ल्ड बँक (2011) नुसार भारताचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 32,87,000 चौ. कि. मी. असून एकूण लोकसंख्या 121.02 कोटी (2011) म्हणजेच जगाच्या एकूण 17.5 टक्के आहे. सुमारे 67.6 टक्के लोकसंख्या कृषीवर अवलंबित असून कृषी खालील एकूण क्षेत्र 60.5 टक्के आहे. वर्ल्ड बँक (2011) नुसार महाराष्ट्राचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 3.07 लाख चौ. कि.मी. असून एकूण लोकसंख्या 11 कोटी 24 लाख (2011) आहे. सुमारे 57.8 टक्के लोकसंख्या कृषीवर अवलंबित असून कृषिखाली एकूण क्षेत्र 59.2 टक्के आहे.

चंद्रपूर जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 11443 चौ. कि.मी. असून एकूण लोकसंख्या 21,94,262 (2011) आहे. सुमारे 62.00 टक्के लोकसंख्या कृषीवर अवलंबित असून कृषिखाली एकूण क्षेत्र 66.00 टक्के आहे. या जिल्ह्यात कृषिखालील एकूण क्षेत्रापैकी 49.66 टक्के क्षेत्र अन्नधान्य पिकांखालील आहे. तसेच या जिल्ह्यातील एकूण अन्नधान्याचे उत्पादन (58323.43 k.g) आणि या उत्पादना पासून मिळणारी कॅलरीजच्या (167086592.6 कॅलरीज) सहाय्याने भूमी पोषण क्षमता 434 व्यक्ती प्रती चौ. किमी इतकी आहे.

या जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे भरण पोषण करण्यास कृषी भूमी क्षमता तपासण्यासाठी भविष्यकाळात येणा-या समस्यांचा निराकरणसाठी चंद्रपूर जिल्ह्यातील भूमी पोषण क्षमता हा शोध पेपर प्रस्तुत केला आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

अभ्यास क्षेत्रासाठी चंद्रपूर जिल्ह्याची निवड केलेली आहे. भौगोलिक दृष्टीने हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या दक्षिणपूर्व भागात 18°4' ते 20°5' उत्तर अक्षांश व 78°5' ते 80°6' पूर्व रेखांशा दरम्यान पसरलेला आहे. चंद्रपूर जिल्ह्याच्या उत्तरेला नागपूर, भंडारा व वर्धा हे जिल्हे असून पूर्वेस गडचिरोली जिल्हा आहे. दक्षिणेस तेलंगानातील आदिलाबाद जिल्हा असून पूर्व सीमा वैनगंगा नदीने विभाजीत करून पश्चिम व दक्षिण सिमांचे विभाजन वर्धा व वैनगंगा नद्या आणि माणिकगड टेकड्यांनी केला आहे. जिल्हा आकारमानाने महाराष्ट्रात 14 व्या क्रमांकावर आहे. निसर्गाने चंद्रपूर जिल्ह्याला समृद्ध व सुपिक जमीन नियमित वर्षातून अखंड वाहणा-या मोठ्या नद्या व नाले तसेच सुमारे 30 टक्के क्षेत्र व्यापणारी वनश्रीची हिरवीगार छत्री विपूल सुर्यप्रकाश आणि खनिज संपत्तीने भव्य मोठे साठे यांचे वरदान दिले आहे. जिल्ह्यात चंद्रपूर, भद्रावती, वरोरा, चिमुर्, नागभिड, ब्रम्हपूरी, सिंदेवाही, मुल, सावली, गोंडपिपरी, राजुरा, कोरपना, बल्लारपूर, पोंभूर्णा आणि जिवती अशी पंधरा तालुके आहेत. जिल्ह्यातील वाढत्या औद्योगिकरणामुळे होणारा पर्यावरणाचा -हास, तसेच लोकसंख्येतील वाढ प्रती एकरी उत्पादन कमी आणि कुपोषणाचे वाढते प्रमाण या सर्व समस्यांच्या आधारे जिल्ह्याची भूमी पोषण क्षमता अभ्यासण्याची गरज भासली म्हणून या शोध पेपर मध्ये चंद्रपूर हा अभ्यास क्षेत्र व भूमी पोषण क्षमता हा संशोधन विषय संशोधकाने संशोधनासाठी निवडला आहे.

उद्दीष्टे :

प्रस्तुत शोध पेपर अध्ययनासाठी मुख्य उद्दीष्टे चंद्रपूर जिल्ह्याची तालुका निहाय भूमी पोषण क्षमता अभ्यासणे हे आहे.

माहिती स्रोत व संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध पेपरसाठी 2014 – 2015 या कालावधीचा वापर कृषी माहिती करिता आणि 2011 ची जनगणना घेतली आहे. प्रस्तुत शोध पेपरसाठी आवश्यक असणारी सांख्यिकीय माहिती दुय्यमस्रोताद्वारे प्राप्त करण्यात आली आहे. तसेच ही आकडेवारी विविध कार्यप्रणालीतील उपलब्ध असणारे प्रकाशीत व अप्रकाशीत अहवाल एकत्रीत केले आणि कृषि आणि जनगणना खात्याद्वारे प्रसिध्द विविध अहवाल चंद्रपूर जिल्ह्याची जनगणना हस्तपुस्तिका, तसेच इतर शासकिय निमशासकिय व खाजगी संस्थाद्वारे प्रकिसित संदर्भ ग्रंथामधूनसंकलीत करण्यात येईल. भूमी पोषण क्षमता काढण्यासाठी जसबीर सिंह याच्या सुत्राचा वापर केला आहे. तसेच इतर सांख्यिकीय गणितीय सुत्रांचा वापर केला आहे.

भूमी पोषण क्षमता :

प्रो. एल. डी. स्टेम्प यांनी 1956 मध्ये रियोडिजेनेरो मध्ये झालेली आंतरराष्ट्रीय भौगोलिक संम्मेलन मध्ये अध्यक्षीय भाषण करतांना संकेत दिला होता की, प्रती एकर क्षेत्रामध्ये उत्पादन जेवढे अधिक होईल, भूमी पोषण क्षमता सुध्दा अधिक होईल.भूमी पोषण क्षमता पध्दतीने जगातील कोणत्याही क्षेत्रांच्या पिकांतील विविधतेची तुलमानात्मक अभ्यास सुरळीत केली जाऊ शकतो.या पध्दतीमध्ये उत्पादनाला कॅलरीजमध्ये रूपांतर केले जाते. स्टेम्पच्या मते प्रत्येक मनुष्याला ब्रिटनमध्ये प्रतिवर्षी 10 लाख कॅलरी जेवण ऐवढे पर्याप्त आहे. याला त्यांनी Standard Nutrition Unit (S.N.U.) म्हटले आहे. प्रो. मोहम्मद शफी यांनी भारताच्या संदर्भामध्ये 8 लाख कॅलरी जेवन प्रती व्यक्ती / प्रतीवर्ष पर्याप्त मानले आहे.

स्टेम्प यांनी 1958 मध्ये कृषीची उत्पादकता माहिती करून घेण्यासाठी सर्व प्रथम भूमी पोषण क्षमता ही पध्दत स्वीकारली. भारतात या पध्दतीचा वापर प्रो. जसबीर सिंह यांनी भूमी पोषण क्षमता स्पष्ट करण्यासाठी खालील पध्दतीचा उपयोग केला. सर्वप्रथम सर्व पिकांच्या क्षेत्रांचे प्रती एकर उत्पादन लक्षात घेतले जाते व त्यापासून मिळणारे एकूण उत्पादनातून जनावरांचे खादच, बी-बियाणे व साठवणीतून 16.80 टक्के घट करून उरलेल्या शुध्द उत्पादनाचे प्रती ग्रॅम कॅलरीजने गुणून येणा-या एकूण कॅलरीजला अन्नधान्याला पिकाखालील क्षेत्रांच्या प्रमाणाने भागून येणा-या कॅलरीजला 100 ने गुनले असता मिळणा-या शुध्द कॅलरीजला Standard Nutrition Unit ने भागले असता त्या क्षेत्राची भूमी पोषण क्षमता मिळते. राष्ट्रीय पोषण संस्था, हैद्राबाद यांनी भारतामध्ये Standard Nutrition Unit 774772 प्रती व्यक्तीचे प्रती वर्षाला ठरवण्यात आलेला आहे. भूमी पोषण क्षमता काढण्यासाठी जसबीर सिंह यांनी सूत्र दिले आहे आणि या सुत्राच्या आधारे चंद्रपूर जिल्ह्याचा तालुका निहाय भूमी पोषण क्षमता काढण्या करिता उपयोग केला जातो.

$$\text{calories available for ingestion per sq. km. of Unit area} = \frac{\text{Total calories available for ingestion}}{\text{Percentage of total harvested area}} \times 100$$

$$\text{Carrying Capacity} = \frac{\text{Calories available for ingestion per sq. km}}{\text{Weighted standard nutrition unit for ingestion in calories person / annum.}} \times 100$$

भूमी पोषण क्षमता :

अ. क्र.	तालुके	भूमी पोषण क्षमता (व्यक्ती प्रती चौ. कि. मी.)
1.	ब्रम्हपुरी	477
2.	मुल	476
3.	सावली	475
4.	सिंदेवाही	474
5.	नांगभिड	470
6.	पोंभुर्णा	433
7.	गोंडपिंपरी	424
8.	बल्लारपूर	412
9.	चंद्रपूर	399
10.	भद्रावती	387
11.	वरोरा	370
12.	राजुरा	367
13.	चिमुर्	365
14.	कोरपणा	352
15.	जिवती	308
	एकूण	434

स्त्रोत : जिल्हा कृषी अधिकारी कार्यालय, चंद्रपूर

टिप : संदर्भ वर्ष 2014-2015

सारणीमध्ये चंद्रपूर जिल्ह्यातील भूमी पोषण क्षमता 434 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी. आहे. जिल्ह्यातील भूमी पोषण क्षमता सर्वात जास्त ब्रम्हपुरी (477 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.) तालुक्यात असून त्याखालोखाल मुल (477 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.),सावली (475 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.), नांगभिड (470 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.), पोंभुर्णा(433 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.), गोंडपिंपरी (424 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.) बल्लारपुर (412 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.), चंद्रपूर (399 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.), भद्रावती(387 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.), वरोरा (370व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.), राजुरा (367 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.), चिमुर् (365 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.), कोरपणा (352 व्यक्ती प्रती चौ. कि.मी.) आणि सर्वात कमी भूमीची पोषण क्षमता जिवती (308 व्यक्ती प्रती चौ. कि. मी.) तालुक्याची आहे.

निष्कर्ष :

1. कृषिखालील अन्नधान्य क्षेत्रांचे प्रमाण कमी असल्याने अन्नधान्य पिकांचे उत्पादनही कमी होते.

2. पिकप्रारूपता व पिक पध्दतीत पाहीजे त्या प्रमाणात बदल झालेला नाही.
3. जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या तुलनेत अन्नधान्य पिकांच्या कॅलरीजचे प्रमाण कमी असल्यास समजते.
4. प्रती एकरी अन्नधान्याचे उत्पादन कमी असल्याने भूमीची पोषण क्षमता कमी आहे.
5. या जिल्ह्यात काही ठरावीक क्षेत्रातच उत्पादकतेचा निर्देशांक चांगला दिसून येतो.

उपाययोजना :

1. भूमी पोषण क्षमता वाढविण्यासाठी सिंचन क्षेत्रात वाढ करणे आवश्यक आहे.
2. प्रती एकर उत्पादनात वाढ करण्यासाठी सुधारीत बी-बियाणांचा वापर करणे आवश्यक आहे.
3. शेतकरी वर्गांनी आपल्या शेतीतील मातीचे परिक्षण करूनच पिक घेतले पाहीजे.
4. जमीनीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी शासनाने पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.
5. जास्तीत जास्त क्षेत्र अन्नधान्य पिकांखाली आणणे आवश्यक आहे.
6. शेती शाश्वत व पारिस्थितीकीय करावी.

संदर्भग्रंथ :

- 1) Singh, Jasbir & Dhillon, S. S., (1994) : 'Agriculture Geography', Tata MC- Grow Hill Publishing Company Ltd.
- 2) Stamp, L. D., (1958) : 'The Measurement of land resources', Geographical Review Vol. No. 1
- 3) Hussain, Mazid, (2004): 'Agriculture Geography', Rawat Publications, Jaipur & New Delhi.
- 4) Negi, B. S., (2006) : ' Agricultural Geography', Kedarnath Ramnath, Meerut.
- 5) Sharma, K. K., 'Intellectual's sandharbh Maharashtra (State & District at a Glance)', Intellectual book Bureau.
- 6) बोरकर, र. रा., 'चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्याचे पुरातत्व', सुयश प्रकाशन, हनुमाननगर, नागपुर – 09.
- 7) जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन, चंद्रपुर – मार्च 2015
- 8) योजना मासिक (नोव्हेंबर 2013)

भारतातील खोती पध्दत, महार वतने, सावकारी पध्दत आणि कामगार कल्याण विषयक
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका

प्रा. जी. ए. शंभरकर
जनता महाविद्यालय,
चंद्रपूर

सारांश :

डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक कामगिरीकडे पाहिल्यास ते भारतातील श्रेष्ठ दर्जाचे अर्थतज्ञ होते हे लक्षात येते. एका गरीब अस्पृश्य जातीत जन्माला येवून जगातल्या सर्वोत्तम विद्यापीठांमधून सर्वोच्च पदव्या प्राप्त करणारे आणि आपल्या आर्थिक विचार व कार्याद्वारे जगातल्या श्रेष्ठ अर्थतज्ञांमध्ये स्थान प्राप्त करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एकमेव भारतीय आहेत. मजूरमंत्री म्हणून कार्य करित असतांना भारतातील औद्योगिक संस्थांचा पाया घालण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले. जातिव्यवस्थेचा आणि अस्पृश्यतेचा सखोल अभ्यास करून सामाजिक, आर्थिक लोकशाही मजबूत करण्यावर त्यांनी भर दिला. साम्यवादी परंपरा नाकारून लोकशाहीच्या माध्यमातून आर्थिक विकास होण्यासाठी आपल्या अभूतपूर्व प्रज्ञेने लोकशाही व्यवस्थेचा पर्यायाने बुध्दाच्या आर्थिक नीतीचा अवलंब त्यांनी केला. 26 जानेवारी 1950 साली दिलेल्या सली दिलेल्या आपल्या भाषणातून सामाजिक व आर्थिक जीवनात समानता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण करण्यावर भर दिला. "डॉ. आंबेडकरांच्या खोती पध्दतीविरुद्ध आंदोलन यशस्वीपणे लढविले. त्यामुळे ग्रामिण भागातील हजारो कुटुंबांची आर्थिक शोषणातून मुक्तता झाली. महार वतनाविरुद्ध त्यांनी दिलेल्या यशस्वी लढयामुळे ग्रामीण भागातील असंख्य कुटुंबे सरंजामशाहीच्या जोखडातून मुक्त झाली. ग्रामीण भागामध्ये आणि अडाणी जनतेची सावकरांच्या पाशातून मुक्तता करण्यासाठी प्रांतिक विधीमंडळासाठी विधेयक तयार केले."¹ डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्वज्ञानाचे स्वरूप 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' या स्वरूपाचे होते. डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक तत्वज्ञान हे नैतिक अधिष्ठान असलेले आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मानवतावादी विचारांचा संगम त्यांच्या आर्थिक तत्वज्ञानात आहे. बुध्दाच्या 'प्रज्ञा-शिल-करुणा' या तत्वत्रयीची किणार त्यांच्या आर्थिक तत्वज्ञानाला आहे. उद्याचा 'विकसीत भारत, संपन्न भारत' अशा सुंदर भारताचे चित्र डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्वज्ञानात सामावलेले आहे.

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना गरीब आणि शोषित जनतेचे उद्धारक म्हणून ओळखले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू स्वरूपाचे होते. समाज, अर्थ, धर्म, नीती, जाती, शिक्षण, संस्कृती, कृषी, इतिहास, राजकारण अशा विविध प्रांतात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रतिभा सर्वोच्च स्वरूपाची होती. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रतिभेला मर्यादा नव्हती. म्हणूनच कोलंबिया विद्यापिठाने जगातील 10 सर्वोच्च विद्वानांच्या यादीत डॉ. आंबेडकरांना प्रथम क्रमांकाने गौरविले आहे. तत्कालीन काळात भारतात विविध स्वरूपाच्या जाचक रूढी, प्रथा, परंपरा होत्या. त्यामुळे शेतकरी, कामगार, अस्पृश्य वर्गाचे मोठया प्रमाणात शोषण सुरु होते. डॉ. आंबेडकरांनी अशा जाचक रूढींचा अभ्यास करून निष्कर्ष काढला की, भारतातील अर्थव्यवस्था आणि समाजव्यवस्था ही धर्मसंस्थेने प्रभावित आहे. 21 व्या शतकात भारतीय जनतेसमोर अनेक प्रश्न 'आ' वासून उभे आहेत. अशा प्रश्नांना डॉ. आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानातून उत्तरे मिळू शकतात. भारतातील आर्थिक समस्यांची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना विशेष जाणीव होती. त्यादृष्टीने त्यांनी आपल्या अभ्यासाला आणि विचारांना गती दिलेली होती. परंतु भारतीय समाजाने बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचारांकडे दुर्लक्ष करून स्वतःचेच नुकसान करून घेतले. डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक - आर्थिक लोकशाहीचे स्वप्न बघितले होते. डॉ. आंबेडकर हे प्रामुख्याने अर्थशास्त्राचे अभ्यासक होते. अमेरिका येथील कोलंबिया विद्यापीठातून त्यांनी 1915 साली एम.ए. आणि 1917 साली पीएच.डी. या पदव्या अर्थशास्त्र विषयात प्राप्त केल्या. 1921 साली 'लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स' या प्रसिद्ध शिक्षण संस्थेने 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' ही पदवी देवून बाबासाहेबांचा गौरव केला. ही पदवी प्राप्त करणारे ते पहिले भारतीय होते. 1918 ते 1920 दरम्यान त्यांनी मुंबई येथील सिडनेहॅम कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून कार्य केले. डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार प्रबंध, निबंध, भाषणे, लेख, विविध कमिटीयांसमोर दिलेल्या साक्षी आणि विधेयके इत्यादी विविध स्वरूपात पहायला मिळतात. डॉ. आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्रीय कामगिरीमध्ये ईस्ट इंडिया कंपनी प्रशासन आणि अर्थनीती, ब्रिटीश भारतातील प्रांतिक वित्ताची उत्क्रांती, रुपयाचा प्रश्न : उद्गम आणि विकास इत्यादी विद्वत्ताप्रचूर साहित्याचा समावेश होतो. सार्वजनिक, वित्त, मौद्रिक अर्थशास्त्र आणि आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र अशा विद्याशाखांमध्ये त्यांच्या आर्थिक कामगिरीचा समावेश केला जातो.

खोती पध्दत आणि महार वतने यांच्या उच्चाटनासाठी डॉ. आंबेडकरांनी केलेले कार्य त्यांना उच्च दर्जाचे कृषी-तज्ञ म्हणून मान्यता देते. तर कामगारांच्या उत्कर्षासाठी त्यांनी दिलेले लढा म्हणजेच ते कामगारांचे वास्तविक अर्थाने पुढारी ठरतात. एकूणच डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराला सामाजिक, धार्मिक, नैतिक अधिष्ठान असल्याचे लक्षात येते. तत्कालीन काळात गरीब, शोषित वर्गाला जगणे कठीण करून टाकले होते. शोषणाची कधीच न संपणारी परंपरा भारतातील शेतकरी, शेतमजूर, कामगार यांच्या पाठीमागे लागली होती. यापैकी 'खोती पध्दत' आणि 'महार वतने' या जुलमी पध्दतींचे निर्मूलन करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी केलेला संघर्ष महत्त्वपूर्ण आहे.

- बीज शब्द :

खोती पध्दत, रत्नागिरी परिषद, स्वतंत्र मजूर पक्ष, खोती निर्मूलन विधेयक, शेतकऱ्यांचा मोर्चा, महार वतने, मुंबई सावकारी विधेयक, जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता, सहकारी शेती.

● **खोती पध्दतीचा अर्थ :**

शब्दतः खोत म्हणजे मक्तेदार असा अर्थ आहे. दुसऱ्या अर्थाने खोत म्हणजे गावातला एक लहानसा सुलतान होता. मोलस वर्ध याने 1831 मध्ये आपल्या शब्दकोषात खोत या शब्दाचा अर्थ दिला तो असा खोत म्हणजे गाव भाड्याने करणारा किंवा सरकारतर्फे गावाचा वंशपरंपरागत वसूली करणारा अधिकारी (राजेश पवार आधुनिक खोती (सेझ) चे आव्हान, शाक्य प्रकाशन, ठाणे, 2007 पृ.क्र21) महाराष्ट्रातील रत्नागिरी, कुलाबा आणि ठाणे या प्रांतात खोती पध्दत अस्तित्वात होती. कुळे आणि सरकार यांच्यातील खोत हा मध्यस्थ होता. रयतवारी पध्दतीत जो जमीन कसतो त्यांच्याकडून सरकार जमीन महसूल वसूल करते. परंतू खोत पध्दतीत खोत जमीन महसूल जमा करून सरकारला देत असत. "खोतांच्या खोती अधिकारातील जमिनी शेतकरी कसत व पध्दतीत खोत जमीन महसूल देत. या महसूलातील काही भाग खोत शासनाकडे जमा करीत. ही शुध्द पिळवणूक होती. आणि त्यामुळे त्या भागातील बहुसंख्य गरीब जनतेला गुलामिचे जिणे जगणे भाग पडे. खोती पध्दतीखाली येणाऱ्या शेतकऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना खोतांकडून पिढ्यानपिढ्या वेढबिगारीची वागणूक मिळे."²

● **रत्नागिरी परिषद :**

खोती पध्दतीत कुळे आणि सरकार यांचा संबंध येत नसे. एकप्रकारे ही जमीनदारीच होती. खोतीपध्दतीत कुळाचे शोषण केले जायचे. अशा या शोषणाच्या परंपरेविरुध्द डॉ. आंबेडकरांनी आवाज उठविला होता. एप्रिल 1929 मध्ये रत्नागिरी येथे भरलेल्या शेतकऱ्यांच्या सभेत खोतीपध्दती रद्द करण्यासाठी जनतेने साथ द्यावी असे त्यांनी आवाहन केले होते. ही पध्दती नष्ट झाली तर शेतकऱ्यांची प्रगती आणि हीत साधेल असे बाबासाहेबांना वाटत होते. 14 एप्रिल 1929 साली भरलेल्या या परिषदेत शेतकऱ्यांना उद्देशून ते म्हणाले, 'तुमची गाऱ्हाणी मला माहीत आहेत. खोती पध्दती तुमचे रक्त पीत आहे. जमीनधारणेची ही पध्दत नाहीशी केली पाहिजे. त्यामुळेच तुम्हाला शांतता आणि प्रगतीचा लाभ होईल. मागण्या मान्य होईपर्यंत तुम्ही आपला लढा चालू ठेवला पाहिजे. खोती पध्दती नष्ट करण्यासाठी निरलसपणे झगडतील अशाच मानसांना आपले प्रतिनिधी म्हणून विधीमंडळात पाठविण्याची खबरदारी तुम्ही घेतली पाहिजे."³

● **स्वतंत्र मजूर पक्षाद्वारे जागृती :**

शेतकऱ्यांना जागृत करून त्यांना आपल्यावर होत असलेल्या अन्यायाची जाणी व डॉ. आंबेडकरांनी करून दिली. डॉ. आंबेडकरांनी 1936 साली स्थापन केलेल्या 'स्वतंत्र मजूर पक्षाद्वारे' खोती पध्दती आणि त्यातून होणारे ग्रामीण गरीब जनतेचे शोषण नष्ट करण्याला त्यांनी अग्रस्थान दिले होते. शेतकऱ्यांची गुलामगिरी नष्ट होण्यासाठी सामाजिक चळवळ उभारणारे आणि शोषण नष्ट करण्याला त्यांनी अग्रस्थान दिले होते. शेतकऱ्यांची गुलामगिरी नष्ट होण्यासाठी सामाजिक चळवळ उभारणारे आणि खोतीनिर्मूलन विधेयक सादर करणारे डॉ. आंबेडकर हे भारतातील पहिले लोकप्रतिनिधी होते. यापूर्वी असा प्रयत्न महात्मा फुले यांनी केला होता. त्यांनी आपल्या वाङ्मयाद्वारे शेतकरी वर्गाच्या लाचारी आणि उपक्षेचे जीवन साहित्यात चित्रित केले. 'गुलामगिरी' आणि 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथातून शेतकरी व अस्पृश्य वर्ग कसा देशोधडीला लागत आहे हे पटवून सांगितले. महात्मा फुलेंनी शेतकरी आणि कामगारांच्या राज्याचे स्वप्न पाहिले होते. महात्मा फुलेंचे हे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरविण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले.

● **खोती पध्दत म्हणजे गुलामी :**

खोती पध्दतीत "मोबदला न देता बलुतेदार वर्गाकडून चाकरी करून घेणे, धान्य वगैरे माल घेणे, शेतास वरवड्या घालणे, गवत बेनणे, पेंढा तयार करणे, घराच्या छपराची शकारणी करणे, पाटी, सूप हवसा, रवळी, वाढवण, हांतरी, हातर, तट्टया, नागरजोत, लाकूडफाटी, मानाचा नारळ, बावभांडे, अर्धोलीतिर्धोली वगैरे हक्क खोतांची असत."⁴ एकूणच या पध्दतीत गरीब जनतेला गुलामीचे जीवन जगावे लागत होते.

● **खोती निर्मूलन विधेयक :**

डॉ. आंबेडकरांनी खोती पध्दती नष्ट करणे आणि प्रत्यक्ष कब्जात जमिनी आहे त्या गरीब शेतकऱ्यांना इ.स. 1879 च्या जमीन महसूल अधिनियमाखाली वहिवाटदार म्हणून घोषित करून रयतवारी पध्दती सुरू करणे या हेतूने सदर विधायक प्रस्तावित केले होते. डॉ. आंबेडकरांनी सादर केलेल्या 'खोती निर्मूलन विधेयकाने' कोकणातील खोतांचे धाबे दणाणले. दमन तंत्राचा वापर करून शेतकरी व दलित वर्गावर बहिष्कार टाकला. दलितांना पाणी आणि जीवनोपयोगी वस्तू मिळू नये म्हणून दबाव वाढविला. दलितांवर सामाजिक बहिष्कार टाकून त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ले करण्यात आले. परंतु या दबावतंत्राला डॉ. आंबेडकरांनी चोख प्रत्युत्तर दिले. गरीब दलित वर्गासमोर भाषणाच्या माध्यमातून आपल्या अधिकार आणि हक्काबद्दल जागृती निर्माण केली. याचेच पर्यवसान गरीब, दलित वर्गासमोर भाषणाच्या माध्यमातून आपल्या अधिकार आणि हक्काबद्दल जागृती निर्माण केली. याचेच पर्यवसान गरीब, दलित, शेतकरी वर्गाने हा लढा नेटाने सुरू ठेवला.

● **शेतकऱ्यांचा प्रचंड मोर्चा आणि काँग्रेसचे दुटप्पी धोरण :**

डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वात 10 जानेवारी 1938 रोजी विधिमंडळावर शेतकऱ्यांचा प्रचंड मोर्चा नेला. यावेळी कुलाबा, रत्नागिरी, नाशिक आणि सातारा येथील हजारो शेतकऱ्यांनी हातात काठी आणि खांद्यावर घोंगडी घेवून मोर्चात आपला सहभाग नोंदविला. यावेळी जुलमी आणि शेतकरी व दलितांवर अन्याय, अत्याचार करणारी खोती पध्दती नष्ट व्हावी यासाठी शासनाला निवेदन सादर करण्यात आले. खोती निर्मूलन विधेयक शासनाने

फेटाळले तर आंदोलनासाठी सज्ज राहण्याचे आवाहन याप्रसंगी बाबासाहेबांनी केले. 20 मे 1938 साली महाड येथे शेतकऱ्यांसमोर जाहीर सभेत खोतांचा गरीब जनतेवर होत असलेला अन्याय, अत्याचार दूर करण्याबाबत डॉ. आंबेडकरांनी आपले भाषण दिले. याप्रसंगी ते म्हणाले, 'निवडणुकीपूर्वी काँग्रेसने शेतकऱ्यांना पुष्कळशी गोड आश्वासने देवून त्यांची मते मिळविली. काँग्रेसने अधिकार स्वीकार करून अकरा महिने होवून गेले तरी अद्याप तिजकडून लोकहिताचे एकही काम झालेले नाही. पदवीदान विरोध, लोकलबोर्ड वगैरे सारखी निष्फळ व निरुपयोगी बिले पास करण्यात काँग्रेस मंत्रीमंडळाने कसातरी वेळ काढून लोकांना झुलविले आहे. नाही म्हणावयास शेतकऱ्यांच्या मोर्च्यामुळे घाबरून काँग्रेस सरकारने शेतकऱ्यांची जमीन विकण्याला बंदी करणारे बिल पास केले. त्यातसुद्धा म्हणण्यासारखां दम नव्हता. स्वतंत्र मजूर पक्षाने शेतकऱ्यांच्या हिताच्या मांडलेल्या अनेक उपसूचना सरकारने फेटाळून लावल्या. मोठया कष्टाने शेतीच्या उपयोगाचे दोल बेल जप्त न करण्याची उपसूचना मात्र त्यांनी केली. अशा तऱ्हेने काँग्रेसने शेतकऱ्यांची फसवणूक केलेली आहे. सेठसावकारांच्या पैशावर निवडून आलेले काँग्रेस सरकार आपल्या अन्नदात्यांच्या विरुद्ध कायदे करून शेतकऱ्यांचे हीत केव्हाच करू शकणार नाही, हे लक्षात ठेवा.'⁵

● **खोती पध्दतीचा अंत :**

शेतकऱ्यांप्रती काँग्रेस सरकारचे असणारे दुटप्पी धोरण वरील भाषणातून डॉ. आंबेडकरांनी दाखवून दिले. जमीनदार आणि भांडवलदार वर्गाचे हीत जोपसणाऱ्या सरकारला गरीब, शेतकऱ्यांचे पददलितांचे दुःख पाहून कळवळा येत नाही हे पाहून डॉ. आंबेडकरांनी 'खोती निर्मूलन विधेयक' सादर करून ही अमानुष पध्दती बंद करण्यासाठी आपला लढा सुरू ठेवत. निष्फळ सरकारला धारेवर धरले. खोती पध्दत नष्ट करण्याची डॉ. आंबेडकरांनी जणू प्रतिज्ञाच केली होती. काँग्रेस सरकार खोती निर्मूलन विधेयकाला पाठिंबा देईल किंवा नाही याविषयी डॉ. आंबेडकर साशंक होते. म्हणूनच सदरचे बिल मंजूर झाले नाही तर प्रसंगी तुरुंगात जायची आपली तयारी असायला पाहिजे असे आवाहन त्यांनी आपल्या सहकार्यांना, शेतकऱ्यांना केले. सर्वांचा पाठिंबा मिळाला तर खोती पध्दती निर्मूलनासाठी पोषक वातावरण तयार होईल आणि खोती पध्दती बंद होईल असा डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास होता. 1939 साली मुंबई प्रांताचे विधिमंडळ विसर्जित झाल्याने विधिमंडळात खोती निर्मूलन विधेयकावर चर्चा होवू शकली नाही, परंतु यादरम्यान डॉ. आंबेडकरांनी खोती पध्दतीच्या निर्मूलनासाठी जी पारश्वभूमी तयार केली. याचेच पर्यवसान बहुजन समाजात, शेतकरी, कामगार, दलित, शोषित वर्गांमध्ये जागृतीचा ज्वालामुखी तेवत राहिला. खोती पध्दती नष्ट होण्याच्या दृष्टीने ग्रामीण, गरीब जनतेने आपल्या संघर्ष शेवटपर्यंत सुरू ठेवला. शेवटी सरकारला कायद्याच्या द्वारे खोती पध्दती बंद करणे भाग पडले. 1949 साली या अमानुष पध्दतीचा शेवट झाला. डॉ. आंबेडकरांनी दीर्घकाळापासून सुरू ठेवलेल्या या लढयाला शेवटी यश प्राप्त झाले.

● **महार वतने पध्दती विरुद्ध संघर्ष :**

खोती पध्दतीप्रमाणेच ग्रामीण भागात 'महार' वतने ही जुलमी प्रथा तत्कालीन काळात महाराष्ट्रात मोठया प्रमाणात रूढ होती. महार वतन पध्दतीत महार जातीच्या लोकांना हलकी-सलकी कामे करावी लागत होती. मोबदल्यात महारांना पडीक, निष्कृष्ट जमिनीचा छोटासा तुकडा मिळायचा. ज्यात कुटुंबाचा उदारनिर्वाह तो कधीच करू शकत नव्हता. 'महार वतन' पध्दतीने महारांना गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागत होते. वतनदार महार हा दोन घरांचा चाकर असायचा. सरकार आणि रयत दोन्ही महारांचे शोषण करीत असे. या पध्दतीत महार जातीच्या लोकांना वेढबिगारीची काम करावी लागायची. वसूल गोळा करण्यास अधिकारी लोकांना मदत करणे, सरणासाठी लाकडे वाहून नेणे, मयताची वर्दी देणे, लग्नप्रसंगी लाकडे फोडणे, इतर मामुली कामे करणे इत्यादी रयतेची कामे महार लोकांना करावी लागायची. वतनदारी पध्दतीने महारांना स्वाभिमानशून्य बनविले होते. महार वतने रद्द करण्यासाठी बाबासाहेबांनी विविध माध्यमातून जनजागृती केली. महा वतनावरील आपले पाच लेख पुस्तकरूपाने प्रसिध्द करून त्याला 'महार आणि त्यांचे वतने अथवा विसाव्या शतकातील गुलामगिरी' असे नाव दिले. सभा, संमेलने, परिषदांमधून या क्रूर, अमानुष पध्दतीविरुद्ध संघर्ष उभारला. शेवटी डॉ. आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर 1959 साली 'मुंबई कनिष्ठ गाववतन निर्मूलन' अधिनियमाद्वारे महार वतने नष्ट झाली.

● **मुंबई सावकारी विधेयक आणि कामगार कल्याण :**

गरीब आणि कष्टकरी वर्गाची लुबाडणूक करणाऱ्या सावकारांना चाप बसावा या हेतूने 1938 साली डॉ. आंबेडकरांनी मुंबई सावकारी विधेयक तयार केले. सावकारी पध्दतीत पारदर्शकता यावी आणि कामगार, शेतकरी, गरीब जनतेची पिळवणूक थांबावी हा उदात्त हेतू या विधेयका मागे होता. खोती पध्दत, महार वतने, सावकारी निर्मूलन याविरुद्ध उभारलेल्या लढयांवरून डॉ. आंबेडकरांची बहुजन वर्गाबद्दलची भूमिका लक्षात येते. गरीब, भूमीहीन, शेतकरी, शेतमजूर, औद्योगिक कामगार यांना एकत्रित करून त्यांनी जो संघर्ष केला तो अभूतपूर्व स्वरूपाचा होता. 1920 ते 1930 च्या दरम्यान डॉ. आंबेडकरांनी कामगारांना एकत्रित करून कामगारांचे संप घडवून आणलेत. बहिष्कृत भारत, जनता, समता इत्यादी वृत्तपत्रातून शोषणावादी परंपराविरुद्ध लेखनी चालविली. यातूनच डॉ. आंबेडकर हे कामगारांचे सच्चे नेते असल्याचा प्रत्यय येतो. भारतातील कामगारांचा प्रश्न साम्यवादी विचारांद्वारे न सोडवता तो लोकशाही पध्दतीने सोडविण्यावर डॉ. आंबेडकरांनी भर दिला. "साम्यवाद आणि कामगार चळवळ या भिन्न गोष्टी आहेत. भारतातील कामगार चळवळ दयनीय अवस्थेत आहे. भिऱ्या, स्वार्थी, किंवा अदूरदर्शी नेतृत्वामुळे कामगार चळवळ कुठित होवून तिचे साचलेल्या व दुर्गंधीयुक्त डबक्यात रूपांतरण झाले आहे. पूर्वी मिळविलेली शक्ती साम्यवाद्यांनी आता गमावली आहे."⁶ असा त्यांचा दृष्टीकोन होता. मजूर, कामगार वर्गासाठी केलेल्या कार्यामुळेच पुढे 1942 साली डॉ. आंबेडकरांची व्हाईसरायच्या कार्यकारी मंडळात 'मंजूरमंत्री' म्हणून नेमणूक झाली. कामगारांच्या हक्कासाठी आणि पददलितांचा कैवार घेण्यात डॉ. आंबेडकरांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले. यामुळेच त्यांची मजूरमंत्री म्हणून निवड झाली. मजूरमंत्री असतांना कामगारांच्या हिताचे अनेक महत्वपूर्ण निर्णय त्यांनी घेतले.

● **जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता गतिशिलता व आर्थिक विकास विरोधी :**

भारतातील जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता अशा सामाजिक समस्यांचे आर्थिक दृष्टीकोनातून विश्लेषण करून आपले मूलगामी स्वरूपाचे चिंतन डॉ. आंबेडकरांनी सर्वप्रथम मांडले. जातिव्यवस्थेमुळे करण्यात आलेली श्रमविभागणी ही श्रमाचे विभाजन करणारी नसून श्रमिकांचे विभाजन करणारी अमानुष पध्दती आहे. असा महत्वपूर्ण निष्कर्ष त्यांनी मांडला. जातिव्यवस्थेनुसार झालेली श्रमविभागणी ही उत्स्फूर्त नाही आणि ती नैसर्गिक कलांवर किंवा आवडीवर मुळीच आधारलेली नाही. जातीवर आधारित श्रमविभागणी ही व्यवसाय निवडीला वाव देणारी नाही. जातिव्यवस्थेने श्रमाची अप्रतिष्ठा केलेली आहे. तसेच ही अमानुष पध्दत गतिशीलतेला आणि आर्थिक विकासाला विरोधी असल्याचे प्रतिपादन डॉ. आंबेडकर करतात.

● **जमिनीचे एकीकरण व सहकारी शेतीचे समर्थन :**

डॉ. आंबेडकरांनी शेतीविषयक प्रश्नांचा गांभिर्याने विचार केला. 1918 साली 'भारतातील लहान धारण क्षेत्रे त्यावरील उपाय' 'Small Holding in India and their remedies' – The Journal of Indian Economic Society volume 1' यात जमीनीच्या असमान वितरणावर ब्रिटीश सरकारचे लक्ष केंद्रीत केले. हा निबंध शेती प्रश्नांच्या विश्लेषणाचे एक उत्तम उदाहरण आहे. जमीन धारणेचे क्षेत्र लहान असल्यामुळे जमिनीचे एकीकरण करण्यावर त्यांनी भर दिला. जमिनीचे एकीकरण ही व्यावहारिक स्वरूपाची समस्या असली तरी सरकारने यात हस्तक्षेप करून लहान शेतकऱ्यांना एकत्रित करणे अधिक हितावह असल्याचे ते सांगतात. तसेच शेतीमध्ये सरकारने गुंणूक करावी ही भूमिका ते मांडतात. 'सहकारी शेती केली जावी असे प्रतिपादन ते करतात.

● **निष्कर्ष :**

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक तत्त्वज्ञान बुध्दविचारांनी स्वयंपूर्ण, लोकशाहीवादी, समताधिष्ठीत, मानवतावादी स्वरूपाचे आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांद्वारे ते जगातील सर्वश्रेष्ठ दर्जाचे विचारवंत ठरतात. खोती पध्दतीचे निर्मूलन करून, महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर संपूर्ण भारतातील अमानुष अशा पध्दतीवर त्यांनी हल्ला चढविल्याचे दिसून येते. महार वतने रद्द करून महार जातीमध्ये स्वाभीमानाचे स्फुर्लींग चेतविण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. सावकारी पध्दतीच्या निर्मूलनासाठी प्रयत्न करून शेतकरी, गरीब, कामगार वर्गाचे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न डॉ. आंबेडकरांनी केला. भारताच्या कामगार चळवळीचा पाया मजबूत करण्याचे अभूतपूर्व कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. भारतातील आर्थिक समस्येचे आकलन करून त्यावर अलौकीक स्वरूपाची ग्रंथसंपदा त्यांनी निर्माण केली. आपल्या वृत्तपत्रीय लिखाणातून शेतकरी, कष्टकरी, गरीब, शोषित, पिडीत वर्गाचे दुःख वेशीवर टांगण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारातून उद्याचा सशक्त, संपन्न, स्वयंपूर्ण, विकसित भारत निर्माण होईल यात शंकाच नाही. डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक तत्त्वज्ञान 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' अशा स्वरूपाचे आहे.

● **संदर्भग्रंथ सूची :**

1. डॉ. नरेंद्र जाधव – डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 1992 पृ.क्र. 94
2. डॉ. नरेंद्र जाधव – डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 1992, पृ.क्र. 49
3. किर्त्ता, पृ.क्र. 50
4. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, 'खंड' 126, संपादन श्री. ग.वि. केतकर, पृ.क्र. 49
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र – साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड 18, भाग 2 पृ.क्र. 161,162
6. डॉ. नरेंद्र जाधव – डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 1992 पृ.क्र. 60

नागपूर विभागातील वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनांचा विकास व शहरीकरण

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
एस. एन. मोर महाविद्यालय,
तुमसर

सारांश :

वाहतूक व दळणवळण सुविधा हा विकासाचा अविभाज्य घटक आहे. कारण वाहतूक व दळणवळण सुविधेअभावी कोणत्याही प्रदेशाच्या विकासाला गती येणे शक्यच होणार नाही. नागपूर विभागातील नागपूर जिल्हयात वाहतूक व दळणवळण क्षेत्राचा विकास विभागातील चंद्रपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली या जिल्हयांपेक्षा अधिक असल्यामुळे शहरीकरणाचे प्रमाण अधिक आहे. विभागातील नागपूर जिल्हयात वाहतूक व दळणवळण साधनांचा विकास अधिक असल्यामुळे आर्थिक विकासही याच जिल्हयाचा अधिक घडून आला आहे. इतर जिल्हयात ही क्रिया मंद असल्याचे दिसून येते.

बीजषब्द (Keywords) : शहरीकरण, आर्थिक विकास, वाहतूक व दळणवळण.

प्रस्तावना :

कोणत्याही प्रदेशाचा विकास घडवून आणायचा असेल तर त्या विभागामध्ये पायाभूत सोयी-सुविधांची निर्मिती करणे गरजेचे असते. जर विकास करावयाच्या भागात पायाभूत सोयी-सुविधांचा पुरवठा केला गेला नाही तर अशा भागाचा विकास न होता योग्य परिस्थिती अभावी तो मागासलेलाच राहतो. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेच्या चिरंतन व सर्वांगीण विकासासाठी पुरेशी जलद सुरक्षित व स्वस्थ वाहतूकीची व दळणवळणाची सुविधा असणे अनिवार्य बाब आहे. योग्य वाहतूक व दळणवळणाच्या सुविधामुळे आर्थिक विकासाबरोबर शहरीकरणाचा वेग वाढण्यास मदत होते.

देशाच्या आर्थिक विकासासाठी, शेती क्षेत्राचा आणि औद्योगिक क्षेत्राचा विकास होणे जसे अत्यावश्यक आहे. त्याचप्रमाणे वाहतूक आणि दळणवळण यातही सुधारणा घडवून आणणे अत्यंत महत्वाचे असते. पुरेशी व कार्यक्षम वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था म्हणजे आधुनिक व विकसित अर्थव्यवस्थेचा पायाच होय. भारतात रेल्वे आणि बस, ट्रक करीता रस्ता वाहतूक ही अत्यंत महत्वाची वाहतूकीची साधने आहेत. तसेच टेलिफोन, दूरदर्शन, टपाल व तार खाते इत्यादी दळणवळणाची साधने आहेत. या वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनांचा विकास ज्या प्रदेशात झालेला असेल त्या प्रदेशात शहरीकरण मोठ्या प्रमाणात घडून येते. आज जगात जेथे या साधनांचा विकास झालेला नाही. तेथे शहरीकरण मात्र फारच कमी प्रमाणात आढळते. वाहतूकीच्या व दळणवळणाच्या विकासामुळे एका ठिकाणाहून दुस-या ठिकाणी जाणे, संपर्क साधणे, आवश्यक माहिती मिळविणे सहज शक्य होते. थोडक्यात विस्तृत व कार्यक्षम वाहतूक व दळणवळण साधनांमुळे बाजारपेठांचा विस्तार होतो. त्यामुळे शहरीकरण सहजगत्या घडून येते. म्हणून वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनांना शहरीकरणावर परिणाम करणारे महत्वाचे आर्थिक घटक मानले जातात.

नागपूर विभागातील शहरीकरणाची प्रवृत्ती :

नागपूर विभागाचे 1961 मध्ये 25.27 टक्के लोक शहरात राहत होते. हे प्रमाण सतत वाढत जाऊन 2001 व 2011 मध्ये अनुक्रमे 37.34 व 42.17 टक्के झाले. 1961 ते 2011 या दशकात नागपूर विभागातील शहरीकरणात 16.5 टक्के वाढ झाली. तसेच नागपूर विभागातील शहरांच्या संख्येचा विचार करता 1961 मध्ये नागपूर विभागात एकूण 29 शहरे होती. त्यात वाढ होऊन 2001 व 2011 मध्ये अनुक्रमे शहरांची संख्या 60 व 105 झाली. नागपूर विभागातील शहरीकरणाच्या वाढीवर सर्वात जास्त प्रभाव नागपूर जिल्हयाचा आहे, तर सर्वात कमी प्रभाव गडचिरोली जिल्हयाचा आहे.

1961 मध्ये नागपूर जिल्हयातील एकूण लोकसंख्येपैकी शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण 52.22 टक्के होते. त्यात सतत वाढ होऊन 2001 व 2011 मध्ये अनुक्रमे 64.26 टक्के व 68.30 टक्के झाले आहे. नागपूर जिल्हयातील शहरीकरणाच्या प्रवृत्तीत 1961 ते 2011 या कालखंडात 16.08 टक्के वाढ झाल्याचे दिसून येते. नागपूर जिल्हयाचे शहरीकरण विदर्भात सर्वात जास्त झाले आहे. याचे कारण या जिल्हयाचे स्थान औद्योगिकदृष्ट्या विदर्भात तसेच महाराष्ट्रात बरेच वरचे आहे. हे उद्योगधंदे कृषीवर आधारीत व खनिजांवर आधारीत आहेत. नागपूर जिल्हयाच्या लोकसंख्येपैकी अर्धीअधिक लोकसंख्या नागपूर शहराचीच असल्याने व्यापार धंद्याचे ते मोठे केंद्र आहे. विदर्भातल्या चार औष्णिक केंद्रांपैकी दोन औष्णिक वीज केंद्र कोराडी व खापरखेडा नागपूर जिल्हयात आहे. देशातील दक्षिणोत्तर व पूर्व-पश्चिम प्रदेशांना जोडणारे मोठे रेल्वेचे केंद्र आहे. थोडक्यात नागपूर जिल्हयात पायाभूत सोयी चांगल्या असल्याने सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, व्यवसायिक इत्यादी क्षेत्रात झपाट्याने विकास झालेला आहे. त्याचा परिणाम नागपूर जिल्हयाचे शहरीकरण वाढण्यावर झालेला आहे.

1961 मध्ये चंद्रपूर जिल्हयातील शहरीकरणाचे प्रमाण 11.27 टक्के होते. त्यात वाढ होऊन 2011 मध्ये शहरीकरणाचे प्रमाण 35.08 टक्के झाले आहे. पाच दशकात चंद्रपूर जिल्हयाच्या शहरीकरणात 23.81 टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. या जिल्हयाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे घनदाट जंगल व विपुल खनिज हे होय. केंद्र सरकारने देशभरातील 69 टक्के जिल्हे उद्योगधंद्यात मागासलेले घोषित केले आहेत. त्यामध्ये चंद्रपूर जिल्हयाचा अंतर्भाव आहे. तरीपण चांगल्या प्रकारे वित्तपुरवठा व तांत्रिक मदतीमुळे जिल्हयातल्या खनिज संपत्तीचा चांगल्या प्रकारे उपयोग होऊन कोळशावर आधारीत औष्णिक विद्युत केंद्रे, सिमेंट उद्योग, कागद उद्योग, काही रासायनिक व लोह उद्योग प्रस्थापित झाले. याशिवाय चंद्रपूर जिल्हयात रेल्वे, रस्ते, विद्युत या पायाभूत सुविधा चांगल्याप्रकारे उपलब्ध आहेत. म्हणून आर्थिक विकासांमध्ये नागपूर विभागात नागपूर जिल्हयानंतर या जिल्हयाचा क्रमांक लागतो. त्यामुळे या जिल्हयाचे शहरीकरण नागपूर जिल्हयाच्या तुलनेत कमी आहे.

वर्धा जिल्हयाचे शहरीकरण 1961 व 2011 मध्ये अनुक्रमे 23.65 व 34.47 टक्के असल्याचे आढळते. यावरून या पाच दशकात शहरीकरणात 8.82 टक्के वाढ झाली आहे. वर्धा जिल्हयात सूतगिरण्या, तेलगिरण्या, कापड गिरण्या असून दळणवळणाची चांगली सोय आहे.

रस्ते व रेल्वे अशा पायाभूत सुविधांच्या विकासांमुळे या जिल्हयाचे शहरीकरण नागपूर विभागात चंद्रपूर जिल्हयाच्या खालोखाल आहे.

1961 मध्ये भंडारा जिल्हयातील एकूण लोकसंख्येपैकी शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण 8.85 टक्के होते. त्यात वाढ होऊन 2011 साली 19.50 टक्के झाले आहे. 1961 ते 2011 या दशकादरम्यान भंडारा जिल्हयाच्या शहरीकरणाच्या प्रवृत्तीत अगदी हळूहळू वाढ होत असल्याचे दिसून येते. भंडारा जिल्हयात वनसंपत्ती भरपूर असली तरी त्यावर आधारीत कारखाने प्राथमिक स्तरावरचेच आहेत. जिल्हयातील जास्तीत जास्त लोक कृषी व्यवसायात गुंतलेले आहेत. त्यामुळे आधुनिक उद्योगधंद्यांच्या बाबतीत मागे आहेत. केंद्र सरकारने जाहीर केलेल्या मागासलेल्या जिल्हयामध्ये भंडारा जिल्हयाचा समावेश होतो. थोडक्यात भंडारा जिल्हा औद्योगिकदृष्ट्या सेवा क्षेत्राच्या दृष्टीने मागास आहे. त्यामुळे या जिल्हयाचे शहरीकरण कमी राहिले आहे.

1961 व 2011 साली गोंदिया जिल्हयातील एकूण लोकसंख्येत शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण अनुक्रमे 13.59 टक्के व 17.07 टक्के आहे. भंडारा जिल्हयाप्रमाणेच गोंदिया जिल्हयाच्या शहरीकरणात अगदी हळूहळू वाढ झालेली आहे. राजनैतिक प्रबलतेमुळे या जिल्हयाच्या विकासाला चालना मिळाली आहे. तरी औद्योगिक, आर्थिक, सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने या जिल्हयाची परिस्थिती भंडारा जिल्हयापेक्षा भिन्न नाही. त्यामुळे या जिल्हयात शहरीकरणाचे प्रमाण कमी आहे.

1961 मध्ये गडचिरोली जिल्हयाचे शहरीकरण 2.38 टक्के झालेले होते. त्यात वाढ होऊन 1991 मध्ये 8.71 टक्के व 2011 मध्ये 11.00 टक्के झाल्याचे दिसून येते. जिल्हयाच्या शहरीकरणात अगदी हळूहळू वाढ होत असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात आदिवासीचे प्रमाण जास्त असणा-या जिल्हयामध्ये गडचिरोली जिल्हयाचा दुसरा क्रमांक आहे. नैसर्गिक संसाधनाच्या दृष्टीने हा जिल्हा श्रीमंत आहे. मात्र आर्थिक, सामाजिक व पायाभूत सेवासुविधांचा विकास या जिल्हयात कमी आहे. म्हणून या जिल्हयातील शहरीकरणाचे प्रमाणही कमी आहे.

नागपूर विभागातील प्रत्येक जिल्हयाच्या आर्थिक, सामाजिक, औद्योगिक व पायाभूत सेवासुविधांच्या विकासात भिन्नता आहे. म्हणून या प्रत्येक जिल्हयाच्या शहरीकरण पातळीत भिन्नता आहे.

नागपूर विभागातील वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनाचा विकास :

नागपूर विभागाच्या ज्या जिल्हयात वाहतूक व दळणवळण क्षेत्राचा विकास अधिक झालेला आहे. त्या जिल्हयात शहरीकरण अधिक झालेले दिसून येते. जिल्हानिहाय वाहतूक व दळणवळण क्षेत्राच्या विकासाचा अभ्यास करण्यासाठी प्रत्येक जिल्हयातील एकूण प्रवासी वाहने, एकूण मालवाहतूक वाहने, पोस्टाची संख्या, दूरध्वनीची संख्या, रस्ते व रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी (कि.मी. मध्ये) यांचे नागपूर विभागामध्ये प्रमाण या निकषाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

नागपूर विभागातील सर्व जिल्हे मिळून सन 2009-10 मध्ये नोंदणीकृत बसेस, जीप, टॅक्सी, रिक्शा, दुचाकी, रूग्णवाहिका स्टेशन वॅगन्स, शाळेच्या बसेस यांचा अंतर्भाव असलेली एकूण प्रवासी वाहने 17,36,927 आहेत. या एकूण प्रवासी वाहनामध्ये नागपूर, चंद्रपूर, वर्धा,

भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली जिल्हयांचा वाटा अनुक्रमे 66.99, 13.22, 7.31, 5.18, 5.16 व 1.64 टक्के आहे. तसेच चार चाकी, तीन चाकी ट्रॅक्टर, जोड वाहने इत्यादी मिळून नागपूर विभागात एकूण मालवाहतूक वाहने 1,16,247 आहेत. यामध्ये वरील सर्व जिल्हयांचा वाटा अनुक्रमे 49.55, 21.44, 9.50, 9.64, 7.45 व 2.43 टक्के आहे.

जिल्हानिहाय वाहतूक व दळणवळण (वर्ष 2009-10)

जिल्हा	शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण (2011)	एकूण प्रवासी वाहने	एकूण माल वाहतूक वाहने	पोस्टांची संख्या	दूरध्वनी (खाजगी व सार्वजनिक मिळून एकूण संख्या)	रस्त्यांची एकूण लांबी (कि. मी.)	रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी (कि. मी.)
भंडारा	19.50	89912 (5.18)	11205 (9.64)	136 (9.95)	17898 (5.57)	4710 (9.58)	140 (9.34)
गोंदिया	17.07	98296 (5.66)	8660 (7.45)	170 (12.44)	16105 (5.02)	10701 (21.76)	141 (9.41)
चंद्रपूर	35.08	229605 (13.22)	24919 (21.44)	329 (24.07)	57292 (17.84)	8508 (17.30)	381 (25.43)
गडचिरोली	11.00	28568 (1.64)	28.24 (2.43)	187 (13.68)	9340 (2.91)	9184 (18.67)	18.5 (1.23)
नागपूर	68.30	1163519 (66.99)	57596 (49.55)	360 (26.34)	174813 (54.45)	11064 (22.50)	421 (28.09)
वर्धा	32.47	127027 (7.31)	11043 (9.50)	185 (13.53)	45609 (14.21)	5016.5 (10.20)	397 (26.49)
नागपूर विभाग	42.14	1736927 (100.00)	116247 (100.00)	1367 (100.00)	321057 (100.00)	49183.5 (100.00)	1498.5 (100.00)

आधार : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, वर्धा जिल्हा, मार्च 2010.

नागपूर विभागात वर्ष 2009-10 मध्ये पोस्ट कार्यालयाची एकूण संख्या 1367 आहे. तसेच खाजगी व सार्वजनिक (बी.एस.एन.एल.) मिळून दूरध्वनीची एकूण संख्या 3,21,057 आहे. नागपूर विभागातील एकूण पोस्टांची संख्या व दूरध्वनीची संख्या यामध्ये नागपूर जिल्हयाचा वाटा अनुक्रमे 26.34 व 54.45 टक्के आहे. चंद्रपूर जिल्हयाचा वाटा अनुक्रमे 24.07 व 17.84 टक्के, वर्धा जिल्हयाचा वाटा अनुक्रमे 13.53 व 14.21 टक्के, भंडारा जिल्हयाचा वाटा 9.95 व 5.57 टक्के, गोंदिया जिल्हयाचा वाटा 12.44 व 5.02 टक्के आणि गडचिरोली जिल्हयाचा वाटा 13.68 व 2.91 टक्के आहे.

नागपूर विभागातील वर्ष 2009-10 पर्यंत महाराष्ट्र शासन, जिल्हा परिषद व नगर पालिका मार्फत तयार करण्यात आलेले 49,183.5 कि.मी. लांबीचे रस्ते आहेत. यामध्ये नागपूर, चंद्रपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली या जिल्हयातील रस्त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे 22.50, 17.

50, 10.20, 9.58, 21.76 व 18.67 टक्के आहे. तसेच नागपूर विभागात दुहेरी रूंद, एकेरी रूंद, एकेरी अरूंद मिळून एकूण 1,498.5 कि.मी. लांबीचे लोहमार्ग अस्तित्वात आहेत. यामध्ये नागपूर जिल्हयातील लोहमार्गाचे प्रमाण 28.09 टक्के, चंद्रपूर जिल्हयाचे 25.43 टक्के वर्धा जिल्हयाचे 26.49 टक्के, भंडारा जिल्हयाचे 9.34 टक्के, गोंदिया जिल्हयाचे 9.41 टक्के व गडचिरोली जिल्हयाचे 1.23 टक्के आहे.

निष्कर्ष :

विभागामध्ये नागपूर जिल्हयातील एकूण प्रवासी वाहनाशिवाय एकूण माल वाहतूक वाहने, पोष्टाची व दूरध्वनीची संख्या, रस्त्याची व रेल्वेची एकूण किलोमीटर मध्ये लांबी या वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनांचे प्रमाण विभागातील इतर जिल्हयापेक्षा अधिक आहे. या जिल्हयात वाहतूक व दळणवळण क्षेत्राचा विकास अधिक असल्यामुळे शहरीकरणाचे प्रमाण अधिक आहे. विभागातील चंद्रपूर व वर्धा जिल्हयात वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनांचे प्रमाण नागपूर जिल्हयाच्या तुलनेत कमी आहे. मात्र भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली जिल्हयाच्या तुलनेत अधिक आहे. तसेच या जिल्हयाचे शहरीकरण नागपूर जिल्हयापेक्षा कमी व भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली जिल्हयाच्या तुलनेत अधिक आहे. विभागातील भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली जिल्हयातील वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनांचे प्रमाण विभागातील इतर जिल्हयांच्या तुलनेत कमी आहे. काही घटक सोडल्यास या जिल्हयात वाहतूक व दळणवळणाच्या क्षेत्रात फारसा विकास झालेला नाही. म्हणून या जिल्हयात शहरीकरणाचे प्रमाण कमी आहे. या जिल्हयातील वाहतूक व दळणवळण क्षेत्राच्या विकासाकरीता सकारात्मक शहरीकरणाचे नियोजन करण्यात यावे. त्याकरीता या जिल्हयातील शहरांच्या विकासासाठी विमान सेवा, रेल्वे सेवा सुरू करावी. जेणे करून मोठे गुंतवणूकदार शहरात येऊन गुंतवणूक करतील.

संदर्भ :

- 1) वैद्य ए. बी. (2003) : "विदर्भाची अर्थव्यवस्था", श्री मंगेश प्रकाशन, रामदासपेट, नागपूर.
- 2) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (2011-12), अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- 3) धारपुरे विठ्ठल (1999) : "लोकसंख्या भूगोल", पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- 4) दास्ताने संतोष (2005) : "महाराष्ट्र 2006", दास्ताने रामचंद्र आणि कं. पुणे.
- 5) जाधव तुकाराम (2011) : "वार्षिकी 2011 महाराष्ट्र", द युनिक अँकॅडमी, पुणे.
- 6) ब्रम्हे सुलभा (2010) : "सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्र : सुवर्ण कोणाच्या खिशात ?" जनशक्ति प्रकाशन, मुंबई.
- 7) ढमढेरे एस. व्ही.; शिंदे एस. जी. (2010) : "भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास", डायमंड पब्लिकेशन्स, सदाशिव पेट, पुणे.
- 8) कुलश्रेष्ठ आर. एस. (2004) : "औद्योगिक अर्थशास्त्र", साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा.
- 9) राव बी. पी.; शर्मा नन्देश्वर (2009) : "नगरीय भूगोल", वसुन्धरा प्रकाशन, गोरखपुर.
- 10) देसाई स. श्री. मु.; भालेराव, निर्मल (2006) : "भारतीय अर्थव्यवस्था", निराली प्रकाशन, बुधवार पेट, पुणे.
- 11) भारताची जनगणना, वर्ष 2001 व 2011.

भंडारा जिल्हयातील उद्योजकता विकास कार्यक्रम व महिला उद्योजक

श्री. मदन जी. प्रधान, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, ऑर्ट्स कॉलेज, सिहोरा

pradhan.madan277@gmail.com

सारांश :

महिला सक्षमीकरणासाठी महाराष्ट्र शासनातर्फे उद्योजकता विकासाकरीता अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले जातात. मात्र या योजनांचा फायदा घेणा-या महिला लाभार्थींची संख्या अजूनही कमी आहे. भंडारा जिल्हयात बीज-भांडवल योजना, जिल्हा उद्योग केंद्र कर्ज योजना, पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम यामध्ये महिला लाभार्थींचे प्रमाण पुरुष लाभार्थ्यांच्या तुलनेत कमी असलेले दिसून येते. यावरून भंडारा जिल्हयात महिला अजूनही आपल्या हक्काप्रती जागरूक नाहीत असे म्हणता येते.

बीजषब्द (Keywords) : जिल्हा उद्योग केंद्र, महिला उद्योजक, उद्योजकता विकास कार्यक्रम.

प्रस्तावना :

आज पुरुष उद्योजकांनी उद्योग क्षेत्र बरेच व्यापून टाकले असले तरी महिला पुरुषांच्या तुलनेत खूप कमी प्रमाणात उद्योग क्षेत्रात येत आहेत. उद्योग क्षेत्रातील महिलांचे प्रमाण वाढविण्याच्या अनेक साधनांपैकी एक साधन म्हणजे उद्योजकता विकास कार्यक्रम होय. उद्योजकीय विकास कार्यक्रमांचा संबंध व्यक्तींच्या उद्योजकीय प्रेरणांना सुदृढ करणे तसेच उद्योजकांच्या निकोप वाढीकरीता आवश्यक कौशल्य व क्षमतांचा विकास करणे हा आहे. या दृष्टीकोणातून कार्य करणा-या कार्यक्रमांना उद्योजकीय विकास कार्यक्रम असे म्हणतात.

1 मे 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आल्यानंतर या नवनिर्मित महाराष्ट्राच्या 27 जिल्हयामध्ये पूर्व विदर्भातील भंडारा जिल्हा एक होता. 1 मे 1999 मध्ये भंडारा जिल्हयाचे भंडारा व गोंदिया असे विभाजन करण्यात आले. राज्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी भंडारा जिल्हयात 1.7 टक्के लोकसंख्या वास्तव्य करीत आहे. भंडारा जिल्हयाचे एकूण क्षेत्रफळ 4,087 चौ. कि. मी. असून जिल्हा भंडारा, लाखणी, साकोली, पवनी, लाखांदूर, तुमसर, मोहाडी या सात तालुक्यात विभागला आहे. 2001-2011 या दहा वर्षात जिल्हयातील लोकसंख्या वाढीचा दर 5.52 टक्के आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार जिल्हयाची एकूण लोकसंख्या 11,98,810 असून यापैकी पुरुष व स्त्रियांचे प्रमाण अनुक्रमे 50.41 व 49.59 टक्के आहे. जिल्हयातील 80.50 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात व 19.50 टक्के लोकसंख्या शहरी भागात वास्तव्य करीत आहे.

भंडारा जिल्हयामध्ये 1980 मध्ये जिल्हा उद्योग केंद्राची स्थापना करण्यात आली व 1988-89 पासून या जिल्हा उद्योग केंद्राच्या कार्यालयात उद्योगांची नोंद होत आहे. जिल्हा उद्योग केंद्र, भंडारा अंतर्गत जिल्हयातील औद्योगिक संरचना खालील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

भंडारा जिल्हयाची औद्योगिक संरचना

अ. क्र.	तपशिल	मार्च 2016
1	नोंदणीकृत उद्योग (संख्या)	1,923
2	एकूण उद्योग (संख्या)	1,923

3	सूक्ष्म व लघू औद्योगिक युनिट्स (संख्या)	1,916
4	मध्यम व मोठे औद्योगिक युनिट्स (संख्या)	07
5	स्मॉल स्केल इंडस्ट्रमध्ये दररोज काम करणा-या कामगारांची सरासरी (संख्या)	10
6	मध्यम व मोठ्या औद्योगिक युनिटमध्ये रोजगार (संख्या)	2,856
7	स्मॉल स्केल इंडस्ट्रमध्ये वार्षिक उलाढाल (लाख रुपये)	50,837
8	मध्यम व मोठ्या औद्योगिक युनिटमध्ये वार्षिक उलाढाल (लाख रुपये)	उ. ना.

Source: District Industrial Potential Survey Report of District Bhandara MSME Delopment Institute, Nagpur 2015-16

भंडारा जिल्हा उद्योग केंद्रामध्ये आगस्ट 2015 पर्यंत उत्पादन व सेवा क्षेत्रातील एकूण 1,923 उद्योग नोंदणी झालेले आहेत. यामध्ये सनफ्लॅग आर्यन अॅण्ड स्टिल को. लिमिटेड, अशोक लेलॅण्ड लिमिटेड, महाराष्ट्र मेटल पॉवर लिमिटेड, हिंदूस्थान कंपोजिशन लिमिटेड, पेपर मील लिमिटेड, सेशाई फुड प्राइवेट लिमिटेड, गडेगाव व युनिडेरिटेड लिमिटेड, मानिकगड हे मोठे व मध्यम स्वरूपाचे उद्योग आहेत. तसेच या जिल्ह्यात वर्ष मार्च 2015 पर्यंत 1,916 सूक्ष्म व लघू उद्योगाची नोंद झाली आहे. यामध्ये प्रामुख्याने कृषी आधारित उद्योग, लाकडी आधारित फर्निचर, वाहन आधारित उपयोग, इलेक्ट्रीकल व इलेक्ट्रानिक्स उद्योग, तंबाखु उद्योग, वस्त्रोद्योग इ. उद्योगाचा समावेश होतो.

भंडारा जिल्हा उद्योग केंद्रामार्फत राबविण्यात येणारे उद्योजकता विकास कार्यक्रम :

देशात केंद्र व राज्य-सरकार मार्फत उद्योजकांच्या विकासाकरीता अनेक योजना तसेच कार्यक्रम राबविले जातात. या विकास कार्यक्रमांचा उद्देश सामाजिक-आर्थिक असमानता संपविणे, कमजोर वर्गांना आर्थिक सहाय्यता प्रदान करणे, महिलांच्या उत्थानाकरीता तसेच सुरक्षेकरिता प्रयत्न करणे हा असतो. जिल्हा उद्योग केंद्र जिल्ह्यातील महिला उद्योजकांच्या विकासाकरीता पुढील उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबविते.

1) बीज भांडवल योजना :

राज्यशासनामार्फत उद्योग संचालनालयाच्या अधिपत्याखाली जिल्हा उद्योग केंद्रामार्फत ही योजना राबविण्यात येते. या योजनेचे वैशिष्ट्ये म्हणजे प्रकल्प मर्यादा रु. 25 लाखापर्यंत आहे, बीज भांडवल कर्जाची कमाल मर्यादा 3.75 लाख पर्यंत आहे, बँक कर्ज 75 टक्के आहे, रूपये 10 लाखापेक्षा कमी प्रकल्प खर्च असलेल्या प्रकल्पांमध्ये बीज भांडवल कर्जाचे प्रमाण सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभधारकांसाठी 15 टक्के व अनु. जाती/जमाती, अपंग, विमुक्त व भटक्या जाती/जमाती आणि इतर मागासवर्गीय उमेदवारांना 20 टक्के राहिल. या बीज भांडवलाची रक्कम मृदू कर्ज (सॉफ्ट लोन) म्हणून दरसाल 6 टक्के व्याजाने देण्यात येते. कर्जाची परतफेड उद्योगासाठी 7 वर्षे, सेवा उद्योग व व्यवसायासाठी 4.5 वर्षात करावी लागेल.

बीज भांडवल कर्जाच्या रकमेची विहित कालावधीत परतफेड करण्यात आली नाही. तर थकीत रकमेवर द. सा. द. शे. 1 टक्के दंडनीय व्याज आकारण्यात येईल. बीज भांडवल कर्जाच्या रकमेची नियमितपणे विहित कालावधीत परतफेड करणा-या लाभार्थ्यांना 3 टक्के सूट देण्यात येईल. कर्जाचा गैरवापर केल्यास 2 टक्के दंड आकारून एक रकमी वसूली व्याजासह करण्यात येते. सदर योजना वाहन व्यवसाय, व्यापार व उद्योगासाठी लागू आहे.

2) जिल्हा उद्योग केंद्र कर्ज योजना :

मुख्यतः ग्रामीण भागात आणि ग्रामीण कारागीरांसाठी 'जिल्हा उद्योग केंद्र कर्ज योजना' राबविली जाते. नवीन उद्योगाकरीता किंवा ज्यांना उद्योगात वाढ करण्यासाठी आर्थिक मदतीची आवश्यकता आहे असे घटक या योजने अंतर्गत अर्ज करू शकतात. या योजनेचे वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. 75 टक्के कर्ज मिळविण्यासाठी वित्तीय संस्थेकडे (राष्ट्रीयीकृत बँका, व्यापारी बँका, व्यापारी सहकारी बँका व महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ) पाठविण्यात येतो.
2. 20 टक्के बीज भांडवल 4 टक्के व्याजाने मात्र मर्यादा 40,000 रु., अनु. जाती/जमातीच्या लाभार्थ्यांस 30 टक्के बीज भांडवल कमाल मर्यादा 60,000 रु. पर्यंत.
3. स्वतःचे 5 टक्के भांडवल.
4. बीज भांडवल परतफेड 8 वर्षे.

3) पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम :

केंद्र शासनाने पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम ही योजना सन 2008-2009 पासून रोजगार निर्मितीकरीता जाहीर केलेली आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश ग्रामीण व शहरी भागात रोजगार निर्मिती करणे हा आहे. शहरी व ग्रामीण भागात ही योजना जिल्हा उद्योग केंद्रामार्फत राबविण्यात येत आहे. संपूर्ण देशातल्या कोणत्याही नागरिकाला या योजनेतर्गत लाभ घेता येईल. या योजनेचे वैशिष्ट्ये म्हणजे उद्योगासाठी प्रकल्प मर्यादा 25 लाखापर्यंत तर सेवा उपक्रमासाठी 10 लाखापर्यंत राहिल, योजनेतर्गत कर्जाचे वितरण राष्ट्रीयीकृत बँकेमार्फत करण्यात येते, बँकेमार्फत मंजूर प्रकल्प किंमतीनुसार लाभार्थ्यांस वरीलप्रमाणे अनुदानाची रक्कम अनुज्ञेय राहिल. तसेच अनुदानाची रक्कम ही कर्ज मंजुरी दिलेल्या बँक शाखेमध्ये मुदती ठेवीत राहिल व 3 वर्षात उपक्रमात रोजगारनिर्मिती झाली आहे. याची तपासणी केल्यानंतरच लाभार्थ्यांच्या कर्ज खात्यात समायोजित करण्यात येईल.

4) उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम :

अनेक तरुणांचा कल नोकरीपेक्षा स्वयंरोजगाराकडे असतो. सुशिक्षित बेरोजगारांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करण्यासाठी शासनातर्फे उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविला जातो. यात स्वयंरोजगारासाठी मार्गदर्शन व अत्यल्प काळासाठी प्रशिक्षण शिबिरे घेतली जातात. यातून स्वयंरोजगारासाठी नेमकं काय करायचा याची माहिती मिळू शकते. स्वयंरोजगारासाठी आपल्याला जो व्यवसाय निवडायचा तो नेमका कोणता, कसा असावा, त्यासाठीचा प्रकल्प अहवाल कसा तयार करावयाचा बाजारात त्या व्यवसायाला किती मांगणी आहे. मागणी

वाढविण्यासाठी काय काय करता येईल, आवश्यक कागदपत्रे, कोणकोणते परवाने लागतील याबाबतची संपूर्ण माहिती प्रशिक्षण कार्यक्रमात दिली जाते.

अनिवासी पद्धतीचे मुख्यतः तीन उपक्रम राबविले जातात.

1. उद्योजकता परिचय कार्यक्रम – एक दिवसाचे प्रशिक्षण कार्यक्रम.
2. उद्योजकता परिचय कार्यक्रम – 12 दिवसाचे प्रशिक्षण
3. तांत्रिक प्रशिक्षण कार्यक्रम – 15 दिवस ते 2 महिने प्रशिक्षण

या योजनेंतर्गत प्रशिक्षण घेण्यासाठी कुठलीही फी घेण्यात येत नाही. उलट प्रशिक्षण घेणा-या व्यक्तींना दरमहा 1 हजार रूपये विद्यावेतनही देण्यात येते. महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्र व जिल्हा उद्योग केंद्र यांच्या समन्वयाने हे प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविले जातात.

5) जिल्हा पुरस्कार योजना :

लघू उद्योग सुरु करणा-या उद्योजकांना प्रोत्साहन मिळावे व त्यांनी संपादन केलेल्या यशाची साभार पोच द्यावी या हेतूने राज्यसरकारतर्फे जिल्हा पातळीवर जिल्हा पुरस्कार योजना 1985 साली सुरु करण्यात आली. कमीत कमी 3 वर्ष नोंदणी झालेला आणि सलग दोन वर्ष उत्पादन करीत असलेल्या घटकाचा मालक/भागीदार/संचालक जिल्हा पुरस्कारासाठी पात्र ठरू शकतो. पुरस्कारासाठी उद्योजकाची निवड जिल्हा स्तरावर जिल्हा सल्लागार समिती करते. पुरस्कारासाठी उद्योगाची निवड विकासाचा वेग, तंत्रज्ञानाचा वापर, स्वावलंबन घटकाचे स्थान, उत्पादन विकास व गुणवत्ता नियंत्रण आयात, निर्यात उत्पादनातील बदल, व्यवस्थापन इ. निकषावर केली जाते. मागासवर्ग/अनुसूचित जाती जमातीच्या उद्योजकांना निवडीसाठी अतिरिक्त गुण दिले जातात.

भंडारा जिल्हा उद्योग केंद्रामार्फत राबविण्यात येणा-या उद्योजकता विकास कार्यक्रमांमध्ये महिला उद्योजकांचे प्रमाण व त्यांना होणारा कर्जपुरवठा :

जिल्हा उद्योग केंद्राच्या विविध योजना आहेत. मात्र महिलांसाठीच अशी स्वतंत्र योजना उपलब्ध नाही. तसेच उद्योजक होऊ इच्छिणा-या महिलांसाठी काही स्वतंत्र धोरण आणि विशेष प्रयत्न उपलब्ध नाहीत. परंतू महिलांना प्राधान्य देणे हा अलिखित नियम मात्र असलेला आढळून येतो. जिल्हा उद्योग केंद्राच्या माध्यमातून सरकारने इच्छूक महिलांसाठी मदतीचा हात निश्चित दिलेला आहे. परंतू गरज आहे ती महिलांनी धाडसाने पुढे येऊन या योजनांचा फायदा घेण्याची.

1) बिज भांडवल योजना व जिल्हा उद्योग केंद्र कर्ज योजना :

भंडारा जिल्हयातील जिल्हा उद्योग केंद्रात वर्ष 2013-14 ते 2015-16 या तीन वर्षांमध्ये बिज भांडवल योजना व जिल्हा उद्योग केंद्र कर्ज योजना अंतर्गत पुरुष व महिला मिळून एकूण 98 लाभार्थ्यांची नोंदणी करण्यात आली. त्यापैकी महिला लाभार्थ्यांची संख्या 23 आहे. म्हणजेच महिला लाभार्थ्यांचे प्रमाण 23.47 टक्के असल्याचे आढळून येते. या दोन्ही योजने अंतर्गत ब्युटी पार्लर, हार्डवेअर, किराणा व जनरल, रेडीमेड कापड दुकान, फॅशन डिझायनिंग, पेपर पत्रावळी तयार करणे, अगरबत्ती व मेणवत्ती तयार करणे, शिवणकला, कृषी केंद्र, सिरॅमिक प्रोडक्ट,

कुटीर उद्योग, गारमेन्ट व जनरल स्टोअर्स या उद्योगामध्ये महिला लाभार्थींचे प्रमाण असल्याचे दिसून येते.

भंडारा जिल्हयातील जिल्हा उद्योग केंद्रात वर्ष 2013-14 ते 2015-16 या तीन वर्षांमध्ये बिज भांडवल योजना व जिल्हा उद्योग केंद्र कर्ज योजना अंतर्गत पुरुष व महिला मिळून एकूण 98 लाभार्थ्यांना विविध उद्योगासाठी 34065 हजार रुपये कर्ज मंजूर करण्यात आले. त्यापैकी 23 महिला लाभार्थींना 7358 हजार रुपये कर्ज मंजूर करण्यात आले. म्हणजेच महिला लाभार्थींना मंजूर करण्यात आलेल्या कर्जाचे प्रमाण 21.60 टक्के असल्याचे आढळून येते. यामध्ये जिल्हा उद्योग केंद्रामार्फत महिला लाभार्थींना होणा-या कर्जाचे प्रमाण बँकेमार्फत होणा-या कर्जाच्या प्रमाणापेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते.

2) पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम :

केंद्र सरकारने वर्ष 2008-09 पासून सुरु केलेल्या पंतप्रधान योजनेचा लाभ घेणा-या महिला लाभार्थींचे प्रमाण सांगितलेले आहे. जिल्हा उद्योग केंद्र, भंडारा अंतर्गत वर्ष 2008-09 ते 2015-16 या आठ वर्षांतील या योजनेचा लाभ घेणा-या एकूण लाभार्थ्यांची संख्या (महिला व पुरुष मिळून) 60 असून त्यापैकी 14 महिला लाभार्थी आहेत. म्हणजेच महिला लाभार्थ्यांचे प्रमाण 23.33 टक्के आहे. तसेच या आठ वर्षांमध्ये एकूण 60 उद्योगांना 114.24 लाख रुपये कर्जपुरवठा करण्यात आला. त्यापैकी 14 महिलांना झालेला कर्ज पुरवठा 16.18 लाख रुपये आहे. म्हणजेच महिला लाभार्थ्यांना झालेला कर्जाचा पुरवठा 14.71 टक्के आहे. जिल्हा उद्योग केंद्राच्या या योजने अंतर्गत सन 2008-09, 2009-10, 2012-13 व 2013-14 या वर्षांत एकही लाभार्थी नसल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राच्या विविध प्रशिक्षण योजनेत भंडारा जिल्हयातील महिला प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या :

सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रम विकास संस्था, नागपूर विभागातील महिला उद्योजकांच्या विकासाकरीता मार्गदर्शन उत्पादनाची निवड, तंत्रज्ञानाची निवड, प्रशिक्षण कार्यक्रम इ. माहिती पुरवित असते. सूक्ष्म, लघू व मध्यम विकास संस्था नागपूरने वर्ष 2009-10 मध्ये विदर्भातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती व अल्पसंख्य अशा 5,270 महिला उद्योजकांना विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमाद्वारे प्रशिक्षित केले आहे. या संस्थेद्वारा वर्ष 2009-10 मध्ये भंडारा जिल्हयातील उद्योजकता विकासाकरीता विविध प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात आले.

वर्ष 2009-10 मध्ये भंडारा जिल्हयातील विविध तालुक्याच्या ठिकाणी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राच्या उद्योजकता कौशल्य विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध प्रशिक्षण योजनेत महिलांच्या सहभागाचा विचार करता केवळ 5 प्रकारच्या कार्यक्रमात महिलांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. उद्योजकता विकास केंद्राद्वारे ड्रेस डिझायनिंग अँड मेकिंग हा प्रशिक्षण कार्यक्रम केवळ महिलांसाठीच राबविला जातो. प्रशिक्षण घेतलेल्या महिलांपैकी 40.00 टक्के महिला आपल्या प्रशिक्षणाचा वापर करून छोटा व्यवसाय सुरु करतात. तर 60.00 टक्के महिला

केवळ प्रशिक्षण घेतात. परंतू प्रत्यक्षात त्याचा वापर व्यवसायासाठी वा स्वयंरोजगारासाठी करीत नाही.

निष्कर्ष :

जिल्हा उद्योग केंद्राच्या माध्यमातून विविध उद्योजकता विकास कार्यक्रम कार्यान्वित होत आहेत. या उद्योजकता विकास कार्यक्रमांमध्ये महिला लाभार्थींचे प्रमाण व त्यांना मिळालेल्या आर्थिक साहाय्याचे प्रमाण कमी आहे. भंडारा जिल्हयातील स्त्रियांनी स्वयंस्फूर्तपणे उद्योजकतेच्या क्षेत्राकडे आकृष्ट व्हावे या उद्देशाने समाजात मोठ्या प्रमाणात जाणिव जागृतीच्या कार्यक्रमाची आवश्यकता आहे. याकरीता सर्वप्रथम लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुषांच्या तुलनेत उद्योग उभारण्यासंबंधी किंवा समतोल साधण्यासंबंधात निर्णय घेण्याची गरज आहे. आजपर्यंतचा महिला उद्योजकांचा कल लक्षात घेता आज जिल्हयात सुक्ष्म व लघू क्षेत्राच्या अधिक विस्ताराची गरज आहे.

संदर्भ :

1. जैन पी. सी., शर्मा एन. एल. : "उद्यमिता के मूलाधार", आर. बी. डी. पब्लिशर्स, जयपूर, 2006.
2. गुप्ता यु. सी., गुप्ता मिनाक्षी : "महिलाएं एवं उद्यमिता विकास कार्यक्रम", अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, 2014.
3. पारिक नाडकर्णी : "उद्यमिता कौशल्य विकास".
4. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, 2011-12.
5. मानव विकास अहवाल, 2012.
6. महाराष्ट्राची संक्षिप्त सांख्यिकी, 2006.
7. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, 2013-14.
8. जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, वर्ष 2014, भंडारा जिल्हा.

व्यसनाधिनता एक सामाजिक समस्या

प्रा.डॉ. व्ही. जी. चव्हाण

आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
देसाईगंज जि. गडचिरोली.

Email- vitthal8670@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारतीय समाज हा जगाच्या पाठीवरचा असा समाज आहे की, या समाजातील विविधता हा भारतीय समाजाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. या समाजात विविध जाती, जमाती, वंश, धर्म, पंथ, आणि वेगवेगळ्या संस्कृतीचे लोक वास्तव्य करतात. प्रत्येक राज्याची वेगवेगळी संस्कृती आहे. प्रत्येकांची स्वतंत्र वेशभूषा, खानपान, आचार, विचार आणि जीवनपध्दती सुध्दा वेगवेगळी आहे. असे असले तरी भारत हा कृषी प्रधान राष्ट्र आहे.

भारतातील जवळपास 70 टक्के लोक ग्रामीण भारतात आणि 30 टक्के लोक शहरी भागात राहतात. भारतात गाामीण, नागरी आणि आदिवासी समुदायाचे लोक आढळून येतात. याचाच अर्थ म्हणजे शेती व्यवसायावर अवलंबून राहणा-या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. या बरोबरच भारतीय समाजातील प्रत्येक व्यक्ती समस्याग्रस्त आहे. माझ्या समोर कोणतीही समस्या नाही, असे सांगणारे व्यक्ती अपवादात्मक असू शकतात. प्रत्येकांसमोर कोणतीना कोणती समस्या असते. व्यक्तीगत समस्याप्रमाणेच काही सामाजिक समस्या सुध्दा असतात. जसे गरीबी, बेकारी, दारिद्र्य, उपासमारी, गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी, वृद्धांचे प्रश्न, कुटूंब विघटन, मानसिक तानतनाव, घटस्फोट, स्त्री भ्रूण हत्या, मद्यपान, मादकपदार्थांचे सेवन, बेकारी, काळाबाजार, भ्रष्टाचार, स्त्रीयावर अत्याचार, आत्महत्या यासारखे नवनविन प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. यापैकी **व्यसनाधिनता** हा सुध्दा एक सामाजिक प्रश्न आहे.

प्राचीन काळापासून भारतातील राजघराण्यात व्यसन किंवा नशापानाची पध्दत रूढ होती. व्यसनासाठी विविध वनस्पतीचा व कंदमुळाचा वापर करित होते. ज्या वनस्पतीचे सेवन केल्याने नशा येते अशा वनस्पती सबेरीयामध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. यापासून भ्रम निर्माण करणा-या औषधी निर्माण करण्यात येतात. या औषधाचा उपयोग दंगा, मस्ती, खुषी, उत्साहाच्या वेळी सेवन केले जाते. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून मद्यपान बंदीची मागणी करण्यात आली आहे. काँग्रेसने सुरुवातीपासून मद्यपान बंदीचे धोरण स्वीकारले होते. मद्यपान बंदी व्हावी अशी मागणी ब्रिटिश सरकारकडे केली होती. 1912 मध्ये गोपाल कृष्ण गोखले यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आलेल्या समितीने दारूबंदीची मागणी करून शासनाने दारू हे उत्पनाचे साधन मानू नये असे सांगण्यात आले. 1937...1939 या दरम्यान मद्रास, मध्यप्रदेश, ओरीसा, बिहार प्रांतात मद्यपान बंदी करण्यात आली. 1954 मध्ये श्रीमन्नारायण यांच्या अध्यक्षतेखाली मद्यपान निषेध चौकशी समिती नेमण्यात आली. या समितीने 1955 मध्ये आपला अहवाल सादर केला. यासमितीने अनेक शिफारशी केल्या. 1) संपूर्ण देश मद्यपान बंदी व्हावी, 2) हॉटेल, बार, खाणावळ मंडळे, सिनेमागृह, सामाजिक व धार्मिक समारंभात मद्यपान बंदी घालावी 3) सरकारी कर्मचा-यांनी मद्यपान करता कामा नये. 4) मार्च 1959 नंतर अफु, गांजा इत्यादी मादक पदार्थांच्या उपलब्धतेवर बंदी घालावी अशा शिफारशी करण्यात आल्या.

1976 मध्ये गांधी जयंतीच्या दिवशी मद्यपानबंदी 12 सुत्री कार्यक्रम भारत सरकारनी जाहीर करून त्यामध्ये मद्यपान जाहीरातीवर बंदी, सार्वजनिक ठिकाणी मद्यपान करण्यास प्रतीबंध, उद्योगधंद्याच्या परिसरात मद्यपान विक्रीस बंदी, पगाराच्या दिवशी मद्यगृह बंद ठेवले पाहिजे मोटार व वैमाणिक दारू पिवून आपले काम करित असेल तर त्यांना शिक्षा द्यावी या कार्यक्रमाचा समावेश होता. याविषयी 1 एप्रिल 1978 पासमन भारत सरकारने मद्यपान बंदीबाबत कार्यक्रम जाहीर करून येत्या चार वर्षात संपूर्ण देशात मद्यपान बंदी व्हावी असा निर्णय घेण्यात आला. आणि साधारणे भारतामध्ये 1980 नंतर या समस्येने उग्र रूप धारण केले असून

शिक्षणतज्ञ, पोलीस, आणि राज्यकर्ते यांच्यासमोर ही समस्या एक आव्हान म्हणून समाजासमोर उभी आहे. अलिकडच्या काळात मोठमोठ्या महानगरात अफु, चरस, गांजा किंवा भांग, अफीम कोकेन, ब्राउन शुगर, स्मॅक, हेरोईन यासारख्या मादक पदार्थांचा मोठ्या प्रमाणात सेवन होत आहे याचा आरोग्यावर परिणाम होवून कॅन्सर, दमा, टि.बी,यासारखे रोग होतात.

“मद्यपान किंवा मादक पदार्थांचे व्यसन म्हणजे एक असा चकव्यूह आहे ही, ज्याच्या आत जाता येते, पण बाहेर कसे पडायचे ते कळत नाही. दुदैवाने या धोक्याची पूर्वसूचना देण्याचे काही साधन किंवा औषधी उपलब्ध नाही.”

आग आपल्याला उब देते. पण ती जाळूनही टाकते. आपणांस आगीचे फायदे माहित आहेत. पण म्हणून आपण आगीच्या जवळ नाही. त्याप्रमाणेच मद्य किंवा दारूच्या बाबतीत धोका आहे, तिची विध्वंसकता माहित असून सुध्दा आपण त्याला पितो. संपूर्ण समाजात दारूने अनेक कुटूंब उद्ध्वस्त केले आहेत. दारूबाजपणा हा असा रोग आहे जो कुटूंबातल्या एका व्यक्तीला झाला तरी त्याचे दुष्परिणाम सा-या कुटूंबाला भोगावे लागते.

मद्य किंवा दारू अनेक लोक पितात. परंतू दारू किंवा मद्यपान करणारे सर्वच लोक व्यसनधिन झालेले आहे असे म्हणता येत नाही. काही लोक विशिष्ट प्रसंगी मद्यपान करतात. ते मद्याच्या आहारी गेलेले नसतात. म्हणजे क्वचितप्रसंगी कमी प्रमाणात मद्यपान केल्याने व्यक्तीगत विघटन किंवा सामाजिक विघटन होत नाही. पण अधूनमधून दारू पिल्याने दारूची सवय लागण्याची शक्यता असते. जे लोक नेहमी दारू पितात. असे लोक दारू शिवाय राहू शकत नाही. दारू हा त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य अंग बनलेला असतो. असे लोक अधिक प्रमाणात मद्य प्राशन करतात.

मद्यपान ही एक प्रक्रिया :-

मद्यपान ही सार्वत्रिक घटना असली तरी सर्व जगातील लोक मद्यपान करतात. पाश्चात्य देशात मद्यपान करणा-या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे.कारण त्याठिकाणी वातावरण थंड असल्यामुळे मद्यपान करणे आवश्यक मानले जाते. परंतू भारतात उष्ण वातावरण असला तरी भारतातील बरेच लोक मद्यपानाच्या आहारी जावून त्याचा फार मोठा वाईट परिणाम व्यक्तीगत, कौटूंबिक व सामाजिक जीवनावर पडत आहे. ही व्यक्तीगत बाब असली तरी समाजावर होणारा दुष्परिणाम लक्षात घेतला तर ती एक सामाजिक समस्या आहे.

मद्यपान करणे, मादक पदार्थांचे सेवन करणे सिगारेट बीडी आढणे,तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करणे, गुटका, खर्चा याचे सेवन केल्याने आरोग्यावर फार मोठा वाईट परिणाम होते. याची जाणिव असून सुध्दा समाजातील सुशिक्षित मंडळी डॉक्टर, इंजिनियर, प्राध्यापक, वकिल, राजकिय पुढारी, अधिकारी, कर्मचारी, कामगार, महिलाच नव्हे तर अल्प वयातील बालके सुध्दा मादक द्रव्याच्या आहारी गेल्याचे आढळून येतात. आज ग्रामीण भागातील प्रत्येक गावा-गावात पानढेला, चायटपरीच्या ठिकाणी युवकांची गर्दी जमलेली असते. एवढेच नाही, तर मोठ-मोठ्या शहरातील चौका-चौकात पानढेलावर होणारी गर्दी थांबविण्यासाठी यंत्राच्या सहायाने खर्चा बनविण्याचे यंत्र विकसीत करण्यात आले आहेत. तर दुसरीकडे मद्य किंवा दारूसाठी ‘ड्रिक्स’ असा शब्द प्रयोग केला जातो. महाराष्ट्रातील गडचिरोली, चंद्रपूर, आणि वर्धा जिल्हा वगळलेत तर बाकी सर्व जिल्हयातील प्रत्येक शहरात जवळपास प्रत्येक रेस्टारंटमध्ये मद्यपानाची व्यवस्था असते. अलिकडे फॅशन नव्हे तर जन्मदिवस, वाढदिवस ,31 डिसेंबर,जत्रा-यात्रा,पाटर्या अशा प्रसंगी मोठ्याप्रमाणात दारूचा सेवन केला जाते.

व्यसन हे एक अत्यंत हानिकारक संकट आहे. मादक पदार्थांचे सेवन किंवा व्यसन एक गंभिर आजार आहे. मद्यपानाने अनेक कुटूंब,राज्य लयास गेले असे इतिहास सांगतो. तसेच मद्याच्या आहारी जावून खोटे बोलणे, एक-दुस-यांना धमकावणे, शिवीगाळ करणे, स्त्रीयांची छेड काढणे, स्त्रीयांचे विनयभंग करणे,

अत्याचार, बलात्कार यासारख्या घटना सर्रास दारुमुळेच घडत आहेत. कारण यासारखे अनुचित प्रकार मद्यपानाच्या प्रभावाने करण्यास व्यक्ती प्रवृत्त होतात.

व्यसन म्हणजे बराच काळ टिकणारा व भरपूर तोटा करणारा एक गंभीर आजार आहे. व्यसन हे अंधश्रद्धेप्रमाणे मुलतः हा विकास आणि विवेक विरोधी आहे. अंधश्रद्धा माणसाचा विवेक आतून नाहिसा करते. आणि व्यसन हे पदार्थ सेवनातून विवके बाहेरून नाहिसा करत असते. व्यसनामुळे बुद्धी, श्रम, देह, पैसा याकडे दुर्लक्ष होवून व्यक्तीची बरबादी होते. प्रसंगाचे व सणाचे औचित्य साधून तरुण पिढी व देशाचे भाग्यविधाते वेगवेगळ्या आजारांना निमंत्रण देत आहेत. एकमेकाचा आदर, मान, सन्मान हिरावून घेतात. व्यसनाधिन व्यक्ती कुटूंबाच्या सुखावर, व आनंदावर निराशेची, दुःखाची व निराशेची चादर पांघरते व प्रगतीपासून कोसोदूर होते. व्यसनामुळे अनेक कुटूंब उध्वस्त झालेली आहेत.

मानवी शरीर लाख मोलाचे त्याची काळजी घ्यावी निरोगी व आनंदी जीवन जगावे अमूल्य अशा शरीराला कोणत्याही प्रकारची किड लागू नये शरीर कणखर रहावे यासाठी चांगल्या आहाराची, विहाराची चांगल्या सवयीची, नितीमुल्यांची आवश्यकता आहे. निरोगी शरीर निरोगी मन व मेंदु वास्तव्य करतात. रोगीट मन व रोगी मेंदु दिशाहिन असतात. व्यसनापासून दुर असलेल्या व्यक्तीना चांगला निरोगी जीवन जगण्याची संधी मिळते यासाठी प्राथमिक स्वरूपाची माहिती असणे आवश्यक आहे.

व्यसनाचे प्रमुख मादक पदार्थ :-

मादक पदार्थांचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. अफिम, चरस, हशीश, गांजा, भांग, कोलीन, एल.एस.डी. हेरोईन, ब्राउन शुगर, स्मैक इत्यादी मादक पदार्थ आहेत. अमली पदार्थांवर बंदी असून सुध्दा तस्करीच्या माध्यमातून देशात मोठ्या प्रमाणात मादक पदार्थ आणले जातात. ते खालील प्रमाणे.....

- 1 **मेंदू बधीर करणारे पदार्थ** – यामध्ये प्रामुख्याने मद्याचा समावेश असते. तसेच झोपेसी संबंधित, आहे. वरिल संबंधित, मनोविकारावर संबंधित औषधाचा सुध्दा समावेश होते. मद्याचे व्यसन हा समाजातील गंभिर प्रश्न आहे.
- 2 **गुंगी आणून शारीरिक वेदनाशमन करणारे पदार्थ** – यामध्ये कोकेन मार्फीन या पदार्थांचा समावेश होते. अफूच्या बोंडाच्या चिकापासून ते मिळते या चिकाला ओपियम असे नांव आहे. मार्फीनवर या पदार्थांते व्यसन चटकन लागते.
- 3 **मेंदू उत्तेजित करणारे पदार्थ**– कोकेनहे कोका वनस्पतीपासून मिळणारे रासायनिक द्रव्य व ऑफिटामाईन हे कृत्रिम रासायनिक द्रव्य यांचा समावेश होते. या व्यसनाने सुरुवातीला मानसिक परिणाम फार सुखावह असतात. यामुळे त्या पदार्थांचे सेवनात शरीरापेक्षा मानसिक गुलामी आढळून येते.
- 4 **भास निर्माण करणारे पदार्थ**– यामध्ये एल. एस. डी. त्याचप्रमाणे भांग, गांजा, हशीश, या वनस्तीपासून मिळणा-या बाबीचा समावेश होते. या पदार्थांने मनावरील बंधने गळून पडतात. गुंगीत आनंदी भावना निर्माण झाल्यासारखी वाटते.
- 5 **गर्द चरस** – या अमली पदार्थांचा फार मोठा व्यापार अंतरराष्ट्रीय स्तरावर चालते. या व्यापारातील उलाढालीमध्ये अब्जावधी रूपयांचा फायदा दलाल लोकांना होत असतो. यासाठी दहशतवादी कृत्य करणा-या संघटना या पदार्थांच्या व्यापाराचा आधार घेतात. तसेच शत्रू राष्ट्राशी सरळ युध्द करण्यापेक्षा त्यातील तरुण पिढीला या गंभिर मादक द्रव्याने व्यसनी बनवितात. हा शत्रू राष्ट्र खच्ची करण्याचा मार्ग करूनही वापरला जातो. हे व्यसन फार लवकर लागते. व त्यातून सुटका होणे मात्र कठीण असते.
- 6 **तंबाखू** – हा मादक पदार्थ नाही, परंतु गंभीर दुष्परिणाम करणारा व्यसनी पदार्थ आहे. तंबाखू मध्ये निकोटीन हा शरीराची हानी करणारा व्यसनी पदार्थ असतो. त्याचबरोबर तंबाखूमध्ये जे इतर रासायनिक घटक असतात. त्यामुळे कर्करोग होवू शकतो. तंबाखू, बिडी, सिगारेट, गुटका, तपकिर, या सर्व प्रकाराचे होणारे तंबाखूचे सेवन धोकादायक असतात. तंबाखूचे नियमित सेवन करणा-या व्यक्तीला हृदयविकाराचा

झटका येण्याचे प्रमाण चौपटीने जास्त असते. त्यांना अर्धाग वायु होवू शकते. तंबाखू सेवनाने तात्पुरते किंवा कायमचे नंपुसकत्व येवू शकते. तंबाखू ओढल्याने रक्तातील प्राणवायूची जागा कार्बनमोनोक्साईड हा विषारी वायु होतो. गरोदर स्त्रीने तंबाखू सेवन केल्यास तीचा गर्भपात होवू शकते. मुल कमी वजनाचे किंवा कुपोषित जन्माला येवू शकते. तंबाखूची गोळी नेहमी दाडेत धरल्यास तोंडाचा कर्करोग होवू शकतो. प्रत्येक सिगारेट व्यक्तीचे आयुष्य पाच मिनीटांनी कमी करते. सिगारेटच्या कागदासाठी झाडे तोडावी लागतात.

- 7 **दारू** – दारूचे व्यसन देशातील एक गंभिर प्रश्न आहे. दारूचे व्यसन चांगली गोष्ट घडवून आणत नाही. शारीरिक, मानसिक, नैतिक पातळीवर दारू व्यक्तीला उध्वस्त करते. मद्याच्या नियमित सेवनाने रक्ताच्या उलटया होवू शकतात. मुत्र पिंडाचे काम बिघडते, अंगावर सुज येते. चेहरा काळपट पडतो. आनंद व विश्वास निघून जाते. संशयग्रस्ततेची मानसिकता निर्माण होते. माणसाचा विवके दारूच्या प्रभावाखाली नाहिसा होते. म्हणून दारूचे व्यसन हा कौटूंबिक, सामाजिक, आणि राष्ट्रीय आजार मानावे लागेल. एक दारूडा व्यक्ती आपल्या व्यसनमुळे आपल्या आजू-बाजूच्या नातेवाईकांना व इतर व्यक्तींना या- ना त्या कारणाने त्रास निर्माण करते.

मद्यपानामुळे निर्माण होणारा परिणाम :- मद्यपानाचे व्यक्तीवर, त्यांच्या शरीरावर त्यांच्या कुटूंबियांवर व समाजावर विविध प्रकारे प्रतिकूल परिणाम होत असते. त्यांची कार्यक्षमता –हास पावते, भुक मंदावते, हातपायाना कंप सुटतो. यकृत व मेंदूचे आजार निर्माण होतात. स्त्रीयांच्या गर्भशयावर वाईट परिणाम होवून त्यांचे अपत्य पंगू जन्माला येतात.

- 1 मद्यपानामुळे मेंदूचे कार्य व्यवस्थित चालत नाही. व्यक्तीला आकलन शक्ती व स्मृतीचा विसर पडतो. विचारात व कृतीत समानता राहत नाही. संशयाची भावना वाढीस लागते. असा व्यक्ती आत्महत्या करू शकतो.
- 2 मद्यपानावर व्यक्तीला अधिक पैसा खर्च करावा लागतो. त्यामुळे गरीबी येते.
- 3 मद्यपी व्यक्ती नोकरी करणारा असेल तर त्याच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होते. यामुळे नोकरी गमविण्याची प्रसंग व्यक्तीवर येते.
- 4 मद्यपी व्यक्तीकडून गुन्हेगारी, मारामारी अशा समाज विघातक घटना घडू शकते.
- 5 व्यक्ती चारित्र्य भ्रष्ट होतो.
- 6 मद्यपी व्यक्तीमुळे कुटूंबाची प्रतिष्ठा लोप पावते.
- 7 अन्याय, अत्याचार बलात्कार यासारख्या घटना मद्य प्राशन केल्याने घडतात.

मद्यपानावर उपाय :-

मद्यपान बंदीसाठी ग्रामीण भागातील जनतेत प्रबोधन करणे.

दारू व व्यसन मुक्त समाजाची निर्मिती करणे.

मद्यपी लोकांशी संपर्क करून त्यांना वाईट व्यसनापासून दुर नेण्याचा प्रयत्न करणे

मद्याच्या जाहीरातीवर प्रतीबंध लावणे.

संदर्भ ग्रंथ

- 1 प्रा. डॉ. सुनिल मायी भारतीय सामाजिक समस्या अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर
- 2 डॉ. प्रदिप आगलावे आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या विद्या प्रकाशन, नागपूर
- 3 प्रा. माणिक माने भारतरतील समकालीन सामाजिक समस्या विद्या प्रकाशन, नागपूर
- 4 प्रा. डी. टी. गजभिये सामाजिक प्रश्नांचे अवलोकन आधार प्रकाशन, वडसा.
- 5 श्रीमती एस. बी सरबते व्यसन एक समस्या चंपावतीपत्र दि. 6 फेब्रुवारी 2016
6. आमीरखान अभिनेता विध्वंसक व्यसन लोकमत दि. 2 जुलै 2012
- 7 रा. ज. लोटे भारतातील सामाजिक समस्या पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स,

---

नागपूर.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतातील जलसंधारण विकास

प्रा. जी. ए. शंभरकर
जनता महाविद्यालय,
चंद्रपूर

● सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भारतातील जलधोरणाविषयी भूमिका आणि त्यांचे योगदान याविषयी भाष्य करण्याअगोदर बाबासाहेबांनी या देशातील 'श्रमिक आणि गरीब वर्ग' याविषयी आपले मत व्यक्त करतांना असे म्हटले की, "या घटकाकडे सरकारने विशेष असे लक्ष द्यायला पाहिजे, तसेच अनुसूचित जाती आणि मागासवर्गाची परिस्थिती सुसहय करण्यासाठी योग्य ती पावले उचवावे, सामाजिक सुविधा मिळतात का हे अत्यंत काळजीपूर्वक पहावे, जसे की शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा, निवारा ह्या सर्व बाबींवर लक्ष देणे गरजेचे आहे." डॉ. भालचंद्र मणुगेकर यांनी याविषयी भाष्य करतांना सांगितले की, "सर्वसामान्यपणे 'निसर्गाची अवकृपा' हे दुष्काळाचे मुख्य कारण समजले जाते. परंतु ते मुख्य कारण नाही तर त्यामध्ये मनुष्यनिर्मित कारणेदेखिल त्याला फार मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहे" बाबासाहेबांनी जलसिंचनाविषयी दामोदर खोरे प्रकल्प, हिरांकुड प्रकल्प, सोन नदी खोरे प्रकल्प आंतरराज्य नद्या व्यवस्थापन प्रकल्प उभारणीमध्ये महत्वाचा हातभार लावला त्या प्रकल्पविषयी चर्चा करणे फार महत्वाचे आहे. त्याविषयीचे सविस्तर वर्णन या शोधनिबंधामध्ये करण्यात आले आहे.

● प्रस्तावना :

सध्या संपूर्ण जगामध्येच जलसिंचनाविषयी फार मोठ्या प्रमाणात प्रत्येक देशातील सरकारने लक्ष घातल्याचे दिसून येते. कारण मानवी जीवनाच पूर्णतः पाण्यावर अवलंबून आहे. "आज बऱ्याच देशामध्ये व्यक्तीच्या मूलभूत गरजाही पूर्ण होतांना दिसत नाही. त्यामध्ये पोषक अन्न, अंगभर वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे स्वच्छ पाणी याचा ही अभास दिसून यतो." भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात आर्थिक नियोजनाची सुरुवात करण्यामागे बाबासाहेबांचा मोठा वाटा आहे. ह्या आर्थिक योजनेचे उद्दिष्ट्ये व भूमिका निश्चित व कार्यान्वित करण्यामागे बाबासाहेबांचा फार मोठा वाटा आहे. भारतामध्ये आर्थिक नियोजनाची सुरुवात 1942-46 च्या युद्धोत्तर आर्थिक पुर्णनिर्यात योजनेपासूनच झाली आहे. याच योजनेच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले जलधोरण करून देशाच्या विकासात मोलाची भर टाकली आहे. म्हणूनच बाबासाहेबांची जलधोरणाविषयी भूमिका काय होती हे समजावून घेणे फार महत्वाचे आहे. बाबासाहेबांनी असे स्पष्ट केले होते की, "मनुष्य अतिरिक्त पाण्यापेक्षा त्याच्या अभावामुळे अधिक त्रास सहन करतो. जल ही संपत्ती आहे. या वस्तुस्थितीत बदल करता येत नाही. जल ही सर्व लोकांची संपत्ती आहे आणि तिचे वितरण निश्चित झाले पाहिजे. अशा रितीने बाबासाहेबांनी महापुराच्या आणि पाण्याच्या अतिरिक्ततेच्या सकारात्मक आणि महत्वपूर्ण घटकांवर अधिक लक्ष दिलेले होते." वरील सर्व बाबींचे विवेचन प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केले आहे.

● बीज शब्द :

दामोदर खोरे प्रकल्प, हिरांकुड प्रकल्प, सोन नदी खोरे प्रकल्प, आंतरराज्य नद्या व्यवस्थापन, संविधानात्मक प्रश्न.

● दामोदर खोरे प्रकल्प :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1942-1946 या काळात केंद्रात श्रम, जल व विद्युत विकासात मूलभूत व मोलाचे कार्य केले. त्यातीलच एक कार्य म्हणजे दामोदर खोरे प्रकल्प होय. दामोदर खोरे प्रकल्प हा बहुउद्देशीय प्रकल्प आहे. बंगाल आणि बिहार दोन्हीही सरकारांना आर्थिक हितसंबंध या बहुउद्देशीय धोरणामुळे साध्य होतील असा विचार बाबासाहेबांनी मांडला होता. दामोदर प्रकल्पाविषयी एकूण तीन परिषदा घेण्यात आल्या होत्या. मध्यवर्ती सरकार, बंगाल आणि बिहार सरकारचे प्रतिनिधी, त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती प्रांताच्या प्रतिनिधींची 3 जानेवारी 1945 ला दामोदर प्रकल्पावर चर्चा करण्यासाठी बैठक झाली. या पहिल्या परिषदेमध्ये बाबासाहेबांनी पुढकार घेवून असे मत मांडले की, "बहुउद्देशीय खोरे प्रकल्पाचा विचार करावा की ज्यामुळे विद्युतनिर्मिती होईल. जलसिंचनासाठी पाणी उपलब्ध होईल, त्याप्रमाणे नौकायनाच्याही सुविधा उपलब्ध होतील. म्हणून दामोदर खोरे प्रकल्पाचे उद्दिष्ट एकच असू नये तर बहुउद्देशीय असावे." दुसरी परिषद 23 ऑगस्ट 1945 रोजी कलकत्ता येथे भरली. या परिषदेत बाबासाहेबांनी धोरणाचा संदर्भ काय असावा तसेच धोरणाची पध्दती आणि कार्यपध्दती कोणती असावी या दोन मुद्यांवर सहभागी प्रतिनिधींचे लक्ष केंद्रित केले. धोरणाविषयी बाबासाहेब म्हणतात, पूरनियंत्रण हे प्रमुख धोरण असावे. जलसिंचनामुळे दुष्काळावर मात करता येईल, तसेच विद्युत निर्मितीला चालना मिळेल. बाबासाहेब म्हणतात की, प्रकल्पामुळे 47,00,000 एकर फूट पाणी साठविण्यासाठी नियमित क्षमता निर्माण होईल, नोकानयनाच्या व्यतिरिक्त 7,60,000 एकर जमिनीला बारमाही जलसिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध होवू शकतील. 3,00,000 किलोवॉट क्षमतेची विद्युतनिर्मिती होवू शकेल. या प्रकल्पामुळे 5 दशलक्ष लोकांचे आर्थिक कल्याण होईल. इत्यादी बाबी बाबासाहेबांनी स्पष्ट केल्या होत्या. तिसऱ्या परिषदेमध्ये मध्यवर्ती सरकार, बंगाल आणि बिहार सरकारच्या प्रतिनिधींचा सहभाग होता. या परिषदेतील सर्व लोकांना पटले की या परिषदेमध्ये दामोदर खोरे प्राधीकरणचा मसुदा श्रमविभागाने तयार केला आणि चौथ्या परिषदेमध्ये 6 जानेवारी 1947 रोजी त्यावर विचार विनिमय केला. 27 एप्रिल 1947 रोजी प्रांतिक सरकारच्या 1935 च्या कायद्यातील 103 कलमाप्रमाणे संबंधीत प्रांतीय सरकारांच्या अधिसभेत ठराव करून प्राधिकरण मंडळ स्थापनेला मान्यता द्यावी असे ठरले. त्याचप्रमाणे बंगाल आणि बिहार सरकारांनी ठराव करून तशा प्रकारची मान्यता दिली. आणि प्राधीकरण मंडळाला स्वायत्तता देण्यात आली. दामोदर खोरे प्रकल्पाचे प्राधिकरण मंडळाचे बिल भारताच्या लोकसभेत 1 डिसेंबर 1947 रोजी मांडले गेले. आणि 18 फेब्रुवारी 1948 रोजी ते बिल पास झाले. 27 मार्च 1948 ला गर्ह्वनर

जनरलची त्याला मान्यता मिळाली.⁹ अशाप्रकारे दामोदर खोरे प्रकल्पाच्या पायाभरणीत डॉ. आंबेडकरांची भूमिका फार महत्त्वपूर्ण होती. त्यांच्या या दूरदृष्टीमुळेच आज या प्रकल्पाची ख्याती आहे. बाबासाहेबांनी सर्व अडचणींवर अत्यंत कौशल्याने मात केली आणि दामोदर खोरेच्या विकासाच्या नियोजनात सक्रीय भाग घेतला.

● **हिराकुंड प्रकल्प¹⁰ :**

ओरिसा सरकारच्या विनंतीचा विचार करून श्रमविभागाने ओरिसातील नद्यांच्या विकासाठी 8 नोव्हेंबर 1945 ला परिषद घेतली होती. या परिषदेमध्ये भारत सरकार, ओरिसा सरकार, प्रांतिय सरकार आणि पूर्वकडील प्रतिनिधी हजर होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे या परिषदेचे अध्यक्ष होते. त्यामध्ये ते म्हणतात की, "ओरिसाला पुराच्या आपत्तीपासून संरक्षण मिळवायचे आहे. त्याचप्रमाणे मलेरिया रोगापासून मुक्त व्हायचे आहे. त्याचा विपरीत परिणाम जनतेच्या आरोग्यावर होत आहे. ओरिसाच्या आरोग्याचा समस्या गंभीर आहेत. त्याचा परिणाम जनतेच्या कार्यक्षमतेवर होत आहे. म्हणून ओरिसातील जनतेचे भवितव्य उज्वल करण्यासाठी जलसिंचन आणि जलवाहतुकीच्या सुविधा उपलब्ध होणे गरजेचे आहे." कालव्याची लांबी साधारणतः 5 कि.मी. इतकी होती. आणि पाणी साठविण्याची क्षमता एकूण 5 दशलक्ष घनफूट इतकी होती. 8,00,000 एकर जमिनीला त्यामुळे जलसिंचनाच्या सुविधा मिळाल्या. कालव्यामुळे 50,000 कि.वॅ. क्षमतेची विद्युत्निर्मिती होईल. हिराकुंड धरण बांधण्यासाठी व्हाईसरॉय वॉव्हेल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मोलाचे योगदान आहे. यावेळेस ओरिसाचे गव्हर्नर श्री. लेविस हे होते. हिराकुंड धरणाची रूपरेषा निश्चित करण्याचे काम बाबासाहेबांनी केले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर 28 ऑगस्ट 1947 रोजी ओरिसा विधानसभेत हिराकुंड धरण प्रकल्पाच्या बाबतीत एकमताने ठराव पास झाला. शेवटी हिराकुंड धरणाचे काम 1957 मध्ये पूर्ण झाले. अशाप्रकारे हिराकुंड प्रकल्प उभारणीमध्ये बाबासाहेबांचा महत्वाचा वाटा होता. असे उद्गार एच.के. मेहताब (जे या मोहीमेत होते) त्यांनी काढले होते.

● **सोन नदी खोरे प्रकल्प¹¹ :**

सोन नदी ही मध्यप्रदेशात उगम पावते आणि मध्यप्रदेशातून वाहत जावून गंगेला मिळते. 1944-45 च्या दरम्यान श्रमविभागाने सोन नदी खोरे प्रकल्प तयार केला. हादेखिल बहुउद्देशीय प्रकल्प होता. सोन परिषदेच्या उद्घाटनातच बाबासाहेब यांनी या योजनेचे उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य भारतातील राज्ये यांच्या आर्थिक विकासात हा प्रकल्प कसा महत्वाचा आहे याचे विवेचन केले. अशा प्रादेशिक विकासाची जबाबदारीही मुख्यत्वे त्या प्रांताची किंवा राज्याची असते. औद्योगिकरणाची योजना निश्चित करणे, सामाजिक कल्याण साध्य करणे, वनीकरण करणे, लोकसंख्येचे पुनर्वसन, रस्ते व शाळांचा विकास, जलसिंचनात वाढ करणे, त्यासाठी आवश्यकतेप्रमाणे सहकारी पाणी योजना किंवा उपसा सिंचन योजना तयार करणे, खते व शेतीविषय प्रदर्शन आयोजित करणे, नगरपालिका विकास मंडळे स्थापन करणे या सर्व बाबी प्रादेशिक विकासात समाविष्ट होतात. सोन नदी परिषद ही अनेक अर्थानी पथदर्शक ठरली. यातून बहुउद्देशीय विकास प्रकल्पाची संकल्पना दृढ झाली. या परिषदेने तयार झालेले प्रकल्पाबाबतचे निकष हे दामोदर खोरे प्रकल्पास आणि इतर बहुउद्देशीय प्रकल्पास आधारभूत मार्गदर्शक ठरले. यामध्ये सहभागी असणाऱ्या सर्व राज्यांनी प्रादेशिक विकासाची संकल्पना मान्य केली. यासाठी प्रादेशिक प्राधिकरण स्थापन करणेही त्यांनी मान्य केले. श्रमविभागाने म्हणजेच बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली तयार केलेल्या सोन खोरे प्रकल्पात प्रादेशिक बहुउद्देशीय प्रकल्प हा प्राधिकरणामार्फत अंमलात आणला जाणार होता. नंतरच्या कालखंडात मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी श्रमविभाग सोडल्यानंतर सोन नदी खोरे प्रकल्पाने वेगळेच वळण घेतले. अशाप्रकारे याही प्रकल्पाच्या उभारणीमध्ये त्यांचा महत्वाचा वाटा होता असे दिसून येते.

● **आंतरराज्य नद्या व्यवस्थापन आणि संविधानात्मक प्रश्न¹² :**

आंतरराज्य नद्यांच्या संदर्भातदेखील बाबासाहेबांनी महत्वाची भूमिका बजावली ती अशी – 1935 च्या कायद्याने सर्व नद्यांच्या पाणी वाटपाचे अधिकार संबंधीत प्रांताना व राज्य सरकारांना दिले आणि केंद्र सरकारच्या सिंचन विकासाशी कोणताच संबंध राहिला नाही. वीजविकासासाठी, सिंचनासाठी भारतात स्वतंत्र असे कार्यालयदेखिल नव्हते. डॉ. बाबासाहेबांनी 942 मध्ये जेव्हा सिंचन आणि वीज उर्जा खात्याचा पदभार घेतला तेव्हा त्यांनी याविषयी आपले मत मांडले ते म्हणतात की, जे सिंचन प्रकल्प व जलविद्युत प्रकल्प आंतरराज्य स्वरूपाचे आहेत व ज्या ठिकाणी नदीखोरे हा प्रादेशिक विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. त्याठिकाणी केंद्राचा सहभाग आवश्यक ठरतो. प्रादेशिक विकासाच्या दृष्टीने ज्या ठिकाणी केंद्रास हस्तक्षेप करावा वाटतो तेथे केंद्राला हस्तक्षेप करण्याची क्षमता आणि अधिकार असलेच पाहिजे. जिथे अशा प्रकल्पात सहभागी होणेच शक्य नसते तिथेही केंद्राला हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार असला पाहिजे. अशाप्रकारे आंतरराज्य नद्यांच्या संदर्भातदेखील बाबासाहेबांची भूमिका महत्वाची होती. तसेच आंतरराज्य नद्यांच्या संदर्भात भारतीय संविधानामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका काय होती हे पाहणे फार महत्वाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारधारा की ज्यातून नदी, खोरे प्राधिकरणाची स्थापना झाली. तीच पुन्हा स्वतंत्र्य भारताच्या नव्या संविधानात प्रतिबिंबित झाली. 21 फेब्रुवारी 1948 रोजी जेव्हा संविधानाचा मुसदा तयार करण्यात आला तेव्हा भारताचे स्वतंत्र जलधोरण ठरविण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मोठा वाटा होता. कारण तेच या मुसदा समितीचे अध्यक्ष होते. 1935 च्या भारत सरकार कायद्यातील विभाग 130-134 मध्ये असलेली कलमे संविधान मसुद्यात कलम 239 ते 242 अशी घालण्यात आली. यामध्ये आंतरराज्य जलमार्ग हा विषय केंद्रसुचीमध्ये घालण्यात आला. तसेच 1 सप्टेंबर 1949 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संसद सभागृहामध्ये 74 व्या नोंदीत दुरुस्ती सुचविली. प्रारंभित 74 वी नोंद अशी होती. सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने जलद कृती करण्यासाठी केंद्रसरकार किंवा संसदेच्या कायद्यानुसार आंतरराज्य नद्यांचे नियमन व विकास साध्य करण्यात येईल. घटना मसुद्यातील कलम 239 ते 242 यामध्ये डॉ. आंबेडकर यांनी 9 सप्टेंबर 1949 रोजी सुधारण सुचविली आणि 242(अ) हे कलम घातले. हे मुसद्यातील कलम नंतर कलम 262 म्हणून स्वीकारण्यात आले. या तरतुदीनुसार संसदने 1956 मध्ये आंतरराज्य जलविवाद कायदा केला. आणि 1956 चा नदी मंडळ कायदा केला. 1956

च्या कायदानुसार आंतरराज्य नद्या व नदीखोरे यांच्यातील पाणीतंटट्यांबाबत लवादाची तरतूद करण्यात आली. अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जलधोरणाच्या संदर्भात महत्वाची भूमिका पार पाडली असे उपरोक्त विषयाच्या अनुषंगाने सांगता येईल.

● **निष्कर्ष :**

1942-46 या कालखंडात केंद्रीय मंत्री म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडे उर्जा, सिंचन आणि श्रमखात्याचा होता. त्यांनी भारताच्या जल आणि उर्जा धोरणाी केंद्रीय पातळीवर सुरुवात केली. हा एक महत्वाचा पैलू आहे. तसेच सिंचन, विज आणि औद्योगिक विकास याबाबत अखिल भारतीय धोरण असणे आवश्यक आहे ही संकल्पना केंद्र सरकारने स्वीकारली. सिंचन आणि विज यांचा विकास ही आर्थिक विकासाची व विशेषतः शेती आणि उद्योगाच्या विकासाची पूर्वअट असल्याचे त्यांनी निर्देशनास आणून दिले. आंतरराज्य नद्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी प्रादेशिक आणि बहुउद्देशीय दृष्टीकोन असणे महत्वाचे आहे हे त्यांनी आवर्जून सांगितले. आर्थिक आणि राज्यकीय प्रश्नांची बाबतीत डॉ. आंबेडकरांच्या विचारसरणीचा मोठा प्रभाव सिंचन आणि उर्जाविकास धोरणावर पडलेला दिसून येतो. सरकारने शेती आणि उद्योग या दोहोंचा भांडवलपुरवठा करून नियोजित पध्दतीने विकास साधला पाहिजे. अशी डॉ. आंबेडकरांची भूमिका होती. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव युध्दोत्तर आर्थिक नियोजनाची उद्दिष्ट्ये, तसेच क्षेत्रीय प्राधान्यक्रम यांच्यावर मोठया प्रमाणावर होता. श्रमखात्याच्या अनेक समित्यांवर डॉ. आंबेडकर नियुक्त होते. त्यांच्या विचारातूनच अनेक प्रकल्प निर्माण झाल्याचे दिसून येतात. जलसिंचन अंतर्गत जलवाहतूक आणि विज उर्जाविकास आवश्यक असणारे व्यापक धोरण श्रमखात्याने तयार केले. जलसमस्येच्या सकारात्मक आणि महत्वपूर्ण घटकावर अधिक लक्ष दिले पाहिजे असा डॉ. आंबेडकरांचा विचार होता. श्रमिक आणि गरीब वर्ग विशेषतः अनुसूचित जाती आणि मागास वर्गाची परिस्थिती सुसहय करण्यासाठी योग्य ती काळजी घेण्याची सूचना डॉ. आंबेडकरांनी दिली. जलसिंचन प्रकल्पामुळे प्रांतीय सरकारांना आर्थिक फायदा व सरकारांना आर्थिक फायदा व सरकारचे आर्थिक हितसंबंध हा बहुउद्देशीय दृष्टीकोन त्यांनी ठेवला. जलसिंचनामुळे दुष्काळावर मात करता येईल व विद्युत निर्मितीला चालना मिळेल हा महत्वाचा मसुदा त्यांनी मांडला. जनतेच्या आरोग्याच्या समस्या तसेच सामाजिक सुरक्षा पुरविण्याच्या दृष्टीकोनातून त्यांनी मोलाची भर टाकली. औद्योगिकरणाची योजना निश्चित करणे, सामाजिक कल्याण साध्य करणे, वनीकरण करणे, लोकसंख्येचे पुर्नवसन, रस्ते व शाळांचा विकास इत्यादीसाठी नियोजनाचा मार्ग त्यांनी देशाला दाखविला. सहकारी पाणी योजना आणि उपसा सिंचन योजना तयार करणे, खते आणि शेतीविषयक प्रदर्शने आयोजित करणे. राज्यातगत विकासासाठी प्रादेशिक प्राधिकरणे स्थापन करण्यात यावी यासाठी त्यांनी मार्गदर्शन केले. सिंचनासाठी व वीजविकासासाठी स्वतंत्र अशा कार्यालयाची निर्मिती करण्यावर त्यांनी भर दिला. अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका व योगदान हे जलसिंचन, विद्युतनिर्माण, शेती, औद्योगिकरण, श्रमिक व गरीब वर्गासाठी विशेष सोयी सुविधा याबाबत त्यांची भूमिका अतिशय महत्वपूर्ण होती. तसेच देशातील दामोदर खोरे प्रकल्प, हिराकुंड प्रकल्प, सोना नदी प्रकल्प आणि आंतरराज्य नदी व्यवस्थापन यामध्ये आणि भविष्यकालिन योजना निर्माण करण्यामध्ये डॉ. आंबेडकरांची भूमिका अतिशय महत्वाची होती. हे वरील विवेचनावरून दिसून येते. म्हणूनच त्यांच्या विचारांची मुल्यात्मक उपयोगिता ही फार मोठया प्रमाणात या देशाप्रती होती व आहे व भविष्यातदेखील ती उपयोगी सिध्द होईल यामध्ये तिळमात्र शंका नाही.

● **संदर्भग्रंथसूची :**

1. डॉ. डोळे वा.य., उदारीकरण नवे आर्थिक धोरण, विद्या प्रकाशन, नागपूर – 197 पृष्ठ क्र.1
2. थोरात सुखदेव – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : नियोजन, जल व विद्युत विकास – भूमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन, पुणे – 2010. पृष्ठ क्र.12
3. किता पृष्ठ क्र.45
4. किता पृष्ठ क्र.50
5. डॉ. मुणगेकर भालचंद्र – आर्थिक सुधारण आणि विकासाचा मानवी चेहना – लोकवाङ्मय गृह – मुंबई 2012 पृष्ठ क्र.169
6. थोरात सुखदेव – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : नियोजन, जल व विद्युत विकास – भूमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन, पुणे – 2010 पृष्ठ क्र.76
7. किता पृष्ठ क्र.73
8. किता पृष्ठ क्र.75
9. किता पृष्ठ क्र.78-81
10. किता पृष्ठ क्र.83-88
11. किता पृष्ठ क्र. 91-92
12. किता पृष्ठ क्र. 107-109

माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ : संक्षिप्त परिचय

प्रादिलीप गोविंदा पाटील.

ग्रंथपाल

कोलक्षिम शालिनी महिला महाविद्यालय .सो.ए .

पेजारी(महाराष्ट्र) रायगड -जिल्हा .अलिबाग- ४०२१०८

सारांश:

सदर शोधनिबंधात केंद्र सरकारच्या या कायद्याबाबत संक्षिप्त अभ्यास केला २००५- माहितीचा अधिकार अधिनियम , असून या कायद्यातील काही कलमांचा व त्यातील काही तरतुदीचा अभ्यास करून त्याचा समावेश सदर लेखात केलेला आहे शिवाय सदर कायदा स्थापन करण्यामागे केंद्र शासनाची .काय भूमिका आणि उद्दिष्टे होती याचा समावेश सुद्धा या शोधनिबंधात केला आहे आणि देशातील ,हा कायदा स्थापन करण्यासाठी समाजातील अनेक समाजसेवकांचे योगदान . तसेच या कायद्यातील .क्षिप्त आढावा घेतलेला आहे सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयाचे काही प्रकरणातील निर्णय याचा सं काही महत्वपूर्ण कलमांचा अभ्यास करून ते देशातील नागरिकांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे याची थोडक्यात माहिती या लेखामध्ये दिलेली आहे इतर ग्रंथ व काही ,या शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी माहिती अधिकाराचे संदर्भ ग्रंथ , यतकालिकाचा आधार घेण्यात आला असून त्याची यादी संदर्भ ग्रंथ सूची म्हणून दिलेली आहे .

प्रस्तावना:

आपला देश हा लोकशाहीप्रधान देश असल्यामुळे देशातील जनता लोकशाही मार्गाने निवडणुकीच्या माध्यमातून आपले लोकप्रतिनिधी निवडून देतात ,पंचायत समिती,व्यवस्थेतील ग्राम पंचायत त्यामध्ये पंचायत राज . नग,जिल्हापरिषद सदस्यपरिषदखासदार हे सर्व लोकशाहीच्या व ,आमदार ,महानगरपालिका चे नगरसेवक , लोकशाहीचा कारभार .निवडणुकीच्या माध्यमातून जनतेने निवडून दिलेले असल्यामुळे लोकप्रतिनिधी आहेत हे जनतेचे सेवक असल्यामुळे जनते .अधिकार प्राप्त झालेले आहेत पाहणारे हे घटक असल्यामुळे त्यांना काहीच्या समस्या सोडवणे व त्यासाठी पाठपुरावा करणे हे त्यांचे कार्य असते , लोकशाहीत जनता हि सार्वभौम आहे . निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधी द्वारे माहिती .मालक आहे पण त्यांना माहिती मिळवण्याचा अधिकार नव्हता आता मात्र केंद्र शासनाने मा .मिळवून जनता आपले समाधान करायचीहितीचा अधिकार २००५ हा कायदा स्थापन केल्यामुळे नागरिकांना स्वतः पाहिजे असलेली माहिती मागण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहेजनता . मुळे देशातील नागरिकांना आणि शासन यांचे परस्पर संबंध वेगळ्या पातळीवर नेण्याचे सामर्थ्य या कायद्या .प्राप्त झाले आहे

भारतीय संविधान आणि माहितीचा अधिकार:

आपल्या अखंड प्रयत्नाने आणि कठोर परिश्रमाने त्यांनी भारताला भारतीय राज्यघटना दिली आणि म्हणूनच त्यांना भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार म्हणतात) १९आणि भारतीय संविधानाच्या कलम .१ या कलमा क (मध्ये माहितीचा २००५चा आधार घेवूनच केंद्र शासनाने सन ा अधिकार अधिनियम हा कायदा संमत केला . "माहितीचा अधिकार एक मौल्यवान अधिकार आहे सर्वच विकसनशील राष्ट्रात अश्या प्रकारे माहितीचा अधिकार लोकांना देण्यात आला आहे मुळे सामान्य लोक भारतातही जनतेला असा अधिकार दिला आहे त्या. सरकारी कार्यपद्धती विषयी खोलात जावून सरकारला प्रश्न विचारू शकतील माहिती मिळाल्यामुळे लोकांना . सरकारने घेतलेल्या निर्णयाची माहिती मिळते एका विकसनशील देशासाठी आणि समाजासाठी असे होणे

धने येवू शकतात भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन यामुळे सरकारी यंत्रणेच्या चुकीच्या वापरावर बंधन आवश्यक आहे मिळत नाही तसेच कोणत्याही प्रकारची अव्यवस्था निर्माण होत नाहीपांडे) “., २०१६(

महत्वपूर्ण योगदान :

देशातील विविध न्यायालयात न्यायाधीशांच्या नेमणुका करताना १९८२ मध्ये देशातील सर्वोच्च न्यायालयाने एका महत्वपूर्ण निकालाद्वारे शासनप्रणालीबाबत 'माहिती देणे हा नियम व लपवणे हा अपवाद हे स्पष्ट केले ' १९निकालात तर संविधानाच्या कलाम १९८६श्रीयुक्त कुलवाल विरुद्ध जयपूर महानगर पालिका या .होते अन्वये बहाल करण्यात आलेले भाषण व अभिव्यक्ती स्वतंत्र आणि माहिती अधिकार याबाबतचे सुस्पष्ट संबंध देशाच्या सर्वोच्च न्यायालयाने विषद केले आहेआणखी पुढे अनेक प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने माहितीचा . राजस्थान मध्ये श्रीमती अरुणा रॉय यांनी .धिकार असल्याचे स्पष्ट केले आहेअधिकार हा नागरिकांचा मुलभूत अ मध्ये मजदूर किसान शक्ती संघटन या चळवळीच्या माध्यमातून जनतेला माहिती १९९० मिळालीच पाहिजे यासाठी आंदोलन करून न्याय मिळवून दिला मध्ये १९९६बिलासपूर चे विभागीय आयुक्त श्री हर्ष मंडर यांनी . .अन्न धान्य वितरण व्यवस्था व रोजगार विनिमय याबाबतची माहिती उघड करण्याची हिंमत दाखवली महाराष्ट्रात श्री अन्ना हजारे यांनी अनेक वेळा माहितीचा कायदा करा म्हणून महाराष्ट्रात आंदोलन केलीअनेक , ऑक्टोबर १२ सरकारनी अशा कितीतरी चळवळीचा परिणाम म्हणूनच तत्कालीन केंद्र .वेळा उपोषणाला बसले मात्र जम्मू व .हा कायदा लागू झाला २००५पासून संपूर्ण भारतात माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ काश्मीर या राज्यात केंद्रशासनाचा हा अधिनियम लागू नाही.

या कायद्याची उद्दिष्टे:

सदर कायदा स्थापन करण्यामागे काही उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली होती. ती पुढीलप्रमाणे आहे,

१. माहितीच्या अधिकार अधिनियमाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे नागरिकांना सक्षम करणे.
२. देशातील नागरिकांना त्यांचा मुलभूत अधिकाराबाबत जागरूक करणे.
३. मजबूत आणि प्रगल्भ व बळकट लोकशाहीसाठी सर्वच क्षेत्रातील माहिती असलेले माहितगार नागरिक आणि नागरिकांचे समूह तयार करणे.
४. देशातील नागरिकांचा , जनतेचा केंद्र आणि राज्य शासनाच्या शासनकारभारामध्ये सहभाग वाढवणे.
५. केंद्र आणि राज्याच्या प्राधिकरणाच्या राज्यकारभारात पारदर्शकता निर्माण करणे.
६. केंद्र व राज्याच्या शासनयंत्रणेमध्ये जनतेच्या प्रती उत्तरदायित्व निर्माण करणे.
७. केंद्र व राज्यातील राज्यकारभारातील व व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार नियंत्रित करणे
८. देशातील नागरिकांना पाहिजे असलेली माहिती देण्यासाठी व माहिती मिळविण्यासाठी व्यवहार्य यंत्रणा उभारणे.
९. लोकहितासाठी जास्तीत जास्त शासकीय माहिती खुली करणे.
- १०.त जास्त या कायद्याचा उपयोग करावादेशातील नागरिकांनी जास्ती.

कायद्यातील प्रकरण आणि कलमाची रचना :

:प्रकरण एक.१'

कलमआणि पोटकलम २आणि १ :

२:प्रकरण दोन.

कलम आणि प ११ ते ३ : पोटकलम

३३ :प्रकरण.

कलम आणि पोटकलम १४ ते १२ :

४४ :प्रकरण.

कलम आणि पोटकलम १७ ते १५ :

५५ :प्रकरण.

कलम आणि पोटकलम २० ते १८ :

६६ :प्रकरण.

कलमराजेश) 'आणि पोटकलम ३१ ते २१ ;, २०१५ (

अशाप्रकारे वरीलप्रमाणे सदर कायद्यात एकूण सहा प्रकरणे असून एकतीस कलमे व प्रत्येक कलमाची पोटकलमे ,
.अश्याप्रकारे रचना आहे

या कायद्यातील काही तरतुदी:

सदर कायद्यातील कलम २ (क) च नुसार "माहिती" या शब्दाचा अर्थ:

माहिती याचा अर्थ कोणत्याही स्वरूपातील कोणतेही साहित्य असा असून त्यामध्ये अभिलेख ,दस्तऐवज ,
द्यापने ,कागदपत्रे ,अहवाल ,संविदा ,रोजवह्या ,आदेश ,परिपत्रके ,प्रसिद्धीपत्रके ,सूचना ,अभिप्राय ,मेल-ए ,
कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील आधारसामग्री आणि त्या त्या वेळी अमलात आलेल्या अन्य ,प्रतिमाने,नमुने
कोणत्याही कायद्यान्वये सार्वजनिक प्रधीकारणास मिळवता येईल अशी कोणत्याही खाजगी निकायाशी
संबंधित माहिती.याचा समावेश होतो ,
म्हणजेच देशातील कोणताही नागरिक वरील प्रकारची माहिती केंद्र व राज्य सरकारचे प्राधिकरणाकडून मागू
शकतो.

सदर कायद्यातील कलम २ (झ) नुसार "अभिलेख " या शब्दाचा अर्थ:

अभिलेख यामध्ये कोणताही दस्तऐवज अथवा कोणतीही फाईल,एखाद्या दस्तऐवजाची कोणतीही मायक्रोफिल्म;
मध्ये संग्रहित केलेल्या प्रतिमेची किंवा प्रतिमांची अशा मायक्रोफिल्म ;आणि प्रतिरूप प्रत ,मायक्रोफिश
;(मग ती परावर्धीत केलेली असो वा नसो) कोणतीही नक्कलसंगणकाद्वारे किंवा कोणत्याही उपकरणाद्वारे तयार
केलेले कोणतेही अन्य साहित्य याचा समावेश होतो.

सदर कायद्यातील कलम २ (ञ) नुसार "माहितीचा अधिकार " या शब्दाचा अर्थ:

याचा अर्थ कोणत्याही सार्वजनिक प्राधिकरणाकडे असलेली किंवा त्यांच्या नियंत्रणात असलेली व या
अधिनियमामुळे मिळवता येण्याजोगी माहिती मिळविनाऱ्याचा अधिकार असा आहे आणि त्यामध्ये;
एखादे काम आणि च्या टिप्पण्यादस्तऐवजाच्या किंवा अभिलेखा ;अभिलेख यांची पाहणी करणे , दस्तऐवज ,
व्हिडीओ कॅसेट या , टेप , फ्लॉपी ,डिस्क ;सामग्रीचे प्रमाणित नमुने घेणे ;किंवा प्रमाणित प्रती घेणे, उतारे,
स्वरूपातील किंवा कोणत्याही अन्य इलेक्ट्रॉनिक प्रकारातील माहिती किंवा जेव्हा अशी माहिती संगणकात
किंवा अन्य कोणत्याही उपकरणात साठवलेली असेल त्या बाबतीत मुद्रित प्रती मार्फत माहिती (प्रिंटआउट)
. याबाबतच्या अधिकाराचा समावेश होतो , मिळविणे

कलम ३ नुसार माहितीचा अधिकार- या अधिनियमाच्या तरतुदींना अधीन राहून सर्व नागरिकांना माहितीचा अधिकार असेल.

कलम ६ (१) माहिती मिळविण्यासाठी विनंती करणे.

या अधिनियमान्वाये कोणतीही माहिती मिळविण्याची इच्छा असलेली व्यक्ती त्याने किंवा तिने मागणी , इंग्रजीतील किंवा हिंदीमधील अथवा अर्ज ज्या भाषेत असेल , केलेल्या माहितीचा तपशील विनिर्दिष्ट करणारी त्या क्षेत्राच्या राजभाषेत लेखी स्वरूपात केलेली किंवा इलेक्ट्रॉनिक साधनाद्वारे केलेली विनंती विहित करण्यात परंतु जेव्हा अशी विनंती लेखी स्वरूपात करता येत नसेल अशा बाबतीत , येईल अश्या फी सह अर्ज करणे यथास्थिती केंद्रीय जन माहिती अधिकारी किंवा राज्य जनमाहिती अधिकारी मौखिक विनंती करणाऱ्या व्यक्तीस ती लेखी स्वरूपात आणण्यासाठी सर्व वाजवी सहकार्य करेल.

सदर कायद्यातील कलम १९ (१) नुसार "अपील " या शब्दाचा अर्थ:

कोणत्याही नागरिकाला या अधिनियमाच्या अधीन राहून पाहिजे असलेली माहिती संबंधित प्राधिकरणाकडून विहित मुदतीत मिळाली नसेल अश्यावेळी अर्जदार तीस दिवसाच्या आत प्रत्येक सार्वजनिक प्राधिकरणातील यथास्थिती केंद्रीय जन माहिती अधिकारी किंवा राज्य जनमाहिती अधिकारी यांच्यापेक्षा वरिष्ठ दर्जाच्या अश्या अधिकाऱ्याकडे अपील करता येईल .

सदर कायद्यातील कलम १९ (३) नुसार "दुसरे अपील" या शब्दाचा अर्थ:

कलम १९ ज्या दिनांकास निर्णय द्यायला हवा होता किंवा प्रत्यक्षात , खाली निर्णयाविरुद्ध चे दुसरे अपील (१) केंद्रीय माहिती आयोगाकडे क , मिळाला होता त्या दिनांकापासून नव्वद दिवसाच्या आत किंवा राज्य माहिती आयोगाकडे दाखल करता येईल .

माहितीच्या अर्जासोबत लागणाऱ्या फी बाबत :

अर्जदार जर दारिद्र्य रेषेअंतर्गत असेल तर तर त्यांना अर्जासोबत फी भरण्याची गरज नाही परंतु जर नसेल तर मात्र त्याने अर्जासोबत दहा रुपये रोख , किंवा दहा रुपयाचा कोर्ट फी स्टम्प , किंवा दहा रुपयाचा डिमांड ड्राफ्ट किंवा दहा रुपयाचा बँकर्स चेक चालेल परंतु जर केंद्रीय प्राधिकरणाकडे जर माहिती , चालेल अशी तरतूद आहे एखाद्या प्राधिकरणात 'इंडियन पोस्टल ऑर्डर' मागायची असेल तर मात्र अर्जासोबत जर कागदपत्रे पहायची असतील किंवा संबंधित इतर साहित्य पाहायचे असेल तर पहिल्या तासाला फी नाही " यशदा) "मात्र नंतरच्या पुढील तासाला पाच रुपये शुल्क भरावे लागेल, २००८सम्पल आणि मॉडेल साठी .(डीवीडी साठी प्रत्येकी पन्नास , सीडी , फ्लोपी , प्रत्यक्ष येणारा करच द्यावा लागेल तर डिस्कटरुपये द्यावे लागतील अथवा , अथवा रोख , पहिल्या व दुसऱ्या अपील साठी अर्जासोबत वीस रुपयाचा कोर्ट फी स्टम्प . .डीमांड ड्राफ्ट अथवा बँकर्स चेक पाठवू शकतो

निष्कर्ष:

एकंदरीत भारतीय राज्यघटनेने संपूर्ण नागरिकांना पूर्ण हमी दिलेला अधिकार म्हणजेच माहितीचा अधिकार होय. या कायद्यामध्ये नागरिकांना पाहिजे असलेली माहिती मागण्याची प्रक्रिया अत्यंत सुलभ आहे शिवाय वेगवेगळ्या गोष्टी साठी जी फी आकारण्यात आली आहे ती अत्यंत अल्प आहे भारतीय संसदेने माहिती . शासनाने मिळविण्याचा व्यवहार्य मार्ग म्हणून माहितीचा अधिकार अधिनियम अमलात आणला या माध्यमातून त्यांचा हक्क म्हणून एक प्रभावी साधन दिले . हा कायदा राज्यकारभारातील अनेक बाबींना व्यापतो. देशातील जास्तीत जास्त नागरिकांनी माहितीच्या अधिकाराचा . हा कायदा शासनाच्या सर्व स्तरांना लागू होतो

उपयोग करावा आणि शासनकारभारात नागरिकांनी प्रत्यक्ष सहभाग वाढवावा हेच या शोध निबंधातून स्पष्ट केले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

पांडे, र. (२०१६). *माहितीचा अधिकार कायदा*. नवी दिल्ली: डायमंड पकेट बुक्स.

यशदा. (२००८). *माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५* (अकरावी ed.). पुणे: राजहंस प्रकाशन.

राजेश, च. (२०१५). *केंद्र शासनाचा माहितीचा अधिकार* (पाचवी ed.). जळगाव: चौधरी ला पब्लिशर्स.

RURAL EDUCATION AND VILLAGE DEVELOPMENT

Dr. Devendra R. Bhagat

Principal

S.K.K. B.Ed. College,

Armori, Dist. Gadchiroli

Abstract:

Quality and access to education is the major concern in rural schools as there are fewer committed teachers, lack of proper text books and learning material in the schools. Though Government schools exist, but when compared to private schools then quality is a major issue. Majority of people living in villages have understood the importance of education and know that it is the only way to get rid of poverty. But due to lack of money they are not able to send their children to private schools and hence depend upon government schools for education. Above that, in some of the government schools there is only one teacher for the entire school and if they don't show up at work, then it is a holiday. If the quality along with number of teachers and, that too committed teacher can be improved in these schools, then aspiring rural children and India can fulfill their dreams of doing something great.

Keyword: Rural Education, Urban Education, Primary Education, Village Education.

Introduction:

Majority of India still lives in villages and so the topic of rural education in India is of utmost importance. A survey named called the Annual Status of Education Report (ASER), shows that even though the number of rural students attending schools is rising, but more than half of the students in fifth grade are unable to read a second grade text book and are not able to solve simple mathematical problems. Not only this, the level of math's and reading is further declining. Though efforts are being made, they are not in the right direction. The reason cited for this problem in surveys is the increasing number of single classroom to educate students from more than one grade. In some states attendance of teachers and students is also declining. These are a few reasons why schools have failed to educate rural India.

Some government schools in rural India are overly packed with students, leading to a distorted teacher- student ratio. Every village is not provided with school which means that students have to go to another village to get education. Owing to this parents usually do not send their daughters to school, leading to a failure in achieving rural education in India.

Poverty is another setback. Government schools are not as good and private schools are expensive. This results in a very low number of students actually clearing their secondary education and taking admission in a colleges for further studies. So the drop-out-rate at the secondary level is extremely high in villages. Only parents who can afford college education send their kids to secondary schools. If parents are not able to send their wards for higher education then all their previous efforts get wasted as completing just secondary education means a low paying job and the person is again struck in the same never ending cycle of money, life and poverty.

Level of Education and Quality Related issues:-

Most textbooks are in English and since people in rural areas either speak their native language or Hindi, but not English that defeats the purpose. This results in lack of their interest in

studies. Though some of the students from villages are really brilliant, as they have a wealth of practical knowledge and know how to survive even in very harsh conditions of life, difficulty in understanding their textbooks, lack of facilities and their poverty are a hurdle in their education.

Quality related issues are far powerful than poverty. Students are not at all encouraged to think but they are asked to memorize pre-defined questions for exams. So for many students clearing examination at the end of the session, passing their exam becomes more important than gaining knowledge. Also as per the new CBSE rule, every student is supposed to be promoted to the next class irrespective of marks in their examination. Hence majority of students do not bother to study, which means a decline in their education level. Neither students nor teachers take any interest in studies which is why the level of education is declining in India despite many efforts.

The foundation to turn India into a strong nation has to be laid down at primary and rural levels and so the quality of education right from the beginning should be excellent. Education and text books should be made interesting. For rural students textbooks related to their culture, their traditions and values should also be there so as to create their interest in studies. The reasons behind so many drop-outs in spite of free education should be found out as this is a hurdle on the road to progress. Improvement in the condition of government schools, education quality, committed teachers and more salaries to these teachers should be part of development.

Taught would make the difference:-

There is a difference between city and village student not in terms of brain or development but their initial environment, skills, learning ability, availability of infrastructure, and access to different facilities. All of these must be considered while making the curricula which should not be different but how it is going to be taught would make the difference. Encourage the genuine rural students who are interested in education and make them competent. There are many examples of success in rural education in India like the Barefoot college, It is the time to replicate such efforts as our country and its rural population is very vast which means one of two stories of these kinds won't make any difference. Instead of this large number of such schools are required in rural India. It is also absolutely mandatory to evaluate the success of the schools and students at each and every level. Timely assessment will throw light on present problems and achievements. Let us try to build a solution around these problems which will resolve the overall issues of rural education in India.

Significant Role of Education in Rural India:-

The real India live in villages', this saying is as true today as it was when the country got independence 65 years back. As more than half of the population of the country lives in villages, rural development is an eminent factor for the development of our economy. The crucial motivating factor for the development of the economy in today's time is education. Like in the body of human being liver is responsible for the proper functioning of the body, in the same way education acts a backbone for the economy. To explore this significant role of education in India especially in rural India, this paper tries to explain the present condition of rural education, rural education v/s urban education failures and problems being faced by the rural education. It also focused the various initiatives been taken by the government and some of the suggestions for improving the education system in rural or remote areas.

The Contribution of Rural India towards the Economic Development:-

The World Bank has defined Rural Development “as a strategy designed to improve the economic and social life of a specific group of people- the rural poor.” Half of the population lives in the villages. The contribution of rural India towards the economic development is not hidden from any of us. Earlier the people used to correlate rural development with agricultural development and thus focus was only on the increased agricultural production. But with the changing time, this misbelieve has also changed. Today the concept of rural development is fundamentally different that it was used to be 2 or 3 decades ago. Now rural development includes development improving the quality of life of rural people. It constitutes improvement in their health and nutrition, education, safe and healthy environment, fairness in income distribution and no discrimination in gender. The continuous growth of the Indian economy forces the Indian government to accelerate the process of developing all the branches of the Indian education system. As more than half of the population in India lives in villages, therefore the education system in rural area also plays a significant contribution in the growth of the economy. Education has a desirable controlling influence over development of the rural individual, family, community and society that leads to reduced poverty and controlled unemployment. Functions of education include imparting social change, making rural people aware about their rights, improving individual standard of living, providing employment and income opportunities to rural people and so on. The present system of education in India was introduced by the British in the 20th century. The system so given has a western style and content, ignoring traditional structures and so has declined. After independence, the Central Government has taken the responsibility of technical and higher education. The central government through the Ministry of Human Resource Development’s Department of Education and the governments at the states formulated the education policy and planning.

Present scenario of rural education in India:

Right to Education is the primary right of every citizen of India, whether a child resides in a high profile society or in a far away not so developed secluded village. In India, condition of rural education is still improving, the conditions of these rural schools is still very poor. There are very few schools in the rural areas and children have to travel far away distances to avail these facilities and most schools in these locations do not provide drinking water. The quality of education is also very poor. The teachers get very less income so, most of the time the teachers are either absent or they do not teach properly. Schools in rural areas are promoted to raise the level of education and literacy in rural India. The main aim of running these types of schools in India is to increase the rates of literacy in rural areas. More than 40 per cent of India’s population is illiterate and cannot read or write. And schools in rural areas are inadequate and often equivalent to being non-existent. Thus, government’s initiative to set up schools in rural areas came into picture. According to Just Indian Schools the conditions of rural education in India, is improving steadily and the government is also providing full support and providing with many initiatives. The fee structure in these schools is also very low so that every child can study and afford it. . There are many initiatives taken by the government, but they are not implemented in the schools, so the present scenario remains the same. Though there are very few schools in rural areas, children and their parents are showing interest and availing school facilities in these remote locations. Children have to walk miles to reach their school. Rural schools pay special attention to children in these locations so that each child gets an equal and important opportunity.

The main objectives of rural school’s is to ensure that every child in rural India receives quality education which prepares them to compete in the competitive global environment. Rural education initiative has the following objective: – To provide free standard education to rural children – Supporting children for higher education. – Guiding and Supporting Research scholars in Educational Development.

– Implementing new teaching methodologies and Assessment system. – Promoting all schools to stress free environment.

Problems faced in rural education in India: India is developing rapidly and many initiatives had been taken for the development of rural India, still much more have to be done. There are several problems being faced by the schools running in rural India. Some of these problems are stated below:

Infrastructure Facilities: Many schools in villages lack proper infrastructure facilities. There are no proper facilities for sitting as sometimes children are even made to sit on the floor due to non-availability of furniture. The school building lacks doors and windows, and so the wind and animals enter unimpeded.

Income Sources: Teachers in the villages also get very less income in comparison to the teachers that teach in urban schools. As teachers are not satisfied with their income, they generally do not give proper attention to the students.

Lack of transportation facilities: This is one of the biggest problems being faced by the children going to village schools. As there are no proper transport facilities available children don't like to travel miles to come to school.

Number of Schools: In comparison to the number of schools present in urban area *i.e.*, cities or towns, there are very few schools in villages or rural areas.

Lack of Basic Facilities: Even the basic amenities like drinking water, clean toilets etc are also not available in many of the schools at villages.

Lack of extra-curricular activities: Apart from the course curriculum rural schools are not able to involve children in other activities like sports, cocurricular activities and competitions. Such events and activities tend help in the over all development of the children. – There is no excess to supplemental education.

Unavailability of fund: One of the severe hurdles in the education system in rural India is the unavailability of funds. Some schools do not have funds even for purchasing benches, blackboards etc.

Reasons for failure of rural education: – The teachers do not get any support from the parents in villages on the part of curriculum. Parents in villages want that their children should be provided with education related to agriculture so that they can help them. This thinking act as an obstacle in bringing the children to schools. – In several schools of villages, the premise of school is also not sufficient to accompany all the students. – Lack of illiteracy on the part of the parents also acts as an obstacle in attracting the students in rural areas. – As teachers in rural areas get very less salary in comparison to the teachers teaching in schools located in towns or cities, they do not give their 100%. – Students in the rural areas are also not interested in education because it is not appealing as any computers, laptops, internet facility made available for them.

Suggestions for improving rural education in India: Some of the suggestions that can be adopted for improving the education system in rural: – The curriculum of rural education can be updated and should accompany education related to farming, gardening etc. – To attract more number of students and creating enthusiasm in them for learning, visual aids like projectors, television etc. can be used to show some educational movies. – To motivate the teachers they should be made to feel proud that by teaching in the rural or remote area they are acting as a helping hand in the development of economy. – Some special sessions or classes can be conducted for the parents to make them realize the significance of education for their children. – To appreciate the efforts of students, some type of scholarships either in the form of gifts or books can be given to them who perform well in the class.

Initiatives taken by the Government in Surva Shiksha Abhiyan of State Govt.: For promoting the importance of education in India, Ministry of Law and Justice had introduced 'The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009'. It is an Act introduced to provide free and compulsory

education to all children between the ages of six to fourteen years. Several central and state level initiatives have been in operation from the early 1980s. The main objectives of all these initiatives include increasing girls enrolment, improving educational outcomes, strengthening community involvement, improving teaching and learning materials, and providing in-service teacher training in villages. Some of these initiatives are:

1) Lok Jumbish Project 2) The Shiksha Karmi Project:

Conclusion: Rural Education and Rural development of any country depends fully on the education of its people. Basic education is viewed worldwide as human right. For this reason 'The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009 came into picture. All educational innovations require strong community support and participation of the progress of the various programmes. Therefore to spread awareness among the rural people about the need and significance of education more efforts have to be taken by the government, educated youth of urban towns and cities, teachers, young scholars etc.

REFERENCES:

- ❖ Cremin, Lawrence (1976). *Toward an Ecology of Education* (Excerpt from *Public Education*, John Dewey Society, Pub: USIS, New Delhi, 1976).
- ❖ Dewey, John (1916), *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*, Simon and Schuster.
- ❖ Dharampal (1983). *The Beautiful Tree : Indigenous Indian Education in the Eighteenth Century* (Biblia Impex, Pvt. Ltd. New Delhi, 1983).
- ❖ Joshi, P.C. (1992). *Cultural Communication and Social Change* (Vikas Publishing House, New Delhi, 1992).
- ❖ Naik, J.P. and Nurullah, S. (1975). *A Students' History of Education in India* (McMillan & Co., Bombay, 1975).

Websites:

www.indiaedu.com , www.education.nic.in , www.unesdoc.unesco.org , www.rural.nic.in
www.timesofindia.com
<https://www.mapsofindia.com/.../education/india-needs-education-especially-rural-edu...>
<https://www.dasra.org/social.../rural-education-and-development-read-india>.
www.ptfindia.org/rural-education-development
<https://www.thebetterindia.com/topics/rural-india/>

Treatment of Love and Betrayal in the plays of Shakespeare

S. K. Singh

Adarsh Art's & Commerce College, Desaijanj

We admire Shakespeare for his admirable treatment of the subject of love. All great poets have dealt with this subject in their own way, but Shakespeare presents varied and sumptuous aspects of love in his plays. The element of romance makes his dramas highly interesting. Love keeps the interest of his plays. We have in his dramas, the devotion and fidelity in love, as in the case of Desdemona for Othello, Miranda for Ferdinand, Perdita for Florizel, and Rosalind for Orlando. All these cases are of extreme devotion do credit to the lovers. This ideal of love inspires us to adore the dramatist who could give such a highly glorified conception and ideal of love. Side beside we have in Shakespeare the mockery of love. The love of Benedick and Beatrice in *Much Ado about Nothing*, and the love of Bottom and Tirania in *A Midsummer Night's Dream* Present the hollow mockery of "Lord, what fools these mortals be."

Love is a most warming, happy, inspirational human feeling. It surrounds us throughout our lives and takes many shapes and forms. You will find it in the softness of your mother's hands, the passions of youth or mature understanding with age. Since the story of mankind began, it has inspired some of the most beautiful images in poetry or painting.

Love is something we all share no matter where we live and it disregards social status or age. Shakespeare has captured the spirit of it, its highs and lows, and the beauty of falling in love in some of the most poetical lines ever written. He wrote 38 plays and the word love is mentioned in each one of them. In some, it is very frequent:

The two gentleman of Verona – 162 times
Romeo and Juliet – 120

As you like it – 104

A Midsummer Night's Dream – 103

Much Ado About Nothing – 89

(Richard Gill, *Mastering Shakespeare*, 1998)

One cannot talk about love without immediately recalling the story of Shakespeare's *Romeo and Juliet*, a story unsurpassed in world literature as a celebration of young love – innocent and pure, love at first sight, strong and passionate. Although Shakespeare rarely invents the plots of his plays, he has created here an exceptionally powerful image of young love.

Love is a smoke rais'd with the fume of sighs;
Being purg'd, a fire sparkling in lover's eyes;
Being vex'd, a sea raging with lover's tears'
What is it else? A madness most discreet,
A choking gall and a preserving sweet.

Romeo's love is pure emotion, thoughtless and driven by the spirit of feud and revenge. Juliet is the younger one, more practical and determined that they should be joined in marriage;

My bounty is as boundless as the sea,
My love as deep; the more I give to thee,
The more I have, for both are infinite.

The beauty of Shakespeare's language and understanding of the young lovers emotions is what makes the play timeless. However, the destiny of Romeo and Juliet's love is doomed due to a conflict between their families – Montague's and Capulets. The lover's sacrifice brings the reconciliation of the two families and the healing of the social wound. However, the question lingers as to whether pure love is possible in society bound by norms and rules of behavior that suppress true feelings. It is not surprising that Shakespeare sees love as only possible in a dream (A Midsummer Night's Dream).

But love in Shakespeare is not always tragic, unrequited or hurtful. In three of his early romantic comedies (A Midsummer Night's Dream, Twelfth Night and Much Ado About Nothing) love is a source of pleasantry and amusement, sporting and playfulness. Familiar comic features are present in all three plays – mistaken identity (TN), match-making (MAAN) and intervening magic (AMND). Everything falls into its right place and there is no serious damage done to anybody.

There isn't a more delicate or imaginative portrait of love than in A Midsummer Night's Dream. In this play Shakespeare draws on many fairy tales and nursery legends he had heard as a young boy, as well as the established tradition of midsummer celebrations. There was a notion in his time that love is introduced and taken away by magic, hence the play of fairies at midnight and the magical setting of the play:

I know a bank whereon the wild thyme blows,
Where oxlips and the nodding violet grows
Quite over-canopied with luscious woodbine
With sweet musk-rose, and with eglantine;
There sleeps Titania some time of the night,
Lull'd in these flowers with dances and
delight;

A Midsummer Night's Dream was probably written to celebrate a wedding. The play starts with the announcement of a wedding and ends with a marriage ceremony for three couples – Theseus and Hippolyta, Hermia and Lysander, Helena and Demetrius. What happens in between is much the making of Puck, fairy king Oberon's servant who is using the juice of a herb 'love-in-idleness' to spin everybody into action, to confuse lovers and create fun in the enchanted forest where they all find themselves. Love appears to be a dream, kind of madness, introduced by the summer heat, a feeling governed not by reason but by fairy interventions:

The course of true love never did run smooth.

However irrational love is recognized by the characters as a transformational force. Because of its blindness and lack of judgement, love helps to bring out the best in each one of them as Helena admits:

Love can transpose to form and dignity.
Love looks not with the eyes but with the mind;

The forest is a place of freedom and at night the lovers are free to be themselves. But Shakespeare reminds us that this is a bit of a dream and true love, however beautiful, is not always possible.

In Shakespeare's time there was a view that youth, beauty and love are short lived so they should be enjoyed while they last. And this is what the clown's song suggests in Twelfth-Night:

What is love? 'tis not hereafter;
Present mirth hath present laughter;
What's to come is still unsure:
In delay there lies no plenty;
Them come kiss me, sweet and twenty,
Youth's a stuff will not endure.

Just like in the other comedies, love in Twelfth Night is a game. It is never constant, is subject to suggestions, works its magic and not always results in a marriage. It makes characters love-sick and carries them through a labyrinth of confusing circumstances. Shakespeare pokes gentle fun around them and their attitude to love. Viola falls in love with Orsino at first sight, as well as Olivia with Cesario, Sebastian with Olivia. Only Sir Toby and Maria really get to know each other. Viola's love is genuine. But like most women:

She never told her love,
But let concealment, like a worm I 'the' bud,
Feed on her damask cheek: she pin'd in
thought;

In contrast, Duke Orsino is in love with the idea of love. It was fashionable at the time that noble men should admire women's beauty from a distance and without really getting to know the objects of their desires ('If music be the food of love, play on....'), making them appear sick and melancholic.

Love in Shakespeare's plays, just like in real life, makes sometimes a fool of us. Malvolio develops a 'very strange manner' in his belief that Olivia has fallen for him. Servant Maria reports that he has been seen in yellow stockings cross gartered with a silly smile. Life enhancing qualities of love are captured by Shakespeare in another of the clown's song:

When that I was and a little tiny boy,
With hey, ho, the wind and the ra

The playful theme is continued in Much Ado About Nothing where a clever jest tricks Benedick and Beatrice into loving each other by making them hear planted conversations. Their relationship doesn't start well, each one of them being a sober, down to earth person. Beatrice is not in a romantic Mood:

For, hear me, Hero, wooing, wedding, and repenting is as a Scotch jig
A measure, and a cinque-pace; the first suit is hot and hasty, like a Scotch jig
And then comes repentance, and, with his bad legs, falls into the cinque-pace
Faster and faster, till he sinks into his grave.

Benedick is not far behind Beatrice establishing himself as a firm bachelor and ‘professed tyrant’ to women. Even when they are tricked to believe the other is in love with them, they stay apprehensive and love is ‘no more than reason’ and ‘consumption’, he takes her ‘in pity’. Shakespeare’s take on love in the play is modern and fresh.

Beatrice and Benedick’s love has been developed as part of the complex plot of the broken and then restored romance of Claudio and Hero which causes a lot of ‘do about nothing’ in the play. Although in Shakespeare’s times it was usual to suspect women of dishonesty and deceit, Shakespeare takes it a step further and writes about men’s infidelity:

Sigh no more, ladies, sigh no more;
Men were deceivers ever;
One foot in sea and one on shore,
To one thing constant never.

Love between a woman and a man in Shakespeare reaches its culmination in marriage, seen a natural state of happiness – ‘Prince, thou art sad; get thee a wife, get thee a wife’- Benedick advises his patron Don Pedro in Twelfth Night.

Shakespeare is very realistic in his view of love in Romeo and Juliet and the three early comedies. He has sensed its grand power and transformational force, but he has not yet given its right place in the grand scheme of things in life. This is what he does in one of his later tragedies. In king Lear Shakespeare mixes love and affection with the even bigger passions for property and power and sadly, it is not the love that triumphs.

‘The Tragedy of king Lear’ has become a symbol of family disintegration and the pain of losing the affection of close relations at old age. The depth of expression of tragic loss of love is striking in its comparison with the natural storm :

Blow, winds, and crack your cheeks! Rage ! blow !
You cataracts and hurricanes, spout till you have drench’d
Our steeples, drown’d the cocks!

The themes of love and power are set on the background of the medieval patriarchal society where men are the rulers and the women follow – ‘O, let not women’s cheeks’. However, society is captured in the process of change and Shakespeare’s women are becoming more independent and free to express their true identity. Cordelia, the youngest of king’s daughters, refuses to measure her love for her father in words:

True love cannot be put into fine words.

It could be argued that words are important when it comes to reassuring the old father of respect and understanding. Ultimately, however it is through each of the daughters actions that true feeling is distinguished from hypocrisy.

On another level, the theme of tragic filial love is enriched with the lines devoted to the troubled relationship of Duke of Gloucester, his son Edgar and his illegitimate son Edmund.

The suffering, at times unbearable, of all the characters in king Lear takes on the proportions of a Greek tragedy, leaving the spectator with feeling of sorrow for the old king, and understanding the power of material temptations and the beauty of filial love. Just as in real life,

Shakespeare mixes these feelings with thoughts on hypocritical love, unfaithful nature of women and the loglines of feles marriages.

Theme of betrayal in Shakespeare

“To be or not be “is a question that rose from the gut of the wavering prince of Denmark whose trust in mankind was betrayed by none other than his mother. There was poison in that mother’s heart. When she smiled serpents writhed in their mating pits. “Die, die,” hissed the serpents to the wavering intellectual. Death is the noblest consummation in the world of betrayals. If your mother betrays you, if she betrays her husband your father, what more is left in the world to be trusted? How many heartaches should we suffer before

We can shuffle off our mortal coil? How many thousand natural shocks is our flesh heir to?

Shakespeare’s Hamlet asked those and umpteen other questions. In those days before the god men and their women came with their poisonous smiles and marauding bulldozers.

I began with Hamlet simply because the other day I stumbled upon a website which provoked me to play a game named ‘Which Shakespearean charter are you?’ and Hamlet was my lot. Okay. To be or not to be is a question that only my death wi9ll answer. Betrayals are nothing new to me or Shakespeare.

Wasn’t Julius Caesar stabbed again and again? By his most trusted people? Was there ever a more agonized cry than Et tu Brutus! In the whole cosmos of literature? The cry of a man betrayed by his trusted friend. Stabbed in the back . For the sake of righteousness! What is right, what is wrong, except in your thinking? Hamlet would have asked Brutus.

Antony loved Cleopatra with his whole heart. Dick, with his whole heart. Dick, with his whole heart corrects Hamlet standing in the graveyard holding up Yorick’s skull. If a man goes into the water and drowns himself, he’s the one doing it, like it or not. But if the water comes to him and drowns him, then he doesn’t drown himself. Therefore, he who is innocent of his own death does not shorten his own life. That’s Hamlet’s logic [Act 5, Scene 1 – paraphrased in modern English]. Did Antony drown himself or did Cleopatra’ variegated Nile swallow him? What is right, what is right, what is wrong, except in your thinking? Hamlet might ask. Yet betrayal was the cause of the deaths – both of Antony and his queen of lust. Betrayal is a denial of what holds the cosmos together. Betrayal is the negation of the gravitational force between you and me.

Lady Macbeth will go and wash her hands again and again. Gallons of perfumes brought from Arabia will not sweeten her hands. She betrayed human trust. She betrayed humanity with the confidence of today’s bulldozer. “Fair is foul, and foul is fair”. She didn’t listen to the warnings. And she is the only major character in Shakespearean tragedy to make a last appearance denied the dignity of verse. Such was her greed. Such was her lust for power. Such was her betrayal of humanity.

The genius of Shakespeare bid farewell to the world’s stage on a positive note. His last play, Tempest, is not only about betrayal but also about redemption. It is about the brave new world of love that the young protagonist’s hade supposedly discovered.

Conclusion:

The fundamental principle of Shakespeare's philosophy is antithesis. In this respect he is like creation itself, for what is creation after all? Love and betrayal, Good and evil, man and woman, mountain and valley, love and hate, beauty and ugliness, high and low. The antithesis of Shakespeare is the universal antithesis, present always and everywhere. It is the setting of opposites – life and death, cold and heat, heaven and earth, spirit and flesh, matter and force. Shakespeare understood this antithesis of life very well and he represented it in his plays with a fullness of grasp not to be found elsewhere. While in his great tragedies he portrayed the conflict of the inmost passions of human heart in his comedies he portrayed the deepest springs of joy and happiness. Moreover, he laid his grip on both the worlds, the inner and the outer. "He alone could get glimpses of outward as well as inward nature." Milton and Wordsworth possessed command over the spiritual word, but they did not possess any command over the natural world. Keats possessed the knowledge of outward Nature but before he could attain to spiritual mastery, he was snatched away by the cruel hand of fate. Shakespeare alone possessed the two faculties in perfection.

References :-

1. Smith, Emma (2007). *The Cambridge Introduction to Shakespeare*. Cambridge University Press. P.113 ISBN 0521671884.
2. Miola, Robert S. (2002). "Shakespeare's ancient Rome: difference and identity". In Hattaway, Michael. *The Cambridge Companion to Shakespeare's history plays*. Cambridge University Press. doi: 10.1017/CCOLO52177277X. isbn 0521775396.
3. Bloom, Harold. "Shakespeare: The Invention of the human" (Riverhead Books, 1998) ISBN 157322751X.
4. Kermode, Frank. "Shakespeare's Language" (Penguin, 2000) ISBN 014028592X
5. Hunter, G. K. (1986). "Shakespeare and the Traditions of Tragedy". In Wells, Stanley. *The Cambridge Companion to Shakespeare Studies*. Cambridge University Press. ISBN 0521318416.

Impact of Big Data on Social Media

Sadia Parvez

Business Analytics- Application Development Analyst, Accenture

Sadiaparvez.22@hotmail.com

Abstract:

As the technology advances, with more and more people getting better access to the Internet to gather, update and share information with the world, it can certainly become overwhelming to handle such huge amount of data. Social media is one way of interacting with the world at large, which is the collective of online communications channels dedicated to community-based input, interaction, content-sharing and collaboration. Thus, analyzing such large quantities of semi-structured and unstructured social media data is referred to as Big Data- a new label given to a diverse field of data intensive informatics that becomes hard to work with effectively. On the other hand, Social media refers to the data is posted by the users online. The analysis of this data involves gathering data from blogs and social media websites and analyzing that data to make business decisions. The most common use of social media analytics is to mine customer sentiment in order to support marketing and customer service activities. However, social media involves a large amount of private data which can be accessed and used by anyone which calls for a need for users to have more control over their data. Using Big Data the threat to the privacy is handled by anonymization algorithms and handling metadata and location of information that helps the users to take control.

Introduction

As per IBM, we create 2.5 quintillion bytes of data every single day, which is almost 90% of data available in the world that has been created in the last 2 years. And with almost 350 million the pictures shared, the likes, comments, and shares, 400 million tweets, blogs, 4 billion views on YouTube, data from GPS signals, etc., adds up to 2.5 quintillion bytes of data every day. This calls for need to new methodologies to capture, process and analyze large and complex data.

Big data approaches to analyzing social media data can increase understanding of how people think and act. Organizations can use this information to inform their activities, improve decision-making, target products and services more effectively, and to try to influence users' behaviors in the future.

In this paper, we look at the collection and analysis of social media data, the applications of social media data analysis and data regulation and public concerns around privacy.

Access to the social media data:

Since a large amount of data is widely accessible and available, this can be used for research and analysis. This collecting of data can have the following benefits depending on the availability of the type of data:

New data source: Social media is publicly sourced information that offers a completely new reference of data researchers and marketers never had in the past. With every post, conversation and site or app visit, a user leaves behind pieces of information about themselves. This data goes beyond simple demographic information to robust details like preferences, intent, sentiment, activities and social networks.

Current data: At times, we can find the past customer/personal data as well. This data was historical because it required a person to input the information into a system of record where it could be referenced at any time. Social media data offers not only this historical view but also an up-to-the-second, streaming view. When this data is combined, organizations have a complete picture of their audience and can even use some of the data to predict future behavior.

Representative data: Social media data is likely the best representation of a user because it is a streaming record of their beliefs, attitudes and actions. No other source of data offers the same kind of granular detail into a person's life. Organizations can use this data to get to know a person on an individual level.

Thus, to access such large amount of data we use APIs which are tools for managing interactions between different software, and can be used to automatically extract social media data. Some social media platforms provide APIs for

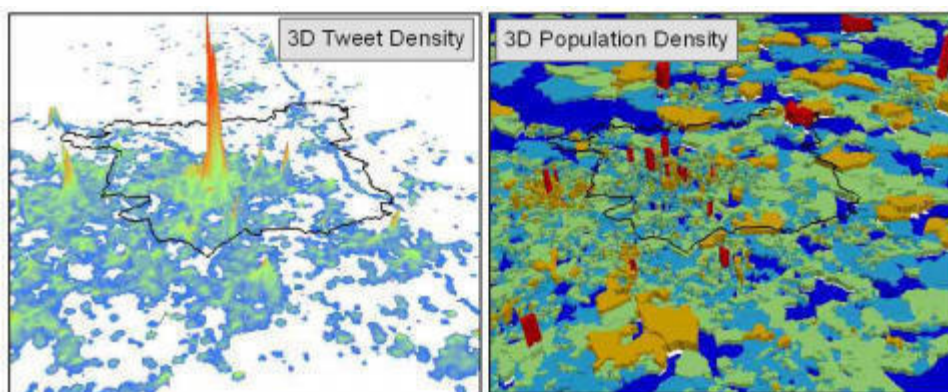
free, but impose restrictions on the amount or type of data that can be accessed. APIs can also be used to access some private data. For example, an API i.e. Sprout, the people are given the ability to run reports on their social media as often as they want. But to get the raw Twitter data needed to populate these reports, the information must be pulled from Twitter's database. Since mails can't be sent for getting the information every time, a unique code is written that streams data from Twitter in real time so that whenever people request analytics, the platform is ready to package it all together. The data can be classified as Public or Private depending on who can view the data at large.

Why analyze social media data?

Analyzing data in real time provides an opportunity to make informed decisions, and to assess and adjust a social campaign for optimization. This includes:

- Analyzing social media data across all social channels like Facebook, Twitter, Instagram, LinkedIn, and Pinterest, and look at how they relate to one another as well as to other analytics, like website activity, and data from marketing automation and CRM tools.
- Compare results to competitors, influencers, and industry benchmarks for example average social media audience size, average number of blog posts published per brand per month, and average number of social shares or press mentions per blog post.
- Using a tool that can generate customized reports and track how the social media efforts contribute to business performance. This includes analytics tools for social media which can measure factors like competitive and campaign analysis, social media ROI, omni-channel, real-time and integrated analytics. These reports can tell things like how social traffic affects conversions; how different channels perform for different brands; which topics perform best on each channel; and even which times and days of the week are best to post.
- Measuring sentiment analysis, which leverages machine learning and natural language processing to understand human attitudes. This adds context to the equation, and can lead to better social incident response, i.e. the use of social media for the purposes of customer service and incident management.

Here we represent how the social media data from Twitter is collected and analyzed over the Leeds area:

This represents the density of all tweets, calculated using the kernel density estimation algorithm implemented in ArcGIS and formulated by Silverman (1986). As would be expected, areas of high population density such as central Leeds, Bradford and surrounding smaller towns (e.g. Otley, Wetherby, Guiseley) exhibit the highest tweet density.

Limitations in the SNS data:

Though a large amount of data that is present on the social networking sites (SNS) can help in researches there are methodical issues as well which are faced. They are:

Population representative: The members of SNS are not representative of the population; there is the limitation in generalizing the findings to the population.

Limited analytical data: In SNS with a low level of activity, there is also the issue of whether the data is sufficient for analysis.

Validity of data: The validity of the postings by members of SNS should be considered, as members of SNS may not be truthful in their responses.

In addition, as the environment for SNS favors a quick emotive response as opposed to a cognitive response, the review suggests that the researcher will need to be aware of possibly different behavior when members of a SNS are faced with a high involvement decision.

How Big Data works:

Big data are collection of data sets that is difficult to process with just simple on-hand database management tools or traditional data processing applications. The big data applies inductive statistics and concepts from nonlinear system identification to conclude laws of regressions, nonlinear relationships, and causal effects coming from large data sets to show relationships, dependencies as well as to perform predictions of outcomes and behaviors.

One of the central features of big data analytics is the real or near-real time information delivery. Therefore, latency must be avoided whenever and wherever possible. For instance, Data in memory is good but data on spinning disk at the other end of a FC SAN connection is not. It is for this reason that the cost of a SAN at the scale needed for analytics applications are very much higher than other storage techniques.

Reasons to Explore Big Data with Social Media Analytics

- **Social Media Analytics and Volume**-Social Media has many factors that contribute to the increase of data volume to explore. There are unstructured data streaming as well as increase of sensor and machine to machine data being collected. Proper use of Social Media Analytics can help create value which is significant to the relevant data.
- **Social Media Analytics and Velocity**-Data in Social Media is streaming at exceptional speed that must be dealt with in a well-timed manner. It would be interesting to explore this feature in Social Media analytics as this is one of the great challenges for many organizations.
- **Social Media Analytics and Variety**- Data in Social Media come in all types of formats. Structured numeric data in traditional databases, information generated from line-of-business applications, unstructured text documents, email, video, audio, stock ticker data and financial transactions all comes in different types of formats.
- **Social Media Analytics and Variability**-Social Media data flows can be highly unpredictable with periodic peaks. Such data loads from what's trending in social media, mixed up with unstructured data are even more challenging to manage yet interesting to explore.
- **Social Media Analytics and Complexity**-Data in Social Media comes from numerous sources. It is a great challenge to undergo the different processes like linking, matching, connecting, correlating relationships, hierarchies and multiple data linkages. This is how complex data can be and if not managed properly, they can spiral out of control.

How Big Data affects Social Media:

While social media sites are specific in the data they receive, some sites receive a lot of data which takes far more than simple analytical tools to make sense. This could include eCommerce, fraud, scientific experiments, environmental research, social data (taking in more than one site), and web activity to name just a few. These sectors require numerous checks, matches, and filtering to properly make sense of, especially since such processes deal with both structured (stats, figures, databases, etc.) and unstructured data (social media, email, texting, etc.). With the changing big data trends, how it affects the social media users, marketers are examined here:

- **For the Social Media Users:** Using big data, marketers can track purchasing and viewing trends to extrapolate data and accordingly conclude the patterns. Websites - and social networks, in particular - use the data in a variety of ways and gather it from a wide range of sources, which includes tracking ages/demographics, web histories, trends and locations. Analytics are also a big part of data usage among social networks, especially Twitter. The data is used to post targeted tweets, hashtags and accounts into the users' feeds, in a bid to engage them and create a larger conversation about the advertisers through

@mentions and shares. Thus, analysis will help determine what's popular and what's unpopular on a basis beyond that of the individual user, so that sites can adjust their content accordingly.

- **For the social media marketers:** Social media marketers are looking for the tool that makes cross-platform monitoring, ad placement and measurement easier. Social media networks already store huge volumes of data on users. Facebook, for example, tracks every computer IP ever logged in with, and which users logged in from that computer immediately before and after – up to 800 pages worth of data per user, according to one post. Facebook is required by federal law in certain countries to turn over copies of this data when requested. (There is no such law in the United States or Canada.)

Some networks track other data – GPS coordinates when logged into their mobile apps or pages you were visiting before clicking back to their networks. Others are allowing users to integrate other apps into their platforms, say Nike's Facebook integration among thousands of already existing partnerships and integrations. These integrations with other devices, networks and services share thousands of points of data. Facebook and Twitter both have algorithms built around finding potential marketing targets based on likeness to current customers or target market. Thus, these networks offer marketers the ability to market around the data gathered.

Thus, Big Data contributes in a lot of ways for the analysis of the data mostly considering the attitude towards a topic, product, etc. whether it is positive, negative, or neutral. This is referred to as sentiment analysis.

Further we explore as to how Big Data contributes to various areas for analytical purpose taking inputs from social media data:

- **Optimizing Business Processes**

Retailers can optimize their stock based on predictions generated from social media data, web search trends and weather forecasts. One business process that is seeing a lot of big data analytics is supply chain or delivery route optimization. Here, geographic positioning and radio frequency identification sensors are used to track goods or delivery vehicles and optimize routes by integrating live traffic data, etc. HR business processes are also being improved using big data analytics.

- **Credit Scoring with Social Network Data**

To obtain credit a consumer's score becomes the determining factor to influence the lender's decision where details like applicant's financial background, consumers' debt level, length of credit history, and regular and on-time payments play a big role. However recently increasing number of firms have started relying on network-based data to assess consumer creditworthiness where they assign credit scores based on information in users' social networking profiles, such as education and employment history, how many followers they have, who they are friends with, and information about those friends. Such firms claim that their social network-based credit scoring and financing practices broaden opportunities for a larger portion of the population and may benefit low-income consumers who would otherwise find it hard to obtain credit.

- **Improving Healthcare and Public Health**

The computing power of big data analytics enables us to decode entire DNA strings in minutes and will allow us to find new cures and better understand and predict disease patterns. Apple's new health app, called **ResearchKit**, has effectively just turned your phone into a biomedical research device. Researchers can now create studies through which they collect data and input from user's phones to compile data for health studies. big data analytics allow us to monitor and predict the developments of epidemics and disease outbreaks. Integrating data from medical records with social media analytics enables us to monitor flu outbreaks in real-time, simply by listening to what people are saying, i.e. "Feeling rubbish today - in bed with a cold".

- **Electioneering**

Big Data analytics plays an integral role in predicting and profiling the election strategy as was seen during the Obama 2012 campaign where data from the social media team along with the party's database was collected and correlations were made analyzing the past voter characteristics thus predicting the kinds of people who might vote, and to target resources more efficiently.

However, when handling such large volumes of data which includes capture, storage, dissemination, search, analytics and visualization. even the capture and storage of the data is a challenge. And it is necessary to consider the

privacy issues mostly in the new domains of the social web, consumer and business analytics and governmental surveillance. Since a lot of data is personally updated voluntarily, privacy is of utmost importance. Here we examine this side of the social media Big Data issue. We discuss how the growing proliferation and capabilities of mobile devices is creating a deluge of social media which can affect our privacy. Due to the vast amounts of data being uploaded every day it is next to impossible to be aware of everything which affects us.

Big Data Privacy Issues in Public Social Media

The number of social media being uploaded into the web is growing rapidly with the easily available smartphones and high-speed mobile networks. For example: In the last two years, the number of photos uploaded to Facebook per month has risen from 2 billion to over 6 billion. Even though people usually update their own media consciously, social networks which allow tagging of users do not have much to control what others are doing with their data. Also, users reveal their current location to access online services, such as Google Maps, Yelp or Qype or the user publishes his location on a social network site like Foursquare, Google Latitude or Facebook Places. In this category, the user mainly affects his own privacy. This calls in for including anonymization algorithms to protect a user's own privacy. An emerging threat to users' online privacy comes from another users' media. Even though the person is not personally responsible for uploading any he is and thus cannot take any pre-emptive precautions and the amount of data being uploaded is so vast it cannot be manually sighted. There are two requirements for this form of privacy threat to have an effect:

Firstly, to harm a person a piece of media needs to be able to be associated/linked to the person in some way. This link can either be non-technical, such as being recognizable in a photo, or technical such as a profile being (hyper-)linked to a photo. Thus, the metadata so available for the photo opens the possibility for search engines to index the information and make it searchable, thus creating a technical link.

Secondly, a piece of media in question must contain harmful content for the person linked to it. This can be technical or non-technical such as being depicted in a compromising way. In these instances, metadata or associated data causes harm. For instance, time and location data can indicate that a person has been at an any location, was a part of some event etc. Further we examine how various social media websites handle the metadata and controlling the access of data.

- **Privacy analysis of different media hosting sites:**

Facebook extracts the title and description of an image from metadata during the upload process of some clients. All photos are resized after upload and metadata is stripped off. Facebook uses face recognition for friend tagging suggestions based on already tagged friends. Access to images is restricted by Facebook's ever changing, complex and sometimes abstruse privacy settings.

Picasa and Google plus store the exchangeable image file format which is accessible by everyone. The access can be set to private, public or restricted to only a group. Also the geo location data can be protected and also allows for tagging in the image.

Instagram and PicPlz allows for resizing of images with metadata removed and allowing adding optional location additionally. Also Flickr allows for metadata to be removed from the actual file and title, description as well as geo location are extracted from the image which can be set by the user.

Also in order to handle the mishandling of the data based on the location, the location tracking capability of modern smartphones is used to create smart privacy zones in which the user is informed about media events. If a user's phone keeps a GPS record of where the person was at which time, these two pieces of information can be combined with the location data stored in the media to significantly reduce the amount of data which could be relevant to the individual person. Protecting the location privacy can be difficult since the correlation between the location query and the user account is direct and can be achieved to a small extent using obfuscation. For every true query a number of fake queries could also be sent which makes it difficult for the social network provider to ascertain true location, and if many queries are sent the likelihood of deducing the true location rises and it becomes more critical and great care is needed in creating fake paths and masking the source IP address. However using an anonymizing service where the sequential queries are coded and cannot be linked together, the tracking profile becomes hard.

Further analysis: Applications like SocialCamera and Locaccino allows for the willingness of users to share information on web. Moreover the identification of relationships between the location of the photo capture and

further privacy settings is done. They recommend the use context information to help users to set privacy preferences and to increase the users' awareness of information aggregation. New methods have been established where private user data is not only shared within social networks, but also through personal web pages. This includes focus on a privacy-enabled web content sharing and utilizes existing instant messaging friendship relations to create and enforce access policies.

Conclusion:

In the context of social media, which involves the routine sharing of personal information, some research suggests that users' understandings of privacy are changing, and that concerns are centered on who can see their personal information and how it is used. This has raised concerns that users should have greater control over their personal data. Thus mainstream platforms have been established for example Snapchat where the content is automatically deleted after it's viewed. A number of companies, like Mydex, Ctrl.io and Handshake, are developing services to let users securely store their personal data and choose what to keep private and what to allow access to in return for money or offers.

So here we presented an analysis as to how handling of such large volumes of big data is significantly handled and the threat to an individual's privacy that is created by other peoples' social media is taken care of by considering the location of information that can actually help users to stay in control of the flood of potentially harmful or interesting social media uploaded by others.

References:

1. **Agrawal Nitin Kr., Tripathi, Aprna ,(2015),***Big Data Security and Privacy Issues: A Review,India, IJICSE*
<http://ijicse.in/wp-content/uploads/2015/12/v2i4-3.pdf>
2. **Boyd D., (2008),***Facebook's privacy trainwreck: Exposure, invasion, and social convergence. Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies, 14(1):13–20.*
3. **Boyd D. and Crawford K, (2011).** *Six Provocations for Big Data.* SSRN eLibrary.
4. **Gordon MD, (2014),***The power of social media analytics, Communications of the ACM,Michigan, Vol. 57 No. 6, Pages 74-81*
5. **Flickr, October (2011),***Camera Finder.* <http://www.flickr.com/cameras>.
6. Facebook. Statistics,(2011). <http://www.facebook.com/press/info.php>
7. **Houses of Parliament Postnotes, (2013),** UK.
8. **Stanley, J. (2012).***Eight Problems with "Big Data."* American Civil Liberties Union
<http://www.aclu.org/blog/technology-andliberty/eight-problems-big-data>
9. **Smith Matthew, Szongott Christian, (2012),** *Big Data Privacy Issues in Public Social Media,* Germany.
https://www.chi.uni-hannover.de/uploads/tx_tkpublikationen/bdp.pdf
10. **Tan W, Blake MB, Saleh I, Dustdar S, (2013),***Social-network-sourced big data analytics,* USA. IEEE Internet Computing- ieeexplore.ieee.org,

---

Total Quality Management (TQM) in Teacher Education

Dr Shashikant Yadav

HoD (D.El.Ed)

Goutam budha teacher training college

Hazaribag (Jharkhand)

“Quality is the totality of features and characteristics of a product or service that bear on its ability to satisfy the stated or implied needs.” (Vachharajani, 2008). When we discuss it in context of education, it refers to features of education; which has to satisfy the needs of students, parents and the society at large by developing appropriate knowledge and skill. It includes availability of competent teachers, adequate infrastructural facilities and the likes (Prema, 2004). Quality assurance in education implies ensuring the maintenance of set-standards from the planning stage till the feedback stage of any educational programme.

The role of TQM in education is reflected in the views of various educationists and management gurus as it is value addition to education (Feingenbaum, 1951), conformance of education output to planed goals specifications and requirements (Gilmore, 1974; Crosby, 1979), as a unique opportunity to respond global challenges in achieving quality in education (Mukhopadhyay, 2002).

TQM and Teacher Education:

A teacher educator is most important ingredient of teacher education system. He is equally connected to the policy makers and management of institutions as well as with the customers i.e. students parents and society. Author has tried to develop a TQM Model for Teacher Education by utilizing the concept of Deming’s PDCA Approach (figure 1)

TQM Model for Teacher Education and Role of Teacher educator:

TQM model for teacher education is an Eleven Step Model. Every step and role of teacher educator in that step is described below:

1. Commitment of management/ governing body:

It has been observed in various researches that the qualitative downfall in teacher education institutions is largely due to the profit making approach of management of institutions. From the appointment of faculty to ensuring the availability of infrastructural facilities, the loly-pop attitude is most responsible. The brighter side of picture is that some institutions are working extremely well on quality parameters. Such institutions never hesitate to get quality certifications like NAAC Accreditation or ISO Certification. On the other hand, a large number of institutions are hesitating due to lack in facilities or mall practices. The role of teacher educator in he is the key man to develop the mindset of Management on quality issues. He has to show them the right way to be superior in competitive environment of teacher education. Soon the day will come, when only qualitatively sound institutions will run only in long term because quantitative extension is near to saturation. If a teacher educator is able to present the whole scenario is effective and convincing manner in front of management, it will definitely work. I am sure that management will become proactive and committed towards qualitative issues. Ross (1996) rightly pointed out that quality involvement and leadership by top management are essential to the necessary culture of commitment to quality.

2. Identification of Quality Areas:

After developing commitment of management, next issue is to identify the areas, in which quality improvements are needed. Teacher educators should suggest the key areas for improvement like quality teacher educators, class room equipments, quality library books, psychology laboratory apparatus and

---

tests, language laboratory, computer and ICT laboratory, innovative teaching methodologies, quality training issues, co-curricular activities, research section, Survey, case study, projects etc.

3. Appointment of TQM Supervisor:

It seems to be directly related to management as they have to decide and appoint a TQM supervisor but the suggestions of teacher educators are of utmost importance there. They have to suggest few experienced and quality concern personalities of teacher education to appoint them from external to the institute. One more option is the development of IQAC, in which various teacher educators of the institutions itself can be appointed and their accountability could be set.

4. Establishment of Steering Committee:

As per variety of tasks, the steering committees are framed and tasks are distributed among them. Various teacher educators generally head these committees. They also plan their task force, which will look after the regular improvements and problems related to their specific committee. Committees like library, laboratory, discipline, co-curricular activities; placement facilitation, research groups etc are framed.

5. Design of Process and Objectives:

The next step in applying the TQM philosophy is to design the objectives of each steering committee and task force as well as the process of their functioning. To whom they will report, from where they will get help for requirements, how they will proceed, are the issues, on which a teacher educator with his/her committee has to be taken any decision. The proper documentation and its recording are also planned in this step.

6. Identification of GAP:

The gap model is very famous in industry for qualitative improvements. The steering committee and task force have to identify the differences between existing facilities in the institutions and the required facilities. During identification of gap, the issues like changing educational world, impact of technology, and availability of funds are to be kept in mind. Better is to make aware to all the stakeholders i.e. students, faculties and staff of institutions about the gap issues.

7. Awaring the Quality Aspects:

One person cannot introduce quality. It is teamwork. Maintain the quality standards are not possible without awareness and involvement of all related human resources. Faculty, staff and students, all should be well informed about quality inputs and various efforts planned and done by management to raise the quality standards of the institution. Teacher educator is in key role as he is directly in touch with management as well as staff and students. He not only bridges the gap but also play an important role of facilitator and awakener.

8. Discussion and Suggestions:

In Total Quality management, discussion is very important for quality inputs. The loop holes in planning, exact areas of implementation, process of implementation, key benefits of quality inputs and their impact on trainee teachers equipped with all necessary abilities and skills for future needs of society are the areas of thorough discussion. Everything is discussed in details so that an error free and smooth implementation should be ensured. The confusion regarding role of various teacher educators, staff members, and students can also be overcome through discussion.

9. Implementation of Suggestions:

After discussing, the actual implementation of quality inputs starts. The teacher educators, who are actual implementers, implement the decided task to improve the quality of teacher education system. It may be maintenance of records, innovative teaching methodologies, library management, laboratory management, skill development among trainee teachers etc.

10. Monitoring the Progress Made:

Immediately with the implementation, the monitoring also starts. Monitoring of quality processes is the task of task force in-charge as well as head of steering committee. It has been observed that in many cases, quality processes starts at full swing, but as time passes, lethargicity emerges.

Some times due to involvement in other tasks or multi tasking working environment, such kind of problems occur. In teacher education, being one-year course, student committees are framed every year. In such situation, regular monitoring has become essential. The steering committees have to look after continuously the quality parameters.

11. Review and feedback:

TQM is not the issues, which once implemented and than to be forgotten. Rather it is a continuous process. The monitoring of TQM activities always provides chances for further improvement. With regular monitoring, the proper feedback can be given to management/ regulatory bodies of teacher education institutions. The feedback can help in designing the process again. Only after actual implementation, one can feel the problem and shortcomings of the system and feedback on such issues help a lot to improve quality in totality i.e. Total quality Management.

By applying TQM in teacher education, a lot of improvements can be done. Few are suggested by Mohanty (2008) as decentralization of norm development mechanism, preparation and dissemination of books for library, induction programmes for beginners as trainee teachers, introducing new methodologies, improvement in teaching techniques etc. At last, we want to summarize the discussion as the satisfaction of teachers, students and society can be improved and the teacher education system can bring out the shadows of traditional approaches by using TQM philosophy. The model proposed here might not be the ideal one but it is an initiation to start thought process in the direction.

References:

1. Allon B. (1995) A Rose by Any Other Name: TQM in Higher Education, *Quality assurance in Education* 3 (2)
2. Aly N. and J. Akpovi (2001) Total Quality Management in California Public Higher Education, *Quality assurance in Education* 9 (3)
3. Chao C.Y. and J.C. Dugger (1996) A Total Quality Management Model for Instructional Supervision in Vocational Technica Programme, *Journal of Industrial Teacher Education*, Summer 33
4. Cheng Y. C. and W. M. Tan (1997) Multi Tier Models of Quality in Education, *Quality assurance in Education* 5 (1)
5. Dean E. et. al. (1996) Are Total Quality Management Programmes in Higher Education worth the effort? *International Journal of Quality and Reliability Management* 13 (6)
6. Dubhanshi P. R. (1994) *Indian System of Higher Education* in N. K. Uberoi Ed. (1995) Professional Competencies in Higher Education, Center for Professional Development in Higher Education, University of Delhi
7. Hegde G. and M. S. Shyamsundar (2008) Towards Ensuring and Enhancing the Internal Quality of Higher Education Institutions, *University News*, A.I.U., New Delhi 46 (42)
8. Kaun P.Y.K. (1996) application of Total Quality Management in Education: Retrospects and Prospects, *International Journal of Educational management* 10 (5)
9. Majid J. and R. David (1994) Total Quality Management Applied to Engineering Education, *Quality assurance in Education*, 2 (1)
10. Mohanty S. B. and lakhe (2002) *TQM in Service Sector*, NIEPA Publication
11. Mohanty S.B. (2008) Ensuring Quality in Teacher Education, *University News* 46 (08)
12. Montano C.B. and G.H. Utter (1999) Total Quality Management in Higher Education, *Quality Progress*, 32 (8)

-
13. Mukhopadhyay K. (2002) *Total Quality Management in Education*, NIEPA Publication
  14. NAAC (2005) Guidelines for Creating of the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) in Accredited Institutions
  15. Owelia M.S. and E.M. Aspinwell (1997) TQM in Higher Education Review, *International Journal of Quality and Reliability Management* 14 (5)
  16. Prema P. (2004) Quality Assurance in the Professional Training of Teacher Educators: Challenges and Strategies, *University News* 42 (32)
  17. Ross J.E. (1996) *Total Quality management: tax, cases and Reading*, St. Lucie Press
  18. Vachharajani H. (2008) *TQM in Education: Renewing the Research Agenda*, University News, 46 (13)

EVALUATION OF SOIL SAMPLES FROM DIFFERENT AREAS OF CHANDRAPUR (M.S.)

V. D. Umare

Department of Chemistry,
Janata Mahavidyalaya Chandrapur (M.S) India

ABSTRACT

Physicochemical study of soil was done to quantify and make comparative analysis of the soil sample of different area of Chandrapur (M. S). The soil samples were collected and analyzed to determine the major soil physical and chemical parameters like moisture content, pH, electrical conductivity (EC), nitrogen (N), organic carbon, phosphorus (P), potassium (K), copper (Cu), iron (Fe), manganese (Mn) and zinc (Zn) and compare their physicochemical properties. Comparison of result of soil samples shows that important nutrients like nitrogen, carbon and organic matter found to be deficient. Therefore it require supplement to improve quality of soil for better result

Keywords: Physico-chemical parameter, soil samples, Electrical conductivity.

INTRODUCTION

The word soil is derived from the Latin word solum that means earthy material on which plant grows. It is a complex mixture of solids, water and gases. It is formed partially by the breakdown of rocks and minerals on the surface of the earth. The remainder of soil is composed of organic compounds from the decomposition of plants, animals, insects, bacteria, mold and fungi. Water and air are trapped in the spaces between soil particles. The composition of the soil will vary depending on physical and chemical factors which vary due to location. Soil provides anchorage, an absorbing/adsorbing media, a source of nutrients and water for plants. Thus it is a store house of minerals, a reservoir of water, a conserver of soil fertility, a producer of vegetative crops, a home of wild life livestock. The composition of soil is minerals 45%, organic matter 5%, soil water 25%, soil air 25%¹⁻⁵.

The purpose of soil analysis is to assess the adequacy, surplus or deficiency of available nutrients for crop growth and to monitor change brought about by farming practices. So the quality control physiochemical & biological parameters of soil are examined. Various factors that have to study under soil analysis are moisture content, pH, Electrical conductivity, nitrogen, organic carbon, Phosphorus, Potassium, copper, Iron, Manganese and Zinc.

MATERIALS AND METHOD

Collection of sample

Samples are collected from different nearby areas of chandrapur namely Chinchala, Nagala and Padoli. It was then brought to laboratory for physicochemical analysis. All the samples are analyzed for moisture content, pH, Electrical conductivity, nitrogen, organic carbon, Phosphorus, Potassium, copper, Iron, Manganese and Zinc. All samples are dried at room temp and determine moisture content. A weight of sample was taken before and after drying at oven at 110⁰c for 2 Hr. Difference in weight gives % of moisture. The pH is measured with the help of pH meter. Electrical conductivity is measured with the help of conductometer. The nitrogen content is measured by Kjeldahl method. The concentration of others is determined by using usual laboratory methods.

Result and Discussion

The physicochemical parameter of all soil samples are summarized in **table 1**. The quality of soil is influenced by various factors. The quality of soil in terms of physicochemical analysis is discussed as follow.

- 1. Moisture content:** It is determined using oven as stated above. All the soil samples shows moisture content in the range of 6.38 to 11.11
- 2. pH :** It measures H^+ ion concentration in soil sample. Determination of pH of soil⁶⁻⁷ is important because all nutrients are not available at all pH value. The normal range pH of soil sample should be 6.0 to 7.5. Below pH 6.0 nutrient like nitrogen, phosphorus and potassium are not available and pH above 7.5, iron, manganese, and phosphorus are less available. Thus it gives rough ideas about availability medium for absorption of nutrients. It is determined by bringing it in to saturation stage with distilled water and pH is measured with the help of pH meter. All soil samples show normal pH range.
- 3. Electrical conductivity:** It determines presence of ions in soil sample⁷. High electrical conductivity of soil indicates high level of water soluble salts in soil samples and it is desirable for growth of most of the plants. The normal range of EC is 200 to 1200 $\mu s/cm$. Any soil sample having EC less than 200 indicates that there is no enough availability of nutrients for plant growth. If EC of soil is above 1200 indicates highly saline soil. It may be due to use of high salt fertilizers or lack of drainage of salinity. For good crop growth EC of soil sample should be maintained in the range. All soil samples show normal range of EC.
- 4. Nitrogen:** Soil contain organic as well as nitrate nitrogen⁸. It is determined by digesting soil sample with sulphuric acid and salicylic acid in the presence of K_2SO_4 , $FeSO_4$, and $Na_2S_2O_3$. In this process K_2SO_4 raises the boiling point of H_2SO_4 and $CuSO_4$ is catalyst. Salicylic acid forms nitro compound, which is reduced by $Na_2S_2O_3$ to amino compound. The process of digestion takes about 3 to 4 h changing the whole of Nitrogen into ammonium sulphate, it is then made alkaline with 45% NaOH and distilled. Ammonia gases produced is absorbed in 4% boric acid solution and titrate with 0.1N HCl. Total nitrogen in soil sample is indicator of fertility of soil. This test gives nitrogen supplying power of soil from table 2. No significant difference of nitrogen content is observed in all soil samples and lies in the range 0.026 to 0.028. It is below range and requires supplement of fertilizer having nitrogen for better crop growth.

Level	Total nitrogen
Very low	<0.1
Low	0.1-0.2
Medium	0.2-0.5
High	0.5-1.0
Very high	>1

- 5. Carbon and Organic matter:** Carbon is measured in the laboratory directly by treating the soil with a known amount of $K_2Cr_2O_7$ in presence of conc. H_2SO_4 . Oxidation of organic carbon by $K_2Cr_2O_7$ takes place. Organic matter cannot be measured directly. It is calculated using following equation. Both not only affect the soil fertility but also influencing power of

holding or leaving CO₂ in the atmosphere⁹⁻¹². All the soil samples show very low organic carbon content and organic matter content.

$$\text{Organic matter (\%)} = \text{Organic Carbon (\%)} * 1.72$$

Level	Organic carbon	Organic matter
Very low	< 2	< 3
Low	2-4	3-7
Medium	4-10	7-17
High	10-20	17-35
Very high	>20	>35

6. **Organic Carbon Nitrogen ratio:** The carbon nitrogen ratio gives information about the nature of organic matter present in the soil¹². It is calculated as follows

$$\text{Carbon nitrogen ratio} = \frac{\text{Organic carbon content (\%)}}{\text{Organic nitrogen content (\%)}}$$

The basic behind this ratio is that organic matter is primary source of soil micro-organism (M/O). But these require nitrogen to multiply and utilized energy. The M/O uses carbon through respiration with consequent loss of CO₂ from the soil. Thus active fraction of organic matter is decreased; C/N ratio is drops until steady state is achieved. All soil samples are medium level

Level	C/N Ratio
Very low	<8
Low	8-10
Medium	10-15
High	15-25
Very high	>25

7. **Phosphorus:** In this the soil is shaken with 0.5M Sodium Bicarbonate at the nearly constant pH 8.5 in presence of activated charcoal & extract is treated with ammonium molybdate which result in the formation hetero poly complex known as Phosphomolybdate which is reduced with stannous chloride. Here complex formation takes place, which give the blue color. The intensity of blue color is proportional to the quantity of phosphorus entering into the reaction yielding a complex known as Molybdenum Blue. All soil samples have medium phosphorus range

Level	P Content (PPM)	K Content (PPM)
Very low	--	<75
Low	<20	75-150
Medium	20-40	150-250
High	40-100	250-800
Very high	>100	>800

8. **Potassium:** It is important to find out quantity of potassium in soil¹² and the readily available tool to ascertain whether potassium fertilizer required or not. Potassium was first extracted from air dried sample by shaking with 0.5 M ammonium acetate/ acetic acid solution for 30 minutes. All soil sample have high potassium content.

9. **Copper:** It occurs naturally in the environment. It is nutritionally essential elements and occurs in soil having 0.035-0.400 ppm normal concentration¹³. It is required for human animals and plant in traces quantity for enzyme catalyzed biochemical reaction. All the soil samples show normal range of concentration of copper.
10. **Iron.** The range of concentration of iron in soil sample is 15-250 ppm. The concentration of iron in all soil samples lies in lower range than the normal.
11. **Manganese.** The permissible range¹⁴ of Manganese in soil sample is 1-45 ppm. All the soil samples shows normal range of manganese
12. **Zinc:** The normal range of concentration of zinc in soil sample is 0.05 to 1.5 ppm. Our soil samples shows concentration of zinc below the normal range.

Sr. No	Parameter	Unit	Different area of Chandrapur		
			Chinchala	Nagala	Padoli
1.	Moisture	%	6.38	8.69	11.11
2.	pH	--	7.74	7.48	7.54
3.	Electrical conductivity	millie mhos/cm	0.56	0.42	0.64
4.	Organic carbon	%	0.382	0.386	0.391
5.	Organic matter	%	0.653	0.663	0.672
6.	Nitrogen	%	0.028	0.026	0.026
7.	Organic Carbon and Nitrogen ratio	%	13.642	14.846	15.038
8.	Phosphorus	Ppm	32	38	38
9.	Potassium	Ppm	314	322	326
10	Copper	Ppm	1.18	1.26	1.16
11	Iron	Ppm	3.62	3.75	3.08
12	Manganese	Ppm	4.06	4.12	3.86
13	Zinc	Ppm	0.24	0.28	0.21

Conclusion: The Nitrogen, Organic carbon, Organic matter content of all soil samples was found to be in the low range. Potassium and phosphorus level lies in normal range. The metals copper, iron, manganese and zinc are called as micronutrients required for normal growth of plants. The concentration of all these micronutrients lies in normal range except concentration of iron. From this analysis, supplement of nitrogen, organic matter in the form of fertilizer is recommended for good crop yield.

References:

1. Buck man H.O. and N.C. Brady, “ The Nature and Properties of soil”, the Macmillan Company, New York (1960)
2. Department of Agriculture co-operation Ministry of Agriculture Government of India.
3. Dr. Donald’s Loch formally of pre Industry and fishers red lands research station Develand.
4. Dr. B.K. Sharma, “Principal and Head Dept. of chemistry N.A.S. College Meerut., “Analytical Chemistry”
5. Soil Survey Manual, United States Dept. of Agriculture, Hand Book Washington D.C. 1951.

6. Melean E.O., Soil PH methods of Soil Analysis 1982.
7. Jitendrakumar Verma, Asha Sharma, Paramanick K. K., “To evaluate the values of Electrical conductivity and growth parameter of apple sampling in nursery field”, International Journal of Applied Science and Engineering Research Vol. 4, Issue 3, 2015
8. Mirana Kresovic and V. Licina, “Estimation of soil Nitrogen availability”, Journal of Agricultural sciences, Vol. 48, No.1, 2003, pp21-38
9. Y. Y. Sui, X. Y. Zhang, X. G. Jiao, Q. C. Wang, J. Jhao, “Effect of long term different fertilizer application of organic matter and nitrogen of black farm land”, Journal of soil and Water conservation, Vol. 19, No.6, 2005, pp190-192
10. C. H. Zhang, Z. M. Wang, W. M. Ju and C. Y. Ren, “Spatial and temporal variability of soil C/N ratio in Songnen Plain Maize belt”, Environmental Sciences, Vol. 32, No. 5, 2011, pp1407-1414
11. Hill Laboratories, Technical Notes
12. Walkey A. and Black, method for determination organic Carbon and Nitrogen in soils.
13. Water Reuther (1957) Copper and soil fertility- Year Book of Agriculture
14. L. K. Boamposem, M. Sc. Thesis, Kwame Nkrumah University of Science and Technology (Kumasi, Ghana, 2009)

Employment Opportunity Through SGSY- SHGs in West Bengal With Special Reference To Purba Medinipur District

Dr. Swapan Kumar Barman

Assistant Professor

Department of Commerce (UG&PG)

Prabhat Kumar College, Contai

Abstract

SHG programme of India is the biggest in the world. NABARD and SGSY are the two main players in the field of promoting SHG throughout the country. It has multidimensional role in society. The main objective of the study is to analysis the impact of Employment Generation that has occurred to the rural people as a result of their joining the SHGs. Keeping the above objectives in view the three hypotheses have been set and tested; There are - there has been a negative correlation between age of SHGs and employment generation, Average employment in man-days was considerably more for IGA-Households (HHs) than for ME-households and there has been a significant increase in income of the rural poor in post-SHG period. Multistage random sampling techniques have been used for this study. A study period of eight years from 2008-09 to 2015-2016 has been selected for the study. The field survey was conducted during January to March, 2016. All the economic parameters for pre- and post-SHG are measured at reference year price. Sample SHGs selected for the study, especially formed by rural poor women belong to the BPL families in the Purba Medinipur district. The sample SHGs are selected from 4 sub-division including 12 blocks of the district. To assess the impact of the sample SHGs, the post-stratified position has been categorized into three types in terms of age of the SHGs. In this study, ME_s/IGA_s run by the SHG members are classified into five categories. The study concludes that the average employment in man-days was significantly increased during post –SHG period which leads to SHG plays dominant role for employment creation.

Key Words: SHG, Income Generating Activities (IGA), Households, Employment Generation

I. Introduction

After the result of the execution of various anti-poverty and other welfare schemes, some under-developed countries achieved economic growth but stood rural poverty. For this reason, on the recommendations of the Hashim Committee, the Government of India, therefore, re-structured all the poverty alleviation programmes under a one-umbrella scheme known as the Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana (SGSY) from 1st April 1999 (Sarkar, et. al. 2006). The said scheme focuses on group approach by organizing the poorer through Self-Help Groups (SHGs) with social mobilization. The aim and viewpoint of SHG programme shows the new dimension intensely by emphasizing recovery of full transaction cost. It is a gorgeous proposition for both banks and SHGs – an example of win-win proposition. Physical and financial performance of SHGs plays a vital role to reduce poverty in India. SHG programme of India is the biggest in the world. NABARD and SGSY are the two main players in the field of promoting SHG through out the country.

II. Literature Survey

A growing number research studies found that women had higher pay back ratios and women contribute their share of income for their children's health and education. (Pitt and Khandker, 1998). Thus women can play a vital role in alleviating poverty within the households belonging to SHGs. Many impact studies concluded that households belonging to SHGs registered an increase in income, increase in assets, and ownership from pre- and post-SHG period (Puhazhendhi & Satyasai, 2001). **Badatya, K.**

C., Wadavi, B. B. and Snanthi, B. B., and Ananthi, S. (2006), in their study analyzed that income and employment were generated by SHG members after SHG situation and had a positive impact on the incremental net income.

Ganagaiah, C., Nagaraja, B., Naidu, C. V. (2006), and Soundarapandian, M. (2006), attempted to analyze the growth of SHGs, and their study showed that there was a positive growth rate of SHGs with Bank loan in India over the years under study. The study also indicated the performance and achievements of the SHGs in employment and income generating activities through the involvement of different rural enterprise. Hassaim, A. K. M. G. and Nargis, N. (2008), in their paper entitled 'A welfare economic analysis of the impact of Microfinance in Bangladesh' showed that aggregate welfare of the households significantly changed over the years. The study also found that the rural poor households belonging to SHG members had come across poverty level by increasing income and productivity through the self-employment programme.

These are only a few of the huge literatures available on the subject. But, so far no regional level detailed study has been done with respect to SHGs in the district of Purba Medinipur, West Bengal. Hence, this endeavour may be considered as the first time attempt in this direction.

III. Objectives of the Study

The main objective of the study is to analysis the impact of Employment Generation that has occurred to the rural people as a result of their joining the SHGs.

IV. Research Methodologies

i) The Universe

The universe for the study incorporated the intact sample SHGs under SGSY of rural poor, motivated and promoted by DRDA, Purba Medinipur, Zilla Parishad. The study has been conducted in 12 blocks selected from 4 sub-divisions of Purba Medinipur district in West Bengal.

To assess the economic performance appraisal of SHGs and their members, the "before and after" i.e., 'pre-SHG and post-SHG' approach has been followed. A study period of eight years from 2008-2009 to 2015-2016 has been selected for the study. The field survey was conducted during January to March, 2016 therefore; the reference year for the study is 2016. All the economic parameters for pre- and post-SHG are measured at reference year price. Multistage convenience sampling method is adopted for the study at different levels. At the second stage, four (4) Gram Panchayats (GPs) has been selected from each block to form a group of 48 GPs. Out of the list of SHGs, a total of 519 SHGs have been selected from the entire sample of 48 GPs based on the total number of SHGs functioning during the period. At the final stage, 4 SHG members / respondents have been selected from each of the sample SHGs. Thus, a total of 2076 members of SHGs under SGSY have been selected for the study. Sample SHGs selected for the study, especially formed by rural poor women belong to the BPL families in the Purba Medinipur district.

ii) Stratification of the Sample

a) Age-wise

To assess the impact of the sample SHGs, the post-stratified position has been categorized into three types in terms of age of the SHGs. Table 01 represents age-wise stratification of the sample SHGs.

Table-01

Age-wise Stratification of the Sample SHGs

SL. No.	Age of SHG (Years)	No. of SHGs	Percentage
1	Up to 3 years	58	11.17

2	4 to 6 years	145	27.94
3	7 years & above	316	60.89
	Total	519	100.00

b) Enterprise Category-wise

Enterprise category-wise sample SHGs has also been stratified (Table 02 and Table 3) in the following manner:

Table-02
Enterprise Category-wise Stratification of the Sample SHGs

SL. No.	IGAs / MEs	No. of SHGs	Percentage
1	Farm Activity	148	28.5
2	Non-farm Activity	49	9.5
3	Off-farm Activity	145	27.9
4	Clams & cockles Activity	46	8.9
5	Others HHAs Activity	131	25.2
	TOTAL	519	100.00

iii) Data Requirement and Sources of Data

The study based on primary data. Primary data are collected from primary sources in different Blocks of the district through personal contact and interview with the help of structured questionnaire. Interviews have been conducted with the SHG members selected by sampling method mentioned earlier

iv) Tools and Techniques for Data Analysis

Simple statistical techniques like mean percentage etc. have been used in this study.

In this study, MEs/ IGAs run by the SHG members are classified into five categories. These are:

- i. Farm activity,
- ii. Non-farm activity,
- iii. Off-farm activity,
- iv. Clam and Cockles activity,
- v. Other Households activity (HHAs).

V) Employment Generation

a) Man-Days Generated in respect of Enterprise Category

SGSY programme created opportunities for undertaking various economic activities of the HHs belonging to SHGs through success of programmes in easy and timely availability of credit. The SGSY-SHG programme also led to increased income and employment. Table – 03 presents a comparison of incremental employment in man-days generated by ME households, IGA households, and Non-IGA households. The table reveals that employment generated by ME households was increased by 23.07% in comparison to IGA households and by 95.67% in comparison to non-IGA households. Moreover, 71.10% of total employment-days were generated from the MEs, while the rest 28.90% was generated from other HHAs. For IGA households, 43.42% of total employment-days were generated from IGA, while the rest 56.58% was generated from other HHAs.

Table – 03
Enterprise Category-wise Average Employment-Days Generated

SL. No.	Enterprise Category	Persons-days Generated		
		MEs / IGAs	HHAs	Total

1.	ME households	4851 (71.10)	1647 (28.90)	6498 (100.0)
2.	IGA households	2123 (43.42)	3157 (56.58)	5280 (100.0)
3.	Non-IGA/ME households (Comparison group)	00	3321 (100.00)	3321 (100.0)
4.	Overall	2158 (44.35)	2708 (55.65)	4866 (100.0)
5.	% change of (1) over (2)	(+) 128.5	(-) 47.8	(+) 23.07
6.	% change of (1) over (3)	00	(-) 50.41	(+)95.67

Source: Field Survey

*Figures in the parenthesis indicate percentages.

b) SHG-Age and Enterprise Category-wise Man-Days Generated

The SGSY programme had significant impact on employment generation during the period under study. Table – 04 presents the activity and SHG age-wise average employment generated by HHs belonging to SHG members.

Table – 04
SHG-Age and Activity-wise Average Employment by HHs

SL. No.	Activity	SHG age-wise Employment Generated (Person-days)		
		Up to 3 Years	4 to 6 Years	7 & above Years
1.	Farm employment	1224	1094	1015
2.	Non-farm employment	421	959	1184
3.	Off-farm employment	536	814	1623
4.	Marine activity employment	637	1022	1422
5.	Other HHs employment	353	1306	1689
6.	Total employment	297 (19.68)	5195 (34.40)	6933 (45.92)

Source: Field Survey

*Figures in the parenthesis indicate percentages.

Table – 04 reveals that the average employment in person-days was higher (45.92%) for older groups of seven years and above than 4 to 6 years (34.40%) and also than 19.68% for groups older up to 3 years.. This clearly indicates that older SHGs generated higher man-days than newer SHGs. Another positive and significant observation was that the average employment in person-days was considerably more for the other household employment (1689 person-days), followed by off-farm employment (1623 person-days), marine employment (1422 person-days), non-farm employment (1184 person-days), and farm employment (1015 person-days). Significant increase in other HHs, off-farm, non-farm, and marine employment was reported on account of the seasonal nature of farm employment. After the crop season, many HHs got involved in off-farm, non-farm, other HH, and marine product activity.

VI) Conclusion

The study concludes that the SGSY programme had significant impact on employment generation during the period under study in Purba Medinipuer district under West Bengal. The study also conclude that the average employment in man days was higher for older groups of seven years and above than 4

to 6 years and also than for groups older up to 3 years.. This clearly indicates that older SHGs generated higher man-days than newer SHGs.

References

1. Sarkar, A. N. and Singh, J. (2006), 'Savings led microfinance to bank the unbankables: sharing of global experience', *Global Business Review*, Sage Publications, pp. 272-290
2. Pitt, M. M. and Khandker, S. (1998), 'The impact of group-based credit programs on poor households in Bangladesh: Does the gender of participants matter?', *Journal of Political Economy*, Vol. 2, pp. 958 – 96.
3. Badatya, K. C., Wadavi, B. B., Ananthi, S (2006), 'Microfinance for micro enterprises - impact evaluation study of self-help groups', *Evaluation Study Series*, Andhra Pradesh, no. 13, 2006, Hyderabad, pp.21-24.
4. Ganagaiah, C., Nagaraja, B., Naidu, C. V., (2006), 'Impact of Self-Help Groups on income and employment: A case study', *Kurukshetra*, vol. 54, No. 5, March, pp.18-23.
5. Soundarapandian, M. (2006), 'Microfinance for rural entrepreneur's issues and strategies', *Kurukshetra*, Vol. 54, No. 11, September, pp.14-16.
6. Panda, S.K., Patra, M.R., Dash, R.K., and Misra, S.C., (2007), A WSHG: A vehicle for women self reliance, www.iceg.net/2007/books, pp.307-311.
7. Hassaim, A. K. M. G. and Nargis, N. (2008), 'A welfare economic analysis of the impact of Microfinance in Bangladesh, April 30, 2008, pp.1-16.
8. Puhazhendi, V. and Badatya, K. C., (2002), *SHG-Bank linkage Programme for rural poor – An impact Assessment*, paper presented at the seminar on SHG-bank linkage programme, New Delhi, NABARD, 25th & 26th November, pp. 9-45.

Teaching and Learning English Language Through Literature: The Case of Teaching English in the Under Graduate Level in Yemen

Mr. Hussein Ahmed Abdo Rajhy

Lecturer, College of Education-Abs, Hajjah University, Yemen

Ph. D. Researcher, Dept. of Education, Dr. B.A.M.U. Aurangabad, M.S.

Abstract:

In an earlier paper, the researcher, Rajhy Hussein A. (2013) addressed the on-going controversy in English departments of the universities of Yemen on the respective roles of language and literature in teaching English language to Yemeni students. The present paper tries to highlight how to teach English language through literature help to fulfill the desired outcomes. A proper use of literary texts supports those activities that lead to the attainment of the intended learning outcomes. When teachers are equipped with constructive alignment perspectives on teaching, they will lead for effective teaching and assessment styles that match their students' learning style and eliminate those aspects of teaching that encourage deep learning. This paper shows how all aspects of teaching and assessment should be tuned to support high-level learning, so that all students are encouraged to use higher-order learning process to achieve the outcomes of the curriculum.

Introduction :

Sivakumar Sivasubramaniam (2006) observed that English literature, in schools and colleges, includes selected works of English writers such as Shakespeare, Wordsworth, Shelley, Charles Dickens, and a host of many others. Reading the texts of these writers is considered an important part of English culture as well as literary development. It can be especially valuable in generating intellectual growth, aesthetic appreciation, and an understanding of how experiences of people in the past and present can be represented. He added" In light of this, the use of literature in FLL/SLL becomes an urgent educational priority.

He commented on the practices of teaching literature stating that far from helping our students into becoming better readers, writers, thinkers and citizens, calculative thinking has promoted a poverty of reading and writing among them. Denied and deprived of pedagogies and practices of experience and response, our students read and write merely to meet college requirements and standards. When students read and write just because they need to pass exams and graduate, it is unlikely that they will appreciate the value of what they read and write. It is also likely that such a situation will influence them to view literacy as a mechanical acquisition of reading and writing skills. Consequently, literacy fails to transcend its literal meaning for want of a meaning that will emphasize its educational, social and transformative nature. In short, our students become casualties of 'a cultural ignorance and categorical stupidity crucial to the silencing of all potentially critical voices'.

Teaching English in Under Graduate Level in Yemen

Looking at any curriculum of any department of English in any university in Yemen , one realizes that English literature courses constitute a major portion of the whole curriculum material. One assumption behind this practice of teaching literature is that the study of literature is somehow helpful to learning a language. Awad (1976)

"But, interestingly enough, it seems that literature has not been viewed, used, or given its weight as a force or tool which can be highly beneficial in English language instruction". Ahmed K. (2001). The reason is simple. It lies in how English literature courses are handled in the language classrooms .

Thakur (2002), describes the common methodology used for teaching literature in many universities as "marked by an escape from the text ". This common and current practice of teaching literature is what can be called teaching about literature . Teaching about literature means teaching what writers have said about particular literary texts. The reading of the literary texts, in such cases, constitutes a lesser importance to answer the questions indicated to assess the students ability to read or practice the different language skills to arrive at the messages conveyed in the texts they are studying in the literature courses.

The role of the teachers in such cases is "imparting knowledge about literary texts and having students write formal analysis of these texts based on what has been discussed together in the class". Ahmed K. (2001) The students play a passive role in such a case. "They have to memorize and regurgitate what they have memorized in examinations.. .. there is no opportunity for the students to be thinkers, but just to generate answers without having anything to do with their schema and personal experiences". Ahmed K. (2001)

"What a student does in such cases is to collect from histories of literature and from similar other sources, information about the life of the author, the type and the extent of likely influences on his writings, the social and cultural contexts in which the author wrote, and the literary tradition and contributions related to his work and so on but pays only marginal attention, if any at all, to the actual text being studied" Thakur (2002)

It is worthy here to note that this is not against the point that studying a text in the context of the literary and cultural tradition in which it was written is often helpful. The study of the cultural tradition leads to a better understanding of the work of literature.

But, as Thakur, (2002) observed, what is really unfortunate is the fact that in many cases collecting information about the biographical details of the author and about the context in which it was produced becomes a substitute for an intensive reading of the prescribed text. My surveys show that there are substantial number of students who pass the examination in literature courses, in a course like Renaissance Drama or Twentieth Century Novel, for example, and get even good grades in the courses without reading the whole play even once.

Many factors help the students pass different Literature courses without reading the whole (here it is said the whole as teachers often read some crucial passages for their students in the classrooms and the students mostly read only the read-in-the-class passages accordingly) literary texts meant for teaching the literature courses.

Factors Affecting Desired Learning Outcomes:

The major problem of teaching literature is that the term of teaching literature lacks precision. Every teacher would have his / her own version of what it signifies. For example, it means the detailed critical or stylistic analysis of the text, for others, it is simply the use of literary texts to hang questions on, for yet others, it means the creative writing and literature project. Mainly, however there are two primary purposes for literature teaching . These purposes are (a)The study of literature and (b)The use of literature as a source for language teaching.

Much confusion and controversy surrounding the literature teaching in the foreign language programmes arise from the failure to keep these two purposes separate from our minds. The study of literature involves an approach to text and cultural artifacts and it involves a considerable baggage of metalanguage, critical concepts and knowledge of literary conventions.

On the other hand, when literature is used as a source for language teaching / learning, it involves starting from the fact that literature is a language in use and therefore be exploited for language leaning purposes (Ronald Carter , Walker, Brumfit: 1989) The factors that affect the desired learning outcomes can be discussed under the following three headings:

1) Literature Teaching Materials

One of the factors is that literature teachers often provide their students with a huge, rich and untimely diet of critical materials before they enthusiastically and perceptively enjoy reading the literary texts. When the students are offered by their teachers' readymade opinions on the literary texts instead of encouraging them to read and form their own opinions on the basis of their reading of the literary texts, they make their students dependent on them .

In such a case “students seem to play the role of passive observers who are supposed to 'absorb' the given information, retaining them for a certain period of time, and give it back during the exams, and as students have demonstrated, much of that material is soon forgotten“. Ahmed, K. (2002:395)

Teaching in such cases “becomes transmissive in its orientation and fails in the expected task of stimulating the students to go and read more widely and intensively and then to form their own judgments “. Thakur (2002)

By the end of the literature courses of this type, the students will not be able to be good readers. The teachers do not remain at the hand of their students for a long time, so the teachers have to train their students to read on their own and arrive at reasonable meanings and get the messages conveyed in the literary texts themselves.

Anyone who has spent a few years in classrooms can testify to the ways in which students learn to "mimic" their teachers' ways of doing things, for instance-their ways of reading texts. Literary training proceeds largely by way of imitation. Such imitative practices are not culturally innocent. Teachers, by and large, subject students to the cultures teachers affirm. This is no less true when teachers, however aptly or ineptly, affirm their students' culture. Any defense of exams in literary study is necessarily based on some account of the activities that are presupposed by the exams. Sosnoski, James J. (1993)

Thus focusing on the text's reading and promoting students-centered classrooms will help in students achieving the objectives of the literature courses and help in developing the reading skills accordingly and be good readers in their life depending on their own abilities in reading tasks they take.

Thus, a study of literature aims at the understanding of literary texts and the purpose of exams is to determine whether a student does or does not comprehend particular texts. By understanding, we mean making sense of texts by finding patterns in their complex discursive features. Admittedly, any understanding will not do. The usual purpose of an exam in literature is to decide whether individuals belongs to a given community of expert readers and rank their competence hierarchically--undergraduate, graduate, professorial. Exams professionalize readers and make them members of a professional group of readers. Sosnoski, James J. (1993)

2) The Methods of Teaching Literature:

The methodology used by most of the literature teachers determines the role of the students concerning the reading of the literary texts. Most of the literature classrooms are teacher-centered classrooms; the teacher is the reader, informant and the source of information. The teacher provides the students with ready-made opinions and critical notes on different technical aspects of the literary texts.

When the meaning of the text is reduced to specifiable literary or historical contexts rather than evocative personal ones, the experience of reading literature is sterilized into cultural themes and motifs. There is no doubt that exposure to literature and its conventions increases the "density" of

---

meanings that can structure a reading experience. There is also no doubt that the exposure to a specific string of intertexts can produce conforming readings of a specific text. But the situation is quite volatile. Sosnoski, James J. (1993)

The students' role is to take down the teachers' notes and memorize them without looking into them or questioning the suitability of such opinions and how they have been arrived at. The students who get good grades are usually those who are good at making notes of what the teacher said in the class and reproducing them accurately in the examination. Thakur (2002)

3) Assessment Process:

Concerning the function of exams the examination combines the techniques of an observing hierarchy and those of a normalizing judgment. It is a normalizing gaze, a surveillance that makes it possible to qualify, to classify and to grade or place. It establishes over individuals a visibility through which one differentiates them and judges them. That is why, in all the mechanisms of discipline, the examination is highly ritualized. In it are combined the ceremony of power and the form of the experiment, the deployment of force and the establishment of truth. At the heart of the procedures of discipline, it manifests the subjection of those who are perceived as objects and the objectification of those who are subjected. Foucault, Michel (1977:184-5).

The nature of the questions constructed in the assessment process carried by most of the literature teachers does not expose the students to reading the literary texts mostly as the answers required for the question do not demand reading of the literary texts. The questions deal with or question the students knowledge about the literary texts that the students can easily collect to answer such questions from the critical notes offered by the teachers as a part of the literature courses materials or maybe available in the library resources or maybe supplied by the teachers as ready-made opinion on different technical aspects of the work of art. Ahmed K. (2001).

This type of exam questions is preposterous. In some respects it reads like a parody of contemporary literary studies. Yet, it raises the question of whether teachers can examine other teachers about their "knowledge" of the interpretation of literature. Sosnoski, James J. (1993)

It is recommended that in exams on literature, questions about texts are formulated in ways that imply interpretive conclusions. The questions anticipate that students who have been attentive (docile) will answer questions comprehensively based on readings to support their answers. In the logic of such exams, the terms of the question often contain premises that students must recognize in order to assemble the appropriate evidence for their responses. From this perspective, the logic of literature exams is a simple extension of inferential logic. A reader offers an interpretive claim based on accepted premises about literary texts and offers textual evidence in its support. When teachers give exams to student readers, they formulate their interpretations as claims to be supported by evidence from texts, anticipating that studious readers will be able to read the texts in a like manner by employing the assumptions about literature their teachers favor. Sosnoski, James J. (1993)

Moreover, factual questions in exams do not motivate and support deep learning and readings of literary texts. The more testable facts about literature can be, the less interpretive they must be. Unfortunately, this proposition can be restated as--the less interpretive statements about literature are, the more trivial a pursuit they become. At the other end of the spectrum, the more questions address interpretive strategies, the more subjective they become. Sosnoski, James J. (1993)

Conclusion :

When teaching Yemeni students English language using literature, we should also teach them how to read closely and critically, and supply them with proper analytical skills as we open the door to a deeper appreciation and understanding of literature. Educational system mainly involves teaching, learning and assessment. Teaching is the foundation; learning is the guarantee; testing is the intermediary. The three aspects are indispensable, linked to each other and dialectical unity. The teaching methodology used by teachers determines the role of the students concerning the reading of the literary texts used as teaching materials. Literature found that most of the literature classrooms are teacher-centered classrooms which should be replaced by learner-centered classrooms which will help the students achieving the objectives of the literature courses and help in developing the reading skills accordingly and be good readers in their life depending on their own abilities in reading tasks they take.. Finally, assessment process, at the heart of the procedures of instruction discipline, should manifest motivate clearly for fulfilling the desired learning outcomes.

Bibliography

- 1) Ahmed, K. A. (2002): Teaching Language and Literature: problems and Prospects , Published in the Proceedings of the first International Conference of ELT in Yemen, Hodeidah University.
- 2) Broughton, G., Brumfit, C., Flavell, R., Hill, P. and Pincas Peter, (1978:1980): Teaching English as a Foreign Language: Routledge and Kegan Paul, London.
- 3) Brumfit,C., and Carter,J. 1986: 1996 ; Literature and Language Teaching: Oxford University press.
- 4) Carter, Ronald and Brumfit, C., 1986 (eds); Literature and Language Teaching: Oxford University press.
- 5) Collie, Joanne and Slater, Stephen (1991) Literature in the Language Classroom: A Resource Book of Ideas and Activities. Cambridge University press.
- 6) Duff, A. and Maley, A. (1991)Literature. Oxford University press.
- 7) Foucault, Michel (1977) Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Trans. Alan Sheridan. New York: Pantheon.
- 8) Goring, P., Hawthorn, J. and Mitchell, D. (2001) Studying Literature; The Essential Companion: Arnolds a member of the Hodder Headlines Group.
- 9) Hill, Jennifer, (1986)Using Literature in the Language Teaching: Modern English Publications.
- 10) Lazer, Gillian, (1993) Literature and Language Teaching: Cambridge University press.
- 11) Marwan M. Obeidat (1997) Language vs. Literature in English Departments in the Arab World.
www.dosfan.lib.uic.edu/usia/E-USIA/forum/vols/vol35/no1/p30.htm
- 12) Nunan, David (1992): Research Methods in Language learning. Cambridge University Press.
- 13) Rajhy Hussein Ahmed Abdo (April, 2013) Teaching English Literature in the undergraduate level in Yemen: Problems and Prospects. National Journal of Extensive Education and Interdisciplinary Research [ISSN:2320-1460], Vol. I. Issue II, April,2013, PP. 1-3 .

- 14) Rajhy Hussein Ahmed Abdo (April, 2014) Reflections on the perspectives of Teaching of Reading. National Journal of Extensive Education and Interdisciplinary Research [ISSN:2320-1460], Vol. II. Issue II, April,2014, PP. 42-49.
- 15) Rajhy Hussein Ahmed Abdo (January, 2014) Developing The Students' Reading Skills Vis-a-vis Literary Texts. National Journal of Extensive Education and Interdisciplinary Research [ISSN:2320-1460], Vol. II. Issue I, January, 2014, PP. 11-16 .
- 16) Rajhy, Hussein A. & Shaikh Haroon M. (April, 2017) Using the Assessment Results to Establish Learning Cultures and Sustainable Learning Development. The International Journal of ELT, Education, Psychology and Allied Researches. Vol. 4th, Issues: 14th, PP: 15-24
- 17) Ramsden, P. (1983). Institutional Variations in British students' Approaches to Learning and Experiences to Teaching. Higher Education, 12(6), 691-705.
- 18) Sivakumar Sivasubramaniam(2006), Promoting the Prevalence of Literature in the Practice of Foreign and Second Language Education: Issues and Insights, Asian EFL Journal, Volume 8. Issue 4, at http://www.asian-efl-journal.com/Dec_06_ss.php
- 19) Smith, Lois. (2005). An Investigation into Student Approaches to Learning at a Multicultural University Using the Revised Study Process Questionnaire. In A. Brew & C. Asmar (Eds.), Higher Education in a Changing World: Higher Education Research and Development (pp. 533-541). Sydney: HERDSA.
- 20) Sosnoski, James J. (1993) "Examining Exams" in David R Shumway, David J Sylvan and Ellen Messer-Davidow (eds) Knowledges: Historical and Critical Studies in Disciplinarity, PP, 305-326. Charlottesville: University of Virginia Press.
- 21) Thakur(2002) Teaching Language Through Literature, Published in the Proceedings of the first International Conference of ELT in Yemen, Hodeidah University.
- 22) Widdowson, H.,(1975) Stylistics and The Teaching of Literature: Longman.
- 23) Zhang, T., Liu, M. and Zang, Z.W. (2014) Research on the Effective Management of Examination Reform. Open Journal of Social Sciences, 2, 105-108. <http://dx.doi.org/10.4236/jss.2014.210012>
- 24) Zughoul, M. R. 1986. English departments in third world universities: Language, Linguistics, or literature? English Teaching Forum, 24, 4, pp. 10-17.
- 25) Zughoul, M. R. 1987. Restructuring the English department in third world universities: Alternative approaches for the teaching of English literature. IRAL 25, 3, pp. 2-32.

The Relationship between Knowledge Economy and Human Resources Development

Mr. Sultan Mohammed Gaber Abohadi

Ph. D. Researcher, Dept. of Education, Dr. B.A.M University, Aurangabad Ms.
&

Dr. Ganesh V. Shetkar

Research Guide,
Govt. College of Education, Buldhana.

Abstract :

Developing a knowledge economy requires a knowledge community where knowledge stands as the essential tool of invention, innovation, production and improvement of human resource development; therefore, knowledge economy becomes one of the tools of improving the rates of human resource development.

It has become obvious that human resources make the corner stone in the economy which is based on knowledge. Therefore, personal skills, innovation and invention are not only factors of production, but they are sources of wealth and motivating factors for economic development and international competition for knowledge. Thus, the development of human resources in the light of the knowledge economy is much important for the ambitious institutions and countries.

It is true; therefore, that human resource development and knowledge economy complete each other. The vulnerability of human resource in knowledge production and innovation of new information obstacle any attempt at building the principles of knowledge economy. Any limitation in the growth level in the light of the knowledge economy seriously affects the human resource development. This means that the knowledge economy cannot achieve its objectives without human resource development and vice versa.

Human resources at universities are the pillar and basis of development. All economic, social and political spheres of development should be directed to provide more opportunities for human resources; expand opportunities and choices that give human resources new capabilities, and offering them the potential to use these capabilities. Economic growth is important not only to human development but also to development in general.

Introduction

In the current era, knowledge has become a major factor in dominating and controlling the world. Information and communications technology (ICT) has imposed a transitional change from a tangible and industrial-based economy to a new economy based on knowledge, experiences as well as all resources and products that can only be tangible, practicable and achievable through Human Resources Development, which is seen as the first source of knowledge-based economy.

The Concept of Knowledge Economy

Several terms have been applied to “knowledge economy”; inter alia, “information economy”, “knowledge-based economy”, “digital economy”, “e-economy”, “network economy”, “internet economy”, “post-industrial economy”, and “symbolic economy”. They mostly refer to knowledge economy (Al-Shamri, 2008).

There are many definitions of knowledge economy, too numerous to list, even if they jointly share in the overall content and ultimate goal of knowledge economy. Yet, we can introduce some definitions of knowledge economy to clarify its meaning:

United Nations Development Programme defines knowledge economy as: “Effectively disseminating, producing and employing knowledge in all areas of economic and community activity; political and civil society; and private life to steadily upgrade the humanitarian situation; i.e. to steadily develop the human resources, which requires to build possible human capacities and to carefully distribute them to various productive sectors” (Duker, 2003).

According to the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), knowledge-based economy is defined as: “The economy which is directly based on the production, distribution and use of knowledge and information in various productive and service activities on the economic structures of OECD countries” (Kay, 2005).

The World Bank defines knowledge economy as: “The economy that achieves an effective use of knowledge for the development of human resources, and then economic development, and leads to attract foreign knowledge” (Al-Shamri, 2008).

Pruett and Schwellenbach(2004) define knowledge economy as: “The study and understanding of the knowledge accumulation process and the incentive provision for individuals to discover, learn, and know what others know”.

Simon(2009) defines knowledge economy: “The economy in which knowledge is produced, acquired, transported and used among enterprises, institutions, individuals and groups”.

The researchers find that knowledge economy is the economy which revolves around access to; participation in; use, employment, innovation, and production of knowledge. This can be achieved by benefiting from advanced technical applications; using the human mind as a precious knowledge resources; employing scientific research to address the challenges of globalization, ICT and global knowledge; and, thus, attaining sustainable development.

The Concept of Human Resources

Humans are deemed to be a nation’s real wealth. Therefore, the capabilities of any nation lay in possessing qualified and trained human potential that is able to adapt and deal with any developments efficiently and effectively. Since the human resources is the development maker and guiding force; a store of creative and innovative expertise and capabilities; a source of renewal and outstanding performance; and a key element in the nations’ progress, any development project anywhere in the world cannot be established on proper bases or achieve its objectives unless it is handled by humans who are highly educated, trained and qualified in conjunction with today’s requirements. Thus, several researchers gave an attention to the theme of human resources and human resources, drafting a number of definitions. For instance, Duker defines human resources as highly qualified individuals with strong competencies in performing work efficiently and with abilities to continue working properly in order to improve and increase production and achieve the institution’s desired goals.

Kay(2005). confirms that human resources are the sole real supplier. He says that any organization has a sole real supplier; namely, human.

Kent says Human resources is defined as knowledge possessed by workers in general. Such knowledge is associated with skills, experiences, expertise, innovation and creativity, since humans develop with accumulated knowledge, experience and learning with the passage of time.

Ghaleb(2008) defines human resources as a group of individuals who use their minds more than their hands because they have experiences, values, culture, and capacity for innovation and creativity so as to find a specialized solution with a p value.

Abu Al-Saba'a(2012) says that human resources is the total human potential that can be used to exploit the full set of economic resources.

Al-Swaidi(2004) defines human resources as a group of employees of university academic staff and assistants who have mental capacities (knowledge, skills, experiences, values). Hence, they can employ and invest such capacities in increasing the intellectual contributions to improve the university performance.

Through the above, the researcher believes that human resources consists of academic staff and assistants at higher education institutions. It is the source of all successes if it is developed and managed well. All the same, it is the source of all failures if it is badly developed and managed with a lack of attention.

The Relationship between Knowledge Economy and Human Resources Development:

Since the knowledge economy structure has been based on human mental abilities and their fruitful knowledge; humans skills and efficiency to apply that knowledge so as to produce new goods and services; and the performance and achievement, the development of the human resources in their environment is the first step to form knowledge economy and the basis for its sustained growth.

If knowledge is the main factor for knowledge economy and the source of wealth and power, the development of human resources capacities and skills is the formation basis of knowledge economy and growth energy. Thus, knowledge economy depends on two key elements: the existence of creative minds qualified and trained human forces and the existence of ICT technologies that are very effectively used. So, the more trained and qualified the human resources and able to optimally use such technologies, the more it will contribute to maximize the role of knowledge in achieving human development and then sustainable development.(Pruett and Schwellenbach , 2004).

The use of knowledge either to develop the production processes, or to improve the product quality and increase its quantity, or to qualify and train human resources, makes the technical knowledge replace the physical resources and become the only principal source of growth. Therefore, knowledge economy depends by nature on the existence of trained and qualified human cadres and more efforts have to be made to educate and train human resources either in terms of education and training materials or quantity and quality, and lasting for a lifetime. This results in making the qualified human resources with high skills be the most valuable assets in knowledge economy.(Emad ulddin, 2003)

Since the real source of knowledge resources or intellectual resources is human resources, their own knowledge, creative skills and abilities, and innovative solutions representing the real resources owned by the community, institution or company. It has become an important and greater part of the market value, compared to their final accounts which contain measurable assets. The intellectual resources converts into a market value. In fact, intellectual resources consists of two elements: *the first* refers to the specialized knowledge saved in the employed

person's mind, i.e. it is owned by that person but not by the institution or community. *The second* refers to the knowledge used by the employee in the organization as a member thereof. Therefore, it is possessed by that organization as its intangible assets.(Duker, 2003).

In view of the above and due to the fact that knowledge is the total experiences, experiments, and information combined with human sensory and mental perceptions; the drawn conclusions of meanings, concepts and visions; the discovered relationships; and the reached findings and generalizations, it together constitutes the intellectual assets of persons involved in tasks and works. The knowledge wealth or intellectual resources owned by a person is deemed a wealth for them, the organization or company to which they belong, and their community. However, this wealth might belong to another organization or community if moved or migrated thereof.

Since the intellectual assets outweigh the physical assets, knowledge economy depends more on qualified and specialized labor force in various community activities and those who are able to engage themselves in knowledge economy and deal with the new system. They should have multiple creative skills and abilities. They are willing to pursue self-learning; quickly adapt to the scientific, technological and accelerating changes in their areas of work; new technology; social and cultural systems; and new ways of living and so on (Ghaleb, 2008).

In this connection, countries and companies have focused on attracting the best competencies with cognitive abilities and high creative skills. They stimulate their employees to continue learning to develop their knowledge; gain new skills and experiences by knowing the internal and external environment; and learn more about the knowledge stock balance among their members to be converted into intellectual assets owned by the company or organization. That is to say, they are converted into intellectual resources that has a market value, supporting its competitiveness. As far as the work done by workers is close to or far from customers or consumers, the added value produced by these workers is determined and, hence, the value representing the intellectual resources is determined. Yet, knowledge does not play its role fully unless it is accompanied by the use of advanced technology and information revolution. Information and knowledge are available to all to learn how to benefit from them and employ them fruitfully. They should be combined with a cultural climate and social relationships supporting their production.(Abu Al-Saba'a, 2012)

Conclusion :

The explanation is that human development provides the basic ingredients for developing the community individuals' various capacities and skills, pledging since their birth to provide them with health care conditions, decent living, and right to acquire knowledge and work. Therefore, human development forms the basis of knowledge economy as it relies on different types of creative industries. For example, it is proved that the creative industries contribute about 5.4% on average to GNP and 6.2% to national labor force (Al-Swaidi, 2004).

The net proceeds of creative industries arising only from (American copyright industry) in 2001 are estimated at 791.2 billion dollars, equivalent to 7.75% of GNP. The number of workers in that industry is estimated at eight million, contributing nearly 89 billion of exports.

This indicates its superiority over chemical, automobile and aircraft industries as well as agriculture, electronic and computer sectors (Simon, 2009).

Along the same lines, knowledge economy is combined with the so-called “quality economy” as an applied area linking the intellectual resources quality, human resources costs, and physical and social returns, among others. Sustainable human development has become the primary concern for knowledge economy.

The relationship between knowledge economy and sustainable human development imposes profound institutional reforms in various directions of education and scientific research system; production structures and labor market in systems and organizations; policies, plans and procedures in both (public and private) sectors; and an increase of investment rate continuously, especially in strategic sectors of knowledge economy...etc. (Peters, 2005).

Pruett and Schwellenbach (2004) have identified the number of points that illustrate the relationship between human development and knowledge economy and vice versa, as follows:

1. The focus is shifted from the quantitative dimension to qualitative dimension of human resources, seeing them as the main factor for increasing production. Thus, they represent a means of economic development.
2. The focus is shifted to the socio-cultural aspect to make the development of human capabilities, knowledge and skills as the ultimate goal of economic development on the basis that human resources has an economic value outweighing the physical resources. Human resources is the real resources that generates opportunities for economic growth and continues generating constantly increasing returns as long as their needs are met and knowledge and skills are developed.
3. A new approach to overall development has been formed since the beginning of the 1990s. It is based on developing the human element for any Development effort, launching and ending thereof. So, the social aspect or social development has become path to economic development, thanks to the efforts of international organizations, first and foremost, “the United Nations Development Programme” and the efforts of regional organizations.
4. Education is necessary for the existence and development of human resources and human personality as a conscious citizen, productive factor and an individual participating in their community development.
5. Human resources at universities is the pillar and basis of development. All economic, social and political spheres of development should be directed to provide more opportunities for human resources; expand opportunities and choices that give human resources new capabilities, and offering them the potential to use these capabilities. Economic growth is important not only to human development but also to development in general.

Bibliography

- 1- Abu Al-Saba’a, Ryiadh (2012) Sustainable Human Resource Development and Knowledge Economy in Arab Countries : Reality and Challenges. Master Thesis, Algeria University.
- 2- Simon m. (2009) the knowledge economy and higher education: a system for regulating the value of knowledge, *Innovación Educativa*, pp. 63-71, México, Instituto Politécnico Nacional.
- 3- Al-Shamri, Hashem and Allaithi, Nadia (2008) Knowledge Economy. Amman. Dar Safa’a for Publication and Distribution.

-
- 4- Ghaleb, Fawzia (2008) The Impact of Education in Developing Human Resources in Knowledge Economy.
- 5- Kay J.(2005) A Theory Of The Human Capital Based Enterprise The Firm In The Knowledge Economy, Ph.D. thesis.
- 6- **Peters M A.(2005)** Higher Education, Development, and the Learning Economy.
- 7- Al-Swaidi, Jamal (2004), Human Resource Development in the knowledge-Based Economy. First Edition, Abu Dhabi.
- 8- Pruet J. and Schwellenbach N.(2004) The Rise of Network Universities: Higher Education in the Knowledge Economy.
- 9-Duker, Peter (2003), Knowledge: Its Economy and Productivity. Knowledge States Magazine, Riyadh, Issue No. 28.
- 10- Emad ulddin, Muna (2003). Towards a New Vision of the Educational Research in the Knowledge Economy Society, Jordan.

**TO STUDY OF MYOPIC VISUALLY HANDICAPPED ADOLESCENT.
REGARDING INTELLIGENCE AND ACADEMIC ACHIEVEMENTS**

Dr. S.P. Lohi (Rokde)

Principal – Manoharbai Patel college of Education,
Bhandara.

Introduction :

During nineteenth century education system was common everywhere. Special attention concepts for disabled students were not developed. These concepts were started with the insertion of helper's disabled students. Later on blind, deaf, Dumb mentally retarded myopic (visually Handicapped) students were taken into consideration. After wars, as per the special need of these students there education arrangements were made. Such special need student are having different capabilities as far as their physical mental intelligence and education system. This system includes specific curriculum arrangement, planning and evolution specifically for disabled student. In countries like America, Russia, Japan, England special arrangements for their needed disabled student are made.

WHAT IS MYOPIA :

Definition

Myopia is the medical term for nearsightedness. People with myopia see objects more clearly when they are close to the eye, while distant objects appear blurred or fuzzy. Reading and close-up work may be clear, but distance vision is blurry.

Description

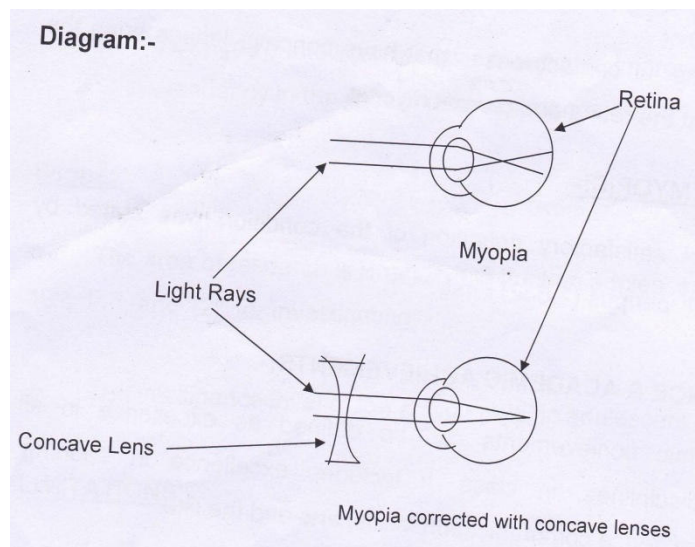
To understand myopia it is necessary to have basic knowledge parts of the main of the eye's focusing system: the cornea the lens' and the retina. The cornea is a tough, transparent, dome-shaped tissue that covers the front of the eye (not to be confused with the white, opaque sclera). The cornea lies in front of the iris (the colored part of the eye). The lens is a transparent, double-convex structure located behind the iris. The retina is a thin membrane that lines the rear of the eyeball. Light-sensitive retinal cells convert incoming light rays into electrical signals that are sent along the optic nerve to the brain, which then interprets the images.

In people with normal vision, parallel light rays enter the eye and are bent by the cornea and lens (a process called refraction) to focus precisely on the retina, providing a crisp, clear image. In the myopic eye, the focusing power of the cornea (the major refracting structure of the eye) and the lens is too great with respect to the length of the eyeball. Light rays are bent too much, and they converge in front of the retina. This inaccuracy is called a refractive error. In other words, an over focused blurry image is sent to the brain.

TYPES OF MYOPIC :

1. Low Myopic
2. High Myopic

Review Of Related Studies:

Many research have been done in filed of visually impaired students. An academic adjustment in schools stated that adjustment in adaption to physical environment as well as to social demands, there is a close relationship between adjustment and academic achievement well – adjusted individuals proper in their educations endeavor and those with adjustment problem have retardation on their scholastic achievements Vankat lakshmi studies the

behavior and adjustment of visually impaired children and her finding was that there was a good emotional adjustment by the visually impaired children at integrated school in contrast to their counter parts in the area of emotional adjustment.

Myopia occur if light rays from distance objects meet before they reach the retina. In most cases distance vision is blurred, but near vision is sharp Glasses or contact lenses that have concave lenses bring the rays together at the retina and corrects myopia.

HISTORY OF MYOPIC

The first satisfactory definition of the condition was stated by kepler in 1611, peripus 91.632) First.

INTELLIGENCE & ACADEMIC ACHIEVEMENTS

Academic achievements can be defined as excellence in all academic disciplines, in class. It includes excellence in sporting, behavior confidence communication, skills arts and the like.

RESEARCH PROBLEM :-

“A study of Myopic (Visually Handicapped) adolescent regarding Intelligence and Academic Achievements.”

OBJECTIVES :-

1. To identify the intelligence level of Low & High myopic adolescent.
2. To compare the academic achievement of Intelligence adolescent.

HYPOTHESIS :-

1. There is no significant between intelligence of Low & High myopic adolescent.
2. Mc Dougall – Intelligence is the capacity to improve upon native tendency in the light of past experience.

Scope :-

The area of research is Bhandara district on adolescent studying in 10th, 11th, and 12th for investigating.

LIMITATIONS :-

1. The research is restricted to Bhandara district only.
2. Research is conducted on adolescent studying in 10, 11, 12std.

3. Research will be conducted on 60 Low myopic and 60 High myopic adolescent.

RESEARCH METHODOLOGY :-

Purposive survey Method is adopted in this research. The researcher used GMAT (General Mental Ability Test) constructed & standardized by Dr. Rama pal & Dr. Rama Tiwari.

POPULATION :-

In the present Research all adolescents from 10,11,& 12 th class of Bhandara District are included.

SAMPLING :-

In the present research 60 Low & High myopic adolescent were selected through purposive as sampling.

TOOLS OF RESEARCH :-

Following tools are used to collect the information.

1. Intelligence (mental ability Test) :-

General Mental Ability Test by Dr. Rama pal & Dr. Rama Tiwari for measuring the intelligence of Low & High myopic adolescent. (Age Group 13-18)

2. Academic Achievement :-

Final percentage of Low & High myopic adolescent.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION :-

In the present research the researcher conducted intelligence Mental Ability Test to know about their intelligence. Academic achievements of this adolescence were also collected to know their academic progress which was checked. After getting the result through the intelligence mental Ability Test, the achievements of high and low myopic adolescent was compared.

OBJECTIVE NO 1 –

To identify the intelligence level of High & Low myopic adolescent.

Table No. 1

Comparison of Intelligence level in High & Low myopic adolescent

Group	N	Mean	Stand Deviation	Std. Error Mean	T Value
1	60	41	3.673	0.47	19.7
2	60	23.20	5.93	0.765	19.7**

- **Level of significant.**

Testing of Hypothesis :-

The calculated value of t is 19.7 at the degree of freedom (LOO-2) 98 is greater 0.01 level. It shows that there is significant different between the intelligence level in High & Low.

CONCLUSION :-

It can be concluded from the above data that there is significant difference between the intelligence level of High & Low myopic adolescent.

OBJECTIVE NO 2 :

To compare the academic achievement & intelligence level of High & Low myopic adolescent.

Table No. 2

A Comparison of Educational achievement High & Low myopic adolescent

Group	N	Mean	Stand Deviation	Std. Error Mean	T Value
1	60	75.0097	9.51	12.2	15.06
2	60	46.62	11.06	14.28	15.06**

- Degree of freedom -98
- Level of significant

Testing of Hypothesis :-

With $df=98$ the table value 1-915 which is greater than our obtained t-value at 0.01 level of significance is so it shows that 0.01 level 1.

संदर्भ

- 1 बरनी, पृ० 436, 443-444
- 1 अमीर खुसरो, तुगलकनामा, एडि० हाशमी फरीदाबादी, औरंगाबाद, 1933, पृ० 128
- 1 बरनी, तारीखे फिरोजशाही, पृ० 430
- 1 सिद्दकी, पर्सियन-अरबी सोर्सज आन द लाइफ एण्ड कन्डीशन इन द सल्तनत ऑफ देलही, पृ० 95
- 1 इब्नबतूता, रेहला, अनु० मेहदी हुसैन, पृ० 8
- 1 इसामी, फुतुहुस्सलातीन, पृ० 484-88
- 1 बरनी, तारीखे फिरोजशाही, पृ० 505
- 1 इसामी, पृ० 464-65
- 1 इसामी, फुतुहुस्सलातीन, पृ० 515
- 1 एपिग्राफिया इण्डिका, भाग XXXII (1956-7) पृ० 168
- 1 बरनी, तारीखे फिरोजशाही, पृ० 485
- 1 ई० हुसैन सिद्दकी, कम्पोजिट कल्चर अण्डर द सल्तनत ऑफ देलही, 2012, पृ० 37-40
- 1 अफीफ, तारीखे फिरोजशाही, कलकत्ता, 1891, पृ० 103-4
- 1 सिद्दकी, अथारिटी एण्ड किंगसिप अण्डर द सुल्तान्स ऑफ देलही, पृ० 173-7
- 1 इसामी, फुतुहुस्सलातीन, पृ० 602, बरनी, तारीखे फिरोजशाही, पृ० 574
- 1 पीटर जैक्सन, द देलही सल्तनत : अ पोलीटिकल एण्ड मिलिट्री हिस्ट्री, कैम्ब्रिज, 1999, पृ० 287
- 1 फुतुहात-ए-फिरोजशाही, पृ० 9
- 1 तहकीकात-ए-इस्लामी, पृ० 48-57
- 1 बरनी, पृ० 559

Women's work participation and empowerment- An analysis

Ankita Tripathi

Ex- Faculty Madan Mohan Malviya University Of Technology

ABSTRACT

The empowerment of the women is a highly significant issue in today's Era. Several constitutional protective and promotional measures are designed and implemented in India to achieve the goal of empowerment of women. Recently several innovative approaches are adopted to ensure equality of opportunity and empowerment of women in all respects. Gender justice is considered as a vital necessity in India. In order to achieve the status of a developed country, India needs to transform its colossal women force into an effective human resource and this is possible only through the empowerment of women. This paper attempt to analyze the status of women empowerment in India. Paper is all about Role of women for the development of India, various landmark steps taken for women empowerment, challenges for women empowerment and current scenario on women empowerment in India.

KEYWORDS: - women empowerment, Gender justice, challenges, innovative approaches.

INTRODUCTION

Women empowerment itself elaborates that Social Rights, Political Rights, Economic stability; judicial strength and all other rights should be also equal to women. There should be no discrimination between men and women. Women should know there fundamental rights which they get once they born.

EMPOWERMENT- empowerment is not just a word or to provide facilities it is beyond that. Many of us use these words casually or really do not know what the word empowerment stands for? Empowerment is a multi-dimensional process which should enable individuals or a group of individuals to realize their full identity and powers in all spheres of life.

Empowering women to participate fully in economic life across all sectors is essential to building stronger economies achieve internationally and improve the quality of life for women, men, families and communities.

- 1) There should be respect and dignity towards women.
- 2) They should make their decision, by their own choice.
- 3) Have total independences of their own life and lifestyle inside the home and also outside at their work.
- 4) They should have a high social respect in society.
- 5) They have equal rights in society and other judicial works.
- 6) They should not be discriminated while providing any type of education.
- 7) They should select their own economic and financial choices by their own.
- 8) There should not be any discrimination between woman and man while giving jobs and employment.

REVIEW OF LITERATURE

H. Subrahmanyam (2011) compares women education in India at present and Past. Author has highlighted few points that there has a good progress in overall enrolment of girl students in schools. The terms empower means to give lawful power or authority to act. It is the process of acquiring some activities of women.

Duflo E. (2011) Women's Empowerment and Economic Development, National Bureau of Economic Research Cambridge The study argues that the inter relationships of the Empowerment and Development are probably too weak to be self-sustaining and that continuous policy commitment to equality for its own sake may be needed to bring about equality between men and women.

Empirical studies such as Rao (2014), Zwartveen&Neupane (1996), Joshi (2014) and Guerin et al. (2013) debunk few assumptions such as that economic empowerment will lead to overall empowerment or that the participation in decision-making processes will empower women. These qualitative studies provide a more nuanced understanding of factors influencing and mediating empowerment. Such an understanding of empowerment is related to other patriarchal bargains" and Sen's (2014) "cooperative conflicts".

Sethuraman K. (2008) The Role of Women's Empowerment and Domestic Violence in growth of child and under nutrition in a Tribal and Rural Community in South India. This research paper explores the relationship between Women's Empowerment and Domestic Violence, maternal nutritional status and the nutritional status and growth over six months in children aged 6 to 24 months in a rural and tribal community. This longitudinal observational study undertaken in rural Karnataka. India included tribal and rural subjects.

Objectives of the Study

1. To know the need of Women Empowerment.
2. To assess the Awareness of Women Empowerment in India.
3. To study the Government Schemes For Women Empowerment.
4. To offer useful Suggestions for the further improvement.

Research Methodology

This paper is basically descriptive and analytical in nature. In this paper an attempt has been taken to analyse the empowerment of women in India. The data used in it is purely from secondary sources according to the need of this study.

ROLE OF WOMEN FOR DEVELOPMENT

Empowering women usually involves giving them opportunity for better education. Focus on the overall development in India is the main work of women empowerment commission in India. More than half of the population of India is of women's and therefore a woman plays an important role for the development of the country.

Role of women in the society

- The modern women are inclined towards the social issues and trying hard to improve the social status of women at large.
- Increased awareness and education have inspired women to come out of the four walls of the home.
- Many women actively supported and participated in the nationalist movement and secured prominent positions and offices in administration and public life in free India.
- Traditionally Indian women exist for the family.

- Just like their man counterpart, women are also fond of attending social functions and value her social life quite a lot.
- Previously, men-folk generally discourage women from leaving their households for attending social functions. Now the spread of education especially that of women, and with that, the changing social attitudes of educated women have changed the order.
- The modern woman has started caring for her health, figure, cultural needs, and interests, academic pursuits, social intercourse, religious activities recreational needs, etc.

Role of women in politics

- Education of women has not only helped them to become aware of the political problems, but they are gradually becoming active participants in the political life.
- Some are engaging themselves to the political parties, attending party meetings, conventions, and carrying out political programs.
- Some women are attaining the influential political stature of their own and have become instrumental in shaping the public opinion for the improvement of women's conditions in society.

Role of women in socio- economic activities

- The women in modern times are entering into certain new fields that were unknown to the woman's sphere of role sets. These are the woman's participation in economic, political and social life.
- The modern woman keenly desire to enter into a work career because of the pressing economic needs of the family.
- In middle class families, much emphasis given to the maintenance of high standard of living. To fulfil the economic requirements of the family and to achieve the higher standard of living the woman participates in economic activities.

CRIME AGAINST WOMEN IN INDIA

The crimes against women fly directly against women empowerment in India.

According to the NCRB data for 2015, out of 6,877 cases of human trafficking in the country, 3,490 (51%) involved children. Of these 3,087 (88.5%) were cases registered under Section 366A (procurement of girl to force her into sex) of the Indian Penal Code.

RAPE OF CHILDREN				
Neighbours the biggest predators				
Relationship	Cases under POCSO Act Sec 4 & 6 (rape)	Percentage		
Neighbour	3,149	35.78		
Employer/co-worker	2,227	25.30		
Grandfather/father/brother etc.	138	1.56		
Other close family member	210	2.38		
Relatives other than close family	581	6.60		
Other known person	2,036	23.13		
Total number of rape cases		Only 251 cases under Child Labour Act		
8,800		449 children rescued		
MOST CASES OF ABUSE BY FAMILY AND RELATIVES				
				
169	154	125	106	96
Karnataka	Uttar Pradesh	Tamil Nadu	Gujarat	Madhya Pradesh
HIGHEST PERCENTAGE OF CHILD RAPE AT WORKPLACE				
State	Number	% of all child rapes in state		
Tamil Nadu	589	55		
Gujarat	542	49		
Madhya Pradesh	166	24		
Karnataka	233	22		
Uttar Pradesh	312	22		
Only states with more than 500 cases of child rape considered				
WORST RATE AND CRIME NUMBERS UNDER POCSO				
State	Per 1 lakh child population	Cases		
Madhya Pradesh	11.9	1,480		
Chhattisgarh	11.6	1,164		
Karnataka	7.6	1,560		
Odisha	6.8	1,416		
Assam	6.1	731		
Maharashtra	5.6	1,687		
CHILD TRAFFICKING DOMINATES ALL HUMAN TRAFFICKING				
State	All human trafficking cases	Child trafficking cases	Percentage	
West Bengal	1,255	1,119	89	
Assam	1,494	1,317	88	
Bihar	381	332	87	
Haryana	275	200	73	
All India	6,877	3,490	51	

Source: - crime in India 2015-16

STEPS TAKEN BY THE GOVERNMENT FOR WOMEN EMPOWERMENT

The Government programmes for women development began as early as 1954 in India but the actual participation began only in 1974. Some of these are as follows;

- 1) Rastriya Mahila Kosh (RMK) 1992-1993
- 2) Mahila Samridhi Yojana (MSY) October, 1993.
- 3) Indira Mahila Yojana (IMY) 1995.
- 4) Women Entrepreneur Development programme given top priority in 1997-98.
- 5) Mahila Samakhya being implemented in about 9000 villages.
- 6) Swayasidha.
- 7) Swa Shakti Group.
- 8) Support to Training and Employment Programme for Women (STEP).
- 9) Swalamban.
- 10) Hostels for working women.
- 11) Swadhar.
- 12) National Mission for Empowerment of Women.
- 13) Integrated Child Development Services (ICDS) (1975),

- 14) Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescence Girls (RGSEAG) (2010).
- 15) The Rajiv Gandhi National Crèche Scheme for Children of Working Mothers.
- 16) Integrated Child Protection scheme (ICPS) (2009-2010).
- 17) Ujjawala (2007).
- 18) Scheme for Gender Budgeting (XI Plan).
- 19) Integrated Rural Development Programme (IRDP).
- 20) Training of Rural Youth for Self Employment (TRYSEM).
- 21) Prime Minister's RojgarYojana (PMRY).
- 22) Women's Development Corporation Scheme (WDCS).
- 23) Working Women's Forum.
- 24) Indira Mahila Kendra.
- 25) MahilaSamitiYojana.
- 26) Khadi and Village Industries Commission.
- 27) Indira PriyadarahiniYojana.
- 28) SBI's SreeShaki Scheme.
- 29) SIDBI's MahilaUdyamNidhiMahila VikasNidhi.
- 30) NGO's Credit Schemes.
- 31) National Banks for Agriculture and Rural Development's Schemes

The efforts of government and its different agencies are supplemented by non-governmental organizations that are playing an equally important role in facilitating women empowerment. Despite concerted efforts of governments and NGOs there are certain gaps. In today's era we can say that we have come a long way in empowering women yet the future journey is difficult and demanding.

FACTORS AFFECTING WOMEN'S WORK PARTICIPATION

- Division of labour based on the gender between men and women & technological advancements work against women. They are the last to be hired and first to be sacked.
- Huge demand of time and energy of women for various tasks at home like child bearing and rearing etc. in addition to participation in labour force leave them with little time for education, training and self-development
- The perception of male as the breadwinner of the family despite the fact that in low income households women's income is crucial for sustenance. This perception adversely affects women's education & training. Employers also visualize women workers as supplementary workers & also cash in on this perception to achieve their capitalistic motives by keeping the wage low for women.
- Structural changes in the economy e.g decline in traditional rural industries or industrialization.

CHALLENGES FOR WOMEN EMPOWERMENT

There are several constraints that check the process of women empowerment in India. There are several challenges that are plaguing the issues of women's right in India. Targeting these issues will directly benefit the empowerment of women in India.

Education: While the country has grown from leaps and bounds since independence where education is concerned. The gap between women and men is severe. While 82.14% of adult men are educated, only 65.46% of adult women are known to be literate in India. The gender discrimination is in higher education, specialized professional trainings which hit women very hard in employment and attaining top leadership in any field.

Health and Safety: The health and safety concerns of women are paramount for the wellbeing of a country and are an important factor for the empowerment of women in a country. However there are alarming concerns where maternal healthcare is concerned.

Poverty: Poverty is considered the greatest threat to peace in the world, and eradication of poverty should be a national goal as important as the eradication of illiteracy. Due to this, women are exploited as domestic helps.

Household Inequality: Household relations show gender bias in infinitesimally small but significant manners all across the globe, more so, in India e.g. sharing burden of housework, childcare and menial works by so called division of work.

CURRENT SCENARIO

The government of India established a special commission of India. Today's women are having the position in every place. Recently feminism concept added in the women empowerment which stress on the fundamental and human rights of women. In India, women are facing various problems. In fact, safety is an obsolete word in today's India. Even law enforcement is unable to control the situation in India. Every person should think about women development. Everyone must think of changing society.

SUGGESTIONS

- 1) The first and foremost priority should be given to the education of women, which is the grassroots problem.
- 2) Awareness programmes need to be organized for creating awareness among women especially belonging to worker section about the rights.
- 3) Women should be allowed to work and should be provided enough safety and support to work. They should be provided with proper wages at par with men so that their states can be elevated in the society.
- 4) Strict implementation of programmes and acts should be there to stop the mal- practises prevalent in the society.

CONCLUSION

After independence the direction has been fixed and various acts, plans have been started for the women development in India. Definitely we can say that India has done the improvement in social, economical and political status of women. Again there is need to strictly implementation and development of scheme and plans started by government of India. Women empowerment seems to be comparatively poor. The need of the hour is to identify those loopholes or limitations which are observing the realization of empowerment of women and this initiative must be started from the women folk itself as well as more importantly policy initiative taken by the state and society. Strictly implementation, creation and support of legislative, judiciary will be beneficial to sort out the women related problems in India. To stop the women exploitation, rape sexually

---

harassment, acid throwing domestic violence with effective instruments and control on these problems. Women empowerment is not only to be known topic but it is that one should bring in practice.

REFERENCES

- <http://www.iosrjournals.org/iosrjlm/papers/vob17-issue4/version-1/B017411319.pdf>.
- <http://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor%3Aijase&volume=4issue=1&article=001>.
- Edupediapublications.org/journals/index.php/IJR/article/download/4231/4061.
- National crime records Bureau data, 2015: slight dip in rape, crime against women/the Indian express.

शिक्षक- प्रशिक्षणातील 'आंतरवासिता' प्रात्यक्षिक अंमलबजावणीचा अभ्यास

डॉ. विजया पाटील
शिक्षणशास्त्र विद्यासंकुल,
वाय.सी.एम.ओ.यु. नाशिक.

सारांश :

शिक्षक- प्रशिक्षण राष्ट्रीय परिषदेने २०१४ च्या धोरणानुसार बी. एड. शिक्षणक्रम २ वर्षांचा केलेला असून त्यात एकूण २० आठवड्यांची 'आंतरवासिका' प्रात्यक्षिक देण्यात आलेले आहे. सेवापूर्व शिक्षण प्रशिक्षणात छात्राध्यापक शाळांमध्ये आपला व्यावसायिक विकास करतात. ह्या व्यावसायिक विकास करतात. ह्या व्यावसायिक विकासात अध्यापन, विविध उपक्रम, सहशालेय कार्यक्रम, प्रशासकीय कामे, समाजभिमुख कृतींचा समावेश होतो. छात्राध्यापकाची 'संपूर्ण शिक्षक' बनण्याची प्रक्रिया आहे. १९१५-१७ ह्या पहिल्या तुकडीचे 'आंतरवासिता' हे प्रात्यक्षिक पूर्ण झालेले आहे. संशोधिकेने एका बी.एड. महाविद्यालयातील छात्राध्यापक संरचित मुलाखती केल्या आणि छात्राध्यापकांना ह्या प्रत्याक्षिकामध्ये येणाऱ्या अडचणी आणि स्वतःमध्ये झालेले बदल ह्या विषयीचे सर्वेक्षण पद्धतीने माहिती गोळा केली आणि त्या माहितीबद्दल आलेले निष्कर्ष, शिफारसी प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये सुचविण्यात आलेल्या आहेत.

0.१ प्रास्ताविक

शिक्षक प्रशिक्षण राष्ट्रीय परिषद (National council of teacher Education) च्या २०१४ च्या धोरणानुसार पारंपरिक विद्यापीठात दोन वर्षांचा बी.एड. शिक्षणक्रम करण्यात आला आहे. ह्या दोन वर्षांच्या कालावधीत सैद्धांतिक व प्रात्यक्षिक भागातही बदल करण्यात आलेला आहेत. क्षेत्रीय अनुभव देण्याच्या उद्देशाने नव्यानेच शालेय आंतरवासिता (School Internship) चा समावेश करण्यात आलेला आहे.

School Intership would be a part of the board curricular area of engemet with the field and shall be designed lead to the development of the broad repertoire of perspectives professional capacities teacher sensibilities and skills (NCTE, २०१४).

नवीन अभ्यासक्रमानुसार विद्यार्थी आणि शाळा यांच्यात सततचा संपर्क व सातत्यपूर्ण व सर्वसमावेशक मुल्यमापनाचा अपेक्षित आहे. ह्या प्रात्यक्षिकासाठी पहिल्या वर्षी चार आठवड्यांचा आणि दुसऱ्या वर्षी १६ आठवड्यांचा आंतरवासितेच्या कालावधी दिलेला आहे. शिक्षक-प्रशिक्षणार्थींना उच्च प्राथमिक (इ.६वी- ८ वी) माध्यमिक (इ.९वी - १० वी) ह्या दोन स्तरावर आंतरवासिता पूर्ण करणे अपेक्षित आहे. शिक्षक-प्रशिक्षणार्थींना पद्धतशीर पर्यवेक्षितआधारासहित शालेय स्तरावर अध्यापनाची संधी उपलब्ध करून देणे. आणि शालेय स्तरावरील शिक्षकांकडून प्रत्याभरण घेणे अपेक्षित आहे. आंतरवासिता कार्यक्रमांमध्ये सराव पाठाव्यतिरिक्त सुरवातीला शाळेतील शिक्षकांचे अध्यापनाचे निरीक्षण एक आठवडा करणे, सहध्यायीच्या पाठांचे निरीक्षण, शिक्षकांचे निरीक्षण आणि सराव पाठांचे शिक्षक –प्रशिक्षकांकडून निरीक्षण ह्यासारख्या कृतींचा समावेश आहे.

१.१ आंतरवासिता स्वरूप :

वर्गाध्यापनातील प्रशिक्षण, सहशालेय कार्यक्रमातील मध्ये अनुभवासाठी व सहभागासाठी शिक्षकाचे प्रशिक्षण, ग्रंथालयाच्या सेवेचे उपयोजन करणे, शारीरिक खेळ व क्रीडांचे आयोजन करणे, विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीच्या पालकांना अहवाल देणे, अनुदेशनाचा साहित्य आणि साधनांबरोबरच विविध रेकॉर्ड्स ठेवणे, इतर प्रायोगिक कृतीमध्ये सहभाग देणे असते. ह्या कृतींचा समावेश असतो. आंतरवासितेत छात्राध्यापक हे दिर्घ कालावधीसाठी शाळेमध्ये सहकार्य करतात, पूर्ण वेळ काम करतात आणि शाळांच्या विविध कार्यक्रमात सहभाग घेतात. छात्राध्यापकांमध्ये योग्य पद्धतीने आकलन आणि कौशल्य पूर्णपणे विकसित होणे अपेक्षित असते.

१.१.१ आंतरवासितेची उद्दिष्ट्ये

महाविद्यालयातील व्यक्तींचे आणि शाळेतील शिक्षकांशी वैयक्तिक सहभाग ह्यावर आंतरवासितेची यशस्विता अवलंबून असते. आंतरवासिता कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी खालील उद्दिष्ट्ये आवश्यक असतात **निरीक्षण आणि सरावाच्या आधारे छात्राध्यापक पुढील क्षमता प्राप्त करू शकतील.....**

- १) परिणामकारकपणे अध्यापन आणि अध्यापक सर्व वर्गांची आयोजन व व्यवस्थापन करणे.
- २) अध्ययनासाठी रुची आणि गोडी निर्माण करणे.
- ३) अध्यापनाचे काळजीपूर्वक नियोजन करणे.
- ४) अध्यापनासाठी आवश्यक आशय निवड व आयोजन करणे.
- ५) सहशालेय कार्यक्रमांचे नियोजन व आयोजन करणे.
- ६) छात्राध्यापकांना मार्गदर्शन आणि समुपदेशन करणे.
- ७) समाजाशी संबंधित सर्व कृतीमध्ये सहभाग घेणे.
- ८) अध्यापनासाठी उच्च आत्मविश्वास विकसित करणे
- ९) शालेय स्तरावरील सर्व कृतीत सहभाग, शिक्षकांना आणि प्रशासकीय व्यक्ती सहकार्य करणे.
- १०) प्रात्यक्षिकाच्या संबंधित महत्वाच्या बाबीसंबंधी पद्धतशीरपणे दस्तऐवज ठेवणे.
- ११) योग्य अध्यापनाच्या विविध पद्धती आणि तंत्रांची निवड व अंमलबजावणी करणे (१२) विविध शैक्षणिक साहित्य निर्मिती व उपयोजन व फळ्याचा परिणामकारक वापर. (१३) फळाचा परिणामकारक वापर व अध्यापनातील तंत्रांचा उपयोग करणे.
- (१४) अनुदेशनाची साहित्य, उपकरणे, साधनांची उपयोग करणे.
- (१५) कल्पना आणि संकल्पना स्पष्टपणे, संक्षिप्त, सुसंगत आणि तार्किक पद्धतीने देणे.
- (१६) व्यावसायिक जबाबदारी उच्च पातळीवर विकसित करण्यासाठी शाळांना, शिक्षकांना, विद्यार्थ्यांना, महाविद्यालयांना सहकार्य करणे.

१.२ संशोधन समस्या निवड पार्श्वभूमी :

बी.एड सुधारीत अभ्यासक्रमात समाविष्ट केलेल्या 'आंतरवासिका' ह्या प्रात्यक्षिकांचे बी.एड. महाविद्यालयांमध्ये पहिल्या तुकडीचे (१९१५-१७) कार्य पूर्ण होत आलेले आहे. दोन वर्षात एकूण

२०आठवड्याच्या आंतरवासिता प्रात्यक्षिकात प्रत्यक्षात आलेल्या अडचणी व छात्राध्यापकांमधील झालेले बदल अभ्यासण्याच्या दृष्टीने हे संशोधन हाती घेण्यात आले.

१.३ संशोधन समस्या :

शिक्षक प्रशिक्षणातील 'आंतरवासिता' प्रात्यक्षिक अंमलबजावणीचा अभ्यास

१.४ संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. आंतरवासिता प्रात्यक्षिकांतर्गत छात्राध्यापकांना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.
२. आंतरवासिता प्रात्यक्षिकामुळे छात्राध्यापकांमधील होणाऱ्या बदलांचा आढावा घेणे.
३. छात्राध्यापकांच्या अडचणी व बदलांचे विश्लेषण करणे.
४. विश्लेषणावरून निष्कर्ष व शिफारसी मांडणे.

१.५ संशोधनाची कार्यवाही

प्रस्तुत संशोधनासाठी नाशिक येथील एका अनुदानित बी.एड. महाविद्यालयाची निवड करण्यात आली . १९१५-१७ तुकडीचे १४० विद्यार्थ्यांपैकी १० % म्हणजेच १४ छात्राध्यापक सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने निवडण्यात आले. संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धत वापरण्यात आली. सदर छात्राध्यापकांची दुरध्वनी द्वारे संरचित मुलाखती घेण्यात आल्या .मुलाखतीचा हेतू फक्त आंतरवासितेत येणाऱ्या अडचणी आणि स्वतःमधील अध्यापनाच्या दृष्टीने होणाऱ्या बदला पुरताच मर्यादित होता. मुलाखतीद्वारे मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण पुढे देण्यात आलेले आहे.

१.६ माहितीचे विश्लेषण :

मुलाखतीद्वारे गुणात्मक स्वरूपाची माहिती प्राप्त झाली. त्यावरून पुढे विश्लेषण देण्यात आले आहे.

१.६.१ छात्राध्यापकांना येणाऱ्या अडचणींचे विश्लेषण :

अ) शालेय शिक्षकांचा दृष्टीकोन :

- शाळांची तक्रार असते की अभ्यासक्रम मागे राहतो.
- शाळेत पाठ टाचण्याच्या पायऱ्याप्रमाणे अध्यापन होतेच असे नाही, कारण शाळेतील शिक्षकांचा अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची घाई असते.
- 'तुमचे काम तुम्ही करा' आमचा आम्ही पाहतो.
- शाळेतले शिक्षक सहकार्य करीत नाही.
- "कॉलेजने तुम्हाला आम्हाला दिले आहे, कचरा उचलायला सांगितला तरी उचलावा लागेल." असे शिक्षक सांगतात.
- सर्वच शिक्षक मदत करतात असे नाही.

ब) प्रशासकीय उणीवा :

- शाळा घरापासून लांब त्यामुळे जाण्यायेण्यात वेळ जाते.
- घरापासून शाळा लांब असल्याने वेळ खूप जातो.
- छात्राध्यापकांना अंतरवासितेसाठी मानधन दिले जात नाही, पण रोजचा खर्च खूप येतो.

क) शालेय व्यवस्थापन दृष्टीकोन

- दैनिक शालेय कामकाजात सहभागी केले जात नाही.
- शाळेमध्ये एकावेळी शिक्षक अनुपस्थित अभ्यास किंवा महत्वाच्या मिटिंग अभ्यास वर्गावर पाठ द्यायला जावे लागते. त्यावेळी सर्व उपस्थित नसल्याने पाठ घेतांना समस्या येतात.
- कधी कधी शैक्षणिक साधनाशिवाय शिकवावे लागते
- एकाच दिवशी अनेक पाठांमुळे थकायला होते.
- शाळेच्या विविध समित्यांमध्ये आमचा सहभाग घेत नाहीत
- शाळेत 'शिक्षक' म्हणून वागणूक मिळत नाही.
- परिपाठामध्य सहभाग घेतला जात नाही.
- शिक्षकांच्या खोली मध्ये बसायला जागा नसते.
- शाळा मोठी पण शिक्षक संख्या कमी असल्याने त्यामुळे दररोज तासिका घ्यावी लागतात. इतर कार्यक्रमात सहभाग घेतला जात नाही.
- प्रशाकीय बाबींचा विशेष प्रशिक्षण मिळाले नाही

ड) आंतरवासिता कालावधी :

- आंतरवासिता पहिल्या वर्षी १ महिना कालावधी खूप मोठ वाटतो.
- पहिल्या वर्षाच्या एक महिन्यात सर्व पाठांचे प्रात्यक्षिके पूर्ण होतात. परंतु दुसऱ्या वर्षाच्या महिन्यात खूप वेळ असतो.
- आंतरवासितेच्या कालावधी तुकड्यात असल्याने कंटाळवाणे होते.
- चार महिन्यात कालावधी दीर्घ वाटतो.
- शेवटच्या २ महिन्यात खूप वेळ वाया जातो.

इ) शाळेचे सहकार्य :

- काही शाळा (उदा. नगरपालिका मोठ्या) मध्ये शिक्षकांकडूनच सहकार्य मिळत नाही.
- नगरपालिकेच्या शाळेच्या कामकाजात सहभागी करून घेत नाही.

ई) विद्यार्थी समस्या :

- विद्यार्थ्यांना छात्राध्यापकांच्या अध्यापनात सुरवातीला गांभीर्य नसते. त्यामुळे वर्ग नियंत्रणात समस्या येतात.
- झोपडपट्टी तले विद्यार्थी असल्याने त्यांचा वर्ग नियंत्रित नसतो.
- शाळेतले विद्यार्थी सहकार्य करीत नाही. कारण त्यांना माहिती असते हे पाठाचे शिक्षक आहेत आपले शिक्षक नाहीत. प्राचार्य शाळेत भेटी देत नाहीत.

१.६.२. छात्राध्यापकातील झालेले बदल

१) अध्यापन :

- अध्यापनाच्या आत्मविश्वास वाढला. (१०० %)
- स्टेज डेअरिंग वाढेल(१०० %)

- विद्यार्थ्यांच्या वैशिष्ट्यानुसार अध्यापनातील बदल समजला. (१०० %)
- अध्यापनाची विविध कौशल्य वापरता यायला लागली. (१०० %)
- वर्ग नियंत्रणाची तंत्र शिकलो(१०० %)
- शिक्षक म्हणून ज्या क्षमता असतात त्या प्राप्त झाल्या. (१०० %)
- पाठ्याचन परिपूर्ण काढू शकतो(१०० %)
- भविष्यात शिक्षक म्हणून काम करताना अडचण येणार नाही. (१०० %)
- पाठाच्या पायऱ्याप्रमाणे शिकवणे आणि शाळेत प्रत्यक्षात शिकवणे ह्यात फरक पडतो (५०%)
- ' शाळेत' विषयी, वातावरण, संबंधित गोष्टी ह्याविषयी माहिती झाली (५०%)
- अध्यापन करण्याअगोदर पूर्वतयारी आवश्यक असण्याने पूर्वतयारी करावी लागते. (१०० %)

२) विद्यार्थी :

- शाळेमधील विद्यार्थ्यांच्या विविध समस्या सोडवितात येतात. विद्यार्थ्यांशी संवाद कसा साधावा ? ते शिकलो.

३) स्वयं शिस्त :

- स्वयं शिस्त लागली. उदा.शाळेत वेळेवर जाणे, तासिकेला वेळेवर जाणे व वेळेवर तासिका पूर्ण करणे.

४) उपक्रम आयोजन :

- उपक्रम कार्यक्रम आयोजित करण्याविषयीची प्रक्रिया समजली.

१.७ निष्कर्ष :

१) 'आंतरवासिता' ह्या प्रात्यक्षिकांतर्गत महाविद्यालये, शाळेतील मुख्याध्यापक, शाळेतील शिक्षक, छात्राध्यापक आणि महाविद्यालयातील पर्यवेक्षक ह्यांना विद्यापीठातर्फे कोणत्याही प्रकारचे प्रशिक्षणे दिले जात नाही.

२) आंतरवासिताच्या प्रात्यक्षिकांसंबंधित सर्वजण जबाबदारी टाळतात.

३) छात्राध्यापकांच्या प्रशिक्षणाबाबत शाळेतील व्यवस्थापनात उदासिनता दिसून येते.

४) आंतरवासितेच्या कालावधी व करावयाच्या कृतींचे पद्धतशीरपणे नियोजन केले जात नाही.

५) आंतरवासितेमुळे 'अध्यापना'शी संबंधित उद्दिष्टे समाधानकारकरित्या साध्य झालेली दिसतात.

१.८ शिफारसी

१) विद्यापीठीय स्तरावर एन.सी.इ.आर.टी. ने 'आंतरवासिता' ह्या घटकांवर मॉड्यूल दिलेले आहे. त्यावर आधारित पुढीलप्रमाणे मार्गदर्शक तत्वे तयार करावयास हवी.

- आंतरवासितेची विशिष्ट उद्दिष्टे
- महाविद्यालयाची, सराव शाळांमधील मुख्याध्यापकांची, सराव शाळांमधील शिक्षकांची, छात्राध्यापकांची, महाविद्यालयीन पर्यवेक्षकाची जबाबदारी.
- छात्राध्यापकांचा व्यावसायिक विकासाचे मूल्यमापन.

२) वरील सर्व घटकांच्या विविध उद्बोधन कार्यक्रम आयोजित करून व त्या सर्वांपर्यंत पोहचवल्या पाहिजेत.

३) प्रथम आणि द्वितीय वर्षांच्या छात्राध्यापकांच्या कामांची पद्धतशीर विभागणी करून दिली पाहिजे.

- ४) एका शाळेत किमान १० छात्राध्यापकांसमवेत १ पर्यवेक्षक असावा. व दैनंदिन प्रशिक्षणात येणाऱ्या समस्या सोडवाव्यात.
- ५) शाळांनी छात्राध्यापकांना प्रत्येक कृतीत समाविष्ट करून घ्यावे.
- ६) शाळेतील शिक्षकाची भूमिका Mentor सारखी असावी.
- ७) दोन वर्षासाठी एकच शाळा ठेवावी व पहिल्या वर्षात अध्यापन, स्वाध्याय, मूल्यमापन आणि दुसऱ्या वर्षात “संपूर्ण शिक्षक” (Complete Teacher) म्हणून कृती आराखडा द्यावा.

१.९ पुढील संशोधनासाठी विषय

- १) आंतरवासिता कार्यक्रमाची परिणामकारकता अभ्यासणे
- २) आंतरवासितेमुळे छात्राध्यापकांमधील बदलांचा अभ्यास करणे.
- ३) आंतरवासिता प्रात्यक्षिक मॉड्यूल विकसन व परिणामकारकतेचा अभ्यास.

१.१० संदर्भ

- 1) National Council Of Educational Research And Training (1964) Internship In Teaching. Instructional Materials Series -1. New Delhi .The Chief Publication Officer, Publication Unit.
- 2) National Council for Teacher Education Western Regional Committee (2014). NCTE, Regulations 2014 ,Norms & Standards. Published in Gazette of India.

FINANCIAL INCLUSION IN INDIA: PROBLEMS AND PROSPECTS

¹Dr. Inderjit Singh

Abstract

The Financial Inclusion is the process of providing various banking services to the weaker sections of the society in a fair, easy and transparent ways at affordable cost in remote and rural areas along with urban. Financial Inclusion in India has been recognized as one of the most important instruments of the economy as it is being realized as a major engine of growth in the future and one of the major tools for the elimination of the poverty. The present paper has attempted to describe the initiatives undertaken by the Government of India and Reserve Bank for its establishment. The present paper also traces out the difficulties of financial inclusion in India. The study is based on the analysis of primary as well as secondary data collected from the Banks of Shimla district. The major objectives of the study are to study the performance of financial inclusion under PMJDY in India and to examine the problem faced by bank officials during financial inclusion plans and also suggest measures to overcome these hurdles. Chi square test, standard deviation and means are applied to accomplish the study objectives. PMJDY is also considered as a national mission for financial inclusion with the objectives of covering all households across the country with banking facilities. It was launched on 28th August 2014 to provide the universal assistance to all residents of the country. It should be noted that the earlier schemes were planned for rural areas only, which was one of its major drawbacks but, at present, it also includes the urban population along with rural ones. In this way, now this scheme has an all-inclusive approach, thereby benefitting rural as well as the urban population of the country.

Keywords: Financial inclusion, banking services, PMJDY, poverty, population and growth.

INTRODUCTION

Financial inclusion is the delivery of financial/banking facilities to all the people in a fair and transparent and equitably at an affordable cost. A committee on financial inclusion was formed under the chairmanship of C. Rangarajan, which has defined the term as “The process of access to financial services, and timely, adequate credit needed by vulnerable groups such as weaker sections and low income groups at an affordable cost.” In brief, financial inclusion means taking banking services to the rank and file. It is a mantra that envisages bringing everyone irrespective of financial status into the banking fold (Roy, 2002, pp. 136-138).

According to Chakraborty (2011), financial inclusion is the process of ensuring access to appropriate financial products and services which are needed by all sections of society, including vulnerable groups such as weaker sections and low income groups at an affordable cost by mainstream institutional players. This issue has started gaining importance recently in the media. However, as is the case with several issues across the country, financial inclusion has remained a pipe dream with a majority of Indians continuing to lack access to banking services. In brief, financial inclusion means taking banking services to the rank and file. It is a mantra that envisages bringing everyone irrespective of financial status into the banking fold. Financial Inclusion, broadly defined, refers to universal access to a wide range of financial services at a

---

¹ Assistant Professor, Faculty of Commerce in Govt. College Indora (Kangra), Affiliated by H.P. University Shimla (India). E-mail: jeet505013@yahoo.com

reasonable cost. These include not only banking products, but also other financial services such as insurance and equity products (Planning Commission Government of India, 2009, pp. 1-192). **(2013 Hand Book on Direct Benefit Transfer, Government of India)** that India and Himachal Pradesh have vast potential for the development of financial inclusion in the country as well as the state. **Shaun French and Andrew Leyshon (May, 2004)** have found that the potential impact of the Internet and e-commerce upon retail financial services is non-trivial, and they are consistent with the individualization of risk and reward that have characterized wider processes of financial inclusion and exclusion over the past decade or so. **Hawkins, P. (2006)**, and **Bell and Hogarth (2009)** have found that Central Banks can enhance both financial stability and the financial inclusion through five approaches, i.e. Tiered banking, competition in the banking industry, national payment system and deposit insurance are the important factors in boosting the confidence and stability in the financial system. **Ghosh (2007)** has found that, since the opening up of the economy and reforms in the banking sector in India, rural finance is on the back foot. To keep the momentum of the growth at present level India needs to serve the financial need of the excluded masses to bring them into the mainstream of the developmental process. **Subbarao (2009)**, **Javaad and Syed Sohail (2012)** and **Richard Akreshet al. (2012)** have noticed that the financial inclusion is a necessary condition for a sustainable and equitable growth. Financial inclusion will make it possible for governments make payment such as social security transfers, credit guarantee funds, subsidies and wages directly to the bank accounts of beneficiaries through electronic transfer channels. The rank of Himachal Pradesh in respect of financial inclusion is found among the top ten states of India. They predict that India's enormous technological potential in the banking sector (Net Banking, Mobile Banking, and DBTs etc.) is desired to attract an increasing number of users from financially excluded communities every year including Himachal Pradesh. PMJDY is also considered as a national mission for financial inclusion with the objectives of covering all households across the country with banking facilities. It was launched on 28th August 2014 to provide the universal assistance to all residents of the country. It should be noted that the earlier schemes were planned for rural areas only, which was one of its major drawbacks but, at present, it also includes the urban population along with rural ones. In this way, now this scheme has an all-inclusive approach, thereby benefitting rural as well as the urban population of the country. Keeping in view from above considerations, there is a need to undertake a study to evaluate the performance of financial inclusion under PMJDY in India also to evaluate the existing problems faced by bankers during financial inclusion plans available to the financially excluded users in India as well as in Himachal Pradesh.

OBJECTIVES OF THE STUDY

The proposed study aims at realizing the following objectives:

1. To study the performance of financial inclusion under PMJDY at the national level.
2. To evaluate the perceptions of bankers of Himachal Pradesh about PMJDY through some selected variables under study.
3. To find out the problems related to the implementation of financial inclusion in Himachal Pradesh and suggest measures to overcome these problems.

RESEARCH METHODOLOGY

The present study is based on primary and secondary data. The primary data have been collected from 60 bank employees of Shimla city of Himachal Pradesh. The secondary data have been collected from various issues of the annual report of Reserve Bank of India, Security Exchange Board of India, the Insurance Regulatory Development Authority of India and National Bank for Agriculture and Rural Development as well as different published reports which are available in the public domain. In order to achieve the objectives, the procured data have been processed and presented through tabular methods. The process of selecting the sample was expert opinion method in nature. The data have been collected from the State Bank of India, Punjab National Bank, UCO Bank, H.P. State Cooperative Bank and Central Bank of India with the help of convenience sampling. To collect the data, a schedule has been prepared and administered to the respondents. The data have been portrayed through simple percentage, mean, standard deviation; and chi-square test.

RESULT AND DISCUSSION:

Progress of Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana: Table1 depicts the progress of Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana at the national level. About 12.54 crore bank accounts were opened up in till January 2015. Total accounts opened under this scheme are increased to 14.71crore till March 2015. The total RuPay debit card issued under the scheme is over 13.14 crore. Further, the total amount of deposits collected is 15670.29 crore. In this way, India is moving towards a cashless economy, thereby eliminating the corruption and strengthening the e-governance policy of the government.

Table1: Progress of PMJDY at the National Level

Progress of PMJDY at the National Level						
Pradhan Mantri Jan - Dhan Yojana (Accounts Opened up to 31.03.2015)						
Name of Bank	Rural	Urban	No Of Accounts	No Of RuPay Debit Card	Balance In Accounts (In Lacs)	No Of Accounts With Zero Balance
Public Sector Bank	62535017	52909928	115444945	108110088	1218505.25	66182945
Rural Regional Bank	21711030	3900824	25611854	17822870	257711.10	15616869
Private Banks	3598756	2507924	6106680	5549767	90813.06	3413520
Grand Total	87844803	59318676	147163479	131482725	1567029.41	85213334
Source: Adapted from Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana, Department of Financial Services, Ministry of Finance.						

The performance of the scheme so far has been remarkable. It is said, that more has been done in a year via the Prime Minister's Jan Dhan Yojana (PMJDY) than in several decades of traditional commercial banking. As of 20th Jan 2016, more than 20 crore accounts with deposits in excess of 30,000 crore have been opened under the PMJDY scheme.

Table 2: PMJDY Progress Report (Accounts Opened as on 20.1.2016) (INR Cr)

Name of Banks	Rural Area	Urban Area	Total	Numbers of RuPay Cards	Aadhaar Seeded	Balance in Account	Percentage of Zero Balance Accounts
Public Sector Banks	8.91	7.10	16.01	13.82	7.46	24180.79	31.78
Regional Rural Banks	3.12	0.51	3.63	2.62	1.04	5286.66	26.24
Private Banks	0.45	0.30	0.74	0.70	0.24	1170.83	39.80
Total	12.47	7.91	20.38	17.14	8.74	30638.29	31.09

Source: Adapted from official Website PMJDY

The share of non-operative or zero balance accounts has fallen to 31.8% from 76.8% earlier. The significant drop in zero balance accounts indicates both increased transfers of central and state government subventions (NREGA, LPG subsidies, etc.) via these accounts, as well a development of a savings habit.

Table 3: Report on OVERDRAFT (Sanctioned/ Disbursed) under PMJDY as on 15.01.2016

Total No. of Accounts Offered for OD	53,54,075
Total No. of Accounts OD Sanctioned	27,56,516
Total No. of Accounts OD Availed	12,32,997
Amount of Total OD Availed	166 crore

Source: Adapted from official Website PMJDY

Of the 20 crore accounts opened under the scheme, about 53 lakh have been offered the overdraft facility. But the overdraft was sanctioned for only around 27.5 lakh accounts, of which only around 12.3 lakh accounts availed this facility amounting to a disbursement of 166 crore.

Although PMJDY scheme has successfully opened the bank accounts of all beneficiaries across the country, yet the problem lies in operating all these accounts. About 31 per cent of the bank accounts remain in dormant condition that throws a challenge to the government of India to maintain all accounts of beneficiaries properly. For doing regular transaction in all those bank accounts of beneficiaries the government should take some important steps to regularize all accounts.

Bankers Opinion Regarding Convincing Customers for Opening Accounts under PMJDY: Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY) is a nationwide scheme launched by the Indian government in August 2014. In this scheme financial inclusion of every individual who does not have a bank account is to be achieved. The PMJDY scheme is planning on revolutionizing the traditional banking system in India by providing the banking opportunity and insurance coverage to all including the poor. It is an initiative taken by the Prime Minister Narendra Modi, who started this ambitious project to help the poor become more financially confident through this venture and allowing every citizen the right to have their own bank account and insurance coverage which was previously impossible for most of the population under poverty.

Table 4: Bankers Opinion about Bank Account opens under PMJDY

Bankers Response	No. of Respondents (Distribution in %)
Very Easy	45
Easy	15
Normal	40
Difficult	0
Total	100

Source: Field Survey

It is found from the study that nearly 45 percent of bankers considered it very easy to convince tentative customers for opening the bank account, Approximately 15 percent of the respondents are of the opinion that it is easy to convince tentative customers for opening a bank account and 40 per cent of the respondents are of the opinion that it is normal to convince tentative customers to open a bank account under PMJDY. It shows that bankers have not faced any difficulty in convincing the customers for opening the accounts.

Linking of DBT, MGNREGA, and Pension & Insurance with PMJDY has Made Scheme Complex: From the Table5, it can be inferred that 40 per cent of the respondents have agreed with the statement (Linking of DBT, MGNREGA, and Pension & Insurance with PMJDY has Made Scheme Complex) and nearly 45 per cent respondents are disagree with the statement (Linking of DBT, MGNREGA, and Pension & Insurance with PMJDY has Made Scheme Complex).

Table 5: Perceptions of the Bankers Linking of various government schemes with PMJDY

Variable	Response (%)
Strongly disagree	0
Disagree	45
Neutral	15
Agree	40
Strongly agree	0
Total	100

Note: The Value of Chi-square is 18.50 and degree of freedom is 4 and table value is 9.48 at 5 per Cent level of significance.

And 15 per cent respondents are neutral with the above statement, i.e. linking of DBT, MGNREGA, and Pension & Insurance with PMJDY has made scheme complex. Finally, it reveals that 45 per cent of the respondents are of the opinion that linking of DBT, MGNREGA, Pension & Insurance with PMJDY has made it an excessively complex further on the other side nearly 40 percent are agree with this scheme.

The computed value of Chi-square is 18.50 and table value is 9.48. The computed value is more than table value. Hence, the null hypothesis is rejected and it can be concluded that there is found significance relationship among variables. Further, it can be added that response of all the respondents was notable at 5% level of significance. It leads to the conclusion that there is a significant difference in the opinion of the respondents about perception of the bankers regarding

the linking of DBT, MGNREGA, and Pension & Insurance with PMJDY has made this scheme very complex.

Problems affecting Financial Inclusion: Table 6 clearly shows that large no. of the bank officials (i.e. 43.3 per cent out of the total banks officials) are satisfied up to great extent about the problem of poor technology or infrastructure at banks during the financial inclusion plans, nearly 30 per cent are satisfied up to less extent about the problem of poor technology or infrastructure at banks during the financial inclusion plans, About 16.7 percent are report not at all opinion about the problem of poor technology or infrastructure at banks during the financial inclusion plans, and only 10 per cent are satisfied up to a moderate extent about the problem of poor technology or infrastructure at banks during the financial inclusion plans. The computed chi-square value in case of problems of poor technology or infrastructure at banks during the financial inclusion plans came out to be 7.86 at d.f.3 having table value 7.81 (p-value is .049) is less than the calculated value, at 5 per cent level of significance, therefore null hypothesis is rejected and there is found significant relationship among the responses of the respondents about the problem of poor technology or infrastructure at banks during the financial inclusion plans.

Table 6: Problems Affecting Financial Inclusion

Variables	Extent of Satisfaction				Chi-square	p-value
	Great Extent	Moderate Extent	Less Extent	Not at all		
Poor technology or Infrastructure	13(43.3)	3(10)	9(30)	5(16.7)	7.86	0.049
Inadequate field staff	6(20)	16(53.3)	6(20)	2(6.7)	14.26	0.003
Ineffective management and supervision	1(3.3)	13(43.3)	8(26.7)	8(26.7)	9.73	0.021
Hilly, remote and rural area	7(23.3)	15(50)	6(20)	2(6.7)	11.86	0.008
Inefficient Business Correspondent	9(30)	7(23.3)	9(30)	5(16.7)	1.46	0.690
Inadequate recovery staff.	6(20)	9(30)	8(26.7)	7(23.3)	0.667	0.881
Inadequate returns	11(36.7)	6(20)	7(23.3)	6(20)	2.26	0.519
Excessive Rush in Bank	3(10)	5(16.7)	16(53.3)	6(20)	13.46	0.004

Source: Field Survey.

It is found that 53.3 per cent of the respondents are satisfied up to a moderate extent about the problem faced by banks due to Inadequate field staff during financial inclusion plans, followed by less extent and great extent with equal no. of the respondents (i.e.20 per cent). About 6.7 per cent of the respondents are not reported at all opinion about the inadequate field staff

problem during financial inclusion plans due. The computed value of chi-square in case of Inadequate field staff at banks during the financial inclusion plans came out to be 14.26 at d.f.3 having table value 7.81 (p-value .003) is less than the calculated value, at 5 per cent level of significance, therefore null hypothesis is rejected and there is found significant relationship among the responses of the respondents about the problem of inadequate field staff at banks during the financial inclusion plans.

It is found from the above table 4 that large chunk of the respondents i.e.43.3 per cent are facing problem of ineffective management and supervision up to a moderate extent at banks during the financial inclusion plans. And only 3.3 percent is facing problem of ineffective management and supervision up to a great extent at banks during the financial inclusion plans. In order to verify the statistical significance of the problem faced by the banks of inadequate field staff during the financial inclusion plans as well as respondents' opinion. The computed value of chi-square in case of ineffective management and supervision of banks during the financial inclusion plans came out to be 9.73 at d.f.3 having table value 7.81 (p-value .021) is less than the calculated value, at 5 per cent level of significance, therefore null hypothesis is rejected and there is found significant relationship among the responses of the respondents about the problem of ineffective management and supervision at banks during the financial inclusion plans.

It is revealed from the table 4 that about 50 per cent of the respondents are facing problem of hilly, remote rural area up to a moderate extent at banks during the financial inclusion, followed by great extent with 23.3 per cent, less extent with 20 per cent of the respondents, while nearly 6.7 per cent was reported 'not at all' about the problem of hilly and remote rural area at banks during the financial inclusion plans. In order to verify the statistical significance of the problem faced by the banks of hilly, remote and rural area during the financial inclusion plans as well as respondents' opinion. The computed value of chi-square came out to be 11.86 at d.f.3 having table value 7.81 (p-value .008) is less than the calculated value, at 5 per cent level of significance, therefore null hypothesis is rejected and there is found significant relationship among the responses of the respondents about the problem of hilly and remote rural area at banks during the financial inclusion plans.

The table 4 shows that 30 per cent of the respondent are facing problems of inefficient business correspondents up to great extent at site and equal no. of the respondents are facing problems of inefficient business correspondents up to less extent during the financial inclusion plans., followed by moderate extent with 23.3 per cent of the respondents and only 16.7 per cent of the respondents report not at all about the problem of inefficient business correspondents the site during the financial inclusion plans. The computed value of chi-square came out to be 1.46 at d.f.3 having table value 7.81 (p-value .690) is more than the calculated value, at 5 per cent level of significance, therefore null hypothesis is accepted and there is found insignificant relationship among the responses of the respondents about the problem of inefficient business correspondents the site during the financial inclusion plans.

It can be observed from the table 4 that 30 per cent of the respondents are facing problem of inadequate recovery staff at banks up to a great extent, followed by less extent with 26.7 per cent, Not at all with 23.3 per cent and only 20 per cent of the respondents report great extent

opinion about the problem of inadequate recovery staff during the financial inclusion plans at banks. The computed value of chi-square came out to be 0.67 at d.f.3 having table value 7.81 (p-value .881) is more than the calculated value, at 5 per cent level of significance, therefore null hypothesis is accepted and there is found insignificant relationship among the responses of the respondents about the problem of inadequate recovery staff at banks during the financial inclusion plans.

Further table 4 shows that large numbers that large chunk of the respondents (i.e.53.3 per cent) are facing the problem of excessive rush in banks up to a less extent during the financial inclusion plans. Almost 20 per cent of the respondents report not at all opinion about the problems of excessive rush in banks during financial inclusion plans, followed by moderate extent with 16.7 per cent of the respondents and only 10 per cent of the respondents are reporting great extent about the problem of excessive rush in banks during the financial inclusion plans. The computed value of chi-square came out to be 13.46 at d.f.3 having table value 7.81 (p-value is 0.004) is less than the calculated value, at 5 per cent level of significance, therefore null hypothesis is rejected and there is found significant relationship among the responses of the respondents about the problem of excessive rush in banks at banks during the financial inclusion plans.

MAJOR FINDINGS

- Total bank accounts opened under this scheme are increased to 14.71crore till March 2015.
- The total RuPay debit card issued under the scheme is over 13.14 crore. Further, the total amount of deposits collected is `15670.29 crore. In this way, India is moving towards a cashless economy, thereby eliminating the corruption and strengthening the e-governance policy of the government.
- The performance of the scheme so far has been remarkable. It is said, that more has been done in a year via the Prime Minister's Jan Dhan Yojana (PMJDY) than in several decades of traditional commercial banking. As of 20th Jan 2016, more than 20 crore accounts with deposits in excess of 30,000 crore have been opened under the PMJDY scheme.
- The share of non-operative or zero balance accounts has fallen to 31.8% from 76.8% earlier. The significant drop in zero balance accounts indicates both increased transfers of central and state government subventions (NREGA, LPG subsidies, etc.) via these accounts, as well a development of a savings habit.
- It is found from the nature, scope and investigation that bank officials have been facing many problems such as poor technology, inadequate field staffs, ineffective management and supervision, inefficient business correspondents, and inadequate recovery staffs ever since the inception the scheme.
- The current banking network has adequate penetration into handling the expected number of accounts, elimination, falsification and duplication concerning. The payment of subsidies the policy-makers show their interest in the promotion of the scheme through financial literacy observed as the benefits of financial inclusion.
- The Reserve Bank of India set up a Khan commission in 2004 to look into the Financial Inclusion and the recommendations of the commission were incorporated into the mid-term

review of the policy (2005-06). In the report, RBI exhorted the banks with a view of achieving greater Financial Inclusion to make available a basic "no-frills" banking account.

- As banking services are in the nature of the public good, it is essential that availability of banking and payment services to the entire population without discrimination is the prime objective of the public policy.
- It is found from the study that nearly 45 percent of bankers considered very easy to convince tentative customers for opening the bank account and 40 per cent of the respondents are of the opinion that it is normal to convince tentative customers to open bank account under PMJDY. It shows that bankers have not faced any difficulty for convincing the customers for opening the accounts.
- Nearly 40 per cent of the respondents are agreed about the linking of DBT, MGNREGA, and Pension & Insurance with PMJDY has made this scheme very complex, and nearly 45 per cent respondents are disagreed about it. Chi-square test is also found significant about the perception of the respondents and it leads to the conclusion that there is a significant difference in the opinion of the respondents about perception of the bankers regarding the linking of DBT, MGNREGA, and Pension & Insurance with PMJDY has made this scheme very complex.
- About 53.3 per cent of the respondents are satisfied up to a moderate extent about the problem faced by banks due to inadequate field staff during financial inclusion plans. Chi-square test shows significant relationship among the responses of bankers.
- A large chunk of the respondents is facing problem of ineffective management and supervision up to a moderate extent at banks during the financial inclusion plans. And only 3.3 percent is facing problem of ineffective management and supervision up to a great extent at banks during the financial inclusion plans.
- About 50 per cent of the respondents are facing problem of hilly, remote and rural area up to a moderate extent at banks during the financial inclusion, while nearly 6.7 percent report ‘ not at all’ about the problem of hilly, and remote rural area at banks during the financial inclusion plans.
- Study shows that 30 per cent of the respondents are facing problems of inefficient business correspondents up to a great extent at the site, and only 16.7 per cent of the respondents report not at all about the problem of inefficient business correspondents on the site during the financial inclusion plans.
- PMJDY is also considered as a national mission for financial inclusion with the objectives of covering all households across the country with banking facilities. It was launched on 28th August 2014 to provide the universal assistance to all residents of the country.
- Although PMJDY scheme has successfully opened the bank accounts of all beneficiaries across the country, yet the problem lies in operating all these accounts. About 31 per cent of the bank accounts remain in dormant condition that throws a challenge to the government of India to maintain all accounts of beneficiaries properly. For doing regular transaction in all those bank accounts of beneficiaries the government should take some important steps to regularize all accounts.

SUGGESTIONS

- It should be noted that the earlier schemes were planned for rural areas only, which was one of its major drawbacks but, at present, PMJDY also includes the urban population along with rural ones. In this way, now this scheme has an all-inclusive approach, thereby benefitting rural as well as the urban population of the country.
- Effective Business Correspondents may be appointed for improving the performance of the financial inclusion.
- It is suggested that the financial services should not be politicized in order to maintain the viability of the formal financial institutions and marginal farmers and other vulnerable groups should be considered while framing the policies in this regard.
- The role of government is vital for implementation/maintenance of financial inclusion in rural areas. A nodal officer should be nominated by each state government for better coordination between financial inclusion and other related matters.
- To be an effective financial inclusion at any level, rural coverage should be considered on priority basis as 70 percent India is rural.
- New technologies or infrastructural development should be adopted in rural areas.

REFERENCES

1. Bell, Catherine J. and Jeanne M. Hogarth (2009). U.S. Households' Access to and Use of Electronic Banking, 1989-2007. Federal Reserve Bulletin, July, A99-A121.
2. Chibba, Michael. 2009. Financial Inclusion, Poverty Reduction and the Millennium Development Goals. European Journal of Development Research, Vol., 21, pp. 213–230.
3. Dasgupta, Rajaram. (June, 2009). Two Approaches to Financial Inclusion. Economic and Political Weekly, Vol. 44, No. 26/27, pp. 41-44.
4. Gardeva, Anita and Elisabeth, Rhyne. 2011. Opportunities and Obstacles to Financial Inclusion, Published by Centre for Financial Inclusion, New York. Available at <http://centerforfinancialinclusionblog.files.wordpress.com>.
5. Ghosh, Amlan (2007). Financial Inclusion through Micro Finance in India and Emerging Role of POSB: An Analysis. This paper was presented at the 60th All India Commerce Conference, Osmania University, Hyderabad, India, 2007, pp. 1-19. Available online at: <http://ssrn.com/abstract=1655737>.
6. Gupta, Kamini and Singh, Gurcharan. 2014. Financial Inclusion in India: An Overview. Commerce and Management Explorer a Quarterly International Journal of Social Science Research, Vol.4, No.2, pp. 154-162.
7. Hawkins, P. (2006). Financial Access and Financial Stability. Paper Prepared for Conferences on Central Banks and The Challenge of Development, Bank for International settlement, Basel, pp.14-15.
8. Javaad, Syed Sohail (2012). Bankers' Perceptions of the Role of Technology in Addressing Financial Exclusion. A thesis presented to the University of Waterloo in fulfillment of the thesis requirement for the degree of Master in Applied Science and Management Sciences Waterloo, Ontario, Canada, 2012.

9. Khan, H.R. 2011. Financial inclusion and financial stability: are they two sides of the same coin? Address by Shri H R Khan, Deputy Governor of the Reserve Bank of India, at BANCON 2011, organized by the Indian Bankers Association and Indian Overseas Bank, Chennai, 4 November 2011. Retrieved from <http://www.bis.org/review/r111229f.pdf>.
10. Kumar, R. Magesh and Joseph, C. Samuel. (August, 2014). Comprehensive Literature Survey on Financial Inclusion” Indian Journal of Applied Research, Volume: 4, Issue: 8, pp. 366-368.
11. Mukherjee, Sankar and Prasad, M.V. 2014. Financial Inclusion and the Role of Micro Finance and Kisan Credit Scheme in the Development of Rural India: A Descriptive Study. Business and Economics In Search of Excellence, Published by Dr. Monica Bansal. RIP Research India Publications, Delhi, India, pp. 267-278.
12. National Family Health Survey 1998-99 Second Round. (Sept. 20, 2012). Save the Children’s Subsequent Announcement on 20th Sept. 2012. The Times of India.
13. Richard Akresh, Damien De Walque and HarounanKazianga (2012).Alternative Cash Transfer Delivery Mechanisms: Impacts on Routine Preventative Health Clinic Visits in Burkina Faso. Policy Research Working Paper, Published: January 2012.
14. Roy, S. K. 2012. Financial inclusion in India: An overview. Asian Journal of Multidimensional Research, Vol. 1, No. 5.
15. Shaun French and Andrew Leyshon (May, 2004). Impact of the Internet and E-Commerce upon Industrial Sector. Review of International Political Economy, 11(2), 263-288.
16. Subbarao, D (December 9, 2009). Financial inclusion: challenges and opportunities. Being a Presentation by Governor, Reserve Bank of India, at the Bankers’ Club, Kolkata on, 2009. Retrieved from <http://www.rbi.org.in>.

अंबाजोगाई तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखाली येणाऱ्या कुटूंबातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणात
येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास

संशोधक
गित्ते त्रिंबक गोविंद

मार्गदर्शक
डॉ.अंधारे एस.जी

प्रस्तावना :

आपल्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी उपलब्ध होणारी साधने ज्यांना अपुरी पडतात अशामाणसांची स्थिती म्हणजे दारिद्र्य होय. आपल्या देशात अनेक कुटूंबे दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहेत. आज शिक्षणाला खूप महत्त्व प्राप्त होत आहे. या कुटूंबातील मुलांना शिक्षणासाठी सोई उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणावर अनिष्ट परिणाम झालेला दिसतो. या मुलांना शिक्षणात अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. शिक्षण प्रक्रियेमध्ये या मुलांना समावेशित करण्यासाठी त्यांच्या समस्यांचा शोध घ्यावा लागतो. त्यावर उपाय योजना राबवून या मुलांना पर्याप्त सोई दिल्या गेल्या पाहिजेत.

संशोधन शीर्षक :

“अंबाजोगाई तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखालील येणाऱ्या कुटूंबातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणात येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास”

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. अंबाजोगाई तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबाचा आढावा घेणे.
2. दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबातील विद्यार्थ्यांविषयी माहिती घेणे
3. दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबातील विद्यार्थ्यांच्या समस्यांचा शोध घेणे.
4. दारिद्र्यरेषेखाली येणाऱ्या कुटूंबातील पाल्यांच्या शिक्षणाचा सदयः स्थितीचा शोध घेणे.

शोधनाची गरज :

अंबाजोगाई तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबाची आर्थिक स्थिती खालावल्याली असल्याने ते शैक्षणिक बाबतीतही माघे आहेत. या कुटूंबातील मुलांना शैक्षणिक दृष्ट्या खूप समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे ते शिक्षण प्रवाहात सामील होऊ शकत नाहीत अशा कुटूंबाची शैक्षणिक स्थितीवर संशोधन करून त्यावर उपाय योजण्याची गरज आहे.

संशोधनाचे महत्व :

1. दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबातील विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक सदय स्थितीची माहिती मिळेल.
2. विद्यार्थ्यांना शिक्षणात येणाऱ्या समस्यांविषयी माहिती मिळेल.
3. पालकांच्या शिक्षणा विषयी अडचणी समजतील.
4. विद्यार्थ्यांच्या अडचणीवर उपाय योजना शोधता येतील.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन सर्वेक्षण संशोधन पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

संशोधन न्यादर्श :

अंबाजोगाई तालुक्यातील 20 शाळा व त्यांतील दारिद्र्य रेषेखालील विद्यार्थी, त्यांचे पालक, त्या शाळेतील शिक्षक न्यादर्श म्हणून निवडले आहेत.

संशोधन साधने :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रश्नावली व मुलाखत या साधनांचा वापर केलेला आहे.

संशोधन निष्कर्ष :

1. कुटूंबातील पालक सुशिक्षित नाहीत.
2. दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबातील विद्यार्थ्यांना कुटूंबाकडून शैक्षणिक वातावरण मिळत नाही.
3. विद्यार्थ्यांना पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधांची कमतरता आहे.
4. शाळेत या विद्यार्थ्यांना विशेष मार्गदर्शन मिळत नाही.
5. विद्यार्थ्यांना सुट्टीच्या दिवशी घरकाम, शेती, मजूरी करावी लागल्यामुळे अभ्यासाला वेळ मिळत नाही.
6. कुटूंबातील शिक्षणा विषयी निरुत्साह दिसून येतो.
7. शासना कडून मिळणाऱ्या सोईसवलती वेळेवर मिळत नाहीत.

शिफारशी :

1. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाबाबतीत शिक्षकांनी व शाळेने विशेष लक्ष द्यावे.
2. शिक्षकांनी पालकांचे पाल्यांच्या शिक्षणाबाबत प्रोत्साहित करावे.
3. शाळेने दारिद्र्य रेषेखालील विद्यार्थ्यांना शिक्षणप्रवाहात आणण्यासाठी विशेषमार्ग दर्शन करावे.

4. विद्यार्थ्यांना शासनाने पुरवीत असलेल्या सोईसवलती वेळेत मिळतील या कडे लक्ष दयावे.
5. लोकवर्गणीतून दारिद्र्य रेषेखालील विद्यार्थ्यांना व्हया, पेन, पुस्तके पुरवावीत.

संदर्भग्रंथसुची :

1. भिंताडे व्हि.आर (2006) शैक्षणिक संशोधन पध्दती पुणे. नुतन प्रकाशन
- 2- गाजरे आर. व्हि चिटणीस एस.पाटील एन (2006) शिक्षकांचे अधिष्ठान पुणे. : नित्य नुतन प्रकाशन
3. जोशी बी.आर (2007) शिक्षणशास्त्र शिवणेकर एल.एम (1992) अध्यापक भूमिका व कार्य

एल. आय. सी. काळाची गरज

LIFE INSURANCE CORPORATION OF INDIA

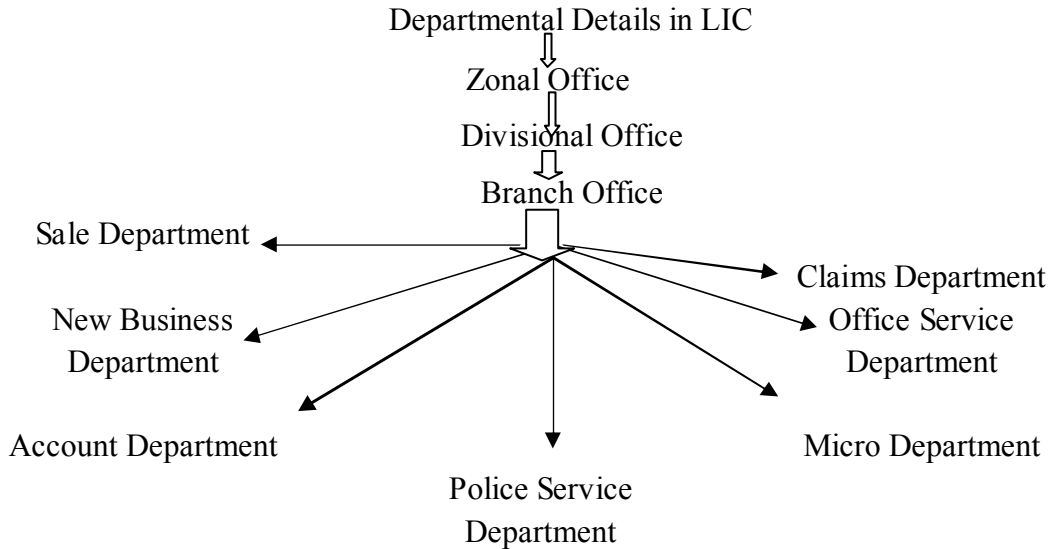
मार्गदर्शक : डॉ. के. बी. मोहरीर

संशोधक :- सुमिता एस. चिटमलवार

एल.आय.सी. ची स्थापना १ सप्टेंबर १९५६ मध्ये झाली. जीवनाला सुरक्षित करण्याच्या दृष्टीने एल. आय.सी. ची स्थापना करण्यात आली. एल.आय.सी. च्या स्थापने मागे आणखीन एक उद्देश होता तो म्हणजे ग्रामीण भागातील जनतेच्या जीवनाच्या सुरक्षितते बरोबरच त्यांच्या जीवनाचा उध्दार करणे हा होय.

जीवन हे अनिश्चित स्वरूपाचे आहे व्यक्तीच्या जीवनात कोणते अपघात घडेल किंवा जीवन चक्र कुठे स्थिर होईल हे कुणीच सांगू शकत नाही. जीवन असेपर्यंत आणि जीवन संपल्यानंतर आपल्या कुटूंबियांना संरक्षण देण्याच्या दृष्टीने एल.आय.सी. काढने ही काळाची गरज झालेली आहे. म्हणूनच तर एल.आय.सी. जीवनाच्या सोबत ही आणि जीवनाच्या नंतरही असं घोष वाक्य आहे.

सरकार तर्फे एल.आय.सी. चे सूत्र संचालन करण्यात येते एल.आय.सी. बॅकेशी संलग्नित आहे. एल. आय.सी. चे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे आहे. २०४८ शाखा कार्यालय आहे १०० विभागीय कार्यालय आहे. आणि ७ झोनल कार्यालय आहेत. या विभागांच्या अंतर्गत पुढील विभाग कार्यकरित असतात ते पुढील आकृतीत दर्शविले आहे.

या विभागाच्या मदतीने एल.आय.सी. चा संपूर्ण कार्यभार सांभाळला जातो. एल.आय.सी. चे माहिती केंद्र मुंबई, अहमदाबाद, बंगलोर, चेन्नई, हैद्राबाद, कोलकत्ता, दिल्ली, पुणे इ. ठिकाणी आहे. एल.आय.सी. चे मुख्य ५ प्रकार आहेत.

1. Term Insurance Policy
2. Whole Life Police
3. Endowment Policy
4. Money Back Policy
5. Annuities And Pension

एल.आय.सी. चे उत्पादन :-

एल.आय.सी. चे पुढील अनेक उत्पादने आहेत व्यक्ती वयानुसार, आर्थिक परिस्थिती नुसार योग्य उत्पादनाची निवड करू शकतो.

✓ Children Plans :-

- ✓ Jeevan Anurag
- ✓ CDA Endowment Vesting at 21
- ✓ CDA Endowment Vesting at 18
- ✓ Jeevan kishore
- ✓ Child Career Plan
- ✓ Child Fortune Plan
- ✓ Marriage Endowment of Educational
- ✓ Annuity Plan
- ✓ Jeevan Chhaya
- ✓ Child Future Plan

✓ Plans for Handicapped Dependents :-

- ✓ Jeevan Aadhar
- ✓ Jeevan Vishwas

✓ Endowment Assurance Plans :-

- ✓ The Endowment Assurance Policy
- ✓ The Endowment Assurance Policy Limited

✓ Payment :-

- ✓ Jeevan mitra (Double Cover Endowment Plan)
- ✓ Jeevan mitra (Triple Cover Endowment Plan)
- ✓ Jeevan Anand
- ✓ New Janraksha Plan
- ✓ Jeevan Amrit

✓ Joint Life Plan :-

- ✓ Jeevan Sathi
- ✓ Decreasing Tern Assurance to Covers (Home Loan Payment)
- ✓ Mortgage Redemption

✓ Money Back Plans :-

- ✓ Jeevan Varsha
- ✓ The Money Back Policy – 20 Years
- ✓ The Money Back Policy – 25 Years
- ✓ Jeevan Surbhi – 15 Years
- ✓ Jeevan Surbhi – 20 Years
- ✓ Jeevan Surbhi – 25 Years
- ✓ Bima Bachat

- ✓ Special Money Back Plan For Women :-
  - ✓ Jeevan Bharti- 1
- ✓ The Whole Life Plan :-
  - ✓ The Whole life Policy
  - ✓ The Whole Life Policy- Limited Payment
  - ✓ The Whole Life Policy- Single Payment
  - ✓ Jeevan Anand
  - ✓ Jeevan Tarang
- ✓ Term Insurance Plans :-
  - ✓ Two Years Temporary Assurance Plan
  - ✓ The Convertible Term Assurance Policy
  - ✓ Anmol Jeevan -1
  - ✓ Amulya Jeevan -1
- ✓ Plans For High Worth Individuals :-
  - ✓ Jeevan Shree -1
  - ✓ Jeevan Pramukh
- ✓ Unit Linked Plans :-
  - ✓ Market Plus -I
  - ✓ Profit Plus
  - ✓ Fortune Plus
  - ✓ Money Plus –I
  - ✓ Child Fortune Plus
- ✓ Pension Plans :-
  - ✓ Jeevan Nidhi
  - ✓ Jeevan Akshay –VI
  - ✓ New Jeevan Dhara – I
  - ✓ New Jeevan Suraksha – I
- ✓ Group Scheme :-
  - ✓ Group Term Insurance Schemes
  - ✓ Group Term Insurance Schemes in Lieu of EDLI
  - ✓ Group Leave Encashment Scheme
  - ✓ Group Mortgage Redemption Assurance Scheme
  - ✓ Gratuity Plus
  - ✓ Group Critical Illness Rides
- ✓ Special Plans Golden Jubilee Plan :-
  - ✓ New Bima Gold Special Plan
  - ✓ Jeevan Saral

- ✓ Jeevan Madhur
- ✓ Health Plus
- ✓ Special Security Scheme :-
  - ✓ Janahree Bima Yojna (JBY)
  - ✓ Shiksha Sahayog Yojna
  - ✓ Aam Admi Bima Yojana

विकास :-

१९५७ मध्ये ३३६.३७ करोड आणि १९६१ मध्ये म्हणजे एल.आय. सी. च्या सुरुवातीच्या काळात १४.६९ लाख पॉलिसी काढण्यात आल्या २००५ मध्ये २.१८ करोड पॉलिसी काढण्यात आल्या आणि दिवसेंदिवस यात उत्तरोक्त वाढ होत गेली. प्रत्येक वर्षी यात २०% ने वाढ होत गेली. २०११-१२ मध्ये ३ लाख करोड रू पर्यंत पॉलिसी काढण्यात आल्या त्यानंतर २०१५-१६ मध्ये ६ लाख करोड रू पर्यंत पॉलिसी मध्ये गुंतवणुक करण्यात आली यावरून असे दिसून येते की एल.आय. सी. च्या उत्पादनात वाढ होत असून तिचा विकास होत गेला आणि हे चक्र काळाबरोबर वाढतच गेले अशाप्रकारे एल.आय.सी. चे महत्व सर्वसामान्य लोकांना कळत गेले आणि एल.आय.सी. काळाची गरजच बनली.

एल.आय.सी. मध्ये २०१६-१७ या कालावधीत २ लाख पेशा जास्त एजेंटची निवड करण्यात आली सध्या ४५०० डेव्हलपमेंट ऑफिसरची निवड करण्यात आली आहे. आणि येणाऱ्या वर्षात यापेक्षा जास्त ऑफिसरची निवड करू शकते संपूर्ण भारतात एल.आय.सी. चे १००२१४९ एजेंट कार्य करित आहे.

अशाप्रकारे एल.आय.सी. तर्फे रोजगाराच्या संधीत ही वाढ होत आहे. एल.आय.सी. च्या विकासाची गती पाहून एल.आय.सी. ला अनेक अॅवार्ड मिळालेले आहे.

उद्देश :-

१. मनुष्य जीवन सुरक्षित करणे तसेच व्यक्तीच्या मृत्युनंतर त्यांच्या वारसदाराला मदत करणे.
२. आयुष्यात आकस्मिक येणा-या मृत्यु, अपंगत्व, अपघात, निवृत्ती इ सारख्या घटनांसंबंधीत आर्थिक संरक्षण देणे.
३. गंभीर आजार किंवा अपघातामुळे उत्पन्नात घट झाल्यास अतिरिक्त उत्पन्न मिळेल याची काळजी घेणे.
४. लोकांना रोजगार मिळवून देणे.

गृहित कृत्य :-

१. सरकारची कंपनी असल्याने लोकांचा विश्वास बसतो.
२. बँकेशी संलग्नीत असल्याने बँके मार्फत प्रिमियम भरणे सोपे जाते.
३. मजबुन नेटवर्क आहे.
४. दावा करणे सोपे आहे.
५. बचतीला प्रोत्साहन मिळते.
६. एजेंट मार्फत एल.आय.सी. काढणे सोपे जाते.

निष्कर्ष :-

१. एल.आय.सी. काढल्याने व्यक्तीला जीवनाच्या सुरक्षितते बरोबरच कर नियमाप्रमाणे काही टक्के रक्कम कर मुक्त होते त्यामुळे लोकांच्या बचतीला प्रात्साहन मिळते.
२. एल.आय.सी. चे प्रिमियम ३ महिने, ६ महिने १ वर्षे या पध्दतीने भरता येत असल्याने लोकांना हप्ते भरणे सायीस्कर जाते.
३. रोजगाराची संधी एल.आय.सी. च्या विकासाबरोबर वाढत असल्याने बेरोजगारीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत मिळते.
४. एजेंट/दलाल/अभिकर्ताद्वारे एल.आय.सी. काढतांना लोकांची गरज लक्षात न घेता कमीशनच्या लोभाने त्यांची फसवणुक करतात.
५. ग्राहकांच्या समस्यांचे त्वरीत निराकरण करण्यात येत नाही. वरिष्ठ आणि कनिष्ठ अधिकारी निर्णय घेण्यात विलंब करतात.

शिफारशी :-

१. एल. आय. सी. ला योग्य कमिशन मिळाले पाहिजे त्यामुळे ते संतुष्ट राहून योग्य कामकाज करतील तसेच वेळोवेळी त्यांना प्रशिक्षण दिल्यास अद्यावत ज्ञान मिळेल व स्पर्धेच्या युगात त्यांना काम करणे सोपे जाईल.
२. एल. आय. सी. च्या मुख्य कार्यालयात भ्रष्टाचार हा मोठ्या प्रमाणात आढळून योग्य पाऊल उचलेले पाहिजे.
३. डेव्हलपमेंट ऑफिस आणि एजेंट ला पाहिजे तितके अधिकार दिले पाहिजे त्यामुळे अचूक निर्णय घेण्यात विलंब होणार नाही तसेच ग्राहकांच्या तक्रारीचे निवारण त्वरीत करण्यात येईल.
४. एल. आय. सी. काढण्याची प्रक्रीया ही क्लिष्ट आहे. त्यात योग्य तो बदल करून ही प्रक्रीया सर्वसामान्य जनतेला सोयीस्कर वाटेल अशी करावी.

सार्वजनिक आरोग्य : एक अभ्यास

सोनल फुलसिंग जाधव

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद.

मधुकर पिराजी शेळके

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

देशाला वेगाने पुढे न्यायचे असल्यास देशातील स्त्री-पुरुषांचे आरोग्य उत्तम असणे गरजेचे आहे. कारण उत्तम आरोग्य हीच खरी संपत्ती आहे. कोणत्याही स्त्री-पुरुषाचे आरोग्य सदृढ नसेल तर त्यांचा बौद्धिक, शारिरीक व मानसिक विकास होणे शक्य नाही. कारण या सर्व बाबी आरोग्यावर निर्भर असतात. वैयक्तिक सुख आणि विकास या गोष्टी निश्चितपणे चांगल्या आरोग्याशी निगडित आहेत. डॉ. अमर्त्य सेन यांनी असे म्हटले आहे की, "निरक्षरता, कुपोषण आणि योग्य निगेचा अभाव हे आदर्शमार्गी समाजाचे सर्वाधिक घातक शत्रू आहेत. ही जाणीव असल्यामुळे भारतीय संविधानात आरोग्य सेवांना व निगेला अतिशय महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे."

भारतातील ग्रामीण भागातील नागरिकांपेक्षा शहरी भागातील नागरिक मोठ्या प्रमाणात आजारी असल्याचे एका शासकीय सर्वेक्षणातून दिसून आले असून शहरी भागातील पुरुषांपेक्षा महिलांमध्ये आजारपणाचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून आले. तर ग्रामीण व शहरी भागातील नागरिक आजारी पडल्यास सरकारी दवाखान्यापेक्षा खाजगी दवाखान्यावर जास्त विश्वास ठेवतात त्यामुळे सरकारी दवाखान्यापेक्षा खाजगी दवाखान्यात जाणाऱ्यांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे.

सार्वजनिक आरोग्याच्या व्याख्या :

'सार्वजनिक आरोग्य' या शब्दाची निर्मिती इ.स.१९११ मध्ये 'हर्गन गिब्ज' यांनी केली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर सर्वत्र आरोग्याची समस्या मोठ्या प्रमाणात जाणवू लागली त्यामुळे सर्व राष्ट्रांनी एकत्र येऊन आरोग्याचा प्रश्न कशा प्रकारे सोडवल्या जावा यासाठी जे विचार मंथन करण्यात आले त्या विचार मंथनाचे फलित म्हणून ७ एप्रिल १९४८ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेची स्थापना करण्यात आली. जागतिक आरोग्य संघटनेने (World health organization) आरोग्याची केलेली व्याख्या अतिशय व्यापक व सर्वसमावेशक अशा प्रकारची आहे. १९४४ मध्ये या व्याख्येस ४४ राष्ट्रांनी संमती दिलेली आहे. सध्या मोठ्या प्रमाणात मान्यता प्राप्त अशी ही व्याख्या आहे.

"आरोग्य म्हणजे, शारिरीक, मानसिक, सामाजिक दृष्टीकोनातून सुस्थिति अशी अवस्था होय न की रोग व दुबळेपणा नसणे."

WHO मधील तज्ञांच्या समितीने केलेली व्याख्या, "समाजातील सदस्यांच्या आरोग्याचा दर्जा म्हणजे त्या समाजाचे सामाजिक आरोग्य होय."

आरोग्याची घटनात्मक तरतुद :

जागतिक आरोग्य संघटनेने सन-२००० पर्यंत 'सर्वासाठी आरोग्य' हे उद्दिष्ट साध्य करण्याचे आव्हान सदस्य राष्ट्रांना केले होते. जास्तीत जास्त चांगले आरोग्य मिळणे हा प्रत्येक मानवाचा मूलभूत अधिकार असल्याचा उल्लेख या जागतिक आरोग्य संघटनेच्या घटनेमध्ये असल्याचे दिसून येते. तसेच भारत सुद्धा जागतिक आरोग्य संघटनेचा सदस्य असून देशातील नागरिकांना प्राथमिक आरोग्य सेवांच्या माध्यमातून हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. भारतीय राज्य घटनेत कलम २१ मध्ये आरोग्य या घटकाची योग्य नोंद घेण्यात आली असून

सर्वोच्च न्यायालयाने असे मान्य केले आहे की, भारतीय नागरिक अन्न आणि आरोग्य या दोन अधिकारांबद्दल न्यायालयात दाद मागू शकतो. घटनेतील तरतुदीनुसार सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता हे विषय राज्याच्या अंतर्गत येणारे असून लोकसंख्यानियंत्रण व कुटुंब कल्याण हे विषय समवर्ती सूचीमध्ये होतो.

सार्वजनिक आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक :

१) हवामान :

वाढते तापमान :

वाहनांचा मोठ्या प्रमाणात वाढता वापर, उद्योग क्षेत्राचे वाढते प्रमाण, विद्युत प्रकल्प आणि स्वयंपाकाच्या शोषाच्या यामुळे अनेक प्रकारचे विषारी वायू (सूक्ष्म कण, सल्फर डायऑक्साईड, कार्बन मोनोक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साईड ओझोन, कार्बन डाय ऑक्साईड मिथेन, काजळी) ज्यापासून प्रदूषण निर्माण होऊन सदर वायू हवेत सोडल्या गेल्यामुळे तापमानात वाढ होते. यामुळे मानवी आरोग्य धोक्यात येत आहे.

ध्वनी प्रदूषण :

मोठ्या प्रमाणात वाढत चाललेला वाहनांचा वापर व त्यापासून निर्माण होणारा ध्वनी, मोठ-मोठ्या उद्योगातून निर्माण होणारा ध्वनी, विविध समारंभामध्ये मोठ्या आवाजात वाजणारे डि.जे, ढोल तासे. या सर्व बाबीमुळे कर्णबधीरपणा येण्याची दाट शक्यता असते.

जल प्रदूषण.

वाढत्या शहरीकरणामुळे सांडपाण्याचा मोठ्या प्रमाणात प्रश्न निर्माण होत आहेत. शहरातील नाले, गटार, फाटलेल्या ड्रेनेज लाईन यामुळे डासांच्या प्रमाणात वाढ होऊन त्यापासून जीवघेणे आजार निर्माण होतात. तसेच यामधील पाणी शहरामधील बोर, विविध ठिकाणाच्या विहिरी, तलाव यामध्ये जाऊन त्या स्वच्छपाण्याला अस्वच्छ बनवते व ते पाणी पिण्यासाठी वापरात आल्यामुळे सुद्धा आजारामध्ये वाढ होते. म्हणून शहरी व ग्रामीण सार्वजनिक आरोग्य धोक्यात येत चालले आहे.

वायु प्रदूषण.

दिवसंदिवस उद्योगांचे प्रमाण वाढत चालले असून कारखान्यां मधून मोठ्या प्रमाणात बाहेर फेकल्या जाणाऱ्या धुरातून विविध विषारी घटक बाहेर वातावरणात पसरतात. तसेच वाहनांचा जास्त वापर वाढत चालला असून त्यापासून निघणाऱ्या धुरातून सुद्धा मोठ्या प्रमाणात विविध विषारी वायु वातावरणात पडत असून त्यामुळे तापमान वाढ होऊन मानवी आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत असून सार्वजनिक आरोग्य धोक्यात येत आहे.

२) वाढती लोकसंख्या :

वाढती लोकसंख्या आणि आरोग्याचा जवळचा संबंध आहे. कारण जर लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात असेल तर त्या प्रमाणात त्यांना आरोग्याच्या सोयी पुरवणे शासनास शक्य होत नाही या उलट जर लोकसंख्या कमी असेल तर योग्य प्रमाणात पुरवता येतात. त्यामुळे लोकसंख्या हा घटक सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे.

३) वाढते शहरीकरण :

भारतामध्ये तसेच महाराष्ट्र राज्यामध्ये सुद्धा मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण वाढत आहे. त्यामुळे हवा प्रदूषण, वाढती झोपडपट्टी, सांडपाण्याचा व ड्रेनेजचा प्रश्न, एकदरीत पायाभूत सुविधा अपुऱ्या पडत असल्यामुळे शहरी नागरिकांच्या आरोग्यावर परिणाम होत असून सार्वजनिक आरोग्य हा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे.

४) वाढते उद्योग क्षेत्र :

पूर्वपेक्षा आज उद्योगक्षेत्रात ज्ञापाट्याने वाढ होत असून जगलाचे प्रमाण घटत आहे. त्यामुळे उद्योग क्षेत्रातून निर्माण होणाऱ्यावर प्रदुषणाचा मानवी आरोग्यावर परिणाम होत आहे.

५) रासायनिक खतांचा वाढता वापर :

वाढत्या लोकसंख्येची भूक भागवण्यासाठी उत्पादनात वाढ करणे गरजेचे होते व उत्पादनात वाढ करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खतांचा वापर वाढत आहे. या वाढत्या रासायनिक खतामुळे प्रत्यक्ष जरी मानवी आरोग्यावर परिणाम होत नसला तरी अप्रत्यक्ष मानवी आरोग्यावर त्याचा परिणाम होत आहे.

शासनाने आरोग्याबाबत राबविलेल्या विविध योजना :

शासनाने सार्वजनिक आरोग्याबाबत विविध योजना राबविल्या आहेत तसेच काही योजना राबवित आहेत. त्या खालील प्रमाणे.

१. राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना :

दारिद्र्य रेषेखालील आणि दारिद्र्य रेषेवरील पांढरी शिधापत्रिका वगळता अधिकाधिक नागरिकांना सर्वोत्तम व अत्याधुनिक वैद्यकीय सेवेचा लाभ घेता यावा या करिता राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना सोसायटी महाराष्ट्र सरकार उपक्रम नॅशनल इन्श्युरन्स कंपनी लिमिटेड यांच्या तर्फे ही योजना राबविली जात आहे.

२. जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम :

महाराष्ट्र राज्याचा सध्याचा माता मृत्यूदर १०४ व बालमृत्यू दर ३१ आहे. देशाच्या तुलनेमध्ये हा दर कमी असला तरीही महाराष्ट्र राज्यासारख्या प्रगत राज्याचा विचार करता हा दर खूप जास्त आहे. हे मृत्यूदर कमी करण्यासाठी माता व बालकांना वेळीच उपचार मिळणे ही महत्त्वाची बाब आहे. त्यास अनुसरून केंद्र जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम जाहीर केला आहे.

३. सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना :

सदर योजना राज्यशासनाने १ एप्रिल २००७ ला जाहीर केली होती.

४. जननी सुरक्षा योजना :

सदर योजना शासनामार्फत राबविण्यात येत आहे.

५. सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण पारितोषिक योजना :

एकही मुलगा नसताना एक अथवा दोन मुलींच्यानंतर जी जोडपी कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करून आपले कुटुंब मर्यादित ठेवतात अशा जोडप्यासाठी व त्यांच्या मुलीं करिता शासनाने सावित्रीबाई फुले कन्या पारितोषिक योजना १ एप्रिल १९९५ पासून सुरू केली आहे.

उद्दिष्टे : १. महिला धोरणानुसार स्त्रियांचा सामाजिक, शारीरिक दर्जा सुधारणे.

२. सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रमाचा प्रसार करणे.

३. राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत छोट्या कुटुंबाचा स्वीकार होऊन त्या अनुषंगाने वाढत्या लोकसंख्येस आळा घालणे.

६. माता व बालसंगोपन कार्यक्रम :

ग्रामीण आणि आदिवासी दुर्गम भागात अज्ञानामुळे अनेक महिलांना प्रसंगी आपले प्राण गमवावे लागतात. तसेच अपुऱ्या पोषणामुळे जन्माला येणारी मुले देखील अशक्त आणि रोगीट असतात. राष्ट्राची भावी पिढी सशक्त बनवावी तसेच मातेचे ही संगोपन व्हावे या दृष्टीकोनातून हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आलेला आहे.

७. राष्ट्रीय आरोग्य विमा योजना :

सदर योजनेची सुरुवात ही १ आक्टोबर २००७ मध्ये करण्यात आली असून असंघटित क्षेत्रातील दारिद्र्यरेषेखाली राहणारे कामगार व त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांस आरोग्य विमा संरक्षण देणे. तसेच लाभार्थ्यांस स्मार्ट कार्ड उपलब्ध करून दिले जाते, ज्यामध्ये प्रत्येक कुटुंबास प्रतिवर्ष ३०,००० रु. पर्यंत चिकित्सा सहाय्यता उपलब्ध केली जाते.

भारतीय आरोग्य सेवेच्या जडणघडणीतील विविध समित्या :

१. आरोग्य सर्वेक्षण आणि विकास (भोर) समिती - १९४३ :

सन- १९४३ मध्ये आरोग्य सर्वेक्षण आणि विकास समितीची स्थापना करण्यात आली या समितीचे अध्यक्ष श्री जोसेफ भोर हे होते. त्यांनी अभ्यास करून १९४६ मध्ये आपला अहवाल सादर केला त्या अहवालात असे नमुद करण्यात आले होते की, दहा ते वीस हजार लोकसंख्येसाठी एक याप्रमाणे आरोग्य केंद्रे तसेच प्रत्येक केंद्रात दोन वैद्यकीय अधिकारी व इतर निम्न वैद्यकीय कर्मचारी असावेत असे सुचिविले होते.

२. आरोग्य सर्वेक्षण आणि योजना (मुदलियार) समिती :

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर सन-१९६१ मध्ये या समितीने आपला अहवाल सादर करून त्यामध्ये वर्तमान सेवांच्या विस्तारीकरणाऐवजी पहिले त्यांचे एकत्रीकरण करणे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील कर्मचारी वर्गात वाढ करणे, प्रत्येक आरोग्य केंद्र ६० हजार लोकसंख्येऐवजी ते ४० हजार लोकसंख्येस असावे, कोणतेही प्राथमिक आरोग्य केंद्र पूर्ण कर्मचारी वर्गाशिवाय निर्माण करू नये, प्राथमिक आरोग्य केंद्रांतर्गत न येणारी जिल्हा स्तरावरील रुग्णालयाची मजबूती करणे, राज्यांतर्गत आरोग्याबाबत संघटना निर्माण करून उप-प्रादेशिक किंवा सहाय्यक संचालकांची पदे निर्माण करून मुख्य कार्यालयास जिल्हास्तरीय अधिकारी वर्गाने सहयोग द्यावा. आणि अखिल भारतीय सेवा या सारखी अखिल भारतीय आरोग्य सेवा गठित करावी. इत्यादी शिफारशी मुदलियार या समितीने केल्या होत्या.

३. पर्यावरण आरोग्य विषयक समिती १९६२ :

सदर समितीचा मुख्य उद्देश हा चांगल्या सामाजिक आरोग्यासाठी पर्यावरण विषयक स्वच्छता व आवश्यकता याबाबत जनजागृती करणे हा होता.

४. श्री. श्रीवास्तव समिती १९७५ :

सदर समितीने आरोग्य सेवेतील सामुदायिक सहभागावर भर दिला व स्थानिक आरोग्य कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण देण्याचे सुचित करण्यात आले होते. तसेच साधारणतः ५०० लोकसंख्येमागे एक पुरुष व एक महिला असावेत अशी अपेक्षा समितीने व्यक्त केली होती. या शिफारशींचा परिणाम म्हणजेच ग्रामीण आरोग्य योजना होय.

अशाप्रकारे, सार्वजनिक आरोग्याच्या जडणघडणीत विविध समित्यांचे योगदान असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

१. महाजन लक्ष्मीकांत (२०१६), "भारताच्या तुलनेत इंडिया अधिक आजारी", पूर्णब्रम्ह मासिक, वर्ष २, अंक २, एप्रिल २०१६.
२. कराळे गंगाधर (२००६), "ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन नीति, कार्यक्रम आणि व्यूहरचना", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
३. चौधरी अनुमिता रॉय (२०१५), "हवा प्रदुषण, हवामान बदल आणि जनतेचे आरोग्य", योजना मासिक, डिसेंबर २०१५.

-
४. काळदाते सुधा (१९९३), "वैद्यकीय समाजशास्त्र", श्री लक्ष्मी पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
  ५. माडीवाले लीला (२००८), "वैद्यकीय आणि सामाजिक आरोग्य", अनंत प्रकाशन, नागपूर.
  ६. महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका जुलै (२०१३).

कृषी क्षेत्रातील माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या (आय.सी.टी.) वापराचे महत्त्व : एक अभ्यास

प्रविण साहेबराव शिंगणे

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद.

गोषवारा :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान (Information & Communication Technology) हा कृषी विकासात सहाय्य करणारा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. असे गृहीत ठेवून माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचे कृषी संदर्भातील अध्ययन केले. त्यासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीद्वारे मिळालेल्या माहितीचा आणि विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केला. तेव्हा या अभ्यासातून असे दिसून आले की, प्रस्तुत गृहीत सत्य असून कृषी क्षेत्राच्या विकासाकरीता माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT) हा सहाय्य करणारा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. कारण या तंत्रज्ञानाद्वारे कृषी उत्पादनात वाढ करता यावी यासाठी विविध सुविधा पुरवल्या जातात. त्यामध्ये किसान कॉल सेंटर (के.सी.सी.), एम-किसान पोर्टल, डी.डी. किसान चॅनल, ई-वृत्तपत्रे व मासिके आणि शेतकरी शास्त्रज्ञ ई-संवाद यांचा समावेश होतो. या सुविधा माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) मोबाईल, संगणक, टि.व्ही. व रेडीओ या विद्युत उपकरणांच्या सहाय्याने पुरवल्या जातात. त्यामूळे शेतकऱ्यांना येणाऱ्या कृषी संदर्भातील उडचणीचे अपाययोजनात्मक मार्गदर्शनाने निरसन होऊन कृषी उत्पादन वाढवण्यासाठी मदत होते व परिणामी कृषी विकास होतो. म्हणून अशा या कृषी विकासात महत्त्वपूर्ण सहाय्य करणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या वापरासाठी शासनाने अनुदान द्यावे आणि ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांची उपलब्धता करून द्यावी अशी या अभ्यासातून शेवटी उपाययोजना सूचविण्यात आली आहे.

प्रस्तावना :

शेतीचा शोध मानवाच्या उत्क्रांतीच्या सुरुवातीच्या काळात लागला. तेव्हापासून तिला अनेक दृष्टीने महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. विल्सन बार्कर, बारसोडी यांच्यामते तर 'कृषी हे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचे क्षेत्र आहे.'¹ तसेच पैठणरांच्यामते, जगातील अनेक देशांच्या विकासाचा मुलभूत आधार शेती असून तिचा विकास झाला की उद्योग व सेवा क्षेत्राचाही विकास होतो. म्हणजेच देशाच्या सर्वांगीन विकासाचा पाया शेतीच आहे.²

थोडक्यात, कोणत्याही राष्ट्राला विकासाची सुरुवात कृषी क्षेत्रातूनच करावी लागते. त्यांनतरही इतर क्षेत्रांच्या विकासाचा पाया असणाऱ्या क्षेत्राला अग्रस्थान देवून तिच्यातून वाढावा निर्माण करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्याची आवश्यकता असते.

भारतामध्ये सध्या अर्ध्यापेक्षा जास्त लोक या कृषी क्षेत्रावरच अवलंबून आहेत. या लोकांच्या जीवनमानात वाढ करण्यासाठी कृषी उत्पन्न वाढवणे, वाढणाऱ्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याची गरज घटणाऱ्या कृषीतून पूर्ण करणे आणि औद्योगिक क्षेत्राच्या कच्च्यामालाची पूर्तता करणे ही सर्व भारतीय कृषी समोरील सध्याची मोठी आव्हाने आहेत. या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले जातात. त्यामध्ये नवीन उत्पादनाच्या व मशागतीच्या पध्दती संकरीत बियाणे, औषधे, खते, आधुनिक सिंचन पध्दत व कृषी तंत्रज्ञान यांच्या वापराचा समावेश होतो. परंतू हे सर्व वापरत असताना शेतकऱ्यांना अनेक अडचणी येत असतात. त्यासंदर्भात त्यांना योग्य ज्ञानाचा अभाव असतो. म्हणून मग त्यांना मार्गदर्शनाची किंवा मदतीची गरज जाणवते. त्यांची हि गरज माहिती व दळणवळण

तंत्रज्ञानाद्वारे पूर्ण होते. असे जी कुमान व आर. शंकरकुमार यांचे मत आहे.^३ त्यामुळे या माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानामुळे कृषी क्षेत्रात कशी मदत होते? याचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते. आणि अभ्यास या शोधलेखात करण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट :

१. माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचा (आय.सी.टी.) कृषी क्षेत्राच्या संदर्भातील अभ्यास करणे.
२. कृषी क्षेत्रातील माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या वापराचे महत्त्व अभ्यासणे.

गृहीत :

१. माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान हे कृषी विकासात सहाय्य करणारे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत.

संशोधन पध्दत :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी दुय्यम साधन सामूग्रीच्या आधारावर करण्यात आली आहे. यामध्ये लिखित संशोधन लेख, अहवाल, ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे इत्यादींच्या माध्यमातून तथ्य संकलन केले. तसेच या शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

कृषीच्या संदर्भातील माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान स्वरूप किंवा रचना :

'माहिती प्रक्षेपित करण्यासाठी, साठविण्यासाठी, तयार करण्यासाठी वापरली जाणारी विद्युत उपकरणे म्हणजेच माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान यामध्ये रेडिओ, टि.व्ही., मोबाईल व संगणक इ. साधनांद्वारे क्रिया-प्रक्रिया केल्या जातात.^४

थोडक्यात, माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानामध्ये माहितीच्या देवाणघेवाणीच्या प्रक्रिया चालतात. त्यासाठी या तंत्रज्ञानाच्या विद्युत उपकरणांचे सहाय्य घेतले जाते. त्यालाच माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान असे म्हणतात. कृषी क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वापर मुख्यत्वेकरून बाजारभाव, हवामान, किड व रोगाचे व्यवस्थापन, सिंचन तंत्र, नाविण्यपूर्ण उत्पादन पध्दती व मशागत तंत्रज्ञान आणि कृषी साधनांची बाजार अपलब्धता इत्यादीसंदर्भात माहितीपर मार्गदर्शन करण्यासाठी केला जातो. त्यासाठी माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या मोबाईल, संगणक, टि.व्ही. व रेडीओ या सर्व घटकांची मदत घेतली जाते. यातील संगणक व मोबाईल द्वारे विशिष्ट संकेतस्थळ किंवा कृमांकावरून तज्ञ व मार्गदर्शक व्यक्तीकडून कृषी संदर्भात माहिती देण्याघेण्याची व्यवस्था केलेली असते. काही घटकांच्या संदर्भात व्हिडीओ कॉन्फरन्सींगद्वारे प्रात्याक्षिकही दाखवले जातात. तसेच या दोन्ही साधनांचा शेतकऱ्यांना सुचना व माहिती देण्यासाठी केल्या जातो. या व्यतिरीक्त आय.सी.टी. च्या टि.व्ही. व रेडीओ या साधनांद्वारे शेतीविषयक कार्यक्रमांच्या मालिका चालवल्या जातात. ज्यातून शेतकऱ्यांना कृषी तंत्रज्ञान व ते वापरण्याची प्रक्रिया यांची प्रात्यक्षिके दाखवली किंवा सांगितली जातात. त्यामुळे या साधनांद्वारे काही यशस्वी शेतकऱ्यांच्या यशोगाथा सुध्दा प्रक्षेपित केल्या जातात. या यशोगाथा इतर शेतकऱ्यांना अनुकरून कण्यास व प्रोत्साहन देण्यास परिणामकारक ठरत असतात.

थोडक्यात, शेतकऱ्यांना कृषी विषयक माहिती देणे, मार्गदर्शन करणे व जाणवणाऱ्या समस्यांची किंवा प्रश्नांची उपाययोजनात्मक सोडवणूक करण्यासाठी आय.सी.टी. चा कृषी क्षेत्रात वापर करण्यात येतो. त्यासाठी या तंत्रज्ञानाच्या विद्युत उपकरणांच्या सहाय्याने अनेक सुविधा पुरवल्या जातात. आणि त्याद्वारे कृषी विकास करण्याकरीता सहाय्य करण्यांचा प्रयत्न केला जातो.

कृषी क्षेत्रासाठी आय.सी.टी. द्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या काही सुविधा :

कृषीक्षेत्रात आय.सी.टी. च्या साधनांद्वारे योग्य मार्गदर्शन करण्याकरीता अनेक स्तरावरून सुविधा पुरवल्या जातात. त्यामध्ये केंद्र व राज्य सरकार, कृषी विद्यापीठे, कृषी संस्था आणि खाजगी व्यक्ती व संस्था यांचा समावेश होतो. त्यातील काही सेवांची माहिती पुढीलप्रमाणे :-

१. किसान कॉल सेंटर (के.सी.सी.) :

कृषीक्षेत्रातील आय.सी.टी.ची परिणामकारकता ओळखून ती वाढवण्यासाठी 'कृषी मंत्रालयाने २१ जाने.२००४ रोजी 'किसान कॉल सेंटरची स्थापना केली. या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश म्हणजे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतीविषयक समस्यांची सोडवणूक त्यांच्याच बोलीभाषेमध्ये टेलीफोनकॉलवर करून देणे हा आहे. हे कॉल सेंटर १४ वेगवेगळ्या ठिकाणी काम करते, ज्यात भारतातील संपूर्ण राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांचा समावेश होतो. या के.सी.सी. चे कार्य आढवण्याच्या सातही दिवसामध्ये सकाळी ६ ते रात्री १० पर्यंत चालू असते.^४ यात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी कृषी व कृषीशी संबंधीत विभागाच्या तज्ञ व अभ्यासू व्यक्तींची नियुक्तीही केलेली असते. जर एखाद्या शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करता आली नाही तर वरीष्ट तज्ञ व्यक्तींकडे कॉलचे कॉन्फरन्सींग मोडद्वारे हस्तांतरण केले जाते. या सेवेतील सर्व अधिकाऱ्यांचे स्थानिक भाषेतील संभाषण कौशल्य शेतकऱ्यांना समजावून सांगण्यासाठी प्रभावी ठरते. के.सी.सी. या सुविधेसाठी संपूर्ण भारतात १८००-१८०-१५५१ हा एकच अकरा अंकी निशुल्क क्रमांक देण्यात आला आहे. या क्रमांकावर मोबाईलद्वारे संपर्क केला जावू शकतो.

२. एम-किसान पोर्टल :

एम-किसान पोर्टल ही सुविधा केंद्र व राज्य शासनाच्या कृषी विभागाद्वारे पुरवली जाते. यामध्ये आय.सी.टी. च्या मोबाईल या साधनाद्वारे शेती व शेतीशी संबंधीत सल्ले मार्गदर्शन व माहिती देण्याचे कार्य केले जाते. त्यासाठी तज्ञ वैज्ञानिक व अधिकारी व्यक्तींची नियुक्तीही केलेली असते. हे व्यक्ती शेतकऱ्यांना त्यांच्या गरजेनुसार व वेळेनुरूप माहिती पुरवत असतात. जे शेतकरी निम्नसाक्षर किंवा निरक्षर आहेत त्यांना ध्वनी संदेश पुरवण्याचे सुद्धा कार्य केले जाते. या सुविधेमुळे शेती व सहकार विभागाच्या तज्ञ व अधिकाऱ्यांना सल्ले देणे व मार्गदर्शन कण्यांच्या सुविधेत वाढ झाली आहे. एम-किसान या सुविधेअंतर्गत मोबाईलद्वारे चालणाऱ्या मोबाईल एप्लिकेशन, यूएसएडी, पुल एसएमएस, आईवीआरएस, पुश एसएमएस, किसान सेवा व के.सी.सी. इत्यादी सेवांचा समावेश सरण्यात आला आहे. अशा या एम-किसान सुविधेची सुरुवात 'भारताच्या राष्ट्रपतींच्या हस्ते १६ फेब्रु. २०१३ रोजी करण्यात आली. तेव्हापासून आतापर्यंत य सुविधेने देशाच्या प्रत्येक भागातील शेतकऱ्यांपर्यंत ५,३७,२१,७१,११३ इतके संदेश तर १६,६५,७१,२३,७९८ इतके एसएमएस पाठवलेले आहेत.^५ या सुविधेमुळे शेतकऱ्यांना शेती व शेतीसंबंधीत विश्वसनीय माहिती मिळते व अधिक लाभ प्राप्त करण्यास मदत होते.

२. डी. डी. किसान चॅनल :

डी.डी. किसान हे भारतातील पहिले स्वतंत्र कृषी टि.व्ही. चॅनल आहे. या 'चॅनलची सुरुवात २६ मे २०१५ पासून झाली. त्याचे व्यवस्थापन दुरदर्शनद्वारे करण्यात येते. या आधी सार्वजनिक प्रसारक प्रसार भारतीच्या दुरदर्शनवरील डी.डी. नॅशनल या चॅनलवर "कृषी दर्शन" हा कृषी संदर्भात चालणारा सर्वात जूना कार्यक्रम होता. तो २६ जाने. १९६७ पासून सुरू असून विशिष्ट वेळातच असायचा परंतु डी.डी. किसान चॅनलवरील कृषी कार्यक्रम तसे नाहीत. हे चॅनल कृषी व कृषी संबंधीत कार्यक्रमांनाच समर्पित करण्यात आले आहे. आणि ते कार्यक्रम २४×७ चालू असतात. त्यामुळे त्याचे कृषी क्षेत्राच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे.^६

डी.डी. किसान या चॅनलद्वारे शेतकऱ्यांना कृषी उत्पादनाच्या नाविन्यपूर्ण पध्दती व तंत्रज्ञान, उत्पादन खर्च कमी करण्याचे उपाय, उत्पादन वाढवण्याचे उपाय, पर्यावणपूरक शेंद्रीय शेती आणि कृषी क्षेत्रातील नवीन संशोधने व तंत्रज्ञान इत्यादी विषयी चे माहितीपर कार्यक्रम चालवले जातात. तसेच या चॅनलद्वारे कृषीमालाचे बाजारभाव, हवामान, कृषी संसाधनाची बाजार उपलब्धता यांच्या माहितीच्या मालीकाही चालवल्या जात असतात. या सर्व माहितीच्या आधारे शेतकऱ्यांना बाजारपेठानुसार आवश्यकतेनुसार उत्पादन घेण्यास मदत होते. या चॅनलद्वारे यशस्वी शेतकऱ्यांचे अनुभव व त्यांनी मिळवलेल्या यश सुध्दा दाखवले जाते. त्यामुळे इतर शेतकऱ्यांना त्यांच्यासारखे अणूकरण करण्यास व उत्पादन घेण्यास प्रोत्साहन मिळत असते. त्याव्यतिरीक्ता या चॅनलवरून शासनाच्या कृषी संदर्भातील योजनांची व धोरणांची माहिती दिल्या जाते या माहितीमुळे शेतकरी त्या योजनांचे व धोरणांचे लाभ घेण्यास जागरूक राहतात. परिणामी या सर्वांचा कृषीक्षेत्रात सकारात्मक प्रभाव होण्यास मदत होते.

४. ई-वृत्तपत्रे व मासिके :

वृत्तपत्रे व मासिके सुध्दा कृषी क्षेत्राच्या विकासाकरीता सहाय्यभूत ठरत आसतात. 'जागातिकीकरणाच्या स्पर्धेत राष्ट्रीय-अंतरराष्ट्रीय पातळीवरील कृषी क्षेत्राची संशोधने, तंत्रज्ञान बदल व संधी आणि यांच्यातील समस्यांची सोडवणूक करत त्यांच्याशी समायोजन साधण्याचे मार्ग यांच्याबद्दल माहिती पुरवण्याचे कार्य वृत्तपत्रे व मासिकामार्फत केले जात असते.'^८ तसेच या साधनातून हवामान, बाजारभाव, उत्पादन व मशागत पध्दती, सिंचन तंत्रज्ञान आणि इतर कृषी तंत्रज्ञान व यंत्रे यांची सविस्तर माहितीही दिल्या जाते. पूर्वी ही साधने फक्त भौतिक (हार्ड कॉपी) स्वरूपात उपलब्ध होती. पण आता ही मासिके व वर्तमानपत्रे इंटरनेटवरही हाताळता येतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना कोणतेही वृत्तपत्र व मासिके त्यांच्या गावी मिळण्याची किंवा पाहण्याची सुविधा उपलब्ध झाली. सध्या भारतात अनेक राज्यात त्यांच्या स्थानिक भाषेत अशाप्रकारचे वृत्तपत्रे व मासिके चालू आहेत. 'महाराष्ट्रामध्ये शेतकरी' हे मासिके महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी विभागामार्फत कृषी आयुक्तालय पुणे येथून दरमहा प्रसिध्द केले जाते. त्यांची सुरुवात सन १९६५ मध्ये करण्यात आली.^९ सन : २००७ पासूनचे सर्व अंक विनामूल्य राज्य शासनाच्या कृषी विभागाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. तसेच वार्षिक वर्गणद्वारे घरपोच देण्याची सुध्दा सुविधा उपलब्ध आहे. याव्यतिरीक्त इतरही काही मासिके व वृत्तपत्रे प्रसिध्द होत असतात.

५. इतर सुविधा :

या व्यतिरीक्त आय.सी.टी. च्या रेडीओ, टि.व्ही. मोबाईल व संगणक या साधनांच्या सहाय्याने इतरही सुविधा दिल्या जातात. त्यामध्ये टि.व्ही. व रेडिओद्वारे वेगवेगळे शेती कार्यक्रम चालू असतात. थर अनेक सेवाभावी संस्था व तज्ञ व्यक्तींकडून कृषीविषयक माहिती देण्यासाठी संगणक व मोबाईलचा आधार घेतला जातो. यामध्ये 'महाराष्ट्राच्या महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहुरी ने शेतकरी-शास्त्रज्ञ ई-संवाद हा वैशिष्ट्यपूर्ण उपक्रम आयसीटीच्या संगणकाद्वारे सुरू केला आहे. त्यामध्ये संगणक व इंटरनेटच्या सहाय्याने शास्त्रज्ञ व शेतकरी यांचा थेट संवाद व्हिडीओ कॉन्फरन्सींगद्वारे होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या शंकाचे थेट निरसन होवून वेळ व पैशाची ही बचत होते.^{१०} हा उपक्रम विद्यापीठाद्वारे विशिष्ट वेळेत आणि विशिष्ट विषयावर ठराविक दिवशी आखलेल्या वेळापत्रकाप्रमाणेच असतो. त्या संदर्भात शेतकऱ्यांना आधिच माहिती दिलेली असते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी या सुविधेचा फायदा होतो. अशाप्रकारचे देशातील अनेक कृषी संस्था व विद्यापीठे विविध उपक्रम राबवत असतात. त्यातून शेती व शेतकरी यांच्या दृष्टीने सकारात्मक परिणाम करणाऱ्या कृषी उपाययोजनांची माहिती देण्याचे कार्य केले जाते.

कृषीक्षेत्रातील माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या (आय.सी.टी.) वापराचे महत्त्व :

माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाची मोबाईल, संगणक, टि.व्ही. व रेडीओ ही साधने आहेत. या साधनाद्वारे माहितीचे अतिजलद वेगाने प्रसारण केले जात असते. त्यामूळे त्या दृष्टीकोणातून प्रत्येक क्षेत्रात त्याचा वापर केला जातो. कृषी क्षेत्रातही त्याच दृष्टीकोणातून वापर केला जातो. आणि तो उत्तरोत्तर सकारात्मक परिणामासह वाढतजाणारा आहे. तसेच बदलत्या हवामानाच्या परिस्थितीत आणि जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेतील नवनवीन कृषी संधीचे व संकल्पनांचे कृषी क्षेत्रात समायोजन करण्यासाठी या साधनांचा वापर करणेही अपरीहार्य ठरते. ते पुढीलप्रमाणे :

१. कृषीच्या नवनवीन उत्पादन व मशागत पध्दतींची माहिती पुरवणे व त्या योग्यप्रकारे वापरण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
२. विद्यापीठांनी व इतर कृषी संस्थांनी संशोधीत केलेली संकरीत बियाणे, औषधे व खतांची माहिती शेतकऱ्यांना देणे व त्यांच्या योग्य मात्रांच्या वापराविषयी मार्गदर्शन करणे.
३. सिंचन, पिक संरक्षण व तणव्यवस्थापणाचे मार्गदर्शन करणे.
४. नवीन कृषी तंत्रज्ञान व आधुनिक कृषी यंत्रे आणि ते वापरण्याची प्रक्रिया या विषयीचे प्रात्याक्षिके दाखवणे किंवा माहिती पुरवणे.
५. शेतकऱ्यांना कृषी संदर्भात जाणवनाऱ्या समस्यांची किंवा प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी तज्ञ व अनुभवी व्यक्तींच्या मार्गदर्शनाची उपलब्धता करून देणे.
६. हवामान, पाऊस, रोगराई, बाजारस्थिती इत्यादीविषयी शेतकऱ्यांना जागरूक किंवा सतर्क ठेवणे.
७. कृषीतून अधिकाधिक उत्पादकता प्राप्त करून कृषी उत्पादन व उत्पन्न वाढवण्यासाठी आय.सी.टी.चा वापर करणे.
८. यश संपादन केलेल्या शेतकऱ्यांच्या यशोगाथा दाखवून किंवा सांगून इतर शेतकऱ्यांना त्यांच्यासारखे अनुकरण करण्यास प्रोत्साहन देणे.
९. कृषीशी संबंधीत आयोजित केलेली शिबीरे, प्रदर्शने, व्याख्याने, कार्यशाळा व मेळावे यांची माहिती देणे व शेतकऱ्यांचा त्यामध्ये सहभाग वाढवणे
१०. सरकारी योजना, घेरणे व सुविधा याविषयी शेतकऱ्यांना अवगत करून त्यांची कृषीक्षेत्राच्या विकासाच्या दृष्टीने परिणामकारकता वाढवणे.
११. जागतिक अर्थव्यवस्था व कृषी उत्पादन स्पर्धा या दृष्टीने शेतकऱ्यांना माहिती देवून त्या दृष्टीने उत्पादन घेण्यास प्रोत्साहन देणे व सक्षम करणे.

वरिल सर्व दृष्टीकोणातून कृषीक्षेत्रात आय.सी.टी.चा वापर केला जातो. परिणामी कृषी उत्पादन वाढवून कृषी विकास करण्यास सहाय होते. त्यामूळे त्या आय.सी.टी.चे कृषी क्षेत्रात अधिक महत्त्व वाढत. **समारोप :**

कृषी क्षेत्राच्या विकासाकरीता सहाय करणाऱ्या घटकांपैकी एक घटक माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान आहे. असे गृहीत ठेवून प्रस्तूत शोधलेखाचा अभ्यास केला. तेव्हा असे दिसून आले की, माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचा वापर कृषी क्षेत्राच्या विकासाकरीता महत्त्वपूर्ण माहिती अतिजलद वेगाने पोहचवता येते. त्यासाठी या तंत्रज्ञानाच्या मोबाईल, संगणक, टि.व्ही. व रेडीओ या विद्युत उपकरणांची मदत होते. या साधनांद्वारे कृषी उत्पादनाच्या नवीन व शास्त्रीय पध्दती, आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान व ते वापरण्याची प्रक्रिया, सिंचन व्यवस्थापन, पिकासंरक्षण, बाजारभाव, हवामान या सर्वांविषयीची आवश्यक ती सर्व

माहिती आणि शेतकऱ्यांना जाणवणाऱ्या समस्या किंवा असलेले प्रश्न सोडवत उपाययोजनात्मक मार्गदर्शन तज्ञाद्वारे पुरवले जाते. त्यामुळे या तंत्रज्ञानाद्वारे शेतकऱ्यांना खात्रीशीर मार्गदर्शन किंवा प्रशिक्षण उपलब्ध होते. जो त्यांना कृषी उत्पादन वाढवण्यास मदत करतो. म्हणून या अभ्यासाकरीता ठवलेले गृहीत खरे ठरले आणि माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान कृषी विकासात सहाय करणारा महत्त्वपूर्ण घटक असल्याचे दिसून आले.

संदर्भ :

१. रॉय शोवेन (२००७), अॅग्रिकल्चर इन इंडिया, न्यू दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, पृ.क्र.५७.५८.
२. र.ग. कुमार व आर. शंकरकुमार (२०१२), भारतीय अर्थव्यवस्थेची रचन, प्रकाशक कुलसचिव मुक्त विद्याकेंद्र, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे.
३. र.ग. कुमार व आर. शंकरकुमार (२०१२), Impact of in/formation and Communication Technology in Agriculture Perception of the farmers in Ramanathapuram [istrict] International journal of Statistic and Mathematic Vol, 04, issue-2 PP.33-41
४. www.Vikaspedia.com
५. www.dacdkkms.gov.in
६. mkisan.gov.in/Qefult.aspx.
७. <https://new.m.wikipedia.org/wiki/dd-kisan>.
८. छाया महादेव शिरसाट, कृषी क्षेत्रामध्ये वृत्तपत्रांची भूमिका : एक अभ्यास, अॅग्रिकल्चरल क्रायसीस अॅन्ड गव्हर्नन्स इन इंडिया : इशू अॅन्ड कन्सर्नस, Isbn 978-81-93-1-4, p.213.
९. <http://mahaagri.sov.in>
१०. डॉ.किरण कोकाटे व डॉ.पडीत खर्डे (२००७), ई-संवाद : नाविण्यपूर्ण विस्तार उपक्रम, शेतकरी (मासिक-नोव्हेंबर २००७), पृ.क्र.१.

ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN INDIA

Prof. Dr. Sunil G. Naranje

HOD Commerce Dept.

Janata Mahavidulaya,

Chandrapur (M.S.)

ABSTRACT :-

Entrepreneurship acts as a catalyst for the economic prosperity of a nation as it leads to generation of employment, contribution in national income, rural development, industrialization, technological development, export promotion etc. In India, various initiatives have been taken by the government from time to time for entrepreneurship development in the country. However, literature reveals that entrepreneurs face a number of problems which obstruct the growth of entrepreneurship. To meet these challenges, a need was felt by government to initiate a new set of policy reforms in India which has led to a remarkable improvement in recent years. Therefore, an attempt has been made to study the implications of the recent policy reforms of entrepreneurship in India which has made India a hotspot destination for start-ups. The study found that most of these recent reforms are focusing on skills development measures giving birth to technology enabled start-ups. Hence, it is suggested that a proper supervision and monitoring mechanism should be set to analyze the outcome and effectiveness of these initiatives on periodic basis and entrepreneurship development at grassroot level should be targeted so as to provide self-employment opportunities to technology-deficient section of the society. Index Terms-Entrepreneurship Development, policy Reforms, Self-employment, Self-employment, Start-ups, Skill Development.

INTRODUCTION :-

Entrepreneurship plays a significant role in the economic development of a country. The developed countries like USA, Russia and Japan supports the fact that entrepreneurship is the cause for the economic development in their country. Entrepreneurship is the most powerful weapon in the hands of one to fight against poverty and unemployment. It is widely accepted by every, big or small country, that well motivated entrepreneurs are must for accelerating the process of economic development. Entrepreneurship acts as a catalyst for the economic prosperity of a nation as it leads to generation of employment, contribution in national income, rural development, industrialization, technological development, export promotion etc.

ENTREPRENEURSHIP IN INDIA:-

In India, entrepreneurship can prove as one stop solution for addressing the major problems like unemployment and poverty. Considering these benefits, various initiatives have been taken by the government from time to time for entrepreneurship development in the country such as industrial Policies and Five Year Plans specifically focusing on the growth of small scale sector, setting up of Special Economic Zones(SEZs), setting up of Entrepreneurship Institutions, organizing Entrepreneurship Development Programmers (ESPs) and various Government programmers and Schemes for the promotion of entrepreneurship like Pradhan Mantri Employment Generation Programme, Credit Guarantee Scheme, Credit Linked Capital Subsidy Scheme for Technology Upgradation, National Manufacturing Competitiveness Programme, Micro and Small Enterprises Cluster Development Programme, Technology Centre Systems Programme, Rajiv Gandhi Udyami Mitra Yojana, Khadi Reform Development Programme, Market Development Assistance Scheme etc. In spite of several initiatives taken by the government, entrepreneurs still face certain problems like

lack of availability of finance, technical knowledge, managerial skill, availability of resources and infrastructure, awareness about entrepreneurship schemes and regulatory framework, market linkage etc. Which obstruct the growth and development of entrepreneurship in the country. According to the research study conducted by NCAER(1993), lack of training and finance are the major problems faced by Small Scale Industries (SSIs) besides procedural hassles, administrative hurdles, lack of infrastructure and counseling. Vesper also found that there are many barriers affecting entrepreneurship and identified lack of seed capital as one of the major barriers. According to World Bank, India ranked 142nd among 189 nations in terms of ease of doing business. According to EY G20 Entrepreneurship Barometer, although India's rank is 11th while China ranked 3rd in terms of access to funding; India ranked last as far as education and training is concerned. To meet these challenges, a need was felt by government to initiate a new set of policy reforms in India which has led to a remarkable improvement in recent years. India has evolved to become the 3rd largest base of technology startups in the world. Within one year, the number of startups in India has grown by 40 percent, creating 80000-85000 jobs in 2015. As on January 2016, there are 19400 technology enabled start-ups in India, of which 5000 had been started in 2015 alone. Therefore, the main objective is to study the implications of the recent policy reforms of entrepreneurship in India which has made India a hotspot destination for start-ups.

KEY NOTES :-

Entrepreneurship development, paradigm, Economic prosperity self employment, rural development, industrialization.

OBJECTIVE :-

To offer a conceptual framework summarizing the unique characteristic of entrepreneurship development

In the literature with this reported by entrepreneurship and rural development.

To offer suggestion to increasing entrepreneurship development in India

To suggest how to develop rural development regarding to men & women.

HYPOTHESIS:-

Rural & Urban area like a network (Road & Other) develop by the Government

Primary facility regarding to small scale industry rural industry and big industry in necessary to it Agriculture bare and urban protect made by entrepreneur.

METHODOLOGY:-

For the present paper study on entrepreneurship development in India. A new paradigm is based on entrepreneurship Development concerning literature and survey. The sample consists on question on interview the primary collect through literature and question and survey system. Schedule by adopting to the interview method. The study comes both primary and secondly date for analysis the secondary data collected from publishing and un-publishing report.

THE CHALLENGE :-

More than 8 in every 10 Indian workers are informally employed or work in informal sectors excluded from employment rights benefits and social protection. More than half of the non agricultural working population is absorbed into the informal economy and employment growth remains concentrated in low-productivity sectors. Such as

construction Not enough decent and productive jobs have been created In addition. There are persistent and notable disparities in the labour force participation rates of men and women.

Productive and normal employment generation depends on the availability of an adequately skilled labour fore through sustained investments in skills development and fostering opportunities for decent job creation through entrepreneurship. To close India's skills deficit and increase employability a range of policies and strategies are needed to address work relevant education system career guidance life-skills and technical vocational education and training schemes along with on the job training in both formal and informal sectors.

UN SUPPORT:-

The UN priority group on skilling entrepreneurship and job creation partners with the government to strengthen labour market information systems extend support for school-to-work transition strategies as well as help improve the targeting. Quality and delivery of employment and skills training programmes at the state level it supports the government's job creation and entrepreneurship strategies and programmes to ensure that young people, women migrant workers and other marginalized groups are included Efforts are concentrated in low-income states and districts and the North-East and sectors including micro small and medium enterprise (MSME) development rural labour markets labour intensive manufacturing infrastructure development and new sectors such as green industry and affordable housing.

CONCLUSION:-

The recent policy reforms clearly reveal that government is leveraging on skill development for ensuring sustainable entrepreneurship development in the country. However, a proper supervision and monitoring mechanism should be set to analyze the outcome of these initiatives on periodic basis and to avoid the overlapping of activities performed by the newly established government agencies and programmes. According to survey undertaken by Local Circles, 59 percent of citizens still feel that corruption and delays prevent the growth of entrepreneurship in India while only 14 percent felt funding as the main problem. Thus, the effectiveness of the recent policy reforms needs to be checked by analyzing the benefits entailed by the entrepreneurs on regular basis to ensure that these initiatives deliver maximum results unlikely the previous reforms. According to Economic Survey 2015-16, start-up sector is witnessing unusual dynamism with focus mainly on ecommerce and financial services sector which led to huge growth of technology enabled start-ups in the year 2015.

Therefore, the 'Start-Up India' mission of government should go beyond digital or technology start-ups and enable entrepreneurship in manufacturing sector to ally with Make in-India drive and particularly at grassroots level so as to provide self-employment opportunities to technology deficient section of the society.

REFERENCES :-

1. The encyclopedia new addition 2015.
2. The Wikipedia
3. India Today Magazine monthly
4. Entrepreneurship Reference Book
5. The Times of India Daily News Paper
6. <http://www.researchhandmasks.com>
7. The Hitavad daily News Paper

गडचिरोली जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांची राजकीय जागृती

संशोधनकर्ता

भगवान व्ही. धोटे

जयगुरू नगर मु.पो.आष्टी ता.चामोर्शी

जि. गडचिरोली (म.रा.)

पिन कोड 442707

राजकीय जागृती ही सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. राजकीय जागृती शिवाय राजकीय सहभागाची प्रक्रिया ही पूर्ण होऊ शकत नाही. राजकीय जागृती ही राजकीय सहभागाची पूर्वअट मानली जाते. लोकशाही शासनव्यवस्था सुदृढ आणि स्थिर करण्यासाठी त्या व्यवस्थेत असणाऱ्या नागरीकांमध्ये राजकीय जागृती असणे अत्यंत आवश्यक आहे. ज्या समाजातील व्यक्ती जागृत असतो तो त्या व्यवस्थेवर दबाव आणू शकतो. तसेच तो राजकीय उपक्रम व राजकीय प्रक्रियेमध्ये सक्रीय सहभागी होऊ शकतो. त्याचबरोबर राजकीय व्यवस्थेमध्ये नियंत्रकाची भूमिका बजावू शकतात. गडचिरोली जिल्ह्याचा विचार केला तर हा जिल्हा पाहीजे त्याप्रमाणात जागृत असलेला दिसत नाही. या जिल्ह्यामध्ये आदिवासींची लोकसंख्या खूप जास्त आहे. या समाजापर्यंत अजूनपर्यंत कुठल्याही सोईसुविधा पोहचू शकलेल्या नाही. या क्षेत्रामध्ये शिक्षणाचा प्रसार पाहीजे त्याप्रमाणात झालेला नसल्यामुळे येथील लोकांचा बाह्य जगताशी खूप कमी संपर्क येतो. त्यामुळे हा समाज किंवा जिल्हा सामाजिक, राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या मागास समजला जातो.

गडचिरोली जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन शिक्षकांची राजकीय जाणिव व जागृती तपासणे यासाठी आवश्यक आहे. कारण उच्च शिक्षित तरुणांना घडविण्याचे, त्यांना सामाजिक व राजकीय प्रवाहात आणण्याची महत्वाची भूमिका ही शिक्षकांना वटवावी लागते. त्याच बरोबर राजकीय जागृती नागरिकांमध्ये निर्माण करण्याचे विविध माध्यम आहेत. त्यामध्ये आकाशवाणी, दूरदर्शन, मित्र, शेजारी, वृत्तपत्रे, राजकीय संघटना, राजकीय पक्ष, पक्षाचे सदस्य इत्यादी हे राजकीय जागृती समाजामध्ये निर्माण करण्याचे महत्वाचे माध्यम आहे. महाविद्यालयीन शिक्षक या माध्यमांचा उपयोग करतात काय ? महाविद्यालयीन शिक्षक किती प्रमाणात जागृत आहे ? त्यांचे राजकीय दृष्ट्या योगदान काय आहे ? हे तपासून पाहणे गरजेचे आहे. सेनगुप्ता आणि चक्रवर्ती यांनी राजकीय शिक्षणाच्या रूपावलीत राजकीय जागृतीमध्ये उमेदवार विषयक, पक्षविषयक, मुदचाविषयक आणि निवडणूक विषयक जागृततेला महत्वाचे स्थान दिले आहे.¹ त्याचप्रमाणे एच.सी.उपरेती यांच्या मते "एखाद्या विशिष्ट गटाच्या किंवा लोकांच्या राजकीय वर्तनाला जाणून घेण्यासाठी राजकीय जागृती आणि राजकीय सहभाग यांच्यातील संबंध जाणून घेणे अत्यंत महत्वाचे असते."² यामध्ये असे लक्षात येईल की राजकीय जागृती ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. त्याशिवाय व्यक्तीचा राजकीय सहभाग शक्य नाही. म्हणूनच समाज घडविण्याचे साधन शिक्षक हे राजकीयदृष्ट्या जागृत असायला पाहीजे.

राजकीय जागृती विषयी विविध विचारवंतांनी आपआपली मते स्पष्ट केल्याचे दिसून येते. एस.पी.वर्मा, इक्वाल नारायण व इतर यांच्या मते, "राजकीय सहभाग व राजकीय जागृतीविषयक माध्यमांचे दोन भागात वर्गीकरण करता येते. एक म्हणजे जनमाध्यम, यामध्ये सामान्यतः वर्तमानपत्रे, मासिके, रेडिओ, टी.व्ही., चलचित्र, जाहीरनामा, भिंतीपत्रके इत्यादी माध्यमांचा समावेश होतो. तर दुसरे माध्यम म्हणजे व्यक्तीगत माध्यम यामध्ये, मित्रमंडळी, शेजारी, पक्षांचे कार्यकर्ते, प्रचार करणारे स्थानिक स्तरावरील नेते आणि उमेदवार यांचा समावेश होतो"³ यामध्ये समाजातील दोन माध्यमांवर चर्चा केली आहे.

राजकीय जागृती संबंधीत आणखी काही विचार स्पष्ट करता येऊ शकतात. यामध्ये एखाद्या राजकीय प्रश्नावर कोणत्या पध्दतीने मंथन केले किंवा किती खोलवर मंथन केल्यावर त्या प्रश्नासंदर्भात कितपत बोध झाला अशा प्रकारच्या सर्वकष संख्यात्मक किंवा गुणात्मक प्रश्नांच्या कक्षा म्हणजे राजकीय जागृती होय. यातील सर्वकष पैलूंचा विचार करतांना मतदाराचा राजकीय पक्ष, पक्षातील जाहीरनाम्यातील

मुद्दे आणि त्या राजकीय पक्षातील नेतृत्व इत्यादींच्या संबंधाने मतदारांच्या राजकीय जागृतीची तपासणी करावी लागते. संख्यात्मक पैलूंमध्ये पक्षीय प्रतिमेचा आकार महत्वाचा असतो. ज्याद्वारे विविध राजकीय स्तरावरील निवडी प्रभावित होत असतात. शिक्षित व्यक्तीच्या संबंधाने गुणात्मक पैलूंच्या परिप्रेक्षात राजकीय जागृतीचा उहापोह करता येतो.⁴ सर्वसाधारणपणे सांगायचे झाल्यास राजकीय जागृतीमध्ये सामाजिक क्रियाकलापामध्ये घडणाऱ्या राजकीय घटना विविध समस्यांची जाणीव, परस्पर घडणाऱ्या चर्चा, राजकीय वातावरणाशी संलग्न होणे या सर्व गोष्टींचा समावेश करता येतो. त्याच बरोबर पक्षाची ध्येयधोरण, कार्यक्रम, सरकारची निती व अंमलबजावणी यांचा समावेश होत असतो. महाविद्यालयीन शिक्षक नेमका या प्रवाहातून जातो काय ? तो काय करतो ? कोणत्या माध्यमांचा वापर करतो, तो राजकीयदृष्ट्या किती प्रमाणात जागृत आहे ? हे तपासणे तितकेच महत्वाचे आहे. त्या अगोदर राजकीय व्यवस्थेमध्ये राजकीय जागृतीची भूमिका कोणती आहे हे पाहणे आवश्यक आहे.

◆ राजकीय व्यवस्थेमध्ये राजकीय जागृतीची भूमिका :

आधुनिक राजकीय व्यवस्थेमध्ये व्यक्तीच्या राजकीय जागृतीचा महत्वाचा वाटा आहे. कारण या जागृतीमुळे राजकीय बदल व स्थिर व्यवस्था निर्माण करता येते. यादृष्टीने पुढील मुद्दे लक्षात घेता येतील.

- (1) आधुनिक व्यवस्थेमध्ये प्रशासनावरील भार खूप वाढलेला आहे. तसेच प्रशासकीय वर्ग कामे लवकर पार पाडण्यावर जोर देत असतो. अशावेळी या गोष्टींच्या पूर्ततेकरीता राजकीय जागृतीचा महत्वपूर्ण वाटा आहे.
- (2) शिक्षण क्षेत्राचा सुध्दा खूप व्याप वाढलेला आहे. तसेच या क्षेत्राचा झालेला विकास राजकीय जागृतीच्या दृष्टिकोनातून महत्वाचा आहे. कारण वाढते शिक्षण, त्याचा विकास अधिक माहितीची निर्मिती करतो. तसेच जागृतीविषयक प्रतिक्रियांची निर्मिती शिक्षणातून होत असते. त्यामुळे जनजागृती करणे शक्य होते.
- (3) राजकीय जागृतीच्या वाढत्या महत्वात आधुनिक प्रचार माध्यमांचा देखील मोठा वाटा आहे. वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन या व्यतिरिक्त फॅक्स, ई-मेल, इंटरनेट यासारख्या अत्याधुनिक प्रसारमाध्यमांनी गती वाढवलेली आहे. त्याचा परिणाम राजकीय व्यवस्थेच्या गतिशीलतेवर झालेला आहे.
- (4) दबाब गट, हितसंबंधी गट, राजकीय पक्ष व अन्य संघटना यांच्यामुळे राजकीय जागृतीच्या प्रतिक्रियेला निश्चितच गती प्राप्त होते.
- (5) राजकीय व्यवस्थेत राजकीय जागृतीचे महत्व अतिशय वाढलेले आहे. कारण राजकीय जागृतीचे क्षेत्र अतिशय व्यापक झालेले आहे.
- (6) लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये राजकीय जागृतीला विशेष महत्व आहे. लोकशाहीचे यश लोकांच्या अभ्यासपूर्ण सहभागावर अवलंबून असते. लोकांपासून माहिती जर हेतूतः लपवून ठेवलेली असेल तर राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात लोक उदासीन होतात व त्याचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे परिणाम लोकशाहीवर होतो. जेथे जागृतीची साधने मुक्त असतात तेथे विचारस्वातंत्र्यामुळे समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात जागृती होते. तसेच प्रक्रियेमध्ये लोकसहभाग वाढून लोकशाही यशस्वी होण्यास मदत मिळते. थोडक्यात सांगायचं झाल्यास मानवी जीवनामध्ये राजकीय जागृतीचे महत्व वाढत चालले आहे. यामध्ये शिक्षक हा महत्वाचा घटक आहे. शिक्षक जर राजकीयदृष्ट्या जागृत असेल तर समाजावर व राष्ट्रावर त्याचा सकारात्मक परिणाम घडून येतो. कारण राष्ट्र घडविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य हे एक शिक्षक पार पाडीत असतो. सी.सी.टेलर यांच्या मते "लोकतांत्रिक राजकीय व्यवस्थेत नागरिकांना तेथील निर्णय निर्धारण प्रक्रियेतील लोकांना निवडण्याची व त्यांच्या धोरणांना व कृतींना प्रभावित करण्याची संधी ही राजकीय जागृतीमुळे मिळत असल्याने ते निवडणुकीच्या राजकारणात अधिक सहभागी होऊ शकतात."⁵ आजची संपूर्ण व्यवस्था ही सामाजिक व राजकीय जागृतीवर अवलंबून आहे. निवडणूक असो किंवा कोणतीही चर्चा यामुळे

व्यक्तीच्या राजकीय सक्रियतेमध्ये भर पडत असतो. राजकीय जागृती राजकीय व्यवस्थेची कार्यक्षमता वाढवते. यामुळे राष्ट्राची व्यवस्था स्थिर राहण्यास मदत होते.

◆ महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या राजकीय जागृतीचे विश्लेषण :

गडचिरोली जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन शिक्षक राजकीयदृष्ट्या जागृत आहेत किंवा नाही ? आणि किती जागृत आहेत ? याचे अध्ययन करण्यासाठी महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. यामध्ये बऱ्याच बाबींचा उलगाडा झाला. गडचिरोली जिल्हा हा प्रामुख्याने दुर्गम भाग म्हणून ओळखला जातो. यामध्ये आदिवासींचे प्रमाण जास्त आहे. त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार नाही, राहण्याची व्यवस्थीत सोय नाही, गरिबीचे प्रमाण जास्त, अंधविश्वासाचे प्रमाण जास्त तसेच त्यांचा बाह्य जगाशी संपर्क नसल्याच्या बरोबर आहे. या जिल्ह्यातील आदिवासी समाज तसेच दुर्गम भागातील लोकांना शिक्षणाचा लाभ घेता यावा म्हणून काही वर्षापूर्वी गडचिरोली जिल्ह्यात गोंडवाना विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. त्यामुळे या जिल्ह्यातील शिक्षणाचा प्रमाण थोड्या प्रमाणात वाढलेला दिसून येते. याउलट हा जिल्हा सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या विकसीत झालेला दिसून येत नाही. हा जिल्हा राजकीयदृष्ट्या अजूनही मागास आहे. या जिल्ह्यामध्ये अनेक समस्या आहेत. परंतू राजकीय जागृतीच्या अभावामुळे या समस्यांकडे दुर्लक्ष केल्या जातो. या भागामध्ये नक्षल्यांचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे सरकार या जिल्ह्याकडे पाहीजे त्या प्रमाणात लक्ष देत नाही. हे सर्व राजकीय जागृतीच्या अभावांमुळे घडत आहे.

“जर व्यक्ती राजकीयदृष्ट्या जागृती असेल तर व्यक्तीचा राजकारणातील सहभाग वाढण्याची शक्यता अधिक असते व सहभागाची व्याप्ती ही वाढते. तसेच ज्या घरांमध्ये राजकीय चर्चा नियमितपणे होते त्या घरातील मुलांमध्ये राजकीय चेतना अधिक असते. ही मुले मोठी झाल्यावर ही चेतना अधिक स्पष्ट होते.”⁶ समाजातील व्यक्ती बरोबरच समाजाचा महत्वाचा घटक असलेल्या शिक्षकांमध्ये सुद्धा राजकीय जागृती असणे आवश्यक आहे. समाज हा शिक्षकांचे अनुकरण करित असल्यामुळे शिक्षकांचा प्रभाव हा त्या समाजावर पडत असतो. संबंधीत जिल्ह्यातील शिक्षकांच्या राजकीय जागृतीमुळे विकासात्मक बदल घडून येऊ शकतात. गडचिरोली जिल्ह्यातील शिक्षक राजकीयदृष्ट्या किती जागृत आहे हे जाणून घेण्यासाठी वरिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. त्यामध्ये त्यांना जागृतीसंबंधीत माहिती विचारण्यात आली. यासाठी 150 शिक्षकांची निवड केली व त्यांच्या मुलाखती घेतल्या, यामध्ये असे लक्षात आले की मुलाखती मध्ये त्यांना किती वृत्तपत्रातील राजकीय घडामोडींचे तुम्ही वाचन करता असे विचारण्यात आले. तेव्हा फक्त एका वृत्तपत्राचे वाचन करणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण हे सर्वाधिक 14.64 टक्के आहे. दोन वृत्तपत्रांचे वाचन करणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण 30.24 टक्के आहे. तर दोन पेक्षा अधिक वृत्तपत्र वाचणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण हे सर्वाधिक 52.12 टक्के आहे. त्यामुळे असे लक्षात येते की, शिक्षक हे विविध वृत्तपत्रातील राजकीय घडामोडींचे विश्लेषण मोठ्या प्रमाणात करतात. अतुल कोहली यांच्या मते “आधुनिक जगातील अत्यंत व्यापक स्वरूपाची माहिती देणारे वृत्तपत्रे हे एक महत्वाचे साधन होय.”⁷

त्यानंतर न्यूज चॅनल बघण्यासंबंधी माहिती घेण्यात आली. आधुनिक काळात संसूचनांचे अतिशय लोकप्रिय माध्यम म्हणून न्यूज चॅनलचा उल्लेख केला जातो. या प्रसार माध्यमांच्या अस्तित्वामुळे राजकीय अभिजनांच्या जनता संपर्कात व त्या विषयीच्या त्यांच्या क्षमतेत प्रचंड वाढ झालेली आहे. राजकीय प्रक्रिया गतिमान बनविण्यासाठी या माध्यमांचा मोठा वाटा असतो.⁸ न्यूज चॅनलवरिल बातम्या पाहण्यासंबंधीत शिक्षकांचे प्रमाण बघितले तर तीनपेक्षा अधिक चॅनल वरिल बातम्या पाहणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण 59.51 टक्के आहे. दोन चॅनल वरील बातम्या पाहणाऱ्यांचे प्रमाण 28.78 टक्के आहे, एका चॅनलवरील बातम्या पाहणाऱ्या प्रमाण 7.82 टक्के आहे. कोणत्याही बातम्या न पाहणाऱ्यांचे प्रमाण 3.90 टक्के आहे. यावरून असे लक्षात येते की बातम्या पाहणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे.

त्याचबरोबर राजकीय विषयावरील लेख वाचनाच्या शिक्षकांचे प्रमाण हे 41 टक्के आहे. तर लेख न वाचनाच्यांचे प्रमाण 59 टक्के आहे. यामध्ये शिक्षकांच्या राजकीय जागृतीचे प्रमाण कमी आहे. त्याचप्रमाणे राजकीय घडामोडींवर चर्चा करणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण हे 70 टक्के आहे, तर 30 टक्के शिक्षक हे चर्चेमध्ये भाग घेत नाही. यामध्ये राजकीय जागृतीचे प्रमाण जास्त आहे.

लोकशाहीमध्ये निवडणूका ह्या महत्वाचा घटक आहे. या निवडणूकांचे कार्यक्रम बघणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण 80 टक्के आहे, तर निवडणूकांचे कार्यक्रम न बघणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण हे 20 टक्के आहे. या घटकांमध्ये शिक्षकांमध्ये जागृतीचे प्रमाण जास्त आहे. भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येकाला मुलभूत अधिकार दिले आहे. हे मुलभूत अधिकार माहीत असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण 85 टक्के आहे, तर मुलभूत अधिकार बरोबर माहित नसणाऱ्यांचे प्रमाणे 15 टक्के आहे, यामध्ये शिक्षक राजकीय जागृतीचे प्रमाण जास्त आहे.

अशाप्रकारे शिक्षकांच्या जागृतीसंबंधी विविध विषयांवर चर्चा करण्यात आली. त्यावरील त्यांचे विविध मत घेण्यात आली व त्यांच्या राजकीय जागृती संबंधी विश्लेषण करण्यात आले. एकंदरीत असे लक्षात येते की, गडचिरोली जिल्ह्यातील शिक्षकांचे राजकीय जागृतीचे प्रमाण हे जास्त आहे. कोणत्याही राजकीय समस्येचे निराकरण करण्यासाठी व्यक्तीमध्ये राजकीय जागृती असणे आवश्यक आहे.

सारांश :

उपरोक्त विषयावर सर्वबाजूंनी चर्चा करण्यात आली, राजकीय जागृती संबंधी विविध घटकांचा व माध्यमांचा विचार करण्यात आला. यामध्ये असे लक्षात आले की व्यक्ती राजकीय दृष्ट्या जागृत असल्याशिवाय आपल्या व समाजाच्या विकासामध्ये योगदान देऊ शकत नाही. संसदीय लोकशाहीमध्ये प्रत्येक नागरीक हा राजकीयदृष्ट्या जागृत असला पाहिजे, त्याला स्वतःच्या अधिकाराची जाणीव असली पाहिजे, तरच कोणत्याही देशामध्ये लोकशाही ही नांदू शकते. गडचिरोली जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या राजकीय जागृती संबंधी विचार केला तर एक गोष्ट स्पष्ट होते की या जिल्ह्यातील शिक्षक हे राजकीयदृष्ट्या जागृत आहेत. त्यांना राजकीय घटनांची जाणीव आहे. अशाप्रकारे राजकीय जागृतीचे जनमानसातील महत्त्व काय आहे हे लक्षात येते.

संदर्भसूची :

- 1) Sen Gupta, P.K. & Chakrabarty M., 'Election Assam' in Election, Electrol Machanism and Behaviour 1989, P.407.
- 2) Upreti H.C., Youth Politic in India (Jaipur, Printwell Publishers 1987) P.24.
- 3) Verma, S.P. Narain Iqbal & others, Voting Behaviour in Changing Society (Delhi National 1973).
- 4) Kini, N.G.SD. City Voter in India (New Delhi, Abhinav Publication, 1974) P.80.
- 5) Tayler C.C., Indias Roots of Democrecy (Orient Longmans Publication, Bombay, 1965) P.14.
- 6) Milbrath, L.W. and Goal, M.L., "Political Participation" 2nd ed., (Chieage, Rand Mc. Nelley College Publishing, Co. 1977) P.35.
- 7) Kohali, Atul (S.P.); "The succese of Indias Democracy" (NBO Publishers, Delhi, 1998) P.19.
- 8) इनामदार एन.आर. व पूराणिक 'राजकीय समाजशास्त्र' (पुणे कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन 1984) पृ.128

भारतीय समाज जात आणि लिंग विषयक असमानता

प्रा. सुधाकर माटे

महिला कला महाविद्यालय
उमरेड जि. नागपूर

जगाच्या ज्ञान इतिहासाचा मागोवा घेतला तर हे स्पष्ट दिसते की, सुरुवातीच्या काळात स्त्री-पुरुष विषमतेचा विचारच नव्हता. कारण स्त्री-पुरुषामध्ये कोणतेच बंधन नव्हते. त्यामुळे स्त्रीमुक्ती कोणापासून हा प्रश्नही नव्हता. मानसिक व बौद्धिक दृष्टीने स्त्री पुरुषापेक्षा कनिष्ठ आहे असे मानले जात नव्हते. सर्वच क्षेत्रात स्त्रीचा मुक्त संचार होता. तिला प्रतिष्ठा होती. सार्वजनिक समारंभात ती भाग घेत होती. ख्रिस्तपूर्व 12 व्या शतकात सुध्दा स्त्रिया न्यायाधीष, योद्धे, भविष्यवेत्या असल्याचे उल्लेख आढळतात. सुरुवातीच्या काळात अरेबियातील मुसलमान स्त्रियासुध्दा पुरुषांच्या बरोबरीने काम करीत होत्या. परंतु कालांतराने या परिस्थितीत बदल झाला. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना अनेक बंधनात जखडून पावित्र्याच्या कल्पनेची षिकार बनविल्या गेले. तिला शिक्षणापासून वंचित करण्यात आले. विवाहासाठी जोडीदार निवडण्याचे अधिकार हिसकाविण्यात आले. धार्मिक व सामाजिक अत्सवात भाग घेण्यात बंदी घालण्यात आली. बहुपत्निवाची प्रथा रूढ करून प्रतिष्ठेच्या सापळ्यात तिला अडकविण्यात आले. सतीप्रथा रूढ करून पतिव्रतेच्या खोट्या कल्पनेवर तिला जिवंत जाळण्याची प्रथा अस्तित्वात आणली. शारीरिक पावित्र्याचे अवाजवी महत्त्व वाढविण्यात आले. वयात येण्यापूर्वीच विवाह करून मोकळे होण्याची स्पर्धा सुरु झाली. एकंदरीत भारतीय स्त्रियांना अनेक समस्यांनी जेरबंद करण्यात आले होते. भारतीय समाजात सैध्दांतिकदृष्ट्या जे दिसते ते व्यावहारिकदृष्ट्या दिसून नाही. स्त्रियांची स्थितीसुध्दा भारतात विभिन्न कालखंडात प्रगत अवनत होत गेली.

भारतीय समाजात वर्णव्यवस्थेतून जातीव्यवस्था निर्माण झाली. ऋग्वेदाच्या पुरुषसूक्तात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र असे चार वर्ण सांगितले आहेत. ब्राम्हणोऽस्य मुखमासीद बाहुराजन्य कृतः ॥ उरुसीदस्य यद्वैश्यः पदंभ्या शूद्रोऽजायतः ॥ ऋग्वेद (10-99-12)

या ऋग्वेदातील मंत्रानुसार ब्राम्हण हे ब्राम्हाच्या मुखातून, क्षत्रिय बाहुतून, वैश्य मांडयातून आणि शूद्र पायातून जन्माला आले आहे. डॉ. जी. एस. घुर्ये यांच्या मते 'आर्य जेव्हा भारतात आले तेव्हा त्यांच्यामध्ये ब्राम्हण, क्षत्रिय व वैश्य असे तीन वर्ण निर्माण झाले होते. भारतात आलेल्या आर्यांनी येथील मूळच्या रहिवाश्यांना जिंकले पण त्यांना आपल्या धार्मिक सांस्कृतिक जीवनात सहभागी करून घेतले नाही. स्वतःला वांषिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या श्रेष्ठ समजून इतरांना हिनतेने वागविले. परंतु ज्या मूळ निवासी लोकांनी आर्यांचे स्वामित्व मान्य केले त्यांचा 'पुद्र' हा वेगळा वर्ण निर्माण करून आपल्या समाजव्यवस्थेचा एक भाग म्हणून त्यांचा स्वीकार केला. ' या वर्णव्यवस्थेत ब्राम्हण वर्गाचा दर्जा श्रेष्ठ तर बहुसंख्याकद स्थानिक शूद्र वर्णाचा दर्जा सर्वात कनिष्ठ होता. ब्राम्हण व वर्चस्व कायम टिकून रहावे यासाठी वर्णव्यवस्थेची निर्मिती करण्यात आली. म्हणूनच या वर्णव्यवस्थेला चातुर्वर्ण्य व्यवस्था असे म्हटले जाते.

स्त्री (लिंग) विषयक असमानता – भारतीय समाजत सैध्दांतिकदृष्टया आज सुध्दा आणि नेहमीच स्त्रियांचा आदर होत आला आहे. आणि तिचे स्थान पुरुषांच्या बरोबरीचे समजले जात आहे. पुरुषापेक्षा ना कमी ना जास्त. हिंदू तत्वज्ञानानुसार स्त्री ही पुरुषाची अर्धांगिणी समजली जाई. हिंदू समाजात मातृत्वाचा आदर होतो. सर्व अंतर्यामी परमेश्वरी शक्तीचे लक्ष्मी, सरस्वती, दुर्गा, काली इत्यादी स्त्रियांच्या रूपात वर्णन केलेले आहे. अषाप्रकारे स्त्री ही धन आणि ज्ञानाची प्रतीक मानल्या गेली आहे, तिचे आपल्या देशाची प्रतीकसुध्दा आहे. आपण आपल्या देशाला 'भारतमाता' म्हणून तिच्याप्रति आपल्या श्रध्दा प्रगट करतो. प्राचीन काळी ही अवस्था अत्यंत चांगली होती. स्त्रीला शक्तिमान, सुखसमृद्धी आणि संपत्तीचे प्रतीक मानण्यात येत होते. माता, व भगिनी म्हणून तिची पूजा केली जात होती.

जातीव्यवस्था हे भारतीय समाजव्यवस्थेच एक व्यवच्छेदक लक्षण आहे. त्यामुळेच भारतीय समाजात जातीव्यवस्थेला एक आत्यंतिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारतीय समाज व्यवस्थाच विचित्र व रोचक अषा वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था यावर आधारित आहे. त्यामुळेच भारतीय समाजाचे वस्तुनिष्ठ स्वरूप जाणून घेण्यासाठी चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आणि जातीव्यवस्थेचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. भारतीय हिंदू समाज निरनिराळ्या जातीमध्ये विभागलेला आहे. सर्व जाती व उपजातीमध्ये श्रेष्ठ ते कनिष्ठ अषी उतरती श्रेणी आहे.

माणसा-मानसांना परस्परांपासून विभक्त ठेवणारी जातीव्यवस्था जन्मावर आधारित आहे. जन्माषिवाय जातीत षिरकाव नाही. बाहेरून किंवा अन्य जातीतून कोणत्याही जातीत प्रवेश मिळू शकत नाही. म्हणूनच जी जन्मापासूनच नव्हे तर आईच्या पोटात असल्यापासूनच चिकटते व मेल्यावरही जी जात नाही, म्हणूनच 'जात कधीच जात नाही ती जात' होय. प्राचीन काळी भारतीय समाजात प्रथम वर्णव्यवस्था अस्तित्वात आली. या वर्णव्यवस्थेमुळे ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र असे भारतीय समाजाचे चार वर्णांत विभाजन झाले, तर जातीव्यवस्थेमुळे भारतीय समाजाचे हजारो जाती आणि उपजातीमध्ये विभाजन झाले. व्यक्तीला स्वतःच्या कर्तृत्वाने एका जातीतून दुसऱ्या जातीत व एका वर्णातून दुसऱ्या वर्णात कदापिही जाता येणे शक्य नाही. प्रत्येक वर्ण व जातीचा दर्जा समान आहे. अर्थातच वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्थेने भारतीय समाजात विषमता निर्माण केली.

सारांष –

भारतीय समाजात जातीव्यवस्था असल्यामुळे विकास कामांची संतगती होत असते. संतगती होण्याचे कारण जातीव्यवस्था जोपर्यंत जातीव्यवस्थेचे उच्चाटन होत नाही तोपर्यंत सामाजिक विकास षिलता होत नाही. भारतीय समाजव्यवस्थेत जातीविषय फार माठा भेदभाव आहे. जाती विषयी भारतीय समाजाची फार मोठी समस्या आहे. धार्मिक विषमता राजकीय विषयात आर्थिक विषमता, सामाजिक विषमता लिंग विषयक विषयातही सुध्दा भारतीय समाज व्यवस्थेची फार मोठी सामाजिक समस्या गंभीर स्वरूपाची आहे. काही सरकार सुध्दा धर्मव्यवस्थेवर जास्त प्रमाणात भर देत असतो भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये परंपरागत पध्दती आहे त्यामुळे पुरुष प्रधान संस्कृती भारतामध्ये उदयास आली आहे. लिंग विषमता ही सुध्दा भारतीय

समाजव्यवस्थेची फार मोठी सामाजिक समस्या आहे. परंपरागत संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेचे ऱ्हास होत आहे. विभक्त कुटुंब पध्दती उदयास आली आहे. वंश परंपरा ही पध्दत जास्त प्रमाणात होती. मालमत्तेवर वंशपरंपरागत सत्ता जास्त प्रमाणात पुरुषांचेच होते. परंतु आधुनिक पध्दतीमध्ये समाज नागरी कायदा, मानव अधिकार, माहिला आयोग, माहिला सेल मालमत्ता विषयक महिलांना अधिकार प्राप्त झाले. शैक्षणिक जागृती, महाराष्ट्र पोलीस संरक्षण, मदत अॅप्स उपलब्ध झाले इत्यादींचा वापर महिला करू शकतात. महिला विषयक पंचायत स्तरावरील विविध योजना, आरक्षणाचा लाभ, नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण, स्पर्धा परिक्षेची तयारी, व्यक्तिमत्व विकासामध्ये बदल, वर्तमान पत्रामध्ये महिलांना स्थान आहे. सध्या उपलब्ध न्यायव्यवस्थेमध्ये महिलांना उपलब्धता आणि संध्या इत्यादी कारणांमुळे लिंग विषमतेमध्ये बदल होत आहे. आणि जातीव्यवस्थेमध्ये शैक्षणिक दृष्टीकोनातून आधुनिक कौटुंबिक व्यवस्थेमध्ये, आजच्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये महत्वपूर्ण बदल होत आहे. लिंग विषमता व जाती विषयक विषमते मध्ये आधुनिक व्यवस्थेप्रमाणे सामाजिक बदल घडुण येत आहे.

संदर्भ – सुचि

- डॉ बी. एन. कऱ्हाडे – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या
डॉ. प्रदीप आगलावे – समाजषास्त्र विषय संकल्पना
रा. ज. लोटे – समाजषास्त्र परिचय
लोकराज्य – मासिक पत्रिका
दैनंदिन – वृत्तपत्रे

Lowest among the low: Status of Scavengers in Contemporary India

Ruchi Awasthi

Abstract: Scavenging considered as highly demeaning, impure and abhorred practice in India Scavengers are in the state of permanent pollution and the idea governs their entire sphere of interaction. The scavengers relegated at the bottom of human society in India. They are considered less than animal in Indian society. Even the other scheduled castes are ranked by custom and public opinion in various level of acceptability, but scavengers and sanitation workers have been for endless generations relegated to the stigma of untouchable category, due to the repulsive nature of their duties connected with the insanitary services. Scavengers cannot aspire for securing respectable jobs. They are overwhelmingly found in the sanitary section of Indian society. They are scavengers, they do other kinds of odd jobs which are not only considered to be important, but a sense of stigma and filth based on the notion of purity-pollution is attached to them. It is always treated as despicable. They are backward and often repressed because they have been assigned the lowest status in Indian society. Scavengers work to maintain the health of the society by maintaining hygiene in the society. The foregoing analysis reveals that the scavengers as an occupational community are an important constituent of our society who perform an important task. This paper is to be important chain in creating public awareness about their plight. In the process of understanding their mobility it became very clear that mobility is very low as they continue to perform their tasks accepting them as their caste roles without any resistance. Many of them continue to do the unclean job because alternative occupation are either not available or are not remunerative and secure. Practice of untouchability continues to pervade life of these people and this continues even the present situation when India claims to have Swachh Bharat Abhiyan. All this points to the fact, that this community remains to be socially deprived. According to 2011 census data, In India there are 2606278 dry latrins and there are 794390 identified manual scavengers to remove human excreta.

We continuously beaten the drum of swachhata or Sanitation in a new slogan namely swachh Bharat Abhiyan. The Swachh Bharat Abhiyan is neglected the people who work every day to keep our country clean and for ages have been carrying basket of faeces on their heads. The Swachh Bharat Abhiyan no conscious attempt has been made to address the idea of justice as mentioned in the constitution of India and its continuous denial of within the context of people engaged in sanitation for whole society. Even today Scavengers has suffering from social injustice and undignified lives. Scavengers who really keep our surroundings clean even to this date are the centuries have been banished from villages scorned by all, shooed away from vicinity and lived outside from so called Civilized society. This paper tries to establish the identity of the people and create evidence to say that Scavengers still exist. Globalization refers to process by which the peoples of the world are incorporated into a single world society, global society. But its harsh reality of Indian society that scavengers are not considered as a part of this so called global society.

Scavengers are very precious assets of a Society. Therefore, welfare of Scavengers is the prime responsibility of any government. Many years and discrimination on the basis of caste has deprived people from their social, political and economic rights. The on-going grip of caste based prejudices and practices challenges self-esteem and dignity. The practice of scavenging is violation of human rights and a shame to human dignity and humanity at large. To overcome the problem of this group of labour and for their social inclusion various efforts were initiated by the government. But, the introduction of new act of 2013 put a question mark on the prevailing act. Hence in the light of the introduction of new act 2013, below mentioned are the objectives and evaluation of the prevailing act and schemes of the government: But still our country is facing the problem of inhuman practice of manual scavenging in the era of globalization

and technological advancement. According to the House Listing and Housing Census 2011, states such as Andhra Pradesh, Assam, Jammu and Kashmir, Maharashtra, Tamil Nadu, Uttar Pradesh and West Bengal account for more than 72 percent of the insanitary latrines in India. These Insanitary Latrine cleaned by a particular community known as Scavenger or Bhangi. It is a matter of great shame that thousands of scavenger families still live a socially degrading life.

The issue of Scavenger's has not been addressed in swacchh Bharat Abhiyaan and they have been fully out from the Umbrella of swacchh Bharat Abhiyaan (clean India mission.) The particular community engage in the work of sanitation for society is relegated in the bottom of so called dignitarian society. The community still struggles in the clutches of the caste system that has denied generations of Dalit people their rights and human dignity. It is indeed a shame for a country like India, who is signatory to Human Rights Convention No. 111 of United Nation to allow the obnoxious practice of manual scavenging to continue in modern India and even after 70 years of independence. Manual scavengers are the most discriminated people experiencing the most atrocious form of untouchability. Scavengers are widely distributed throughout the country. Scavengers constitute a well-known caste group as Bhangi in India. Manual Scavenging that is, cleaning of toilets and septic tanks by manual workers, who belong to one of the most oppressed scheduled castes in India. Scavenging is the act of human removal of excreta from dry pit latrines, is detrimental to environmental, mental, and public health and is a gross violation of human rights.

Even today we can see these form of scavenging firstly Flush latrines: Apart from the cleaning of dry latrines the availability and use of water too does not stop the work of manual scavenging. They too are required to be cleaned in a daily basis that work mostly done by scavengers, secondly septic tank needs to clean by human scavengers when they choked. Thirdly The Indian Railways is an institution where manual Scavenging still a reality as individuals are engaged in manual scavenging. Recently, the Rural Development, Water and Sanitation Minister called the Indian railway the world's biggest open toilet. 60% of all open defecation in the world is in India. The Indian railway with 11 million passengers every day is really the largest open toilet in the world. These open toilets cleaned by whom? It is a biggest question arises in between us. The answer of this question is the cleanliness maintain by particular community they are Scavengers. The Indian Railway is the largest employer of manual scavengers, and manages some of the longest rows of open latrines in the world. The open-hole toilets in every railway compartment that is in service in the country turns the largest rail network of the world into one big toilet that drops raw human excreta and other waste onto the rails, and over people and vehicles - where the rail line runs above roads. It is a common scene in every railway station in the country, Scavengers cleaning with a broom, railway sleepers covered with human excreta.

The National commission for safai karamcharis, a statutory body, pointed in its reports to the use of dry latrines and continued employment of manual scavengers by various departments of the Union of India particularly the railways, the department of defence and the ministry of industry While states like Haryana Uttar Pradesh deny employing manual scavengers, other states like Andhra Pradesh employ them through municipalities. The practice is on in almost all states, including Bihar, Maharashtra, Jammu & Kashmir and even national capital Delhi.

Legal Measures taken for Eradication

This practice is prevalent in many parts of India. The practice of human waste removal and the construction of dry pit latrines were banned in 1993 with the passage of the Employment of Manual Scavengers and Construction of Dry Latrines Prohibition Act. The employment of manual scavengers and construction of Dry Latrines (Prohibition) Act, 1993 came into force in six states (Andhra Pradesh, Karnataka, Goa, Maharashtra, Tripura and West Bengal) and all the union territories under clause (1) of

Article 252 of the constitution of India. The Employment of Manual Scavengers and Construction of Dry Latrines (Prohibition) Act, 1993 punishes the employment of scavengers or the construction of dry (non-flush) latrines with imprisonment for up to one year and/or a fine of Rs 2,000. But No convictions were obtained under the law during the 20 years it was in force. As of 2007 19 states and all Union Territories adopted the Act and nine states were yet to adopt it. Even after 15 years not much progress in eradicating this inhuman practice. However, despite this and other legal actions, laws are rarely enforced largely because other feasible sanitation alternatives have yet to be determined. Although specifically banned by a law passed in 2003 manual scavenging continues with Census 2011 estimating that nearly 8 lakh people were involved in it. In 2014, the Supreme Court ordered the government to take swift measures to end the system. The spirit of Article 17 of the Indian Constitution has not fully touched their lives as yet. It is true that the previous 10 Five Year Plans had initiated some steps to improve the conditions of Scavengers and there are several schemes already in place. But their implementation leaves much to be desired, with the result the manual scavengers are neither liberated fully nor rehabilitated in the true sense of the term, they remain as mere initial steps.

The term manual scavenger has been defined under section 2(j) of the Act, 1993. It reads as: “manual scavengers” means a person engaged in or employed for carrying human excreta and the expression “manual scavenging” shall be construed accordingly. This is very narrow definition, the expression garbage; sewage etc or any other work which is obnoxious or derogatory to human dignity should be included as recommended by the National Commission for Safai Karamcharis.

The scavenging profession is a direct mockery of India’s status as a developing global power because the scavengers continue to be in the same situation in which they were during the pre-independence days Social discrimination and exclusion are the go of life of Scavengers. Even today the era of modern technology the manual scavenging exists in the form cleaning septic tank. If we see the situation of India particularly some state it can be found in almost all states where septic tank need to clean by human being, Septic tanks have to be cleaned after every one-or two-years interval and wet sludge has to be taken out, which has fresh human excreta floating at the to and emitting obnoxious smell. It needs the service of scavengers for desludging.

The 2013 Act allows the Indian Railways (if they use safety gear and maintain toilets well) to decide when they want to issue the notification on implementing the Act in the Indian Railways. No specific authority is made responsible for rehabilitation. No in term measure till rehabilitation/alternative employment is secured has been provided to victim of scavenging. Manual scavenger community has been deprived of fundamental rights due to the insensitivity of the state and its agencies these communities live in poverty and forced to work under the most unfavourable conditions. (Ministry of social justice and Empowerment 2015).

In India various committees and commissions were set up, laws have been enacted crores of rupees have been spent to eradicate the practice of scavenging. However, even after 70 Years of Independence in India scavenging continues to degrade and shame for whole country. It is irony that there has not been a single prosecution even as the act prescribed ‘manual scavenging’ as an offence that stipulates imprisonment up to a year and fines up to 2000 rupees or both. The law look like scheme. The power rests with the inspector, while the worker himself cannot file the case. (Frontline, 2015)

Imposed Occupation

“India Shining, “Incredible India”, are the words that are totally False in context of Scavengers. Dalits cannot aspire for securing respectable jobs. The dalits are overwhelmingly found in the sanitary section of Indian society. They are scavengers, sweepers, ragpickers, rickshaw puller they do other kinds of odd jobs which are not only considered to below level jobs, but a sense of wretchedness and filth based on the

stigma of purity-pollution is attached to them. Manual scavenging is a caste-based custom perpetuated by an extremely unequal society. Customs are social constructs that are handed down from generation to coming generation. They often survive the societal change even after their rationale and moral basis becomes insupportable. Since modern Indian nation has been predicated on the rejection of the caste system in so far as it perpetuates oppression and injustice, manual scavenging has become an impediment to social justice and progress. Whereas most of the civilized world has accepted the ideal that a citizen's caste or creed must not come in the way of exercising his choice of occupation, Indian society still bears manual scavenging that has always been expected to be taken up only by certain communities, That makes it a socially sanctioned and imposed custom in which caste one is born into decides whether he or she will be a beneficiary or a victim. The members of the communities that have been held captive by this tradition face overwhelming social sanctions and even violence when they revolt against this injustice.

Discrimination

Scavengers are typically relegated to the outside of towns, particularly in rural villages, where they occupy the village “ghetto.” They cannot enter certain temples, often have trouble obtaining access to water, subsist on menial wages, and are routinely abused by police and higher castes that often enjoy the State’s protection”. In simple words we can say that, Scavengers face discrimination in every aspect of their lives which is undignified. They are depressed of basic amenities, and “suffer from social exclusion and deprivation for the fault of being Dalit specially Scavengers , the lowest caste by Hinduism. Because of their status of untouchability due to their work most Dalits unwillingly do jobs which are assigned to their caste which is ghastly occupation. Scavengers faced isolation from other dalit caste group. Owen lynch in his study of the low caste in Agra noted that there was a definite opposition to marriage with bhangis (scavengers), which only qualified by such provisos as the boy being well educated. (Owen L. 1969). In Uttar Pradesh, ,The chamars avoid social interaction with bhangis. (Joshi, B. 982)

Bezawada Wilson of the SKA said that mainstream political parties are vying with each other to appropriate Dr Ambedkar's legacy.

"Unless they recognize that the deaths that occur in sewer and septic tanks are not accidents but political murder we do not think they have the right to project themselves as defenders of the rights of Dalits and highly marginalized communities such as manual scavengers,"

Health status

Scavengers are in trap of high risk of health issue. scavengers suffer from bacterial infection due to their unhygienic work that effects their respiratory and gastrointestinal system. Due to their poor economic condition scavengers are forced to do inhuman and filthy occupation. These health hazards include exposure to harmful gases such as methane and hydrogen sulfide, cardiovascular degeneration, musculoskeletal disorders like osteoarthritic changes and intervertebral disc herniation, infections like hepatitis, leptospirosis and helicobacter, skin problems, respiratory system problems and altered pulmonary function parameters. women scavenger are doubly marginalised in this occupation social crime against women scavenger by male of their own community as well as their workplace.

Picarious and isolated Residence

Scavengers are cursed to live in the most unhygienic conditions. In urban areas they occupy spaces adjacent to drains and in rural areas they live in the low lying water logged areas at the corner end of the village in mud houses or huts thatched with dry twigs of plants and trees. Their precarious economic existence in low paid work carries the stigma attached to their social work which make them realize that they are like, ‘the worms that crawl in the dirt.

SCHEMES FOR WELFARE AND REHABILITATION

In view of the existing hereditary obnoxious and inhuman condition of manual scavengers, the Government has formulated various schemes/programmes for their Social and Economic upliftment but they are far from their motto.

Valmiki Malin Basti Awas Yojna (VAMBAY): This scheme was launched by Government of India during 2001 with the aim to provide shelter and upgrade the existing shelter for people living below poverty line in urban slums which helps in making cities slum free. The scheme is shared on 50:50 basis with states. Preference is given to women headed households. The main reason for failure of this Yojna is that there have been serious mistake and errors in the surveys that seek to identify and rehabilitate the victims. The most glaring distortion of the reality is that more men have been shown to be the victims of manual scavenging than women.

Total Sanitation Campaign (TSC): The Total Sanitation Campaign is a comprehensive programme to ensure sanitation facilities in rural areas with broader goal to eradicate the practice of open defecation. TSC was initiated in 1999 when Central Rural Sanitation Programme was restructured making it demand driven and people centered. It follows a principle of “low to no subsidy” where a nominal subsidy in the form of incentive is given to rural poor households for construction of toilets. TSC gives strong emphasis on Information, Education and Communication (IEC), Capacity Building and Hygiene Education for effective behavior change with involvement of Panchayati Raj Institutions (PRIs), Community Based Organizations (CBOs), and Non-Governmental Organizations (NGOs) etc. The key intervention areas are Individual Household Latrines (IHHL), School Sanitation and Hygiene Education (SSHE), Community Sanitary Complex, Anganwadi toilets supported by Rural Sanitary Marts (RSMs) and Production Centers. Government programmes have emphasized the mentality change toward sanitation not for sanitation worker or scavengers of rehabilitation and failed to address the caste-based oppression and related social conditions that have perpetuated this practice for centuries.

Nirmal Gram Puraskar Yojna: To add vigour to the TSC, in June 2003, the Government of India initiated an incentive scheme for fully sanitized and open defecation free Gram Panchayats, Blocks, and Districts called the ‘Nirmal Gram Puraskar’. The incentive provision is for Panchayati Raj Institutions (PRIs) as well as individuals and organizations that are the driving forces for full sanitation coverage. It is reality that government failed to address the real sanitation worker who works for cleanliness or nirmalta for village.

National Scheme of Liberation and Rehabilitation of Scavengers (NSLRS): The National Scheme of Liberation and Rehabilitation of Scavengers (NSLRS) was launched by the Government in March, 1992 to provide alternate employment to the scavengers and their dependents. Under the NSLRS the scavengers and their dependents are trained in trades of their aptitude which can provide them alternate employment. During the course of training, the trainees get stipend up to Rs.500/- per month and a tool kit allowance up to Rs.2,000/-. For rehabilitation, there is a prescribed financial package for different trades by which financial assistance up to Rs.50,000/- can be provided. Under NSLRS, the Government of India has formulated and issued guidelines to all States and their Special Central Assistance (SCAs) to form groups of 5 to 25 scavengers and start a production-cum-trading-cum service centre for large-scale conversion of dry latrines through Sanitary Marts in which the loan component would be provided by the National Safai Karamcharis Finance and Development Corporation (NSKFD). The Scheme leave out alarge number of deserving people fromthe list of potential beneficiaries whileincluding people who and their familieshave no longer anything to do withmanual scavenging. The surveys havealso been biased in giving financial stipend to scavengers .and the amount given in the name of financial assistance is very low.

While the government has introduced various schemes offering loans and subsidies but they have not succeeded in eliminating manual scavenging.

Reason for marginalization and plight of scavengers.

- Due to high involvement of middlemen in selection of beneficiaries, actual manual scavengers were left out and never got rehabilitated. Those who were not involved in manual scavenging benefitted from various provisions of the scheme.
- Middlemen had strong connections with local politicians and they intentionally never reached out to manual scavenging community to generate awareness about the scheme.
- In a cross verification exercise of identified and selected beneficiaries by Government officials, huge irregularities were found in disbursement of loan to people from the community. Records showed transfer of loan amount in their name but in reality they did not receive any financial assistance.

Identification of beneficiaries was not done by the District Implementing Officers as required; instead middlemen were involved in selection of beneficiaries who took bribe in disbursement of loan to beneficiaries. Officials at district level had direct linkages and contacts with middlemen instead of community members.

Poor implementation of conception of Laws

Various reports reveal that Government initiatives have failed to produce the desired result among the scavenging communities. Despite several major high-level committees, National Laws and many high and medium level schemes specifically devised to eradicate manual scavenging, the scavengers remained tied to their occupation and the lowest rung of the Hindu caste hierarchy. Analysis reveals that the main problems associated with these laws and schemes are faulty conception, poor coordination between central and state governments in devising rules, implementation and funding; lack of funding; rampant corruption; political rhetoric; severe paucity of political will; meagre investment in sanitary infrastructure; lack of inducement of science and technology and poor understanding of the gender and labour issues of the target groups. These are some of the major causes of the state's failure to meet the pressing demand of the eradication of manual scavenging.

In the Era of Globalization scientific and technological advancement on various fronts saves the manual labour, the practice of manual scavenging continues in India. There are very simple and low cost alternatives available in this era which can solve both the problem of manual scavenging and safe disposal of human excreta highlighted on the separation of all household waste including biodegradable waste which have combined effect for both the municipalities and the households but no scientific advancement seen in work of convenience of scavenger or sanitation worker. It is heartbroken truth and untold miseries of scavengers that they die during the cleaning septic tank. The sewer lines at many places in the cities often get choked up and require constant rectification and clearing of sludge. For the same, a safai karamchari from Balmiki community has to get into a manhole and clean it, they are not equipped with basic protective gears like gloves, gas masks, helmets, boots, reflective jackets, head lights and rain coats causing them to do most of the work manually, making them prone to a lot of diseases many times they died in man hole. The news covered by The times of India during Bhim Yatra Mohana Priya a bhim yatri said " I have been to all 30 states in the last 125 days and manual scavenging and sewer deaths exist everywhere".

According to The Times of India SKA alleges that despite the apex court's strict directions, things have not changed and over 1300 people have died in septic tanks or sewers while doing this job. Cleaning septic tanks requires descending into the tank filled with noxious gases, with no protective gear. Often the worker has to completely submerge in the full tank to ensure clearance.

"According to Hindustan Times (Lucknow) 9 Jul 2014 One sanitation worker lost his life while cleaning a sewer in Chuniya Purwa area of Jankipuram Lucknow on Tuesday. It appears the mishaps that occurred in the past have failed to have any impact on the Jal Sansthan officials who allegedly forced the

victim to clean the sewer without wearing any safety gear. Dheeraj Valmiki (25), a contractual worker working with Jal Sansthan was forced to clean sewer line in Jankipuram, said sources. Quite unwillingly Dheeraj entered the sewer line but he fainted soon. His fellow workers pulled him out of the pit and rushed him to medical college where he was declared brought dead. The sanitation workers said the safety guidelines were violated while entering the sewer and the contractual worker was forced to do the task without any mask. According to manual scavengers, many sanitary workers get into manholes, septic tanks However, JE Suryamani Yadav has reported the matter to the police who have sent the body for post mortem. No Jal Sansthan official was available for comment over the incident.” This is a glimpse of our so called just society that behaves sensitized situation .Can we able to called ourselves Human? This is a only one case that published in newspaper and we come to know about heartbroken truth that still perpetuate by our society as well. We cannot neglect that almost cases are not in record but still they exists.

Bezwada Wilson talks about the Safai Karmchari Andolan’s struggle, and the government’s superficial promotion of the Swachh Bharat Abhiyan without accepting that the root of the problem lies in institutional discrimination against the Scheduled castes. “Just picking up the broom and making a show of cleaning will not alter the fact that ‘it will be our lot to clean the toilets. It will be our people who will choke to death in the septic tanks.” Wilson also warns that, if not immediately, in time to come the Dalit uprising, witnessed in parts of the country, will spread and the community will refuse to do any and all cleaning jobs, imposing a crisis of monumental proportion on the government and forcing it to acknowledge that the country cannot progress if one section is treated as unequal and condemned to live in servitude to others.

Conclusion

Scavenger’s miseries are challenge for all those who believe in justice and uphold human dignity.A well planned and multi- pronged strategy is needed to scavengers by providing them alternative employment and integrating them to mainstream. Half backed ideas and half- hearted measures could not able to usher the plight of scavengers in India .Andfinally the state government has to take the responsibility of bringing them to the core fromthe margins with more initiatives of inclusive policy need to be brought in to the mainstream by putting in some efforts like creating public awareness.Scavenging, the practice still persists in various parts of the country. Existing laws have not proved adequate result in eliminating the twin evils of insanitary latrines and manual scavenging from the country. These evils are inconsistent with the right to live with dignity which is an essence of the Fundamental Rights guaranteed in the Constitution. Its prime responsibility of Government and public –spirited persons look into why scavengers have not been able till today to overcome civil disabilities despite so many laws and measures Gandhiji had said “Persons who are to attend toscavenging whether a paid bhangi or an unpaid mother ,they are unclean work” The Scavengers makes our society clean and healthy. Therefore all of us should accept their work is very important and help them to free from stigmatised work. Science and technology should be integrated with needs of scavengers and invent equipment to minimise manual work. The scientific and technological advancement of India should intimate with relation to scavengers and their transformation for better. People may have noble idea regarding to sanitation field.They may have great strength of will to translate them into reality .But Unless the idea of swacch bharat abhiyan are shared and supported by an appropriate technology,this may yet be only empty dream.

References

1. Fuchs, Stephen. 1981. "At the Bottom of Indian Society: The Harijan and Other Castes",New Delhi: Munshiram Manoharlal Publications.

2. Pathak, Bindeshwar. 1991. Road to Freedom, New Delhi: Motilal Banarsidas Publishers.
3. Peer, Mohammed. 1992. Social and Economic Condition of Urban Sanitary Workers: a case study of Manglore city, (National seminar on action sociology and liberation of scavengers, New Delhi).
4. Sinha, B.D. and A.k. Ghosh. 1994. Restoration of Human Dignity: Impact of Development Programmes on Scavengers, New Delhi: Arnold Publishers.
5. 1994: National Commission for Safai-Karmacharis under the National Commission for Safai-Karmacharis Act, 1993, (to suggest measures to abolish scavenging by the end of the Eighth Plan (1995) and rehabilitate sanitary workers).
6. Chaplin, Susan E. 1997. 'Scavengers: Still Marginalised', The Administrator, Vol. XLII, January-March, Pp. 123-151.
7. Patel, Ishwarbhai. 1997. Living and Working conditions of Scavengers in Western India, in Seminar Proceedings on Scavengers in Western India, Surat: Centre for Social Studies, December 11-12.
8. Macwan, Martin. 1998. Lesser Humans: Scavengers of the Indian Republic, (A Survey of the Living Conditions of Scavengers (Bhangi) caste in Gujarat), Ahmedabad: Navsarjan.
9. Vivek, P. S. 1998. Scavengers: Exploited Class of City Professionals, Mumbai: Himalaya Publication.
10. Chandra, Ramesh. 1999. Rehabilitation of Scavengers .Economic and Political Weekly, Vol. 34, No. 37 , pp. 2635-2636.
11. Khan, M.Z. and Dassi, Archana. 1998. Road to Dignity - Socio-Economic Rehabilitation Of Valmikis, New Delhi: Concept Publications Company. Krishnan, P.S. 2002. "Untouchability and Atrocities" in Ghanshyam Shah (ed.), Dalits and the State, New Delhi: Concept Publishing Company, Pp. 272-289.
12. Human Rights Watch. 1999. Broken People: Caste Violence against India's Untouchables. New York: Human Rights Watch.
13. Chandra, Ramesh. 1999. 'Rehabilitation of Scavengers', Economic and Political Weekly, Vol. 34 (37), September, Pp. 2635-36.
14. Poddar, Bhagirath. 2001. The Untouchables in Modern India (Lucknow female and children scavengers), New Delhi: Sarup and Sons. Powell, F. 1995. 'Citizenship and Social Exclusion', Administrator, Vol. 43 (3), Pp. 23-35.
15. Sachchidananda. 2001. People at the Bottom: a Portrait of the Scavengers, New Delhi: Concept Publishing Company
16. 2002. "Caste in India" in Shah Ghanshyam (ed.), Dalits and Democratic Politics in India, New Delhi: Permanent black, Pp. 83-107.
17. 2002. 'Hierarchical and Competitive Inequality', Sociological Bulletin, 51 (1), March, Pp. 3-27.
18. Balagopal, K. 2002. 'Reflections on 'Gujarat Pradesh' of 'Hindu Rashtra"', Economic and Political Weekly, Vol. 37 (22), June, Pp. 2117-19.
19. Patel, Girish. 2002. 'Narendra Modi's One-Day Cricket: What and Why?', Economic and Political Weekly, Vol. 37 (48), November-December, Pp. 4826-37.

-
20. Chaudhary, B. Kumar. 2003. 'Waste and Waste-Pickers', Economic and Political Weekly, Vol. 38 (50), December, Pp.5240-42.
  21. Prasad, R.R. 2003. "Social Exclusion: Concept, Meaning and Scope" in A.K. Lal, Social Exclusion, Essays in Honour of Dr. Bindeshwar Pathak, Vol. I, New Delhi: Concept Publishing Company, Pp. 145 -52.
  22. D'Souza, Paul. 2004. "Scavengers Towards Freedom: Dynamics of Power Paradox among Bhangis of Gujarat" in Singh Ram Goopal and Gadkar Ravindra (eds.), Restoration of Human Rights and Dignity to Dalits, Mhow: Dr. Babasaheb Ambedkar National Institute of Social Sciences and Manak Publications, Pp.178-194.
  23. Prohibition of Employment as Manual scavengers and their Rehabilitation Act 2013(25 of 2013) ,Ministry of Law and Justice ,Government of India.
  24. Frontline ,2015.30 Anniversary issue([http://www.the hindu.com](http://www.thehindu.com))

बीसवी सदी के अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासों में दलित चेतना

प्रा.जाधव ज्ञानेश्वर भाऊसाहेब

हिंदी विभाग,

शिवनेरी महाविद्यालय, शिरूर अनंतपाळ,

जि.लातूर

दलित शब्द का प्रयोग शताब्दी के प्रारंभ से होने लगा है। किन्तु अभी तक 'दलित' सम्बन्धी अवधारणा अनिश्चित है। कुछ विद्वान समाज व्यवस्था में शूद्र कहलाए जाने वाले व्यक्तियों को दलित मानते हैं, तो कुछ दलितों में केवल अस्पृश्यों का ही समावेश करते हैं। इसके विपरीत कुछ उदार मानवता का दृष्टिकोण अपनाने वाले विद्वान सामाजिक, आर्थिक,

धार्मिक तथा अन्य किसी भी कारण से शोषित, पीड़ित, उपेक्षित, वंचित, बहिष्कृत, अभावग्रस्त व्यक्ति को भी दलित मानते हैं। विभिन्न शब्दकोशों में दलित शब्द का अर्थ दबाया हुआ, रौंदा हुआ, शोषित, मर्दित मिलता है। अंततः मूल अर्थ की दृष्टि से दबाया हुआ, रौंदा हुआ, शोषित, उपेक्षित व्यक्ति ही दलित है। चाहे वह किसी भी जाति, धर्म, वंश, पंथ, लिंग अथवा भौगोलिक क्षेत्र का हो। व्यक्ति का सामाजिक, धार्मिक, मानसिक-शारीरिक एवं आर्थिक अथवा अन्य कारण से शस्त्र अथवा शस्त्र के आधार पर शोषण, अवमानना, उपेक्षा, बहिष्कार किया गया हो, वह दलित है। डॉ. बी. एन. भालेराव दलित शब्द के अर्थ को स्पष्ट करते हुए कहते हैं कि –“दलित शब्द का अर्थ मसला हुआ, मर्दित दबाया हुआ, रौंदा गया, कुचला हुआ, वंचित, खंडित, अस्पृश्य, शूद्र आदि सामाजिक विचारधारा के अनुसार आर्थिक और सामाजिक दृष्टि से जो वर्ग दबा हुआ या कुचला हुआ है या शोषित है उस वर्ग को दलित कहा जा सकता है।”

प्राचीन काल में दलितोंकी स्थिती अत्यन्त दयनीय थी। दलितों का जीवन अभाव, दुःख और अपमान से पूर्ण था। इस पीड़ित, शोषित वर्ग में जागृति की लहर लाने का काम कुछ सामाजिक सुधारकों महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी अन्य कई लोगों ने दलितों में जागृति की, उन्होंने दलितों को मानवीय अधिकार दिलवाकर उनको इंसानों की पंक्ति में खड़ा किया।

अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासों में उपन्यासकारों ने अन्याय एवं अत्याचार के विरोध में दलितों में जागृत चेतना शक्ति का चित्रण किया है। आज भी दलित वर्ग पर सवर्ण वर्ग द्वारा अन्याय-अत्याचार किया जाता है। इस शोषण के खिलाफ संघर्ष करने वाले दलित पात्रों का चित्रण अंतिम दशक में लिखे गए हिंदी उपन्यास जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर', जगदीशचंद्र गुप्त के 'नरककुंड में बास', कमलेश्वर के 'कितने पाकिस्तान', चित्रा मुद्गल के 'आवां', वीरेंद्र जैन के 'डूब' आदि उपन्यासों में दलितों की दयनीय दशा, विभिन्न तरीके से किया जा रहा उनका शोषण और शोषण के खिलाफ दलितों में उभरती हुई चेतना के स्वर को यथार्थ रूप में चित्रित किया है।

मैत्रेयी पुष्पा के 'चाक' उपन्यास में जातीय भेदाभेद पर गहराई से चिंतन किया है। आज ग्रामीण जीवन में स्कूलों पर गाँव के मुखिया तथा गाँव पंचायत के लोग दबाव या आतंक डालते हैं, अध्यापकों को स्वतंत्रता से काम करने नहीं देते। दलित या निम्न जाति के अध्यापक हो तो उन्हें समय-समय पर अपमानित किया जाता है। 'चाक' के मास्टर नेकसेराम खाटिक जाति के होने के कारण बच्चे उन्हें खिजाते हुए कहते हैं—

“नेकसे खटिया। तैने घर-घर माँगे भीख।

फिर भी देता हमको सीख।”²

बच्चों से भी दलित अध्यापकों की होने वाली हेठी के दर्शन यहाँ होते हैं। दलित वर्ग सवर्णों के द्वारा हो रहे शोषण को चुपचाप सहना नहीं चाहता, इस शोषित व्यवस्था के प्रति संघर्ष करके क्रांति करना चाहता है। उनका मानना है कि अन्याय करने वाला जितना दोषी है उतना ही अन्याय को सह लेने वाला भी दोषी है, इसलिए वह अन्याय के खिलाफ न्याय की लड़ाई लड़ने के लिए तैयार हो गया है। वह अपना हक, अपना अधिकार प्राप्त करना चाहता है। वह नरकीय जीवन जीना नहीं चाहता।

जगदीशचंद्र ने 'नरककुंड में बास' उपन्यास में चमडों के कारखानों में काम करने वाले दलितों की दयनीय स्थिति का वर्णन किया है। आज भी दलित की स्थिति पशुवत रही है। उपन्यास का नायक काली गाँव में हो रहे सवर्णों द्वारा अन्याय-अत्याचार से छुटकारा पाने के लिए शहर में आकर रेठे खींचने का काम करता है। पेट की आग बुझाना बहुत जरूरी है, इसलिए वह कच्चे चमड़े के कारखाने में खालों की सफाई का काम करता है। इस काम की वजह से काम करनेवाले का शरीर और जिन्दगी दोनों नष्ट हो जाते हैं। खुजली-जैसा भयंकर रोग हो जाता है किन्तु वह भी उन्हें पेट की भूख के लिए करना पड़ता है। बंसा कहता है—“खुजली से घबराकर भाग भी जाए लेकिन पेट के अंदर की खुजली से तंग पड़ते ही लौट आएगा। हम गंदी नाली के कीड़े बन गए हैं। फूल की क्यारीमें रख दिए जाने पर या तो मर जाएँगे या फिर रेंग-रेंग कर गंदी नाली में दोबारा जा गिरेंगे।”³ यह दलितों की विवशता और दयनीय स्थिति का वर्णन हमें देखने को मिलता है।

अमीर वर्ग का रूख मजदूरों का शोषण करने का रहा है। मजदूरों को उनके काम के वक्त भद्दी-भद्दी गालियाँ भी दी जाती हैं। मजदूरों को थोड़ी देर आराम भी करने नहीं देते। गाँवों में भी उच्चवर्ग दलितों पर अन्याय-अत्याचार करते हैं और नाना प्रकार के शोषण करते हैं। अत्याचारों से बचने के लिए काली, छिबू, बटकत, किशना, कालू जैसे युवक शहर भाग आते हैं। शहर में मजदूरी करते इन युवकों के पास गाँव से भाग कर जब दूसरा दलित आता है तो इन्हें अपने पर ढाए गए विगत जीवन के अत्याचार अचानक याद आ जाते हैं। जैसे – “काली की बात सुन बरकत कुछ सोच में पड़ गया। जैसे उसे अपना कोई पुराना दुःख-दर्द याद आ गया हो।”⁴ इस उपन्यास में कहीं-कहीं छुआछुत की समस्या की ओर भी लेखक ने संकेत किया है। गाँव में हरिजन को छुआछुत की वजह से मंदिर में देवी-देवताओं के दर्शन के लिए नहीं जाने दिया जाता है। भगवान के दर्शन करने की काली की इच्छा शहर

में तीव्र होती है। काली को उस वक्त गाँव की स्थिति याद आ जाती है की –“गाँव में पंडित सन्तराम उन्हें मंदिर के अन्दर जाने तो क्या, आसपास भी भटकने नहीं देता था।”⁵ दलितों की दयनीय स्थिति की वजह से दलित स्त्री किस प्रकार यौन-शोषण का शिकार बनती है, इसका चित्रण भी आलोच्य उपन्यास में किया गया है। संपत्ति के मालिक उच्च वर्ग के लोग अपनी कामवासना को तृप्त करने के लिए दलित वर्ग की लड़कियों को उठवा लाते हैं। उच्च जाति के लोगों की दृष्टि गरीब-दलित वर्ग की स्त्रियों पर ही गिरती हैं। सेठ रत्नचंद अपने पैसे की ताकत पर नारियों का शोषण करता है। सेठ रत्नचंद के संदर्भ में एक मजदूर कहता है—“मैंने तो कुछ और भी सुना है..... कि सेठजी हर रात नई लड़की लाते हैं।”⁶ दलित समाज की आर्थिक तंगी उसकी बहू-बेटियों को दूसरे के घर या कारखानों में काम करने के लिए मजबूर करती है और इसी मजबूरी का फायदा उठाने वाले समाज के गिध्द प्रवृत्ति के लोग उनका शारीरिक शोषण करते हैं। यहाँ तक की गरीब की स्त्रियों के प्रति पुलिस की हीन मानसिकता के दर्शन भी हमें इस उपन्यास में होते हैं। सदियों से सवर्णों द्वारा हो रहे अन्याय, अत्याचार और शोषण करते हैं। यहाँ तक की गरीब की स्त्रियों के प्रति पुलिस की हीन मानसिकता के दर्शन भी हमें इस उपन्यास में होते हैं। सदियों से सवर्णों द्वारा हो रहे अन्याय, अत्याचार और शोषण से बचने के लिए दलित वर्ग के लोग धर्मपरिवर्तन करना चाहते हैं। हिंदू धर्म में जो उनके प्रति अपमानजनक, हीनतापूर्ण और गुलाम-जैसा व्यवहार हो रहा है, इसलिए वे उस धर्म का ही त्याग करना चाहते हैं। जो धर्म उन्हें मानव के रूप में स्वीकार नहीं करता। यह दलितों का धर्मपरिवर्तन हिंदू धर्म के ठेकेदारों के लिए असह्य हो जाता है। सदियों से जातिव्यवस्था की वजह से सवर्ण दलितों पर अपना अधिकार जमाए हुए हैं उसे बनाये रखना चाहते हैं। रमणिका गुप्ता का कहना है—“सवर्ण मानसिकता जो मनुवादों पर आधारित है, न केवल धर्म के चलते बल्कि अपने अहम् और सुविधा के चलते भी भी दलितों को दलित रखना चाहती है चूँकि उन्हें मुफ्त में जन्मजात सेवा-सफाई करने वाले मिल जाते रहे हैं जो उन गंदे कामों को रना धर्म का पालन करना मानते रहे हैं।”⁷ दलितों में जाग्रति आ रही है, वे गंदगी उठाने से इंकार कर रहे हैं, वे शिक्षा प्राप्त करके स्वाभिमानपूर्वक, आत्मसम्मान के साथ जीवन जी रहे हैं। इस उपन्यास में जगदीशचंद्र गुप्त ने व्यापक फलक पर दलितों की दयनीय स्थिति, उसका हो रहा शोषण और दलितों में आ रही जागरूकता का यथार्थ चित्रण किया है। दलितों के शोषण और चेतना पर लिखा गया इस युग का और एक महत्वपूर्ण उपन्यास जयप्रकाश कर्दम द्वारा लिखित ‘छप्पर’ है। इस उपन्यास में मातापूर गाँव के अछूत की बस्ती में रहनेवाले चमार जाति के शोषण की कथा है। इन चमारों का जीवन अभावग्रस्त है इसलिए वे संपन्न सवर्ण जातियों के लोगों के घृणा के पात्र तो हैं ही, साथ ही उन्हें गंदी-गंदी गालियाँ भी दी जाती हैं। इन सब अपमानों से छुटकारा पाने के लिए संघर्ष करते हुए चमार जाति के सुक्खा नामक पात्र के माध्यम से दलितों दलितों में आई जागरूकता को दिखाने का काम उपन्यासकार ने किया है। सुक्खा का लड़का चंदन शहर में मजदूरों की बस्ती में रहकर शिक्षा प्राप्त कर रहा है और साथ हीही इस बस्ती के लोगों को भी सवर्णों द्वारा दलितों के खिलाफ रचाए गए षड्यंत्र से अवगत कराता है। वह अपने समुदाय को शिक्षित बन, संगठित होकर, संघर्ष करने की प्रेरणा देता है। वह

सामाजिकता के धरातल पर अपने लिए स्वतंत्रता और समानता की माँग ही नहीं प्रस्तुत करता अपितु उसके लिए जमकर संघर्ष भी करता है और अपने वर्ग एवं समुदाय में इसके लिए चेतना भी जाग्रत करता है। चंदन सामाजिक सम्मान की माँग करते हुए कहता है – “तो तुम्हारा मतलब है कि हमें व्यवसाय आदि नहीं करना चाहिए। मैंने, यह नहीं कहा, मैं तो कहता हूँ कि हमें प्रत्येक क्षेत्र में आना चाहिए। केवल सामाजिक रूप से हीह हमारी परिस्थिति निम्न नहीं है बल्कि आर्थिक, राजनीतिक और शैक्षिक प्रत्येक क्षेत्र में हम पिछड़े हुए हैं। हमें प्रत्येक क्षेत्र में ऊपर आने की जरूरत है, लेकिन सबसे पहली जरूरत सामाजिक सम्मान की। यदि तुम्हारी सामाजिक हैसियत है तो तुम्हारे लिए हर कहीं गुंजाइश हो सकती है। यदि तुम्हारी कोई सामाजिक हैसियत नहीं है तो चाहे तुम कोई भी काम कर लो, कितना ही धन कमा लो उस सबका कोई महत्व नहीं है। पैसा भी जीवन का एक फॅक्टर है, मैं इससे इनकार नहीं करता लेकिन इससे पहली जरूरत है समाज में तुम्हारी हैसियत का होना।”⁸ इस प्रकार यहाँ सामाजिक न्याय और दलित चेतना को स्पष्ट करने का सफलतापूर्वक प्रयास किया है।

अतः अंतिम दशक के उपन्यासों में उपन्यासकारों ने सदियों से उपेक्षित, शोषित, पीड़ित, अस्पृश्यता एवं जातीयता का शाप झेलनेवाले दलित वर्ग की पीड़ा का चित्रण करते हुए आधुनिक युग में सामाजिक संस्थाओं, समाज सुधारकों के प्रयासों से दलित वर्ग में जागरुकता आई है, उसका यथार्थ चित्रण किया है। आज दलित वर्ग के बहुत सारे युवक शिक्षा प्राप्त करने के कारण ऊँचे-ऊँचे पदों पर विराजमान हैं और स्वाभिमानपूर्वक और आत्मसम्मान के साथ अपना जीवन जी रहे हैं। वर्तमान समय में दलितध्दार को लेकर साहित्य की विभिन्न विधाओं में लेखन किया जा रहा है और उनमें जाग्रति की जा रही है। इसी जाग्रति के स्वर को हम अंतिम दशक में लिखित हिंदी उपन्यासों में देख सकते हैं।

संदर्भसूची :-

1. अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासों का समाजशास्त्रीय अध्ययन- डॉ.गोरखनाथ तिवारी
2. बीसवी सदी के अंतिम दशक के हिंदी का प्रवृत्तिमूलक अनुशीलन- डॉ. क्षितिज यादवराव धुमाळ
3. दसवे दशक के हिंदी उपन्यासों में दलित चेतना- वसाणी कृष्णावती वी.
4. नरककुंड में बास- जगदीशचंद्र गुप्त
5. छप्पर- जयप्रकाश कर्दम
6. चाक- मैत्रेयी पुष्पा.

A Study of Innovative Pedagogies to Enhance Teaching Learning Process

Dr Resham Chopra, Assistant Professor, deptt of Economics, DEI, Agra

Dr Swapna Pillai. Sr Astt Prof, The Bhopal School of Social Sciences .Bhopal

Abstract: This paper tries to explore new methods of teaching, learning and assessment to guide teachers and the policy makers in productive innovation. The paper suggests several internal and external pedagogical methods to improve student participation and make teaching and learning more meaningful and fruitful process. The methods highlighted here are drawn from published and unpublished writings, in the order of immediacy and timescale to widespread implementation.

Keywords: transformation phase, blended learning, innovative pedagogy

INTRODUCTION

Change is inevitable and societies are in a transformation phase where they are shifting from conventional to innovative, hybrid technology driven products, services and processes. In this regard the higher education system has also aligned to the required change. As a part of development universities have developed new policies, programmes, courses and have also devised new methodologies. Higher Education landscape especially in the field of Management has changed the way knowledge is imparted and how it is learnt. Off Campus and on Campus methods form a blended learning platform and result in increasing efficiency and effectiveness of the education system. While accepting this change more particularly the change agents i.e. Teachers prove to be the main actors of the pedagogical modification. The current study attempts to discuss the innovative pedagogical interventions which have emerged as a response to the changing trends of teaching in Management Education

2.0 RESEARCH METHODOLOGY

Following points highlight the need of the study

- To make teaching and learning an enjoyable and non- monotonous process
- To make class more interactive and increase the student's involvement
- To emphasis on thinking rather than just learning through the use of visual and audio aids
- To make students work in collaborative and competitive fashion

Objective of the Study

- To respond to the growing demand for meaningful and relevant teaching.
- To ensure gainful employment, equip them with the skills needed to evolve professionally
- To make the students globally competitive
- To prepare them to meet the challenges of the 21st century

3.0 INTERNAL TEACHING PEDAGOGY

- **Jigsaw technique**-This technique is a research based cooperative learning technique invented by Elliot Aronson, social psychologist to reduce social discrimination and social distrust between the students. This method shifts the focus from teacher centric approach to learner centric approach. Just as each and every part of a jigsaw puzzle is interconnected and

important to understand final outcome similarly in class also, the students are organized like pieces in a jigsaw to form different kinds of groups where each student must be part of the solution to the jigsaw puzzle. Teacher forms group and each student within a group is assigned a task, as the group work each student in the group works and contribute to the accomplishments of task. No one else in the group does the same task so every child experiences a sense of ownership and responsibility as the member of the group. It encourages empathy, engagement by giving each member of the group an essential part to play in an academic activity. This technique promotes group collaboration and cooperation and as group members share responsibility for each others learning by using critical thinking and social skills. This strategy helps to improve listening, communication and problem solving skills besides lending them to value each other as contributors to the common task.

- This technique has been used extensively by renowned universities like Harvard University, Carlton University, Ottawa, University of Texas, California, University of Groningen, Netherlands.
- **Z to Approach-** This approach tries to explain the application part of the concept first and then the effects of such applications. Once the students understand the application part then the theory part becomes much more easier For eg:-In accounting the Income and Balance Sheet can be explained first later the double entry system of book keeping can be explained. This approach makes difficult things look simpler and it creates a long lasting effect on the memory.
- **Role playing and scenario analysis based teaching-** They are examples of collaborative and active teaching techniques that are effective for the deep learning needed for students to be able to remember and apply concepts once they have finished with the course. This method can be applied for higher level learning outcome that require application, synthesis and evaluation. This approach increases the students interest and involvement and have them practice application, synthesis and evaluation and in the end receive feedback on them. And thus refine their respective discipline.
- **Role Plays -** Can be short or longer and more complex. It is a technique that allows students to explore realistic situations by interacting with other people in a managed way in order to develop experience and treat different strategies in a supported environment. The idea is to enable students experience what it maybe like to see a problem or issue from different perspectives as they assume a role they may not logically like, and see other to do the same. They have three phases namely Briefing phase (the warm up phase) Play phase (facilitators make all arrangements for smooth running of the play without intervention) Debriefing phase (role players talk about their experience). Role playing teaches them five E's (control, controversy, command of details, can you help, considered reflection).
- **Multimedia learning process:** It enables students to represent information using several different media. Hypermedia links allow students to organize information in meaningful ways. It can take into account different learning styles some learn by interpreting text, while others require more graphical or aural representations. It allows for self pacing and discovery. Students can take the time they need and choose the path of making learning meaningful and

pleasurable. Interactive multimedia encourages student in development of higher order thinking skills. It provides the student the flexibility of anywhere learning. It helps in developing group and interpersonal skills. Better communication between students via e-mail, chat sessions etc. can encourage collaborative learning and enhance students teacher interaction. It helps students to learn the content in a given discipline .It helps students to think effectively, practice problem solving and decision making.

- Almost everywhere multimedia is used to make learning easy and interesting. Chandigarh University, India ,Carleton University, Sydney University, University of Leicester use multimedia to make learning more interesting.

- **Crossword learning:** Children and teenagers especially have an inherent appeal towards games puzzle. Puzzles can sharpen students critical thinking skills and problem solving skills. Puzzles can be used to reinforce skills in subject areas such as English language, Arts ,Mathematics, Science and Social Studies. For vocabulary retention of any subject crossword puzzle are especially helpful. Providing definitions in the crossword puzzle format challenges students to explore past experiences, recall recently learned information and manipulate vocabularies to find the right word. The process of filling in a crossword puzzle encourages independence creativity and active engagement. puzzles reduces the need to explain directions saving time as most people are already familiar with them. Puzzles are often perceived as being a recreational activity therefore making them more enjoyable and less threatening than traditional techniques. They help in identifying areas of understanding as well as lack of comprehension and areas of weakness.(Weisskirch,2006;Frank et al.2003;Chalders,1996)

4.0 EXTERNAL TEACHING PEDAGOGY

- Real learning takes place when the students are pushed out into the practical world, where they do and practice what they have theorised. Field experience can motivate the student to accept it as a career or to learn hands on skills which can make him employable in the times to come. This type of pedagogy is termed as extended classroom learning. Such practice is common mainly in professional courses like Management, law, Commerce etc. Following are some of the pedagogies which are widely used by reputed universities to make their students effective, employable and skilled.
- **Multidisciplinary Integrative Projects** - During the study students develop Multidisciplinary and Integrative Projects. Such projects are opportunities of experiential learning (learning by doing)
- **Study Trips** - Currently, the majority of business programs include a study abroad component as an integral part of the students' global education. During their study trip abroad, students get the opportunity to experience a foreign culture first hand, taking classes, participating in cultural activities,
- **Observation and Direct Experiences** -providing students with opportunities to use their senses, develop their observational skills, such pedagogy engages in hands-on exploration and experimentation

- **Organizational Visit-** It is an excursion where students come in direct contact with the organization representatives, observe and learn by seeing and doing.
- **Trade Fare-** It is an integration of B2B and B2C components. It integrates Business, Social, Cultural and Educational Dimensions that are weaved together. Here visitors and exhibitors, media persons, marketing professionals, social activists, NGO's come together to explore their objectives. A number of Government Organizations use this platform to spread awareness about their program and policies among the public. As such almost all States and Union Territories of the Federal Government of India participate in this event. Students learning reaches new level as they learn networking, planning, coordinating
- **Workshops-** The laboratory phase is a very important part of the workshop to establish the newly learned method into real skill performance, by patterning the "brain to eye to hand" in the lab exercises or creative techniques.
- **Internships-**They are an important link between classroom learning and industry applications. It prepares undergraduate students for the entry-level job market. Working alongside a professional allows a student to take on tasks with more sincerity and dedication. Under the guidance of mentors students learn better communication skills, better time management, self discipline.
- **Faculty Exchange/ Student Exchange Program -** Activities like these broadens the general knowledge of students and their interest in global issues. It also increases their tolerance and understanding of other cultures besides increasing their analytical , problem solving and communication skills.
- **Adaptive learning -** An educational process that adapts teaching materials and methods to each student's individual needs. Several software solutions use learning analytics to provide an adapted learning path to users.
- **Blended learning -** a teaching approach that combines online and in-person learning, allowing a higher degree of personalisation and learner autonomy.
- **E-learning –** learning conducted via electronic media, typically on the internet.
- **Learning analytics –** collection, analysis and reporting of large datasets relating to learners and their contexts.
- **MOOC –** Massive Open Online Course. An online course that is freely accessible to anyone and often includes open course materials and opportunities for interaction and collaboration between students.
- **SPOC –** Small Private Online Course. Similar to a MOOC, but used as a blending learning, on- campus experience. It was first coined by Professor Armando Fox.
- **DOCC –** Distributed Open Collaborative Courses. A course format first piloted in September 2013 at 15 colleges in the USA, where professors at each institution teach their own version of the course based on the same core materials. Each professor can develop additional materials for their students, and students can collaborate across the network
- **Open –** A piece of data or content is open if anyone is free to use, reuse, and redistribute it — subject only, at most, to the requirement to attribute and/or share-alike.

- **Open Educational Resources (OER)** – any online material that is freely accessible and openly licensed for anyone to reuse and repurpose for teaching, learning, and researching.
- **Open source software (OSS)** – software with a free source code that is often developed through peer-production. Anyone can use or modify the code for their own purposes
- **Seminar /Conference-** Are gathering organised to discuss important issues of national importance. Group of experts are invited to share their views on the topic. Seminars provide opportunity to exchange ideas, share resources, participate in debates discussions and develop friendship with people who share similar interests. Attending seminars and conferences provide numerous benefits to students which include improving communication skills , renewing confidence and motivation, building and gaining expert knowledge and networking with others.

5.0 FUTURE DIRECTIONS

Effective pedagogy can lead to academic achievement, social and emotional development, acquisition of technical skills, and a general ability to contribute to society.(2) Among these varied learning outcomes, academic achievement is the easiest to measure, but the others are also important to consider when trying to reform and monitor ongoing changes to pedagogical practice.(1)(3)

National examinations, curriculum standards, and other education system policies influence teacher pedagogy. For example, national exams that primarily test discrete factual knowledge, rather than comprehension or analysis, discourage teachers from using pedagogy that develops higher-order critical thinking skills.(12) For this reason, if education planners wish to change pedagogical practice, it is not sufficient to simply issue new pedagogical guidelines—they will also have to explore ways to align other policies and practices throughout the system.

6.0 CONCLUSIONS.

Teachers who have low expectations of their students make less of an effort to help them learn, in addition to discouraging them in other subtle ways, with the final result that these students often achieve lower academic performance.(4)(5)

REFERENCES

- Cohen, L., Manion, L. and Morrison, K. (2001). *Research Methods in Education*. 5th Edition, Routledge Falmer: London
- Craig, H., Kraft, R., & du Plessis, J. 1998. *Teacher development – Making an impact*. Washington: USAID.
- Murphy, P. 2008. ‘Defining pedagogy’. In K. Hall, P. Murphy & J. Soler (Eds.), *Pedagogy and practice: culture and identities* (pp. 28-39). London: SAGE publications.
- Ellström, P-E. (2010) ‘Practice-based innovation: a learning perspective’, *Journal of Workplace Learning*, Vol. 22, No. 172, pp.27–40
- Cottrell, S., & Jones, E. (2003), *Researching the Scholarship of Teaching and Learning: An Analysis of Current Curriculum Practices*, *Innovative Higher Education*, Vol.27, No.3

E-COMMERCE: A NEW WAY OF BUSINESS TRASACTION

Dr. Rahul Sawlikar

Department of Commerce
Sardar Patel College, Chandrapur (M.S.)442402
E-Mail: rahul.sawlikar@gmail.com

ABSTRACT:

E-Commerce is definitely one of the business options that one will have to explore in the future. Electronic Commerce or E-Commerce is said to bring about a paradigm shift in the world of trading. Predictions of virtual shopping malls and how you would never have to step out of your home to buy or sell anything are already being made. It is going to change the way you shop, learn, interact and transact business. This wave of emerging technology will affect every facet of your lifestyle, your home as well as your workplace. It continues to be discussed in books, newspapers, magazines, on television and even in various social groups. E-Commerce is definitely the future. It is the hottest computing topic in India right now. It has opened exciting new possibilities for all businesses alike both big and small. The coverage of E-Commerce is tremendously flexible. Anyone with a business or an idea currently employed or wishing to set up his business and lastly anyone with a penchant for money can easily set up his own business through E-Commerce.

KEY-WORD: E-Commerce, E-Business, Internet

INTRODUCTION:

E-Commerce, i.e. the buying and selling of goods on the internet complements traditional trade. Now, Technology has moved forward to the next levels of E-biz. Technology moves so fast, it is overtaken before it can even be validated E-Commerce is like that. E-Commerce can be described as buying and selling of goods and services over the internet. This includes both business to business and business to consumer transactions. E-Commerce technology is changing in a big way. It is possible for any individual to keep pace with all the changes to technology that are occurring today as he needs the assistance of staff, consultants, outsourced services and suppliers. Similarly, E-Commerce involves a lot just as one aspect of E-Commerce such as the internet requires extensive knowledge of web languages like HTML,XML or JAVA. Further, there are thousands of application one has to know such as Search Engine, Web Server, Communication and Networking. All these are significantly different than the

internal technology structure of most organizations. E-Commerce draw on such technologies as Electronic Fund Transfer, Supply Chain Management, Internet Marketing, Online Transaction Processing, Electronic Data Interchange, Inventory Management System and Automated Data Collection System. Modern Electronic Commerce typically used the World Wide Web at least at one point in the transactions life cycle although it may encompass a wider range of technologies such as E-Mail, Mobile Device and Telephones as well. Electronic Commerce is generally considered to be the sales aspect of E-Business. It also consists of the exchange of data to facilitate the financing and payment aspects of business transactions.

EVOLUTION OF E-COMMERCE:

- ❖ No one that has properly embraced ATM, Credit or Debit Cards ever went back to the old ways.
- ❖ Customers want extended hours. of Course, 24 hours per day is the ceiling.
- ❖ Customers want expanded locations closer to their homes the better. The home is the limit.
- ❖ Customers change the way a businessman does business, technology is merely the facilitator.
- ❖ There is an inevitable trend in its emergence and E-Commerce is here to stay.

DEFINITION:

Electronic Commerce commonly known as E-Commerce and E-Comm, refer to the buying and selling of products or services over electronic systems such as the Internet and other Computer Network.

ROLE AND IMPORTANCE OF E-COMMERCE:

- ❖ **Exploitation of New Business:** Electronic Commerce emphasizes the generation and exploitation of new business opportunities and to use popular phrases “Generate Business Value” or “ Do More with Less”
- ❖ **Improvement of Business Transaction:** Electronic Commerce endeavors to improve the execution of business transaction over various networks.
- ❖ **Enabling the Customers:** Electronic Commerce is enabling the customer to have an increasing say in what products are made, how products are made and how services are delivered.
- ❖ **Effective Performance:** It leads to more effective performance i.e. better quality, greater customer satisfaction and better corporate decision making.

- ❖ **Greater Economic Efficiency:** We may achieve greater economic efficiency and more rapid exchange with the help of Electronic Commerce.
- ❖ **Execution of Information:** It enables the execution of information laden transaction between two or more parties using inter connected networks. These networks can be a combination of Plain Old Telephone System, Cable Television, Leased Lines and Wireless. Information based transactions are creating new ways of doing business and even new types of business.
- ❖ **Facilitating of Network Form:** Electronic Commerce is also impacting business to business transaction. It facilitates the network form of organization where small flexible firms rely on other Partners, Companies for component supplies and product distribution to meet changing customer demand more effectively. Hence, an end to end relationship management solution is a desirable goal that is needed to manage the chain of network linking Customers, Workers, Suppliers, Distributors and even competitors. The management of "Online Transaction" in the supply chain assumes a central role.

GLOBAL TRENDS OF E-COMMERCE:

E-Commerce has become an important tool for businesses worldwide not only to sell to customers but also to engage them. Business models across the world also continue to drastically with the advent of E-Commerce and this change is not just restricted to other countries. They are also contributing to the growth of E-Commerce. For Example The United Kingdom has the biggest E-Commerce market in the world when measured by the amount spent per capita even higher than the USA. The Internet Economy in UK is likely to grow by 10% between 2010 to 2015. Amongst emerging economies Chinas; E-Commerce presence continues to expand. With 384 million internet users. Chinas online shopping sales rose to \$ 36.6 billion in 2009 and of reasons behinds the huge growth has been the improved trust level for shoppers. The Chinese retailers have been able to help consumers feel more comfortable shopping online E-Commerce is also expanding across the Middle East. Having recorded the world fastest growth in internet usage between 2000 to 2009 the region is now home to more than 60 million internet users.

ADVANTAGES OF E-COMMERCE:

- ❖ Faster buying or selling procedure as well as easy to find products.
- ❖ Unlike a brick and mortar store, an online works 24 hours a day 7 days a week, 365 days a year round the clock.

- ❖ More reach to customers, there is no theoretical geographic limitation.
- ❖ More flexibility in a website to add and remove a product or products than in catalogues or brochures.
- ❖ Low operational costs and better quality of services.
- ❖ Buying or Selling of items from any place using ones computer, if internet connection is available.
- ❖ Wider choice and no wastage of time. Now they can turn on their computer and select one of the thousands of online stores. Customers can find products from all over the world, so the amount of offer is much more than in a local shopping centre.
- ❖ Easy to start and manage a business.
- ❖ Customers can easily select products from different providers without moving around physically.
- ❖ A Website helps the business to reach out to a worldwide customer's base at a very low cost.
- ❖ Funds transfer is faster.

DISADVANTAGES OF E-COMMERCE:

- ❖ Majority of the population is acknowledging importance of E-Commerce and Computer based technologies. Everything is done on a PC at home and there is not much need to go to the market. Online buying is the trend today which is being appreciated substantially.
- ❖ Computer systems will never be hundred percent safe. Hacker intercept (Money) transactions and cause problems for both consumers and companies that operate on the internet.
- ❖ In a developing nation, the average internet user is usually a young highly educated man. If a business is started on the internet, women and elderly persons will not be reached.
- ❖ One of the major problems is security of transactions on the Net. Spies or Hackers can steal and misuse credit card numbers if not careful.
- ❖ Many persons go shopping for social contacts touch and feel the product or items before using them. Hence, E-Commerce will de-personalize transactions.
- ❖ There is no guarantee of product quality.

CONCLUSION:

E-Commerce is still in its formative stage. It has entered a stage of rapid and sustained development. A large number of business models have been enabled by it. The business to business and intra organizational segments currently dominate E-Commerce. The technological infrastructure currently imposes several limitations on the development of a global market space and on the personal convenience of the participants. An integrated consumer oriented transaction space is yet to emerge. The business models of many existing firms will be threatened. Although several intermediary roles are threatened by E-Commerce, Other are not and new intermediary opportunities emerge. E-Commerce had a great effect on the development of global economy in developing countries. Many industries in the developing countries are not able to utilize the business to business E-Commerce effectively. Banks and Financial Services Companies in the developing will need to adopt online payment system. In the development of the E-Commerce the Government should also play a key role by becoming internet and business friendly and set internet access and use as apriority.

REFERENCES:

- ❖ E-Commerce-Concept, C.S.V. Murthy, Himalaya Publishing House.
- ❖ Online Today, The Electronic Mall, www.gsbrown.org/compuserve/electronic mall
- ❖ Olsen Robert, Chinas migration to E-Commerce, January 18,2010
- ❖ Chaudhury, Abijit, Jean-Pierre Kuilboer, e-Business and e-Commerce Infrastructure, McGraw-Hill,2002.ISBN 0-07-247875-6
- ❖ Graham Mark (2008) Warped Geographies of Development, The Internet and Theories of Economics Development.
- ❖ www.Online.Data
- ❖ www.economist.com
- ❖ www.Newspaper.com

तुगलक सुल्तान और हिन्दू

मनीष त्रिपाठी

शोध-छात्र

मध्यकालीन/आधुनिक इतिहास विभाग

इलाहाबाद विश्वविद्यालय,

इलाहाबाद।

सारांश

तुगलक वंश की स्थापना के साथ ही तुगलक शासकों और हिन्दुओं के बीच सम्बन्ध की नई शुरुआत दिखाई पड़ने लगती है। प्रस्तुत शोध-पत्र में मैंने यह बताने का प्रयास किया है कि किस प्रकार तुगलक काल में हिन्दुओं की संख्या और प्रभाव दोनों में बढ़ोत्तरी हुई। तुगलक शासकों विशेषकर मोहम्मद बिन तुगलक ने सभी धर्मों को बराबरी और समानता के आधार से देखा। तुगलक काल में छोटे हिन्दू जो योग्य थे उनको भी प्रशासनिक व्यवस्था में ऊपर लाया गया जो पूरे दिल्ली सल्तनत में एक नयी शुरुआत को जन्म देती है। इस काल में धर्म निरपेक्षता और योग्यता को प्रश्रय दिया गया। हिन्दुओं को समन्वित कर केन्द्रीय सत्ता को सुदृढ़ करने का प्रयास किया गया तथा एक सौहार्दपूर्ण वातावरण बनाया जिससे आगे चलकर सांस्कृतिक मूल्यों का विकास हुआ और धार्मिक सहिष्णुता बढ़ी।

संकेत शब्द: गाजी, सिविस्तान, सुरगदुआरी, दीवान-ए-विजारत, तकावी, दार- उल-शफा, खराज, जकात, खुम्स, जजिया।

गाजी मलिक, गयासुद्दीन तुगलक के नाम से दिल्ली की गद्दी पर बैठा। यह पहला सुल्तान था जिसने "गाजी" की उपाधि ली। वह प्रजा का शुभ चिन्तक था और यह चाहता था कि हिन्दू और मुसलमान सभी लोग कृषि और उद्योग धन्धों में लिप्त रहें। यहाँ तक कि भिखारी भी काम-काज करें।^प

अमीर खुसरो, तुलगकनामा में उन हिन्दुओं की प्रशंसा करता है जो गयासुद्दीन तुगलक के प्रति वफादार थे।^{पप} गयासुद्दीन ने खुतों के सारे अधिकार लौटा दिये।^{पपप} गयासुद्दीन तुगलक के अनुसार खुत, राज्य और कृषक वर्ग के बीच मध्यस्थ है इसलिए इनकी सेवा जरूरी है। तिरहुत विजय के पश्चात् सुल्तान ने वहाँ के हिन्दू सरदारों को जिन्होंने सम्प्रभुता स्वीकार की उनको पुरस्कार दिये।^{पपअ}

मुहम्मद बिन तुगलक के राजनीतिक व धार्मिक विचारों में दूरदर्शिता एवं भारतीयों का शासक बनने की व्यापक अनुभूति प्राप्त होती है। उसके द्वारा तत्कालीन प्रशासनिक आवश्यकता के अन्तर्गत नीतियाँ निर्मित व क्रियान्वित की गयी। उसने किसी भी समस्या के समाधान के लिए परम्पराओं एवं प्रचलित रुढ़िवाद का निर्देशन नहीं लिया, बल्कि बुद्धिवाद व तर्क को महत्व दिया। सुल्तान समस्त भारत को एकता के सूत्र में आबद्ध करना चाहता था जिसमें राजनतिक-प्रशासनिक एकीकरण के साथ-साथ सांस्कृतिक एकरूपता के तत्व भी

अन्तर्निहित थे। मुहम्मद बिन तुगलक ने सभी धर्मों का यथोचित सम्मान किया, जिसमें मुस्लिम, जैन व हिन्दू धर्म प्रमुख थे।

मुहम्मद तुगलक के काल हिन्दुओं की संख्या और प्रभाव दोनों बढ़े। हम सिविस्तान (सिन्ध) के सूबेदार रतन,^अ गुलबर्गा के सूबेदार भरन या शरन^{अप} और अवध के सूबेदार किशन^{अपप} के बारे में भी सुनते हैं। इस सुल्तान ने हिन्दुओं को ऊँचे ओहदे दिये, ऐसे सामान्य वक्तव्य हमें इसामी के यहाँ मिलते हैं।^{अपपप}

मुहम्मद तुगलक पहला मुस्लिम सुल्तान था जो हिन्दुओं के साथ होली त्योहार मनाता था। इसके पीछे का तर्क ये हो सकता है कि वह राजकीय दरबार और हिन्दुओं के बीच की दूरी मिटाना चाहता था। इसामी लिखता है कि सुल्तान हिन्दुओं के साथ होली खेलता था और हिन्दू योगियों, साधु-सन्तों की संगति में रहना उसे अच्छा लगता था।^{पप} इसके साथ ही वह उनके धर्म के प्रति सम्मान प्रकट करता था। मुहम्मद तुगलक ने हिन्दू धार्मिक स्थलों की मरम्मत करवायी और सैनिक अभियान के दौरान क्षतिग्रस्त मन्दिरों की पुर्नस्थापना भी करवायी।^प

फिरोज तुगलक ने अपनी जीवनी में लिखा है कि सुल्तान मुहम्मद तुगलक मन्दिरों में जाकर धार्मिक समारोह में भाग लिया करता था, जिनमें पतलीना का शत्रुजन्य मन्दिर प्रमुख है। मुहम्मद तुगलक ने हिन्दू धार्मिक मान्यताओं, त्योहारों व दार्शनिक मूल्यों का सम्मान किया। सुल्तान ने दिल्ली में गौशालाओं का भी निर्माण करवाया। सुल्तान ने एक अकाल के दौरान दिल्ली को छोड़ जब गंगा के किनारे बसी एक नई बस्ती को अपनी राजधानी बनाया तो उसे उसने संस्कृत नाम सुरगदुआरी (स्वर्ग का द्वार) दिया।^{पप}

मुहम्मद बिन तुगलक के राज्य में सभी को अपने धार्मिक विचारों के अनुरूप जीवन-यापन की स्वतन्त्रता थी। सुल्तान के राजनीतिक विचारों के अनुरूप जीवन-यापन की स्वतन्त्रता थी। सुल्तान के राजनीतिक और धार्मिक विचारों का मूलाधार “सार्वभौमिक बुद्धिवाद” था। उसके धर्म निरपेक्ष, बुद्धिवादी और योग्यता को प्रश्रय देने वाले विचारों ने परम्परागत योग्य अमीरों के साथ-साथ भारतीय वर्गों को भी सत्ता के उच्च शिखर पर पहुँचने का अवसर दिया। इसके काल में अनेक योग्य भारतीयों को उच्च पद दिये गये, दीवान-ए-विजारत का प्रमुख पीरा माली को बनाया गया, अवध का इक्तादार कृष्णा नारायण बना। इसके अतिरिक्त दक्षिण में हरिहर व बुक्का को कम्पिल शासन सौंपा गया।^{पपप}

फिरोज तुगलक ने भी हिन्दुओं के प्रति वही नीति अपनायी जो उसके पूर्व सुल्तानों ने अपनायी। फिरोज तुगलक का मुख्य अंगरक्षक बिरतु भट्टी था, जो एक हिन्दू था और उसकी माता का रिश्तेदार था तथा इसने सुल्तान की जान भी बचायी थी।^{पपपप} 1353 ई० में फिरोज ने फरमान जारी करते हुए जमींदारों को पुनः सारे विशेषाधिकार दे दिये जो उन्हें इल्तुतमिश के समय प्राप्त थे।^{पपपअ}

ऐसा माना जाता है कि 1365 ई० के सर्दी के दिनों में फिरोज ने कांगड़ा का अभियान किया। ऐसा माना जाता है कि फिरोज ने मार्ग में पड़ने वाले ज्वालामुखी मन्दिर में देवताओं के

दर्शन किये एवं यहाँ से फिरोज के द्वारा संस्कृत भाषा की पुस्तकों का संग्रह करके उन्हें दिल्ली लाया गया। फिरोज के राजत्व सिद्धान्तों में धर्म के प्रति आदर एवं धार्मिक व्यक्तियों के प्रति उदारता के विचार प्राप्त होते हैं। फिरोज ने जनता की सहानुभूति प्राप्त करने के लिए मुहम्मद बिन तुगलक के द्वारा दिये गये दो करोड़ टंका की तकावी को माफ कर दिया, ऋण पत्रिकाएँ दरबार में जला दी गयीं। फिरोज ने शरियत के कर सिद्धान्तों के अनुकूल न होने वाले 28 करों को समाप्त कर दिया और केवल चार कर खराज, जकात, खुम्स व जजिया ही जनमानस से प्राप्त किये।^{गअ}

फिरोज का सबसे महत्वपूर्ण कार्य हाँसी एवं सिरसा के क्षेत्र में पानी की कमी को दूर करने हेतु नहरों की खुदवाई करवाना था। इससे पेयजल की समस्या का समाधान तो हुआ ही फसलों का उत्पादन भी बढ़ा। फिरोज ने रोजगार दफ्तर, चिकित्सालय (दार-उस-शफा) एवं विवाह कार्यालय स्थापित किया। फिरोजशाह ने गरीब अभिभावकों को जो अपनी कन्याओं का विवाह करने में असमर्थ थे, के लिए धन की व्यवस्था की।^{गअप}

कुछ इतिहासकार फिरोज तुगलक के ऊपर मन्दिरों को ध्वस्त करने का आरोप लगाते हैं। इस सन्दर्भ में नये स्रोतों के अध्ययन से पता चलता है कि फिरोज ने शरा के अनुसार नये मन्दिरों के निर्माण पर रोक लगायी और इस नियम का उल्लंघन करने वालों पर कड़ी कारवाई होती थी।^{गअपप} फिरोज तुगलक ने कुछ मन्दिरों को ध्वस्त इसलिए कर दिया गया क्योंकि वो अनैतिक कार्यों का केन्द्र बनते जा रहे थे। कुछ तो सैन्य अभियान के दौरान नष्ट हो गये जो युद्ध नीति का हिस्सा थे। समकालीन स्रोतों से हमें ज्ञात होता है कि हिन्दुओं को बिना किसी रूकावट के धार्मिक स्वतंत्रता प्राप्त थी तथा वो अपना पूजा-पाठ बिना किसी रोक-टोक के कर सकते थे।

कुल मिलाकर फिरोज तुगलक की नीति ये थी कि इस्लाम या हिन्दू धर्म में किसी प्रकार की अनैतिकता का पदार्पण न हो और दोनों धर्मों के लोग उच्च नैतिक आचरण का पालन करें। यही शरियत भी कहता है।^{गअपपप} इस प्रकार फिरोज ने उन धर्मगुरुओं के प्रति भी कठोर कारवाई की जिन्होंने लोगों को बरगलाने की कोशिश की।

इस प्रकार फिरोज तुगलक के शासन काल में सुधार की प्रक्रिया दोनों (मुस्लिम और गैर-मुस्लिम) के लिए थी, इसका प्रमाण फिरोज द्वारा किये गये जनकल्याणकारी कार्यों में दिखाई देता है जो किसी एक धर्म को केन्द्रीत कर नहीं किया गया था।^{गपप}

संदर्भ

प बरनी, पृ0 436, 443-444

पप अमीर खुसरो, तुगलकनामा, एडि0 हाशमी फरीदाबादी, औरंगाबाद, 1933, पृ0 128

पपप बरनी, तारीखे फिरोजशाही, पृ0 430

- पअ सिद्दकी, पर्सियन-अरबी सोर्सेज आन द लाइफ एण्ड कन्डीशन इन द सल्तनत ऑफ देलही, पृ0
95
- अ इब्नबतूता, रेहला, अनु0 मेहदी हुसैन, पृ0 8
- अप इसामी, फुतुहुस्सलातीन, पृ0 484-88
- अपप बरनी, तारीखे फिरोजशाही, पृ0 505
- अपपप इसामी, पृ0 464-65
- पग इसामी, फुतुहुस्सलातीन, पृ0 515
- ग एपिग्राफिया इण्डिका, भाग XXXII (1956-7) पृ0 168
- गप बरनी, तारीखे फिरोजशाही, पृ0 485
- गपप ई0 हुसैन सिद्दकी, कम्पोजिट कल्चर अण्डर द सल्तनत ऑफ देलही, 2012, पृ0 37-40
- गपपप अफीफ, तारीखे फिरोजशाही, कलकत्ता, 1891, पृ0 103-4
- गपअ सिद्दकी, अथारिटी एण्ड किंगसिप अण्डर द सुल्तान्स ऑफ देलही, पृ0 173-7
- गअ इसामी, फुतुहुस्सलातीन, पृ0 602, बरनी, तारीखे फिरोजशाही, पृ0 574
- गअप पीटर जैक्सन, द देलही सल्तनत : अ पोलीटिकल एण्ड मिलिट्री हिस्ट्री, कौम्ब्रिज, 1999, पृ0
287
- गअपप फुतुहात-ए-फिरोजशाही, पृ0 9
- गअपपप तहकीकात-ए-इस्लामी, पृ0 48-57
- गपग बरनी, पृ0 559

मेळघाट विभागातील आदिवासींचा रोजगार स्थलांतरणामुळे त्यांच्या सामाजिक
स्थितीवर होणारा परिणाम

प्रा. डॉ. एम. बि. शेळके
(एम.कॉम., एम.फिल. पि.एच.डी.)

परतवाडा, जि. अमरावती

ई-मेल: shelakemangesh@gmail.com

मोबाईल क्र. - ९५४५७९२३८०

सारांश :-

मेळघाटातील आदिवासी समाज हा अत्यंत दारिद्र्य अवस्थेत ग्रासलेला आहे. मेळघाटाबाहेर रोजगार करण्यासाठी होत असणाऱ्या स्थलांतरणामुळे आदिवासींच्या सामाजिक स्थितीवर काही अनुकूल तर काही प्रतिकूल परिणाम होतांना दिसून येतो. मेळघाटाबाहेरील शहरांमध्ये नियमित रोजगार मिळतो. परंतु त्यांच्या मुलांचे शैक्षणिक नुकसान होतांना दिसून येतो. आदिवासी समाज हा अत्यंत प्रामाणिक व साधाभोळा असल्यामुळे कंत्राटदार व व्यावसायिकांकडून त्यांची मोठी दिशाभूल केली जाते. ती म्हणजे मोठ्या मजुरीचे आमीष दाखवून ते त्यांना कमी मजुरी देतात. त्यामुळे त्यांचे आर्थिक व मानसिक नुकसान होते. मेळघाटाबाहेर आदिवासींना इतरत्र समाजासारखा मान, सन्मान व समानतेचा दर्जा दिला जात नाही. त्यांना एक परकीय समाज म्हणून लेखण्यात येते. शासकीय योजनेचा सुध्दा आदिवासींना पुरेसा लाभ व अधिकारी वर्गाकडून योजनेविषयीची सविस्तर माहिती मिळत नसल्यामुळे त्यांना त्या लाभापासून वंचित राहावे लागते. मेळघाटातील जास्तीत जास्त आदिवासी समाज हा व्यसनात गुंतलेला आहे. त्यामुळे या समाजाला लागलेली एक किडच समजली जाते. अशारितीने मेळघाट विभागातील आदिवासींचा रोजगार स्थलांतरणामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर फारसा परिणाम झालेला दिसून येत नाही.

प्रस्तावना :-

आदिवासी व्यक्ती म्हणून त्यांची जडण घडण न होता एक समाजाचा घटक म्हणूनच झालेली आहे. कोणताही समाज हा त्यावेळची जी परिस्थिती असेल त्याला जुळवून घेवून स्वतःमध्ये व काळामध्ये बदल करत असतो. म्हणूनच बदलत्या परिस्थितीमुळे त्यांचे अस्तित्व टिकून राहते. आदिवासी समाज अजूनही मोठ्या प्रमाणात मागासलेला आहे. त्यांचा साजेसा आर्थिक व सामाजिक विकास झालेला दिसत नाही. सामाजिक, संस्कृतिक, आरोग्य, शैक्षणिक, धार्मिक आणि राजकीय या आदिवासींच्या परिस्थिती असल्यामुळे रोजगारासाठी होणाऱ्या स्थलांतरणामुळे त्यांना मुख्य परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. महाराष्ट्र व राज्य शासनाने त्यांची आर्थिक बाजू सक्षम बनविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करून योजनेच्या माध्यमातून उपक्रम राबविले परंतु त्यांच्यावर विकासाचा प्रभाव जेमतेम झाल्याचे दिसून येते.

आदिवासी लोकांचा सभ्य समाजाशी संपर्क आल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक संरचना, संघटना आणि संपूर्ण सामाजिक व्यवस्थेवर सभ्य समाजाचा प्रभाव पडला आहे. त्यांच्या सामाजिक व्यवस्थेच्या अनेक प्रयोजनांमध्ये देखील असंतुलन निर्माण झाले आहे. आदिवासींचे रोजगारासाठी होणाऱ्या स्थलांतरणामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर परिणाम होते ते निसर्गाच्या सानिध्यात जास्त असल्यामुळे त्यांच्या राहणीमानावर किंवा जीवनमानावर काही विपरीत परिणाम दिसून येतात. सभोवतालची परकी लोक, भाषेच्या अडचणी, मुलांच्या शिक्षणाची समस्या, राहत्या घराची समस्या, शासकीय योजनेच्या लाभापासून वंचित राहणे, ठेकेदार जास्त मजुरीचे आमिष देवून कमी मजुरी देतात. अशा या आदिवासींच्या रोजगार करण्यामध्ये अनेक अडीअडचणी येतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. आदिवासींना भाषेसंबंधी येणाऱ्या समस्या दूर करणे.
२. आदिवासींच्या मुलांना शिक्षणामध्ये येणारा व्यत्यय दूर करणे.
३. आदिवासींसाठी इतरत्र समाजात सामंजस्याची भूमिका वर्तविणे.
४. आदिवासींना शासकीय योजनेची अत्यावश्यक माहिती समजावून देणे.

५. कंत्राटदार आणि व्यावसायिकांकडून आदिवासींची होणारी पिळवणूक थांबविणे.
६. आदिवासी समाजाचा सभ्य समाजाशी संपर्क आल्यामुळे त्यांचा सामाजिक व्यवस्थेशी समन्वय घडून येणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन लेख हा संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीला सादर करण्यात आलेला शोध प्रबंध “मेळघाट विभागातील आदिवासींच्या रोजगारांच्या संदर्भात होणाऱ्या स्थलांतरणामुळे त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीवर होणारा परिणाम.” (कालखंड सन २००८-२०१३) या प्रबंधामधून माहिती घेतलेली आहे.

मेळघाट विभागातील आदिवासींचा रोजगार स्थलांतरणामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर पुढील परिणाम दिसून येतात :-

आदिवासींना रोजगाराबाबतच्या संकटांना सामोरे जावे लागत असल्यामुळे रोजगार करण्यासाठी होत असणाऱ्या स्थलांतरणामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर खालील परिणाम होतांना दिसून येते.

१. भाषेची अडचण :-

आदिवासींची मातृभाषा कोरकू भाषा असल्यामुळे सभोवतालच्या लोकांना त्या भाषेचे पूर्णतः ज्ञान नसल्यामुळे ती भाषा पाहिजे त्या प्रमाणात त्यांना कळत नाही. त्यामुळे त्यांना मेळघाटाबाहेर भाषेची अडचण जाते. आदिवासींना मातृभाषेच्या व्यतिरिक्त हिंदी व मराठी भाषेमध्ये लोकांशी संवाद साधावा लागत असल्यामुळे भाषेची अडचण जाते.

२. आदिवासींच्या मुलांच्या शिक्षणामध्ये येणारी समस्या :-

आदिवासी रोजगार मिळविण्यासाठी मेळघाटाबाहेर स्थलांतरण करीत असल्यामुळे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणामध्ये समस्या उदभवते कारण त्या मुलांना आपल्या आई वडीलांसोबत रोजगार करण्यासाठी मेळघाटाबाहेर जावे लागते. त्यामुळे या मुलांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते.

३. आदिवासी समाजाला इतर समाजामध्ये जुळवून न घेणे :-

आदिवासींचे रोजगारासाठी होणाऱ्या स्थलांतरणामुळे त्यांना मेळघाटाबाहेरील इतर समाजात सामावून घेतल्या जात नाही. त्यांचा फक्त मजूर म्हणून उपयोग करून घेतला जातो. तसेच त्यांच्याकडून कामेही वेळेच्या व्यतिरिक्त जास्त प्रमाणात करून घेतली जातात असे त्यांचे रोजगार मिळविण्यासाठी होणाऱ्या स्थलांतरणामुळे कंत्राटदार व व्यापारी वर्गाकडून शोषण केल्या जाते व त्याचा परिणाम त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर होतो.

४. शासनातर्गत राबविलेल्या योजनेचा पुरेसा लाभ न मिळणे :-

रोजगार मिळविण्यासाठी मेळघाटाबाहेर होणाऱ्या स्थलांतरणामुळे आदिवासींना कर्मचारी व अधिकारी वर्गाकडून योजनेविषयीची पुरेशी माहिती जाणून घेता येत नसल्यामुळे योजनेच्या लाभापासून त्यांना वंचित राहावे लागते. व ते रोजगार स्थलांतरणामुळे शासनातर्गत राबविलेल्या योजनेचा पुरेसा लाभ घेण्यास असमर्थ ठरतात.

५. सामाजिक विभिन्नता :-

सर्वच आदिवासी जमातींचे सामाजिक जीवन हे एकसारखे नाही. कुटूंब, संस्कार, चालीरिती, खानपान, वेशभूषा विवाह यामध्ये आदिवासींच्या सामाजिक जीवनात विभिन्नता आढळून येते. स्थलांतरणामुळे आदिवासींच्या समाजात संयुक्त आणि विभक्त अशा दोन्ही प्रकारच्या कुटूंब पध्दती आढळतात. स्थलांतरणामुळे त्यांच्या वेशभुषेत राहणीमानात खाणपानात सुध्दा बदल होतो. तसेच त्यांच्या धार्मिक जीवनात, आत्मवाद, चेतनाववाद, निसर्गवाद इत्यादी गोष्टी आढळून येतात. सर्वच आदिवासी जमातींचे धार्मिक जीवन हे सारखे दिसत नाही.

६. कंत्राटदार व व्यावसायिकांकडून आदिवासींची पिळवणूक :-

गावात रोजगार न मिळाल्याने रोजगार करण्यासाठी स्थलांतरण करतेवेळी आदिवासी कुटूंबाना स्वतःचे घर सोडाचे लागते. रोजगार मिळविण्यासाठी स्थलांतरीत झालेल्या आदिवासींना विटभट्ट्याची कामे, बांधकामे, शेतीची हंगामी कामे अशा विविध ठिकाणांवर रोजगार करावा लागतो. संबंधित ठेकेदार व व्यावसायिक व्यापारी वर्ग स्त्रियांच्या गरीबीचा व असहाय्यतेचा गैरफायदा घेतात. दुबळी स्त्री कोणताही प्रतिकार करू शकत नाही. अशा ठिकाणी समाजाने व शासनाने देखील जागरूक राहून

आदिवासी स्त्रियांना संरक्षण देण्याची गरज आहे. ज्यामुळे कंत्राटदार व व्यावसायिकांकडून आदिवासींची पिळवणूक होणार नाही.

७. संपर्कामुळे निर्माण झालेल्या समस्या :-

आधुनिक आदिवासी समाज, शिक्षित समाज, धर्मप्रसारक यांच्याशी जसा आदिवासींचा संपर्क वाढला, तसे त्यांच्या जीवनात बदलाचे वारे वाहू लागले आणि अटळ असे स्थित्यंतर घडू लागले. अतिप्रगत, श्रीमंत, सुशिक्षित लोकांच्या संपर्कामुळे यांच्यावर एक प्रकारचे दडपण येते. त्यातून एक प्रकारची त्यांच्याविषयीची श्रेष्ठत्वाची भावना, तर स्वतः विषयी न्यूनगंडाची भावना वाढीस लागते.

८. स्वतःची शेती योग्य पध्दतीने कसली न जाणे :-

मेळघाट विभागातील आदिवासी आपली शेती बिगर आदिवासींना विकू शकत नाही आणि बिगर आदिवासी ही जमीन विकत घेऊ शकत नाहीत हा आदिवासींमधील शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक कमजोरी यामुळे शेती असूनही ती योग्य तऱ्हेने कसली जात नाही. अशा परिस्थितीत बिगर आदिवासीस शेती भाडेपट्ट्याने, कराराने देणे आणि त्या जमिनीत स्वतःच पुन्हा कसणे, पैशाच्या जोरावर जमिनीचा विकास होतो. पण फायदा धनिकाचाच होतो. असाही त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर परिणाम होतो.

९. व्यसनाधिनता :-

मद्यपानाचे व्यसन आदिवासी समाजात खोलवर रुजलेले दिसून येते. सिमिंगटन म्हणतात, “सर्व आदिवासी जमातच व्यसनी असते.” मेळघाटाबाहेर आदिवासींना पुरेसा रोजगार मिळत असून त्यांच्या हाताशी मजुरीचा पैसा येत असल्यामुळे आदिवासी दारुचे व्यसन जास्त प्रमाणात करतांना दिसून येते.

व्यसनाधिनतेमुळे आदिवासी खरोखरच आगतिक झाले आहेत. त्यामुळे तर ते दारिद्र्याच्या दृष्ट चक्रात सापडलेले आहेत. जमीनदार व कंत्राटदार तर एखादी तातडीची दारू बाटली देऊन त्यांच्याकडून भरपूर कामे करून घेतात. त्यामुळे व्यसनाधिनता ही आदिवासी समाजाला लागलेली किड आहे. यात काहीच शंका नाही. मानसिक, दौर्बल्य, आगतिकता, गुलामीवृत्ती, शारीरिक अनारोग्य व दारिद्र्य इत्यादी सर्व प्रश्नांचे मूळ त्यांच्या व्यसनाधिनतेत आहे.

१०. सण व उत्सवांचे महत्त्व जास्त :-

आदिवासींचे सण व उत्सव हे त्यांच्या आनंदाचे परमोच्च क्षण असतात. सण व उत्सव बहुतांशी सामुहिकरित्या मेळघाटात व मेळघाटाबाहेरही साजरे करतात. त्यांच्या सण उत्सवावर हिंदू धर्माचा प्रभाव जाणवतो. सण सभारंभात नाच गाणे, दारू पिणे याला महत्त्व जास्त असते. सण समारंभाला देवी देवतांची पूजा अर्चाही केली जाते. प्रत्येक सणाला पार्श्वभूमी व महत्त्व आहे. जसे नविन वर्षारंभाचा सण अखाडी, होळी, पितर मिलोनी, शिडोली, फुल जागणी, दसरा, दिवाळी हे सण उत्सव आदिवासी साजरे करतात.

निष्कर्ष :-

१. आदिवासींची बोलीभाषा ही ‘कोरकू भाषा’ आहे. परंतु त्यांना हिंदी व मराठी भाषेचे ज्ञान असल्याचे दिसून येते.
२. आदिवासींच्या मुलांचा शैक्षणिक दर्जा खालावलेला असल्याचे दिसून येते.
३. आदिवासींचे रोजगारासाठी होणाऱ्या स्थलांतरणामुळे त्यांना मेळघाटाबाहेर इतरत्र समाजात जुळवून घेतल्या जात नसल्याचे दिसून येते.
४. रोजगार मिळविण्यासाठी मेळघाटाबाहेर होत असणाऱ्या स्थलांतरणामुळे आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक, शारीरिक व मानसिक शोषण कंत्राटदार व व्यावसायिकांकडून होत असल्याचे दिसून येते.
५. आदिवासी वर्गाकडून योजनेबाबत पुरेशी माहिती मिळत नसल्यामुळे त्यांना योजनेच्या लाभापासून वंचित राहावे लागते.
६. कुटूंब, संस्कार, चालीरिती, खानपान, वेशभूषा, विवाह यामध्ये आदिवासींच्या सामाजिक जीवनात विभिन्नता आढळून येते.
७. आदिवासींच्या मुलांना मजुर कामगार म्हणून संत्रा मंडी, दालमिल, पिठगिरणी अशा लहान मोठ्या व्यवसायांमध्ये व्यावसायिकांकडून राबवून घेतल्या जाते.

८. आदिवासी समाज सुशिक्षित लोकांच्या सानिध्यात व संपर्कव्यवस्थेत येत असल्यामुळे त्यांच्या जीवन पध्दतीत साजेशा बदल होत असल्याचे दिसून येते.
९. कायदानुसार आदिवासींची शेती बिगर आदिवासी (अनुसूचीत जामतींमध्ये येत नसलेल्या) व्यक्तीला घेता येत नाही. ती शेती आदिवासी व्यक्तींकडून आदिवासी व्यक्तीलाच घेण्यादेण्याचे अधिकार कायदान्वये आहेत.
१०. मेळघाटातील शेती निम्न स्तरावरील असल्यामुळे त्यामधून होणारे उत्पन्न फारच तुटपुंजे स्वरूपाचे आहे.
११. बहुतांश आदिवासी समाज व्यसनाधिनतेमुळेचे दारिद्रीअवस्थेत आल्याचे दिसून येते.
१२. आदिवासी समाज सण व उत्सवाला जास्त महत्त्व देतात. विशेषतः होळी या सणाला महत्त्वाचा त्यौहार किंवा सण समजतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. डॉ. वर्मा मित्तल (१९९६) :- “ट्राईबल डेव्हलपमेंट इन इंडिया”.
२. डॉ. उंबरकर दिनकर (२००७) :- “कोरकू आदिवासी सामाजिक विकास आणि शासकीय कल्याणकारी योजना”, अद्वैत प्रकाशन, अकोला.
३. गायकवाड दिपक (२००५) :- “आदिवासी चळवळ स्वरूप व दिशा”, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, चित्रशाळा इमारत, पुणे ३४११०३०.
४. खडसे भा.कि. (२००३) :- “समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे”, हिमालय पब्लिशिंग, डॉ. भालेराव मार्ग, गिरगांव, मुंबई.
५. मेश्राम सुरेश (२०००) :- “प्रात्यक्षिक सामाजिक संशोधन”, कृष्णचंद्र एजन्सीज, लक्ष्मीनगर नागपूर.
६. चव्हाण रामनाथ (१९९०) :- “जाती आणि जमाती”, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, सदाशिव पेठ, पुणे.
७. गायकवाड विजय (२००५) :- “आदिवासी चळवळ स्वरूप व दिशा”, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे.
८. गोविंद सोनवणे उत्तम (२००२) :- “आदिवासी कला”, श्री विद्याप्रकाशन, पुणे ३४११०३०.
९. खैरनार दिलीप (२००९) :- “प्रगत सामाजिक संशोधन पध्दती व सांख्यिकी”, डायमंड पब्लिकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३४११०३०.
१०. पिंपळे भरमराव बाबुराव (१९९०):- “वनवासी व उपेक्षित जग”, अभिनव जीवन प्रकाशन, बीड.
११. संगवे विलास (१९८७) :- “आदिवासी सामाजिक जीवन”, पॉप्युलर प्रकाशन, प्रा.लि. मुंबई.
१२. प्रा. ओडियार सुशिला (१९८१) :- “सामाजिक संशोधन पध्दती”, प्रकाशन अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर.
१३. डॉ. आगलावे प्रदिप (२०१०) :- “आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
१४. कोठारी संजय (२००९) :- “आदिवासी विकासाच्या योजना व निष्पत्तीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन”, अमरावती विभागाच्या संदर्भात पीएच.डी. प्रबंध संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.
१५. अटल योगेश (१९६५) :- “आदिवासी भारत”, हिन्दी राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
१६. कुलकर्णी शौनक (२००९) :- “महाराष्ट्रातील आदिवासी”, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
१७. डॉ. आगलावे प्रदिप (२०००) :- “संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्र”, विद्या प्रकाशन, रुईकर मार्ग, नागपूर.
१८. डॉ. आगलावे प्रदिप (२०१०) :- “भारतीय समाज संरचना आणि समस्या”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
१९. डॉ. गारे गोविंद (२०००) :- “महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती”, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे-३०.
२०. डॉ. गारे गोविंद (१९९७) :- “आदिवासींचे शिक्षण”, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
२१. डॉ. खैरनार दिलीप (२००९) :- “प्रगत सामाजिक संशोधन पध्दती व सांख्यिकी”, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

२२. डॉ. गारे गोविंद (१९८८) :- “महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती समस्या व विकास”, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य पुणे.
२३. डॉ. गारे गोविंद (१९९४) :- “आदिवासी प्रश्न आणि परिवर्तन”, आदिम प्रकाशन, पुणे.
२४. डॉ. गारे गोविंद (१९८८) :- “आदिवासी विकास योजना”, आदिवासी विकास प्रतिष्ठाण, पुणे.
२५. डॉ. गारे गोविंद (२०००) :- “आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ”, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
२६. डॉ. आगलावे प्रदिप (२००३) :- “समाजशास्त्राची मूलतत्वे”, श्री साईनाथ पब्लिकेशन, नागपूर.
२७. डॉ. जरारे विजय एल. (२००४):- “सामाजिक शास्त्राची संशोधन प्रणाली”, अद्वैत प्रकाशन गजानन पेठ, अकोला.
२८. डॉ. देवगावकर शैलेजा (२००१) :- “आदिवासी विश्व”, आनंद प्रकाशन, नागपूर.
२९. डॉ. देवगावकर शैलेजा (१९८९):- “वैदर्भीय आदिवासी जीवन व संस्कृती”, मंगेश प्रकाशन, रामदासपेठ, नागपूर.
३०. डॉ. बी. एन. महाजन (२०१३) :- “मेळघाट उपविभागातील आदिवासी स्त्री मजुरांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन याचा अभ्यास”, (पी.एच.डी. प्रबंध संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती).
३१. डॉ. नायडू पी. आर. (१९९७) :- “भारत के आदिवासी विकास की समस्या”, राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
३२. नाडगोंडे गुरुनाथ (१९८६) :- “भारतीय आदिवासी”, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे - ४११०३०.
३३. फडके सुधीर (१९६३) :- “महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न”, पुणे.
३४. कऱ्हाडे बी.एम. (२००७) :- “शास्त्रीय संशोधन पध्दती”, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर.
३५. डॉ. बोधनकर सुधीर (२००३) :- “सामाजिक संशोधन पध्दती”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३६. डॉ. भांडारकर पु.ल. (१९९९) :- “सामाजिक संशोधन पध्दती”, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
३७. मुजुमदार डी. एन. (१९८५) :- “भारतीय जनसंस्कृती”, अपोलो प्रकाशन मुद्रण, लखनौ.
३८. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त :- “आपले हक्क व त्याची प्ररिपुर्ती”, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक (२००२)
३९. डॉ. सगवे विलास (१९७८) :- “आदिवासींचे सामाजिक जीवन”, पॉप्युलर प्रकाशन, प्रा.लि. मुंबई.
४०. डॉ. शर्मा ब्रम्हदेव (१९७२) :- “आदिवासी विकास एक सौध्दातिक विवेचन (हिन्दी)”, मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी, भोपाळ.
४१. बोबडे प्रकाश (१९९४) :- “भारतीय समाज रचना”, श्री. मंगेश प्रकाशन, रामदासपेठ, नागपूर.
४२. डॉ. गारे गोविंद (१९९७) :- “आदिवासींचे शिक्षण”, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
४३. कोंडेकर ए.वाय (१९८७) :- “भारतीय आदिवासी समाज”, सौजन्य प्रकाशन, कोल्हापूर.
४४. खडसे भा.कि. (२००२) :- “भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या”, हिमालय पब्लिकेशन हाऊस, गिरगांव, मुंबई.
४५. डॉ. कायंदे पाटिल :- “संशोधन पध्दती”, चैतन्य प्रकाशन, १५/३ पंचम सावरकर नगर, गंगापूर रोड, नाशिक - १३.
४६. लोटे रा.ज. (२००४) :- “भारतीय सामाजिक समस्या संरचना आणि सामाजिक समस्या”, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, महाल, नागपूर.
47. Bose Nirmal Kumar (1977) :- “Tribal Life in India”, National Books Trust, New Delhi.

-
48. Bhowmik P. K. (1989) :- “Impact of Industrilization on the Tribes,” A background of Situation in West Bengal, ed. By U.K. Rahu, Tribal India Problem. Development, Prospect, Gain Publishing House, New Delhi – 1110002.
49. Deogaonkar S.G. (1994) :- “Tribal Administration and Development”, Cocept Publishing Company, New Delhi.
50. Joshi S. L. (1990) :- “Tribal Ethnicity and Class Intergration”, Rawat Publications, New Delhi.
51. Pandey Jagannath (1981) :- “Tribal Peasentry”, Dynamics of Development Inter India Publications, New Delhi.
52. Panda Bhujendra Nath (1996):- “Tribal Education”, A.P.H. Publishing, Corporation New Delhi.
53. Pandey A.K. (1997) :- “Tribal Society in India”, Manak Publishing, New Delhi.
54. Ramani S. (1988) :- “Tribal Economy Problems and Prospects”, Chugh Publications, Allahabad.
55. Tripathy S.N. (1999) :- “Tribal in Transitions”, Discovery Publishing House, New Delhi.
56. Harnendarf Christopher :- “Tribes of India”, The Struggle for Survival, M.K. Von. Furer, (1988) Publication, Rajasthan.
57. Kumar Alok (1986) :- “Tribal Culture and Economy”, Inter Publications, New Delhi.
58. Mujumdar D.N. (1944):- “The fortunes of the Primitive Tribe”, Luknow.
59. Website :-
1. www.maharojgar.gov.in
2. www.indg.in
3. www.nerga.nic.in
4. <http://etribal.maharashtra.gov.in>
5. www.mrega.org.in

“मन्नेरवारलु जनजाति में सामाजिक परिवर्तन : एक अध्ययन”
(नांदेड़ जिले के विशेष संदर्भ में)

एम.बी.येरकलवार

सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग.

डॉ.मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस.कला एवं वाणिज्य, महाविद्यालय,
कामठी रोड, नागपूर-२६.

प्रस्तावना (Introduction) :-

भारत के दुर्गम क्षेत्रों में आज भी ऐसे अनेक मानव समूह हैं की, जो हजारों वर्षों से शेष विश्व की सभ्यता से दूर हैं तथापि अपनी सामाजिक और सांस्कृतिक चेतना की पहचान बनाए हुए हैं। पुरातात्विक अथवा साहित्यिक प्रमाण इस बात की पुष्टि करते हैं, कि भारत के मूल निवासी यही जनजातीय वर्ग थे। प्राचीन काल से वर्तमान आधुनिक सभ्यता तक ये जनजातियाँ अपनी संस्कृति और सभ्यता को जीवन्त बनाए रखने में सफल रही हैं। संक्रमण और संघर्ष के दौर में भी ये जनजातियाँ अपने सामाजिक एवं सांस्कृतिक अस्तित्व को बचाने में सफल रही हैं। अज्ञानता, अभाव, अशिक्षा, असमानता, अंधविश्वास एवं अन्य कुरीतियाँ आज भी जनजातीय समाज में व्याप्त हैं। “भारत सरकार के नृतत्विक सर्वेक्षण विभाग १९६७ ने भारत में ३१४ प्रकार की अनुसूचित जनजातियों के बारे में पता लगाया है। १९५१ में भारत में २१२ प्रकार की अनुसूचित जनजातियों की सूची तैयार की गयी थी। अनुसूचित जनजातियों की संख्या संसद की विभिन्न अधिसूचनाओं के अनुसार घटती-बढ़ती रहती है। वर्तमान में अनुसूचित जनजातियों की संख्या ५५० है।”^१

भारत वर्ष की संस्कृति और सभ्यता की सम्पूर्णता अपने आप में अनूठी है। इसका प्रमुख कारण यहाँ के निवासियों की विविध सांस्कृतिक अस्मिता है जो अपने आप में अक्षुण्ण है वहीं इनकी एकात्मकता भारतीय आस्मिता की परिचायक है, इसलिये भारत को अनेकता में एकता वाला देश कहा जाता है। विभिन्न प्रजातीय तत्वों का मिश्रण होने के कारण इसे कभी – कभी प्रजातियों का अजायबघर भी कहा जाता है। यहाँ के वन प्रदेशों तथा पर्वतीय क्षेत्रों में निवास करने वाले अनेक मानव समुदाय मानव सभ्यता के विकास क्रम में विभिन्न कारण से पृथक रह गये, फलतः विकास का प्रकाश वहाँ तक नहीं पहुँच पाया। इन दुर्गम और पृथक क्षेत्रों में निवास करने वाले मानव समुदाय सभ्यता के विकास की दृष्टि से अभी तक प्रारंभिक सोपानों पर ही है। इन्हीं समुदायों के लोगों को, विकसित लोगों ने, आदिवासी, जनजाति, आदिमजाति, वन्यजाति, जंगली, वनवासी इत्यादि नामों से चिह्नित कर दिया। इनमें से प्रत्येक समुदाय का अपना नाम है, जिससे इन्हें चिह्नित किया जा सकता है। लेकिन इतिहास की विडम्बना ने इन सम्पूर्ण समुदायों को आदिवासी मुलनिवासी या जनजाति की संज्ञा दे दी। भारत की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि को देखने से यह पता चलता है कि अंग्रेजी शासन ने जहाँ – जहाँ प्रवेश किया, वहाँ के निवासियों को अपने से अलग करने हेतु उन्हें “ट्राइब” की संज्ञा दी गयी है। उसके पूर्व यहाँ के समुदाय के लोगों को ग्रंथों में उनके अपने नामों से ही जाना जाता था। भारत के प्राचीन ग्रंथों में इनका उल्लेख इनके अपने ही नामोंसे, यथा- भील, कोल, किरात, निषाद इत्यादि के रूप में हुआ है। आज भारत में जनजाति की जनसंख्या १०.४३ करोड़ याने ८.६ प्रतिशत हैं। महाराष्ट्र में इनकी जनसंख्या १.५ करोड़ याने ९.४३ प्रतिशत आदिवासी है। यह जनसंख्या महाराष्ट्र में ४५ जनजाति और कई उप जनजातियों में बांटी गई है। इनमें से नांदेड़ जिले में २,८१,६९५ जनसंख्या है। इन में से ग्रामीण भागों में २,४९,७१२ और शहरी भागों में २९,९८३ जनसंख्या है। उनमें से ८.३ प्रतिशत जनजाति की जनसंख्या है।

तालिक क्रमांक – १.२

२०११ की जनगणना के अनुसार महाराष्ट्र की कुल जनसंख्या और जनजाति (लाखोंमें)

क्र.	जिला	कुल जनसंख्या	जनजाति की जनसंख्या	प्रतिशत	प्रमुख जनजाति
१.	मुंबई उपनगर	०.९३	०.०१	१.११	वारली, ठाकर, दुबळ, धोडीया, गोंड, कोळी ढोर, टोकरे कोळी
२.	मुंबई शहर	०.३०	०.०२	०.८१	वारली, ठाकर, गोंड, कोळी ढोर, टोकरे कोळी

१.विधायनी मध्यप्रदेश विधानसभा सचिवालय की त्रैमासिक शोध पत्रिका, भोपाल। वर्ष २६,अंक ०४ अक्टू-दिस. २००८। पृ. ४७

३.	ठाणे (पालघरसह)	१.१०	०.०१५	१३.९४	काथोडी, कातकरी, कोकणा, कोकणी, कोळी महादेव, कोळी मल्हार, वारली, ठाकर, दुबळा, कोळी ढोर, टोकरे कोळी
४.	रायगड	०.२६	०.०३	११.५८	काथोडी, कातकरी, कोळी महादेव
५.	रत्नागिरी	०.१६	०.००२	१.२६	काथोडी, कातकरी, कोळी महादेव
६	सिंधुदूर्ग	०.०८	०.०००६	०.८२	काथोडी, कातकरी, कोळी महादेव, डोंगर कोळी
७	नाशिक	०.६१	०.१५	२५.६१	भील, कोकणा, कोळी महादेव, ठाकर, वारली, काथोडी, कातकरी, कोळी ढोर, टोकरे कोळी, पारधी
८	धुळे	०.२०	०.०६	३१.५६	भील, गामीत, कोकणा, कोळी ढोर, धानका, टोकरे कोळी, नायकाडा, पारधी, बिटोलिया
९	नंदूरबार	०.१६	०.११	६९.२७	भील, गामीत, कोकणा, धानका, नायकाडा, पारधी, बिटालीया
१०	जळगांव	०.४२	०.०६	१४.२८	भील, कोळी ढोर, धानका, पारधी, टोकरे कोळी
११	अहमदनगर	०.४३	०.०३	८.३२	भील, कोळी महादेव, ठाकर, कोळी ढोर, टोकरे कोळी, पारधी
१२	पुणे	०.९४	०.०३	३.७०	कोळी महादेव, ठाकर, काथोडी कातकरी, कोळी ढोर, टोकरे कोळी
१३	सातारा	०.३०	०.००२९	०.९८	कोळी महादेव, काथोडी, कातकरी
१४	सांगली	०.२८	०.००१८	०.६४	कोळी महादेव
१५	सोलापूर	०.४३	०.००७७	१.८०	कोळी महादेव, पारधी
१६	औरंगाबाद	०.३७	०.०१	३.८७	भील, कोळी महादेव, कोळी मल्हार
१७	जालना	०.१९	०.००४२	२.१५	भील, कोळी महादेव, कोळी मल्हार
१८	कोल्हापूर	०.३८	०.००३०	०.८७	कोळी महादेव
१९	परभणी	०.१८	०.००४०	२.२१	आंध, कोळी महादेव
२०	हिंगोली	०.११	०.०१	९.५०	कोळी महादेव
२१	बीड	०.२५	०.००३२	१.२६	भील, कोळी महादेव
२२	नांदेड	०.३३	०.०२	८.३८	आंध, गोंड, कोलाम, मन्नेरवारु, कोळी महादेव, ओरॉन, धनगड, परधान
२३	उस्मानाबाद	०.१६	०.००३६	२.१७	कोळी महादेव, ओरॉन, धनगड
२४	लातूर	०.२४	०.००५७	२.३४	कोळी महादेव, ओरॉन, धनगड
२५	बुलढाणा	०.२५	०.०१	४.८२	आंध, धनवर, कोळी महादेव, पारधी
२६	वाशिम	०.१२	०.००८१	६.७२	धनवर, पारधी, आंध
२७	अकोला	०.१८	०.१०	५.५२	आंध, धनवर, कोळी महादेव, पारधी
२८	अमरावती	०.२८	०.०४	१४.०	धनवर, गोंड, कोरकू, पारधी, निहाल
२९	यवतमाळ	०.२७	०.०२	८.३८	आंध, धनवर, गोंड, कोलाम, परधान, हलबा, हलबी, खारिया, पारधी
३०	नागपूर	०.४६	०.०४	९.४०	गोंड, हलबा
३१	वर्धा	०.०८	०.०१	१७.०३	गोंड, परधान
३२	भंडारा	०.१२	०.००८८	७.४०	गोंड, हलबा
३३	गोंदिया	०.१३	०.०२	१६.२०	गोंड, हलबा, हलबी
३४	चंद्रपूर	०.२२	०.०३	१७.६६	गोंड, हलबा, परधान, हलबी, कंवर, कोलाम
३५	गडचिरोली	०.१०	०.०४	३८.७०	गोंड, हलबा, परधान, हलबी, कंवर, कोलाम
	एकूण	११.२३	१.०५	९.४०	—

स्रोत:-भारत की जनगणना २०११, Primary Censes Abstract in Maharashtra.

आदिवासी संस्कृति तथा उसकी विशिष्टता को जानने के लिये कुछ प्रमाणिक अध्ययन हुए हैं। नांदेड जिले के संदर्भ में किए गए अभी तक के अध्ययन किसी एक जनजाति अथवा उनसे संबंधित किसी एक विषय पर आधारित रहे हैं, किन्तु मेरे द्वारा किया गया नांदेड जिले की जनजातियों के सांस्कृतिक परिवेश का समग्र अध्ययन है, जिसके अन्तर्गत इन जनजातियों के पारस्परिक सहयोग, व्यवहार व आर्थिक क्रियाओं का

अध्ययन किया गया है। साथ ही इनकी प्राचीन संस्कृति पर पड़ने वाले भौतिक प्रभावों का विश्लेषणात्मक अध्ययन भी इस शोध की नवीनता को प्रदर्शित करता है।

आदिवासियों के शैक्षणिक सामाजिक एवं आर्थिक स्तर को दृष्टिगत रखते हुए उनके सर्वांगीण विकास के लिये जो योजनाएं राज्य सरकार द्वारा तथा केन्द्र सरकार द्वारा क्रियान्वयन की जाती हैं। उनका संचालन आदिम जाति कल्याण विभाग के द्वारा किया जा रहा है। योजनाओं के लिये धन का आवंटन और सामाजिक समरसता का वातावरण निर्माण करने के लिये उचित माहौल का निर्माण करना विभाग का प्रथम उत्तरदायित्व होता है। योजना की समीक्षा और उसे पूरा करने के लिये विभाग द्वारा उठाये जा रहे कदमों का विश्लेषण करने का प्रयास भी मेरे द्वारा प्रस्तुत शोध प्रबंध में किया गया है।

इस शोध कार्य में इस बात का विशेष ध्यान रखा गया है कि नांदेड़ जिले के अंतर्गत आनेवाली जनजातियों के विकास के लिये भारत सरकार ने क्या प्रयास किये गये हैं। वस्तुतः पूर्व में जो शोध कार्य किये गये हैं उनमें आदिम जाति मन्नेरवारलू के उत्थान को केन्द्र में रखकर कोई शोध कार्य नहीं हुआ है। मेरे द्वारा प्रस्तुत किये गये शोध कार्य में नांदेड़ जिले में आदिम जाति मन्नेरवारलू के लिये चलाई जा रही विभिन्न योजनाओं का क्रियान्वयन एवं उनका विश्लेषण करने का प्रयास किया गया है। नांदेड़ की प्रमुख जनजातियों में आंध, गोंड, कोलाम, मन्नेरवारलू, कोळी महादेव, ओरॉन, धनगड, प्रधान जनजाति के लोग इस विभाग में कर रहे हैं। इनमें से दुर्लक्षित “मन्नेरवारलू जनजाति में सामाजिक परिवर्तन : एक अध्ययन” (नांदेड़ जिले के संदर्भ में) शीर्षक के अंतर्गत शोध कार्य मैंने किया है। उल्लेखनीय है कि पूर्व में इस संबंध में इस शीर्षक पर कोई शोध कार्य नहीं हुआ था, इसलिये यह शोधकार्य नितांत मौलिक है।

संबंधित साहित्य का सर्वेक्षण (Review of Literature) :-

1. इस जनजाति का ६ फरवरी १९८३ को नांदेड़ में सम्मेलन हुआ इस सम्मेलन में इस जनजाति की समस्याओं पर विचार विनिमय किया गया और स्मरणिका के रूप में पुस्तक का प्रकाशन किया गया है।^१
2. २००३ में यलप्पा कोलेवाड ने ग्राफिक प्रकाशन नांदेड़ की ओर से ‘आदिवासी मन्नेरवारलू जमात’ शीर्षक से ग्रंथ संपादित किया जिसमें मन्नेरवारलू जनजाति के संदर्भ में महत्त्वपूर्ण जानकारियाँ दी गई हैं।^२
3. २०१० में लक्ष्मीकांत जीरेवाड की किताब ‘आदिवासी मन्नेरवारलू जमात’ समृद्ध प्रकाशन बीड से प्रकाशित हुई इसमें भी इस जनजाति के बारे में जानकारी दी गई है।^३
4. जुलाई २०१६ में अरावली उद्घोष (जयपुर) के अंक १११ में घनसेटवार साईनाथ नागनाथ का लेख ‘मन्नेरवारलू समुदाय का परिचय, उदय, और विकास’ शीर्षक से प्रकाशित हुआ। इसमें भी इस जमाति की जानकारी संकलित है।^४
5. इस जनजाति का १६ सितंबर २०१७ को नांदेड़ में दुसरा राज्यस्तरीय सम्मेलन हुआ इस सम्मेलन में इस जनजाति की समस्याओं पर विचार विनिमय किया गया और स्मरणिका के रूप में पुस्तक का प्रकाशन किया गया है।^५

महाराष्ट्र के सभी जिलों में मन्नेरवारलू जनजाति के लोग निवास करते हैं। लेकिन सबसे ज्यादा संख्या में मन्नेरवारलू जनजाति मराठवाडा विभाग में ही रहती है। आधुनिकीकरण का प्रभाव इन जनजातियों पर भी पड़ा है और इनकी रहन-सहन और वेश-भूषा में भी परिवर्तन आया है। इस विभाग में प्रशासन द्वारा अनेक विकास योजनाओं का प्रारम्भ किया है। फिर भी उनकी स्थिति पूर्ण रूप से नहीं सुधारी जा सकी है। मन्नेरवारलू जनजाति के विकास के लिये आवश्यक है कि उनकी प्रमुख समस्याएँ और समस्याओं के कारणों को जानने की। उपरोक्त शोध कार्य से पूर्व इस विषय के सम्बन्ध में साहित्य का पुनरावलोकन के द्वारा शोध कार्य व पुस्तकों का अध्ययन कर पूर्व धारणाओं व अभिमतों का भी विश्लेषण किया गया है। संबंधित साहित्य का सर्वेक्षण करने के बाद इन संबंधित साहित्य के सर्वेक्षण में इस जनजाति के बारे में बहुत कुछ जानकारी छूट जाने की संभावना थी, और कुछ नई जानकारी भी खोजने की कोशिश किया हूँ। इन सारी साहित्य सर्वेक्षण में जो अनुसंधान में खंड हुआ है, उसको भी खोजने की कोशिश इस अनुसंधान के माध्यम से किया हूँ।

^१ नुले व्यंकटेश, गंधम म. ना. (१९८३) ‘मन्नेरवारलू आदिवासी समाजाचे पहिले राज्य अधिवेशन स्मरणिका’, नांदेड़.

^२ कोलेवाड यल्लप्पा (२००३) ‘आदिवासी मन्नेरवारलू जमात’ ग्राफिक्स प्रकाशन, नांदेड़

^३ जिरेवाड लक्ष्मीकांत मारोतीराव (२०१०) ‘महाराष्ट्रातील आदिवासी मन्नेरवारलू जमात,’ समृद्ध प्रकाशन, बीड.

^४ गणशेटवार साईनाथ नागनाथ (जुलै २०१६) ‘मन्नेरवारलू समुदाय का परिचय, उदय और विकास’, अरावली उद्घोष, त्रैमासिक जयपूर.

^५ कोस्केवाड लक्ष्मण पोशट्टी (२०१७) ‘मन्नेरवारलू आदिवासी समाजाचे दुसरे राज्यस्तरीय अधिवेशन स्मरणिका’, नांदेड़.

उद्देश्य (Objectives) :-

प्रत्येक वैज्ञानिक शोध के मूल में कोई न कोई उद्देश्य अवश्य होता है। किसी भी चीज को जानने की इच्छा ही अध्ययनकर्ता को अध्ययन क्षेत्र में आमंत्रित करता है। सामाजिक शोध सामाजिक वास्तविकता से सम्बन्धित है। अतः इसका उद्देश्य सामाजिक वास्तविकता को यथा सम्भव वस्तुनिष्ठ एवं क्रमबद्ध रूप में समझना है। इसका उद्देश्य ज्ञान प्राप्त करना ही नहीं है अपितु ज्ञान को व्यवहारिक जीवन में पाई जाने वाली समस्याओं के समाधान के लिये प्रयोग में लाना भी है। किसी भी अनुसंधान का मौलिक उद्देश्य ज्ञान में वृद्धि करना होता है। सामाजिक अनुसंधान में उद्देश्य को लेकर अनुसंधान किया जाता है उद्देश्य के आधार पर अनुसंधान पद्धति का चयन किया जाता है। “मन्नेरवारलु जनजाति में सामाजिक परिवर्तन : एक अध्ययन” इस अनुसंधान विषय के लिए निम्न उद्देश्य तय किया था।

१. मन्नेरवारलु जनजाति के प्रथा, परंपरा और संस्कृति को जानना।
२. जनजाति की आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थिति को जानना।

उपकल्पना (Hypotheses) :-

उपकल्पना सामाजिक अनुसंधान का अत्यंत महत्वपूर्ण चरण है। उपकल्पना दो अथवा दो से अधिक चरों के बीच अनुभवमूलक संबंध का अनुमानित विवरण है। गुड और हैट के अनुसार ‘उपकल्पना इस बात का वर्णन करता है कि हम आगे क्या देखना चाहते हैं एक उपकल्पना भविष्य की ओर देखता है यह एक प्रस्तावना है जिस की प्रामाणिकता सिद्ध करने हेतु उस का परीक्षण किया जा सकता है यह सही भी सिद्ध हो सकता है और गलत भी।’ “उपकल्पना इस बात का वर्णन करता है कि हम आगे क्या देखना चाहते हैं। एक उपकल्पना भविष्य की ओर देखता है। “उपकल्पना एक काल्पनिक सामान्यीकरण है जिसकी प्रामाणिकता की जाँच करना अभी शेष है। प्रारम्भिक स्तर पर एक उपकल्पना प्रतिभा, काल्पनिक विचार या सहज ज्ञान हो सकता है जो कि क्रिया या अनुसंधान का आधार बन सकता है।” उपयुक्त अध्ययन से स्पष्ट होता है कि उपकल्पना एक प्रारम्भिक विचार है जो सामाजिक तथ्यों व घटनाओं की खोज करने में मदद करती है। इस संशोधन विषय के उपकल्पना यह है।

१. आधुनिकीकरण के कारण इस जनजाति के प्रथा, परंपराओं में परिवर्तन हो रहा है।
२. आरक्षण के माध्यम से इस जनजाति की सामाजिक, आर्थिक स्थिति में सुधार हो रहा है।

अध्ययन की विषयवस्तु :-

शोध कार्य को सफलतापूर्वक सम्पन्न करने के लिये प्रथम आवश्यकता शोध विषय से सम्बन्धित सूचनाओं का संकलन करने की होती है। इसके लिए विभिन्न पद्धतियाँ प्रचलित हैं। शोधार्थी का शोध प्रबन्ध विश्लेषणात्मक पद्धति पर आधारित है। शोध अध्ययन की पूर्ती के लिये विद्वानों, समाजशास्त्रियों, विचारकों के विचारों को प्रकाश में लाकर मन्नेरवारलु जनजाति का सूक्ष्म विश्लेषण किया है। विभिन्न मन्नेरवारलुओं से साक्षात्कार लेते हुए तथ्यों का संकलन किया गया है। अवलोकन का प्रयोग तथ्यों की पुष्टि और प्रामाणिकता के लिये किया गया है।

अनुसंधान की विधियों का वर्गीकरण विद्वानों ने अनेक प्रकार से किया है। प्रस्तुत शोध प्रबंध में शोधार्थी ने व्यक्तिगत रूप से मन्नेरवारलुओं के निवास स्थान पर जाकर उनकी विभिन्न परिस्थितियों का अवलोकन किया है। सहभागी अवलोकन का प्रयोग करते हुए अवलोकित समूह का सदस्य बनकर अवलोकन किया है। इस अनुसंधान में वर्णनात्मक अनुसंधान विधि का प्रयोग किया गया है। तथा इसके माध्यम से इस जनजाति का विषयानुसार विश्लेषण किया गया है। निर्देशन का चुनाव निर्देशन की कार्यप्रणाली यद्यपि एक सरल प्रक्रिया लगती है परंतु व्यवहार में यह कठिन कार्य है। सामाजिक अनुसंधान में निदर्शन की अनेक पद्धतियाँ हैं, इस शोध कार्य में संभावित निदर्शन और असंभावित निदर्शन पद्धतियों के माध्यम से साक्षात्कार, अनुसूची, निरीक्षण द्वारा ५०० तथ्यों का संकलन करके जानकारी इकट्ठी की गयी है। इस जनजाति का अध्ययन करने के लिए यह पद्धति मुझे उपयुक्त लगता है। मन्नेरवारलु जनजाति का सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, और आर्थिक जीवन, विकासात्मक परियोजना एवं उसका प्रभाव को ध्यान में लेकर अनुसंधान कार्य किया गया है।

सूचनादाताओं की सामान्य जानकारी से सम्बन्धित तथ्यों के विश्लेषण से ज्ञात हुआ है कि नांदेड जिले के जिन मन्नेरवारलु ३२५ पुरुष और १७५ महिला उत्तरदाताओं का अध्ययन किया है।

► मन्नेरवारलु जनजाति के परिवार के सदस्यों सम्बन्धी आंकड़ों के विश्लेषण से ज्ञात हुआ है कि, मन्नेरवारलु परिवार में सदस्यों की संख्या सामान्य व सामान्य से अधिक ही है। मन्नेरवारलु जनजाति में १ से ५ तक सदस्यों वाले परिवारों की संख्या जिसका प्रतिशत ३१ है, सर्वाधिक परिवार ऐसे हैं जिसके सदस्यों की संख्या ८ से १२ तक है, जिसका प्रतिशत ५७ है। मन्नेरवारलु परिवार में ऐसे परिवारों की संख्या नगण्य है जिनमें सदस्यों

की संख्या १३ से ऊपर है, जिसका प्रतिशत १२ है इसका कारण मन्नेरवारलु समाज में एकाकी परिवारों का पाया जाना है। मन्नेरवारलु जनजाति जंगलों, नदीयों के किनारे में निवास करने वाली जनजाति है लेकिन अब ये गाँव व कस्बों में निवास करने लगे हैं।

▶ मन्नेरवारलु जनजाति आर्थिक रूप से अत्यन्त निम्न है प्राप्त आँकड़ों के विश्लेषण से ज्ञात होता है कि ३१० उत्तरदाता ऐसे हैं जिनकी मासिक आय ३००० रुपये प्रतिमाह तक है। जिससे उनका भरण-पोषण बड़ी ही कठिनाइयों से हो पाता है। १९० उत्तरदाता ही ऐसे हैं जिनकी मासिक आय ५००० से ७००० रु. तक है। मन्नेरवारलु जनजाति के व्यवसाय सम्बन्धी आँकड़ों के विश्लेषण से ज्ञात होता है कि मन्नेरवारलु का मुख्य व्यवसाय मजदूरी है चाहे वह कृषि मजदूरी हो या अन्य कार्य, उत्तरदाताओं का मुख्य व्यवसाय खेती और मजदूरी ही है।

▶ मन्नेरवारलु जनजाति एक अशिक्षित जनजाति है शिक्षा की उपयोगिता व महत्व को वे ठीक से नहीं समझते हैं २७८ उत्तरदाता शिक्षा की उपयोगिता बिल्कुल नहीं मानते हैं जबकि १७१ उत्तरदाताओं के अनुसार शिक्षा की बहुत कम उपयोगिता है। ५१ उत्तरदाता ही शिक्षा की उपयोगिता को समझते हैं।

▶ मन्नेरवारलु जनजाति के बच्चों को शिक्षित करने के लिये प्रशासन द्वारा निःशुल्क शिक्षा की व्यवस्था की गयी है और अनेक विद्यालयों की स्थापना भी की गई है जिसमें ६८ प्रतिशत उत्तरदाताओं ने अपने बच्चों को दाखिल कराया है जबकि ३२ प्रतिशत उत्तरदाताओं के बच्चे आज भी स्कूल नहीं जा पाते हैं जो इनके पिछड़ेपन व गरीबी का कारण है। मन्नेरवारलुओं में शिक्षा के प्रति जागरूकता की कमी दिखाई देती है।

▶ मन्नेरवारलु जनजाति के विकास के लिये स्कूलों की व्यवस्था तो कर दी गयी है लेकिन उनमें नियमित पढ़ाई का अभाव है ३५ प्रतिशत उत्तरदाताओं के अनुसार स्कूलों में नियमित पढ़ाई होती है जबकि ६५ प्रतिशत उत्तरदाताओं के अनुसार नियमित पढ़ाई नहीं होती है। ऐसी शिक्षा व्यवस्था से इनका शैक्षणिक विकास सम्भव नहीं है। मन्नेरवारलु बहुल क्षेत्रों में आँगनवाड़ी केन्द्रों की स्थापना की गयी है लेकिन भ्रष्टाचार के कारण यह बच्चों तक उचित मात्रा में भोजन प्रतिदिन प्राप्त नहीं होता है।

▶ मन्नेरवारलु विकास के लिए अनेक शैक्षणिक नीतियाँ बनाई गयी हैं, कुछ उन तक पहुँच पाती हैं तो कुछ कागजी लेखाजोखा बन जाती हैं। २८ प्रतिशत उत्तरदाता ही शैक्षणिक नीतियों से सन्तुष्ट हैं। ७२ प्रतिशत उत्तरदाता शैक्षणिक नीतियों से सन्तुष्ट नहीं हैं।

▶ रोजगार सम्बन्धी समस्याएं मन्नेरवारलु जनजाति के आर्थिक विकास में बाधक हैं। ३३ प्रतिशत उत्तरदाता को ही वर्ष भर रोजगार प्राप्त होता है। ६७ प्रतिशत उत्तरदाता वर्ष के कई महीनों तक बेरोजगार रहते हैं। मन्नेरवारलु कृषि कार्य व जंगलों से वनोपज लाने का कार्य करते हैं।

▶ मन्नेरवारलु जनजाति के लोग शासकीय योजनाओं का लाभ कम ही उठा पाते हैं। इसका कारण अधिकारी वर्ग का उनके प्रति खराब व्यवहार है। किसी भी उत्तरदाता ने अधिकारी वर्ग का उनके साथ व्यवहार अच्छा नहीं बताया है। ७५ प्रतिशत उत्तरदाता के साथ अधिकारी वर्ग का व्यवहार बहुत खराब है। जबकि २५ प्रतिशत उत्तरदाता के साथ अधिकारी वर्ग का व्यवहार खराब नहीं है, उन्हें अपने कार्य कराने के लिये रिश्वत देना पड़ता है।

▶ मन्नेरवारलु की अनेक समस्याएँ हैं ५४ प्रतिशत उत्तरदाता के अनुसार उनकी प्रमुख समस्या शोषण है जबकि २८ प्रतिशत उत्तरदाता के अनुसार गरीबी ही उनकी प्रमुख समस्या है। १८ प्रतिशत उत्तरदाता बेरोजगारी को प्रमुख समस्या मानते हैं। प्रशासन ने आदिम जाति कल्याण के लिए अनेक योजनाएँ चलाई हैं जिनकी जानकारी केवल ३५ प्रतिशत उत्तरदाता को ही है। ६५ प्रतिशत उत्तरदाता इन योजनाओं से आज भी अनभिज्ञ हैं। कुछ योजनाओं का लाभ इनको मिलता है वह भी बहुत कम।

निष्कर्ष एवं प्रतिक्रिया (Conclusion and Recommendation):-

यह अध्ययन मन्नेरवारलु जनजाति में सामाजिक परिवर्तन पर आधारित है। विभिन्न तथ्यों की विवेचना एवं विश्लेषण के आधार पर उपरोक्त सामान्यीकरण इस सामाजिक यथार्थ को रेखांकित करते हैं कि वर्तमान में मन्नेरवारलु जनजाति की आर्थिक स्थिति अत्यन्त दयनीय है और वे दासता व गरीबी का जीवन व्यतीत कर रहे हैं। प्रशासन द्वारा उनकी स्थिति में सुधार के लिये अनेक योजनाएँ कार्यरत हैं लेकिन योजनाओं की जानकारी न होने के कारण, वे इनका लाभ नहीं उठा पाते हैं। संकलित सामग्री के विश्लेषण में मन्नेरवारलु जनजाति की सामान्य जानकारी या सामान्य परिचय, पारिवारिक स्थिति, शैक्षणिक स्थिति, आर्थिक स्थिति, सामाजिक स्थिति, मन्नेरवारलु जनजाति की प्रमुख समस्याएँ, प्रशासन द्वारा मन्नेरवारलु जनजाति के हित में किए गए प्रावधान आदि विवरण प्रस्तुत कर उपकल्पनाओं का सत्यापन किया गया है।

१. मन्नेरवारलु जनजाति के विकास में सबसे बड़ी बाधा उनका अशिक्षित होना है। शिक्षा के अभाव के कारण वे पिछड़े हुए हैं और दासता का जीवन व्यतीत कर रहे हैं। मन्नेरवारलु जनजाति को शिक्षा की ओर आकर्षित करना होगा। विभिन्न तरीकों से उन्हें शिक्षा के महत्व को समझा सकते हैं। जैसे

उनके गाँव में जाकर शिक्षा की उपयोगिता से सम्बन्धित नाट्य कार्यक्रम प्रस्तुत करके या उन्हें घर-घर जाकर शिक्षा की उपयोगिता बता कर आदि। आज के दौर में शिक्षा के बिना किसी भी समाज का सम्पूर्ण विकास नहीं हो सकता है। ऐसे में सरकार को प्रयत्न करना चाहिए कि मन्नेरवारलु जनजाति को शिक्षा का महत्व समझाया जा सके, अधिक से अधिक यह लोग शिक्षा प्राप्त करने के लिए प्रोत्साहित हो, हालांकि प्रशासनद्वारा इन्हें निःशुल्क शिक्षा प्रदान की जा रही है जिससे ये शिक्षा की ओर अप्रेसर हुए हैं लेकिन ये पर्याप्त नहीं है। मन्नेरवारलुओं में शिक्षा की स्थिति आज भी नगण्य बनी हुई है।

२. मन्नेरवारलु जनजाति अत्यन्त गरीब है वे न तो स्वयं की स्थिति को ऊँचा उठाना चाहते हैं और न ही समाज के प्रति जागरूक हैं। अशिक्षित होने के कारण उनमें जागरूकता की कमी है। वे संविधान द्वारा दिये गये मौलिक अधिकारों से अनभिज्ञ हैं। इसी कारण शोषण व दासता को अपना नसीब मानते हैं। पुरानी रीति-रिवाज व कुरीतियाँ उन्हें आगे नहीं बढ़ने दे रही हैं। तो दूसरी ओर सेठ-साहूकार उनका शोषण करते चले आ रहे हैं। इन सभी समस्याओं का प्रमुख कारण उनमें जागरूकता की कमी है। सरकार को मन्नेरवारलुओं को जागरूक बनाने के लिए प्रयत्न करना चाहिए, उन्हें प्रशासनद्वारा उनके हित में चलने वाली योजनाओं की जानकारी उनके गाँवों व घरों में जाकर प्रदान करनी चाहिए। मन्नेरवारलुओं को उनके अधिकारों के प्रति जागरूक करना चाहिए। शोषण के विरुद्ध अधिनियमों की जानकारी भी उन्हें प्रदान की जानी चाहिए। जिससे वे शासकीय योजनाओं का लाभ उठाकर अपने मौलिक अधिकारों का प्रयोग करेंगे और शोषण का विरोध कर सकते हैं। मन्नेरवारलुओं के सम्पूर्ण विकास के लिए उनका जागरूक होना अत्यन्त आवश्यक है।

३. मन्नेरवारलु जनजाति में बेरोजगारी की समस्या अत्यन्त गम्भीर रूप धारण किया हुआ है। बेरोजगारी के कारण उनके परिवार का भरण-पोषण तक कर पाना अत्यन्त कठिन हो जाता है। इसलिए मन्नेरवारलुओं के विकास के लिए अत्यन्त आवश्यक है कि उन्हें सालभर रोजगार प्राप्त हो, ताकि उन्हें आर्थिक समस्याओं का सामना न करना पड़े। प्रशासनद्वारा अनेक रोजगार योजनाएँ कार्यरत हैं लेकिन मन्नेरवारलुओं को उनकी जानकारी न होने के कारण वे इनका लाभ नहीं उठा पाते हैं। जो लोग लाभ उठाना भी चाहते हैं उन्हें लम्बी कागजी कार्यवाही करनी पड़ती है और महीनों तक सरकारी दफ्तरों के चक्कर लगाना पड़ता है। इसलिए वे इन योजनाओं से दूर ही रहते हैं। मजदूरी व कृषि कार्य को ही उचित मानते हैं। प्रशासन को मन्नेरवारलुओं को रोजगार सम्बन्धी शिविर लगाकर इन्हें प्रशासनिक नीतियों की जानकारी प्रदान करना चाहिए व कागजी कार्यवाही बहुत कठिन नहीं होना चाहिए। इन विभिन्न उपायों से मन्नेरवारलुओं की बेरोजगारी की समस्या का समाधान होगा वे सालभर रोजगार प्राप्त कर सकेंगे। प्रशासन की सहायता से निजी उद्योग धन्दे भी प्राप्त कर सकेंगे।

४. मन्नेरवारलु जनजाति के विकास के लिए ऐसे अमलदार की व्यवस्था करना चाहिए, जो प्रशिक्षित हों व जनजातिय क्षेत्रों की जानकारी रखता हो, पूर्ण कर्मठ, निष्ठावान व ईमानदार हो। प्रशिक्षित सरकारी अमलदार मन्नेरवारलु क्षेत्रों में जाकर उनकी समस्याओं की जानकारी प्राप्त करेगा, मन्नेरवारलुओं को भी प्रशासनिक नीतियों की जानकारी प्रदान करेगा व सरकार को भी मन्नेरवारलु जनजाति की समस्याओं से अवगत कराएगा, मन्नेरवारलुओं को शिक्षा के प्रति जागरूक करेगा और उनकी जाती प्रमाणपत्र की समस्या का निर्मुलन हो सके।

५. मन्नेरवारलु जनजाति में अनेक प्रकार की कलाकृतियाँ प्रचलित हैं जो प्राचीनकाल से ही इन्हें विरासत में मिली हैं लेकिन पाश्चात्य संस्कृति के सम्पर्क के कारण ये अपनी संस्कृति को हीन समझने लगे हैं। धीरे-धीरे मन्नेरवारलु की कलाकृतियाँ विलुप्त होती जा रही है। लोकनृत्य व नाट्यकला जो इनकी संस्कृति का अभिन्न अंग है वह समाप्त हो रहे हैं। प्रशासन को मन्नेरवारलु जनजाति की कलाकृतियों को समाप्त होने से बचना चाहिए। इसके लिए सरकार को मन्नेरवारलु जनजाति कलाकृतियों को प्रोत्साहित करना चाहिए, विभिन्न प्रदर्शनियों का आयोजन करना चाहिए जिसमें ये अपने कलाकृतियों को प्रदर्शित कर सकें। मन्नेरवारलुओं की गरीबी भी इन्हें कलाकृतियों से दूर करती है। इनके पास इतना धन नहीं है कि ये कलाकृतियों पर खर्चा कर सकें। प्रशासनको इन्हें आर्थिक मदद प्रदान करनी चाहिये ताकि इनकी कला को जीवित रखा जायें और देश के विभिन्न भागों को मन्नेरवारलु कलाकृतियों से अवगत कराया जा सके। मन्नेरवारलु लोकनृत्य व नाट्यकला को भी आगे बढ़ाने का प्रयत्न करना चाहिए। विभिन्न मंच कार्यक्रमों का आयोजन कर इन्हें लोकनृत्य व नाट्यकला को आगे बढ़ाने के लिए प्रोत्साहित करना चाहिए। मन्नेरवारलु जनजाति को उनकी संस्कृति के प्रति जागरूक करना होगा और उनकी कलाकृतियों को आर्थिक व सामाजिक प्रोत्साहन प्रदान करना होगा। वरना आने वाले समय में मन्नेरवारलु कलाकृतियों के अवशेष मात्र ही प्राप्त हो पायेंगे।

६. मन्नेरवारलु की अर्थव्यवस्था वनउपजो पर आधारित है उनके जीविका के प्रमुख आधार लकड़ी काटना, तेंदूपत्ता एकत्रण, वन उपज संग्रहण, लाख एकत्रण, शहद, मोहफुल एकत्रण आदि सभी कार्य वन से ही जुड़े हुए हैं लेकिन वनों पर सरकार का अधिकार होने के कारण मन्नेरवारलुओं से उनके अधिकार छीन लिए हैं। जिससे दिन प्रतिदिन मन्नेरवारलुओं की स्थिति निम्न होती जा रही है।

७. मन्नेरवारलु जनजाति के विकास के लिए आवश्यक है कि उन्हें आधुनिक संचार साधनों व यातायात साधनों से जोड़ा जाए। प्रशासन को उचित संचार साधनों और यातायात के आधुनिक साधनों की व्यवस्था करना चाहिए जिससे यह सभ्य समाज के सम्पर्क में आयेंगे और आधुनिक तौर तरीकों से अवगत होंगे, नगरों व महानगरों में नजदीकी बढ़ेगी। आवागमन के उचित साधनों से इनके लिए आवागमन काफी आसान हो जाएगा। जो इनके विकास में सहायक सिद्ध हो सकता है।

८. मन्नेरवारलु जनजाति अत्यन्त पिछड़ी जनजाति है जो अनेक रुढ़ियों व कुरीतियों से घिरी हुई है। ये लोग आधुनिक चिकित्सा से कोसों दूर हैं। इसी कारण अनेक बीमारियों से ग्रसित हो रहे हैं और उचित चिकित्सा न मिलने के कारण कई लोग काल के गाल में समा जा रहे हैं। आज आवश्यकता है कि मन्नेरवारलु जनजाति को उचित चिकित्सा प्रदान की जाए, इसके लिए मन्नेरवारलु क्षेत्रों में आधुनिक चिकित्सा संस्थाओं की स्थापना करना होगा। प्रशासनद्वारा संचालित अनेक चिकित्सा संस्थाएं कार्यरत हैं लेकिन वे मन्नेरवारलु क्षेत्रों से दूर होने के कारण इनका लाभ वे नहीं उठा पाते हैं।

संदर्भ ग्रंथसूची (References) :-

१. लक्ष्मीकांत जीरेवाड़ (२०१०) 'महाराष्ट्रातील आदिवासी मन्नेरवारलू जमात' समृद्ध प्रकाशन बीड.
२. नुले व्यंकटेश गंधम म.ना. (१९८३) 'मन्नेरवारलू आदिवासी समाजाचे पहिले राज्य अधिवेशन स्मरणिका', नांदेड.
३. यलप्पा कोलेवाड (२००३) 'आदिवासी मन्नेरवारलू जमात' ग्राफिक प्रकाशन नांदेड.
४. घनशेटवाड साईनाथ नागनाथ (जुलाई २०१६) 'मन्नेरवारलू समुदाय का परिचय उदय और विकास' अरावली उद्घोष, त्रैमासिक, जयपुर.
५. नाडगोडे गुरुनाथ (२००३) 'भारतीय आदिवासी' कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
६. नायडू पि.के. (१९९७) 'भारत के आदिवासी विकास की समस्या' राधा पब्लिकेशन नई दिल्ली.
७. गुप्ता रमणिका संपादक (२००८) 'आदिवासी कौन' राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड नई दिल्ली.
८. तुमराम विनायक (२०१६) 'आदिवासी और उनका निसर्ग धर्म' सुधीर प्रकाशन वर्धा.
९. पारसनाथ राय (२००७) 'अनुसंधान परिचय' लक्ष्मी नारायण अग्रवाल प्रकाशन आगरा.
१०. गारे गोविंद, (२००९) 'आदिवासींचे, शिक्षण', साकेत प्रकाशन, प्रा लि. औरंगाबाद.
११. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुलकर्णी मृणाल, (२०१४) "सामाजिक संशोधन पद्धती", श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

मुगल प्रशासनिक व्यवस्था में मनसब की भूमिका

प्रवीण पाठक

पीएच.डी. गांधी एवं शांति अध्ययन

praveenpthak@gmail.com

महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीयहिंदी विश्वविद्यालय वर्धा, महाराष्ट्र

सारांश

मुगल शासन व्यवस्था मुख्यतः स्वेच्छाचारी एवं निरंकुश राजतंत्र पर आधारित था। जदुनाथ सरकार के मतानुसार, “ मुगल प्रशासन भारतीय एवं आभारतीय तत्वों का मिश्रण था, अथवा वास्तविक रूप से यह फारस और अरब की प्रणाली भारतीय परिस्थितियों में प्रयोग की गयी थी।” मुगलों के साम्राज्य निर्माण का आधार सैन्य ताकत पर टिकी थी। इसके लिए मुगलों ने एक व्यवस्थित सैन्य व्यवस्था का निर्माण किया। जिसका प्रमुख मीरबखशी होता था। मीरबखशी ही मनसबदारों की सूची रखता था तथा उसे बादशाह के समक्ष रखता था। मनसबदारी व्यवस्था से मुगल शासकों ने अपनी सैन्य व्यवस्था को मजबूत किया तथा अपने अधीन आने वाले राज्यों के शासकों को मनसबदार नियुक्त कर अपना वफादार बनाने में कामयाब रहे। खासतौर पर राजपूत शासक जो मुगल सत्ता के लिए एक बड़ी चुनौती थे। मनसब प्रणाली मुगल प्रशासनिक व्यवस्था का एक महत्वपूर्ण अंग था।

मुख्य शब्द- मनसब, मश्रूत व्यवस्था, दाग, मनसबदारों की श्रेणियाँ

मुगल प्रशासनिक व्यवस्था में मनसब की भूमिका

प्रस्तावना

इस बात पर आम सहमति है कि रईसों, अमीरों तथा सेनापतियों को संख्याओं के अनुसार मनसबों (ओहदों) के निर्धारित किए जाने की प्रथा अकबर के शासनकाल के बाद वाले वर्षों में और उसके उत्तराधिकारी के समय में प्रशासन का अनिवार्य भाग थी। मनसबों में संख्याओं का जोड़ा सम्मिलित होने लगा। पहली संख्या, जात, निजी वेतन तथा शासकीय अधिक्रम में स्थित या पद को निर्धारित करती थी; दूसरी संख्या, सवार, रखे गए घुड़सवारों की संख्या तथा उनका वेतन को पूरा करने के लिए अपेक्षित राशि सूचित करती थी। कुल देय वेतन जागीर का निर्धारण या नकद भुगतान द्वारा चुकता किया जाता था। यह व्यवस्था किस प्रकार विकसित हुई, इस पर अनेक मत हैं। मोरलैंड द्वारा द्वारा निरूपित और अब्दुल अजीज द्वारा स्वीकृत सिद्धांत यह था कि अकबर से बहुत पहले सिर्फ सैनिक ओहदे का अस्तित्व था तो तैमूर वंश से उत्तराधिकारी से प्राप्त मंगोल बपौती थी। मोरलैंड का यह मत था कि बाबर के समय तक ओहदों सी टुकड़ी के आकार का पता करना व्यावहारिक दृष्टि से समाप्त हो गया, और उसके उत्तराधिकारियों के अंतर्गत रीति और यथार्थता के बीच यह विसंगति जारी रही। परंतु अपने शासनकाल (1566-67) के ग्यारहवें वर्ष में अकबर (मोरलैंड के मतानुसार) इस व्यवस्था को प्रभावी बनाना चाहा। सुधार को कम झड़ंत वाला रखने के लिए उसने मौजूदा ओहदों को खत्म नहीं किया बल्कि उनमें दूसरा प्रभावी ‘सैनिक’ (सवार) ओहदा आरोपित करते हुए और इस प्रकार पुराने ओहदों को अधिकांश में नाम मात्र महत्व का बनाते हुए उन्हें ‘वैयक्तिक’ (जात) ओहदों के तौर पर ही रखा।

ए.जे.कैसर ने इस सिद्धांत का प्रतिवादन करते हुए तर्क दिया कि जब अकबर ने शासनकाल के अठारहवें वर्ष (1573-74) में मनसब व्यवस्था का आरंभ किया, उस समय जात तथा सवार दोनों ओहदे दो नवप्रवर्तनों की तरह लगे। ऐसा मालूम पड़ेगा कि अकबर के अंतर्गत मनसब व्यवस्था के विकास की ये दोनों व्याख्याएं उपलब्ध प्रमाण की (सकारात्मक और नकारात्मक दोनों प्रकार के) बड़ी मात्रा की उपेक्षा कर देती है, परंतु कैसर की यह राय मालूम पड़ती है कि अबुल फजल के अनुसार अकबर ने जिस समय ओहदों कि नई व्यवस्था शुरू की तब उसके शासनकाल के अठारहवें वर्ष (1573-74) से पहले संख्यात्मक ओहदे होने का प्रमाण नहीं है। ये दोनों ओहदे संख्यात्मक थे, यह स्पष्ट कथन केवल बदायूनी तथा मुदमद खां द्वारा इस कानून के वर्णन में मिलता है लेकिन उन दोनों में वे ऐसे

नवप्रवर्तनों जैसे दिखाई देते हैं, जिसका इस प्रकार की किसी पूर्ववर्ती व्यवस्था में कोई जिक्र नहीं है। वास्तव में संख्या के अनुसार मनसब प्रदान किए जाने के संबंधी सबसे पहला अभिलेख 29वें वर्ष में (1576-77) मिलता है। परंतु यहां तक कि ये संदर्भ केवल एक ही ओहदे के लिए हैं (जिसे केवल एक ही संख्या सूचित करती है)। महत्वपूर्ण बात तो यह है कि आईने-ए-अकबरी में युगल पद (ओहदों का जोड़ा) का बिल्कुल भी जिक्र नहीं तथा न जात और सवार शब्द का ही मनसब के अर्थ में कभी प्रयोग किया गया है। चूँकि आईने-ए-अकबरी में मूलपाठ का संबंध शासनकाल के 40वें वर्ष (1595-96) से है, इसलिए इस तारीख से पहले युगल पद (पेअर्ड रैंक) की मौजूदगी को यथार्थ रूप में स्वीकार नहीं किया जा सकता है। केवल शासनकाल के 41वें (1596-97) में हैं युगल पद, जिसे जात तथा सवार को अलग-अलग सूचित करने वाली दो संख्याओं द्वारा व्यक्त किया गया, पहले पहल और कुछ और रुक-रुक कर प्रकट होता है।ⁱ मुगलों की मनसबदारी प्रणाली मंगोल यासा (चंगेज खाँ की राजाज़ाएँ) पर आधारित थी। मंगोल कबीलों का नेतृत्व खान (मुखिया) करते थे। मंगोल अभिजात वर्ग (कुलीन) वंश और कुलीन वर्ग में जन्म पर आधारित था। मुखियाओं का चयन करने वाली परिषद चंगेज के सीधे उत्तराधिकारियों से बनी थी। अभिजात वर्ग (उलूस-कबीलाई इकाई) लोगों के अध्यक्ष थे और अपने भरण-पोषण के लिए ये क्षेत्रों से नज़राना लेते थे। वे स्थाई तौर पर भू-स्वामी नहीं थे क्योंकि उनको सौंपे गए क्षेत्र हस्तांतरित किए जा सकते थे। अकबर को विरासत में एक ऐसी व्यवस्था मिली थी जिसमें मुगल अभिजात वर्ग (कुलीनों) के पदानुक्रम और उनके अधीन सैनिक दस्तों के आकार तथा उनकी तनखाह के बारे में अधिक स्पष्ट नहीं थी। इस दो वर्गों पर वेतन और खर्चे राज्य पर भारी वित्तीय बोझ बने हुए थे। सल्तनत के कायम होने के समय से ही इन दोनों के लिए भुगतान राज्य की आय से किए जाते थे। यह लोगों के दिए गए क्षेत्र से वसूली जाती थी तथा अलग रखी जाती थी। मुगल भी इस परिपाटी से चल रहे थे। ऐसा लगता है कि सारी व्यवस्था बहुत ही लचीली थी आरंभिक वर्षों के साक्ष्यों से प्रदर्शित होता है कि कुलीनों को राजस्व अनुदान की पहले घोषणा की जाती थी और उस पर आमदनी का एक भाग अपने दस्तों की देख-रेख पर खर्च करता था। इस तरह से यह लगता है कि कुलीन या कमांडर अपने दस्तों की संख्या और सैनिक को दिए जाने वेतन को तय करने के लिए स्वतंत्र था। यदि कोई कुलीन छोटा या बड़ा दस्ता रखता है तो वे ऐसा कर सकते थे।

मुगल सैनिक तथा सिविल प्रशासन का मूलाधार मनसब प्रथा थी। मनसब की संख्या से शासन में उस व्यक्ति के स्थान का बोध होता था। यही मुगल अभिजात वर्ग भी था। इस तरह मनसबदारी प्रथा मुगलकाल में लोकसेवा, अभिजातवर्ग एवं सेना का मिश्रित नाम था। मुगल साम्राज्य की दक्षता, सफलता तथा असफलता मनसबदारों की कार्यक्षमता पर निर्भर करती थी।ⁱⁱ

मनसब का अर्थ –

मनसब फारसी भाषा का शब्द है जिसका अर्थ 'पद,ⁱⁱⁱ प्रतिष्ठा का पद' अथवा श्रेणीबद्ध पद है। इरविन के अनुसार मनसब का उद्देश्य पद श्रेष्ठता, निर्धारण तथा वेतन दर का वर्गीकरण था। इसका प्रयोग किसी विशेष पद या कार्य के सम्पादन से नहीं था। इसका अर्थ केवल इतना था कि मनसब प्राप्तकर्ता सरकारी सेवा में है एवं वह आवश्यकतानुसार किसी भी प्रकार की सेवा के लिए बाध्य है।^{iv} इसके दो भाग थे जात एवं सवार। जात से तात्पर्य व्यक्तिगत पद (सेना) से था। जबकि सवार का तात्पर्य घुड़सवारों की संख्या से था। 'मनसबदार' शब्द पदाधिकारी के लिए प्रयोग होता था और इसी पूरी व्यवस्था मनसबदारी व्यवस्था कहा जाता था। मुगलकाल में मनसबदारी व्यवस्था का प्रारम्भ अकबर ने किया था। मनसब अथवा पद का निर्धारण अंकों के माध्यम से होता था। यह मंगोलों की दशमलव पद्धति पर आधारित थी। मनसबदारी प्रथा की उत्पत्ति मध्य एशिया में हुआ था। इसका मूल चंगेज खाँ की व्यवस्था में देखा जा सकता है जिसमें दशमलव पद्धति पर अपनी सेना का गठन किया था। मनसब सैनिक अथवा असैनिक किसी को भी दिया जा सकता था। यह व्यवस्था स्थानान्तरणीय थी, आनुवंशिक नहीं।^v

अकबर बिना सेना के न तो साम्राज्य का विस्तार कर सकता था न और न ही उस अपर अपना अधिकार बनाये रख सकता था। इसके लिए अकबर को अपने सैनिक-अधिकारियों और सिपाहियों को संगठित करने की आवश्यकता थी। अकबर इन दोनों लक्ष्यों की पूर्ति मनसबदारी प्रणाली से की। इस प्रणाली में सरदार और दूसरे सैन्य पदाधिकारियों को एक पद (मनसब) प्रदान किया। निम्नतम पद 10 सिपाहियों के ऊपर था और अमीरों के लिए उच्चतम पद 5,000 सिपाहियों पर था। अकबर के शासन काल में उच्चतम मनसब 5,000

से 9,000 कर दिया गया था। साम्राज्य के प्रमुख अमीरों में मिर्जा अजीज कोका और मानसिंह ने 9,000 का मनसब प्राप्त करने का सौभाग्य प्राप्त किया था।^{vi}

मनसब प्रथा का संगठन दशमिक प्रणाली के आधार पर घुड़सवार सेना का विभाजन था। इसके अनुसार बादशाह किसी भी व्यक्ति की एक संख्या का (10; 20; 100; 500; 1000 इत्यादि) मनसबदार नियुक्त करता था। इस आधार पर मनसबदार को राज्य से नकद या जागीर के रूप में वेतन प्राप्त होता था। इसके एवज में उसे नियमानुसार घोड़े, हाथी, बैलगाड़ियाँ, भारवाहक पशु, सैनिक रखने पड़ते थे। मनसबदार को राज्य द्वारा निर्धारित सेना तथा राजस्व संबंधी नियमों का पालन करना पड़ता था। उसे सैनिक तथा प्रशासनिक किसी पद पर कार्य करना पड़ता था।^{vii} अकबर के पूर्व मंगोलों में घुड़सवार सेना का विभाजन के लिए दशमलव प्रणाली प्रचलित थी। मंगोलों में चोटी इकाई दस घोड़ों की मानी जाती थी। इस तरह की दस इकाइयों के ऊपर एक नायक (सौ घुड़सवार), दस नायक के ऊपर एक सेनानायक (एक हजार घुड़सवार) और दस सेनानायकों की इकाई (दस हजार घुड़सवार) को तुमन कहा जाता था।^{viii}

मनसबदारों की श्रेणियाँ –

आईने-ए-अकबरी में 66 पदों की सूची दी गई है, हालाँकि व्यवहार में इस्तेमाल केवल 33 का होता था। किन्तु आईने-ए-अकबरी में मनसबदारों की जो श्रेणियाँ और नामतालिका है इसमें केवल 33 श्रेणियों का उल्लेख है। ब्लाखमैन के अनुसार मनसबदारों की श्रेणियों की वास्तविक संख्या 33 ही थी। डॉ. कुंरेशी का अनुमान सही है कि मनसबदारों की वास्तविक श्रेणियाँ 33 थीं, बाकी श्रेणियाँ सैद्धांतिक थीं।

अकबर ने 66 श्रेणियाँ क्यों बनाई ? अरबी तथा फारसी भाषा में एक सिद्धांत के अनुसार हर अक्षर का एक मूल्य एक हजार के बीच में निर्धारित है। इसे 'अब्जद' कहा जाता है। इस आधार पर 'अल्लाह' शब्द के अक्षरों का जोड़ 66 हुआ। कदाचित अकबर ने इसी कारण इसे 66 भागों में विभाजित किया।^{ix}

जात तथा सवार –

अकबर ने 1577 में ई में 'जात' व्यवस्था की शुरुआत की। उसने अपने शासनकाल के चालीसवें वर्ष में मनसबदारी-व्यवस्था में सवार पदों का आरंभ किया। जात एवं सवार के संबंध में इतिहासकारों में विभिन्न मत हैं- ब्लाखमैन के अनुसार जात का अर्थ सैनिक पद से तथा सवार का अर्थ घुड़सवारों की संख्या से था जो मनसबदारों को रखनी पड़ती है। प्रत्येक मनसबदार को एक साथ जात और सवार के पद प्रदान किए जैसे – 5000/5000 अथवा 2000/2000 आदि। इसमें जोड़े का पहला अंक जात मनसब तथा दूसरा अंक सवार मनसब कहलाता था। जात मनसब द्वारा किसी व्यक्ति का अधिकारियों के बीच स्थान या उसकी वरीयता का निर्धारण होता था। इसी के अनुसार उसका वेतन भी निर्धारित होता था। सवार मनसब द्वारा किसी व्यक्ति के सैनिक दायित्व का निर्धारण होता था। जात और सवार के बीच अनुपात भी निर्धारित था। प्रत्येक स्थिति में सवार मनसब की संख्या जात मनसब से अधिक नहीं होती थी। यह संख्या या तो जात मनसब के बराबर या उसकी आधी या आधी से कम होती थी।^x

डॉ. राम प्रसाद त्रिपाठी के अनुसार-जात, मनसब के आधार मानसबदार को सैनिक रखने पड़ते थे। सवार मनसब के आधार पर उसे भत्ता प्राप्त होता था। डॉ. त्रिपाठी का मत है कि यह भत्ता दो रुपया प्रति सवार था इस तरह यदि किसी मनसबदार को 3,000 सवार मनसब प्राप्त तो उसे जात के आधार पर वेतन प्राप्त होता और 3,000 सवार का अतिरिक्त भत्ता दिया जाता था।

सी.एस.के. राव- ने जनरल आफ इंडियन हिस्ट्री के लेख में यह विचार प्रस्तुत किया है कि 'जात' पैदल आर 'सवार' घुड़सवार सैनिकों की संख्या है। अकबर के शासन के प्रारम्भ में जात मनसब का उल्लेख है। राव के मत आधार पर क्या इनका अर्थ यह लगाया जाए कि उन मनसबदारों को अश्वरोही सैनिक नहीं रखने पड़ते थे। यदि राव के मत के आधार पर डी.लायेट द्वारा दिए गए जात मनसब के आंकड़ों से पैदल सैनिकों की गणना की जाए तो अकबर के राज्य के अंत में उसकी पैदल सेना दस लाख से अधिक हो जाएगी। इसी तरह शाहजहाँ की सेना भी बढ़ जाएगी। यह समकालीन ग्रन्थों में दी गई सेना की संख्या से कई गुना अधिक है। अतएव यह मत स्वीकार करना कठिन है।

मोरलैंड का विचार है कि अकबर के काल में जब सवार मनसब प्रारम्भ हुआ, उस समय जात को मानसूचक तथा वेतन का मापदंड स्वीकार किया गया तथा सवार मनसब वास्तविक संख्या में रखे जानेवाले घुड़सवार सैनिकों का परिचायक था। बाद में पूरे सवार संख्या के घुड़सवार नहीं रखे जाते थे जिसका संशोधन कर नियमाकूल करने के लिए शाहजहाँ ने नए नियम चलाए जिससे सवार संख्या से कम घुड़सवार सैनिक रखने का नियम बनाया।^{xi}

अब्दुल अजीज के अनुसार जात मनसब एक निश्चित संख्या में हाथी, घोड़े भारवाहक पशु और गाड़ियाँ रखने के लिए बोधक था। सवार मनसब इसका सूचक था कि वास्तविक में मनसबदार को कितने घोड़े रखने पड़ेंगे और इसके लिए उसे अतिरिक्त धन प्राप्त होता था।

डॉ कुरैशी के अनुसार सवार का मनसब मानसूचक था और इससे मनसबदार को बिना अश्वरोही रखे अधिक वेतन प्राप्त होता था।^{xii}

इसी आधार पर मनसबदारों की श्रेणियाँ निर्धारित होती थी। जात तथा सवार की श्रेणी को शामिल करने के बाद मानसबदारों की प्रत्येक श्रेणी को पुनः तीन श्रेणियों में बता गया।

प्रथम श्रेणी – प्रथम श्रेणी के मनसबदारों में जात और सवार पदों की संख्या बराबर होती थी, यथा -5000 जात , 5,000 सवार। यदि सवार मनसब जात मनसब का आधा था। तो मनसबदार दूसरे श्रेणी में था जैसे -5,000 जात और 3,000 सवार। यदि सवार मनसब ,जात मनसब के आधे से भी कम होता था तो मनसब तृतीय श्रेणी का होता था। जैसे 5,000 जात ,व 2,000 सवार। केवल विशेष परिस्थिति में सवार मनसब में जात मनसब से अधिक संख्या दी जाती थी। जिसे 'मशरूत मनसब' कहते थे। किन्तु आवश्यकता समाप्त होने पर यह व्यवस्था समाप्त कर दी जाती थी। अकबर ने सेना की कार्यकुशलता बनाए रखने के लिए दहबिस्ती (10-20) का नियम निर्धारित किया था। इसके अनुसार प्रत्येक दस सैनिक पर बीस घोड़े अनिवार्य रूप से रखने होते थे ताकि आवश्यकता पड़ने पर सैनिकों के लिए घोड़े उपलब्ध रहे।^{xiii}

दाग प्रथा –

इस समय बादशाह ने दाग का नियम जारी किया, दाग आरंभ वर्ष के शुरू में ही कर दिया गया था तब पूर्वी प्रांतों में गड़बड़ शुरू भी नहीं हुई थी। बादशाह ने इस विषय पर विचार करना आरंभ कर दिया और अधिकारी लोग इसके लिए कम करने लगे थे। परंतु इस कार्य का व्यवस्था उस समय हुई जब शाही सेना राजधानी में आ पहुंची।^{xiv} अबुल फजल कहता है कि राजकाल के 18वें वर्ष में दाग के संस्थापन के समय पशुओं के वर्गिकरण का नियम बनाया गया और घोड़ों ,हाथियों,बैलों , खच्चरों की विभिन्न नस्लों तथा गाड़ियों को रखने की स्वीकृति 'औसत' लागत या खर्च संबंधी अनुसूचीयों को जारी किया गया। यह अनुसूची आईन-ए-अकबरी में भी दी गई है।^{xv} दाग प्रथा के अंतर्गत घोड़ों पर शाही मोहर का चिन्ह और एक मनसबदार का निशान दागा जाता था। प्रत्येक मनसबदार का निशान अलग-अलग कर दिया जाता था जिससे वे आरके दूसरे के घोड़े को तब्दील न कर सकें। इसके लिए अकबर ने एक पृथक विभाग दाग-महाली^{xvi} की स्थापना की^{xvii}

उमरा तथा सरकारी अधिकारियों ने, जिसमें मुज्जफर खाँ, मुनीम खाँ तथा अजीज कोका भी थे, इसका विरोध किया। किन्तु अकबर इसके कार्यान्वयन के लिए दृढ़ संकल्प था। मुज्जफर खाँ को सेवा से हटा दिया गया और अब्दुल अजीज कोका को बंदी बना लिया गया। बदायूनी लिखता है कि मक्का से हाल ही में आए शिराज के काजी कि सम्राट बड़ी इज्जत करता था। उसने सम्राट को सलाह दिया कि दाग प्रणाली लोगों के लिए कष्टदायक है तथा उसका परित्याग^{xviii}कर देना चाहिए। उस दिन से वह अकबर का विश्वास खो बैठा और राजसेवा से वंचित कर दिया गया। 1575 में दाग की प्रथा का कड़ाई से पालन किया गया। जिसके परिणामस्वरूप कई अधिकारी दंडित भी हुए। 1580-83 में आंतरिक विद्रोह के कारणों में दाग का कठोरता से कार्यान्वयन भी एक था।

तसहीहा (चेहरा) के अंतर्गत प्रत्येक सैनिक का हुलिया रखा जाता था।^{xix}

दो अस्पा और सिंह अस्पा सैनिक व्यवस्था-

अकबर के शासन के अंत में एक, दो, और तीन घोड़े रखनेवाले सैनिकों का अस्तित्व था ऐसे भी सैनिक थे जो नीम अस्पा कहलाते थे ऐसे दो सैनिकों के बीच एक घोड़ा रहता था।^{xx} अकबर के उत्तराधिकारियों के शासनकाल के दौरान मंसबदारों के दायित्वों में बदलाव हुआ। जहाँगीर ने सावर श्रेणी ओहदे में एक नया प्रावधान जोड़ा। उसके अनुसार चुनिन्दा मंसबदारों के मामलों में सवार ओहदे के एक भाग को दो-अस्पा कहा जाता था। इस भाग के लिए 8,000 दाम प्रति सवार की उसी दर से अतिरिक्त भुगतान स्वीकार किया गया था। अतः आवार ओहदा 4,000 था जिसमें से 1000 दो-अस्पा सिंह-अस्पा वेतन था। दो –अस्पा से तात्पर्य है दो घोड़े जबकि सिंह-अस्पा से तात्पर्य तीन घोड़े से था। जहाँगीर ने सर्वप्रथम यह पद महावत खाँ को दिया। इसके अंतर्गत सवार मंसब के निर्धारित अंक में वृद्धि किए बिना उसके अधीन सैनिकों की संख्या में वृद्धि की जाती थी।^{xxi} शाहजहाँ के काल में मंसब के साथ दो अस्पा सेह जोड़ने का प्रचलन बढ़ गया। शाहजहाँ के शासन काल के तीसरे वर्ष 253 मनसबदारों में से 25 मनसबदार दो अस्पा। सेह अस्पा मनसब के थे। औरंगजेब के शासनकाल में इनकी संख्या और बढ़ गई। उसके शासन के प्रथम 20 वर्ष में 1,000 जात के मनसबदारों की संख्या 486 थी जिसमें 68 को दो-अस्पा, सेह अस्पावाले मनसबदार थे। उसके शासन के अंतिम 30 वर्षों में 1,000 जात तथा उससे अधिक के 575 मनसबदारों में से 70 दो-अस्पा, सेह अस्पा थे।

अकबर के राज्यकाल में दस के घुड़सवार मनसबदार को 20 घोड़े इस प्रकार रखने पड़ते थे:

3 सेह अस्पा= 9 घोड़े

4 दो अस्पा =8 घोड़े

3 एक अस्पा= 3 घोड़े

10 सवार = 20 घोड़े^{xxii}

मश्रूत मनसब –

औरंगजेब ने मनसबदारी व्यवस्था में मश्रूत की शुरुआत की^{xxiii} मश्रूत का अर्थ है जो किसी शर्त के साथ निर्धारित हो। जैसे यदि कोई मनसबदार किसी ऐसे भूभाग में फौजदार या अन्य पद पर ऐसे क्षेत्र में भेजा जाता था। जहाँ उसके कार्यपालन के लिए उसे अधिक सवारों की आवश्यकता पड़ती थी। उस समय उसका मनसब अल्पकाल के लिए पद के आवश्यकतानुसार बढ़ा दिया जाता था और उसके अनुसार उसे जागीर या वेतन प्राप्त होता था। स्थानांतरण होने के बाद यह अतिरिक्त मनसब निरस्त कर दिया जाता था। जिसके परिणामस्वरूप उसकी जागीर वापस ले ली जाती थी।^{xxiv}

मनसबदारों के वेतन –

मनसबदारों के वेतन नकद या उसके अनुरूप जागीर के रूप में दिया जाता था। आईने-ए-अकबरी के अनुसार एक अस्पा (एक घोड़ेवाला) अश्वरोही का वेतन इस प्रकार था: “अगर उसका घोड़ा इराकी होता था तो उसे तीस रुपया प्रति मास वेतन, यदि मुजन्नास हुआ तो पच्चीस रुपया, तुर्की^{xxv} हुआ तो बीस रुपया, याबू हुआ तो अठारह रुपया और जंगला हुआ तो बारह रुपया दिया जाता था।^{xxvi} अब्दुल अजीज के अनुसार अकबर के काल में साधारण अश्वरोही का औसत वेतन 9,600 (रुपया 240)। जहाँगीर के काल में भी यह प्रचलित रहा। शाहजहाँ के दो फरमानों के आधार पर मोरलैंड ने प्रत्येक अश्वरोही का वार्षिक वेतन 1630 में 8,800 दाम (रुपया 240) तथा 1638-39 में 8,000 दाम निश्चित था।

दस्तुरलमअल के आधार पर इरविन का कथन है कि औरंगजेब के काल में प्रत्येक अश्वरोही को 8,000 दाम प्रतिवर्ष वेतन प्राप्त होता था। इससे प्रकट होता है कि अकबर से शाहजहाँ के काल में अश्वरोही का वेतन 9,600 दाम से घटकर 8,000 दाम कर दिया गया था।

^{xxvii}

मनसबदारों की संख्या-

न्यूनतम मनसब का अंक 10 था और अधिकतम 10,000 था।^{xxviii} अबुल फजल स्पष्ट लिखता है : सम्राट ने मनसबदारों के मनसब दहबाशी (दस के नायक) से दसहजारी (दस हजार के सेनापति) तक निर्धारित कर दिया। लेकिन पाँच हजार से ऊपर के मनसब को अपने श्रेष्ठ पुत्रों के लिए सुरक्षित कर दिया। बाद में अकबर ने अपने पुत्रों को इससे अधिक का मनसब प्रदान किया। 1579 में सलीम को 10,000 ; मुराद को 7,000, दानियाल को 6000 का मनसब प्रदान किया। 1585 को सलीम को 12,000 ; मुराद 9,000 तथा दानियाल को 7,000 का मनसब दिया गया।^{xxix} जहाँगीर ने अपने पुत्रों को उच्च मनसब प्रदान किया। 1617 में खुर्रम को 30,000 जात और 20,000 सवार तथा परवेज़ को 20,000 जात और 10,000 सवार का मनसब प्रदान किया। शाहजहाँ के विद्रोह करने पर शाहजादा परवेज़ का मनसब बढ़ाकर 40,000 जात और 30,000 सवार कर दिया गया। जहाँगीर के तीसरे पुत्र शहयार को 12,000 जात और 8,000 सवार तथा दावरबख्श को 8,000 जात और 3,000 सवार का मनसब प्रदान किया गया। शाहजहाँ के शासनकाल में उसके पुत्रों को और उच्च मनसब प्राप्त हुए। दारा शिकोह का मनसब 60,000 जात और 40,000 सवार , शुजा का मनसब 20,000 जात और 15,000 सवार, औरंगजेब का 20,000 जात और 15,000 सवार तथा मुराद का मनसब 15,000 जात और 12,000 सवार था। शाहजहाँ ने अपने पौत्रों को भी उच्च मनसब प्रदान किया। दारा के पुत्र सुलेमान शिकोह को 15,000 जात और 3,000 सवार था दुसरे पुत्र शिपहाशिकोह को 8,000 जात और 3,000 सवार का मनसब दिया गया था। औरंगजेब ने भी अपने पुत्रों को एवं पौत्रों को उच्च मनसब प्रदान किया। शाहजादा मुअज्जम को 40,000 जात और 40,000 सवार , मुहम्मद कामबक्श को 40,000 जात और 40,000 सवार, मुहम्मद आजम को 20,000 जात और 9,000 सवार तथा मुहम्मद अकबर को 10,000 जात और 2,000 सवार का मनसब प्राप्त था। औरंगजेब के पौत्र बेदारबख्त को 15,000 जात और 12,000 सवार , मुहम्मद मुईद्दीन को 12,000 जात और 10,000 सवार, मुहम्मद आजिम को 10,000 जात और 2,000 सवार , रफी उलकदर को 8,000 जात और 7,000 जात का मनसब प्राप्त हुआ।^{xxx}

निष्कर्ष –

यह सब हमें इस निष्कर्ष पर पहुंचाता है कि मुगल प्रशासनिक व्यवस्था में मनसब और मनसबदारी व्यवस्था सबसे व्यवस्थित एवं प्रतिष्ठित व्यवस्था थी। जो मुगल साम्राज्य की सैन्य व्यवस्था की रीढ़ थी।

संदर्भ सूची -

ⁱहबीब, संपादक इरफान, मध्यकालीन भारत, खंड 2, प्रकाशन राजकमल, पृष्ठ, 83

ⁱⁱश्रीवास्तव, हरीशंकर, (1978). मुगल शासन प्रणाली, वाणी प्रकाशन, पृष्ठ, 205

ⁱⁱⁱपांडे, एस.के, (2010). मध्यकालीन भारत, पृष्ठ, 574

^{iv}श्रीवास्तव, हरीशंकर, (1978). मुगल शासन प्रणाली, वाणी प्रकाशन, पृष्ठ, 205

^vपांडे, एस.के, (2010). मध्यकालीन भारत, पृष्ठ, 574

^{vi}द्विवेदी, आर.एस. (2008). मध्यकालीन भारत, विश्वभारती पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, पृष्ठ, 242

^{vii}श्रीवास्तव, हरीशंकर, (1978). मुगल शासन प्रणाली, वाणी प्रकाशन, पृष्ठ, 205

^{viii}वहीं, पृष्ठ, 206

^{ix}वहीं, पृष्ठ, 208

^xपांडे, एस.के, (2016). मध्यकालीन भारत, पृष्ठ, 575

^{xi}श्रीवास्तव, हरीशंकर, (1978). मुगल शासन प्रणाली, वाणी प्रकाशन, पृष्ठ, 211

^{xii}वहीं, पृष्ठ, 212

^{xiii}पांडे, एस.के, (2010). मध्यकालीन भारत, पृष्ठ, 575

- ^{xiv} फजल, अबुल, (2008). अकबरनामा, भाग, 2, हिन्दी अनुवाद, मथुरालाल शर्मा, पृष्ठ, प्रकाशक, राधा पुब्लिकेशन्स, 373,
- ^{xv} हबीब, संपादक इरफान, मध्यकालीन भारत, खंड 2, प्रकाशन राजकमल, पृष्ठ, 91
- ^{xvi} पांडे, एस. के, (2010). मध्यकालीन भारत, पृष्ठ, 575
- ^{xvii} वहीं, पृष्ठ, 576
- ^{xviii} श्रीवास्तव, हरीशंकर, (1978). मुगल शासन प्रणाली, वाणी प्रकाशन, पृष्ठ, 207
- ^{xix} पांडे, एस. के, (2010). मध्यकालीन भारत, पृष्ठ, 576
- ^{xx} श्रीवास्तव, हरीशंकर, (1978). मुगल शासन प्रणाली, वाणी प्रकाशन, पृष्ठ, 212
- ^{xxi} पांडे, एस. के, (2010). मध्यकालीन भारत, पृष्ठ, 576
- ^{xxii} श्रीवास्तव, हरीशंकर, (1978). मुगल शासन प्रणाली, वाणी प्रकाशन, पृष्ठ, 213
- ^{xxiii} पांडे, एस. के, (2010). मध्यकालीन भारत, पृष्ठ, 576
- ^{xxiv} श्रीवास्तव, हरीशंकर, (1978). मुगल शासन प्रणाली, वाणी प्रकाशन, पृष्ठ, 214
- ^{xxv} हबीब, संपादक इरफान, मध्यकालीन भारत, खंड 7, प्रकाशन राजकमल, पृष्ठ, 107
- ^{xxvi} वहीं, पृष्ठ, 214
- ^{xxvii} वहीं, पृष्ठ, 215
- ^{xxviii} पांडे, एस. के, (2010). मध्यकालीन भारत, पृष्ठ, 574
- ^{xxix} श्रीवास्तव, हरीशंकर, (1978). मुगल शासन प्रणाली, वाणी प्रकाशन, पृष्ठ, 216
- ^{xxx} वहीं, पृष्ठ, 217

नक्सलवाद : समस्या एवम् समाधान

नेमीचन्द्र पालीवाल

शोधार्थी

राजनीति विज्ञान

राजस्थान विश्वविद्यालय, जयपुर

भारत में नक्सलवाद का उदय, व्यवस्था के पुनर्निर्माण को लेकर विकसित हुई एक निश्चित उग्रपंथी विचारधारा की परिणति हैं, भारत में इसका उदय भी कुछ इन्हीं विचारों के चलते पश्चिम बंगाल में नक्सलबाड़ी में हुआ। आज यह सशस्त्र आंदोलन क्षेत्रीय और भौगोलिक सीमाओं को लाँघकर देशभर में रेड कॉरीडोर के नाम से जाना जाता है। नक्सलवाद आज जिस मोड़ पर पहुँच चुका है, इससे स्पष्ट रूप से कहा जा सकता है कि यह देश की आंतरिक सुरक्षा के लिए यह एक बड़ा खतरा बन चुका है। निःसंदेह यह शांति, विकास और कानून व्यवस्था के लिए बड़ी बाधा बनते जा रहा है। वास्तव में नक्सलवाद घोर एवं घातक बन चुका है।

भारत में नक्सलवाद या माओवाद ने हिंसक, विध्वंसक एवं क्रूर रूप धारण करके आतंकवाद की तरह अपने को स्थापित करने की जो राह चली है, इससे आंतरिक सुरक्षा की एक घातक चुनौती कहना कदापि भी असत्य नहीं होगा।

नक्सलबाड़ी का किसान आन्दोलन

पश्चिम बंगाल के जिले दार्जिलिंग के सिलीगुड़ी उपखण्ड का एक छोटा सा गांव नक्सलबाड़ी है। यह क्षेत्र अपनी भौगोलिक तथा प्राकृतिक विशेषता के लिए जाना जाता है। दार्जिलिंग जिला शेष भारत को पूर्वी भारत से जोड़ता है, चिकननेक भी कहा जाता है। यह क्षेत्र उत्तर में नेपाल तथा पूर्व में बांग्लादेश की सीमाओं से लगा है। यह क्षेत्र अन्तर्राष्ट्रीय सीमा भी बनाता है। यहाँ की आजीविका चाय बागान, पर्वतीय भ्रमणों पर निर्भर है। चाय बागान के अलावा पशुपालन भी यहाँ की आजीविका के स्रोत है। यहाँ देशी पर्यटक आते हैं, जो यहाँ की आय के साधन हैं। यहाँ की सामाजिक स्थिति में वर्ग समुदाय को देखा जाता है, यहाँ आर्थिक स्थिति के आधार पर दो वर्ग हैं। पूँजीपति व गरीब तथा भूमिहीन। यहाँ की भूमि पर धनाढ्य लोगों का अधिकार है। धनाढ्य लोग अपनी धन व बल शक्ति के द्वारा स्थानीय भूमिहीन कमजोर तथा अनुसूचित जाति व अनुसूचित जन जाति के लोगों का शोषण करते हैं। भूमिहीन कमजोर लोगों को भूमि से बेदखल कर उनकी भूमि पर अधिकार कर लेते हैं। इन परिस्थितियों में भूमिहीन लोग अपने हितों के लिए पूँजीपतियों से संघर्ष करते हैं। नक्सलबाड़ी घटना उक्त परिस्थितियों की उपज है। 3 मई 1967 को सुबह नक्सलबाड़ी तथा उसके निकटवर्ती तीनो थानों के कुछ गाँवों में एक साथ किसान विद्रोह की शुरुवात हुई। बड़ी संख्या में तीर-धनुष लिए किसान लाल झण्डा उड़ाते हुए जोतदारों के कब्जे की जमीनों तथा फसलों पर कब्जा करने लगे। साथ ही उनकी बन्दूकें भी जब्त की जाने लगी। इसी दौरान नक्सलबाड़ी घटना ने किसान आन्दोलन को नया रूप दे दिया। विलय किसान नाम के भूमिहीन किसान को दीवानी अदालत ने भूमि अधिकार दे दिये। न्यायालय के आदेश के आधार पर उसे अपनी भूमि पर कृषि कार्य आरम्भ कर दिया। अर्थात् जो जमीन भूमिहीन किसान की थी उसे न्यायालय द्वारा वापस मिल गई, लेकिन स्थानीय भू-स्वामी इस घटना से अप्रसन्न थे। स्थानीय जोतदार ईश्वर टिकी ने विलय को मार पिटकर बेदखल करने की कोशिश की। इस पर स्थानीय किसानों ने एकजुट होकर ईश्वर टिकी के लठैतों को मार भगाया। खबर मिलते ही हमेशा की भांति 23 मई 1967 को किसानों को सबक सिखाने तथा जोतदार की मदद करने के लिए पुलिस पहुँची, तो तीर-धनुष लिए तीन हजार किसानों ने पुलिस को घेर लिया। इस संघर्ष में कई लोग घायल हो गए। जिसमें पुलिस दल के भी तीन आदमी थे। इनमें से पुलिस इंस्पेक्टर सुनाम बागड़ी की अस्पताल में मौत हो गई। सिलीगुड़ी डिवीजन में नक्सलबाड़ी, फॉसीदेवा और खारीबाड़ी में इसका जबरदस्त विरोध हुआ। इन क्षेत्रों की अधिकांश आबादी अनुसूचित जाति तथा अनुसूचित जनजाति से है। जो भूमिहीन मजदूर छोटे किसान चाय बागानों में काम करने वाले मजदूर हैं। इन लोगों को चारु मजूमदार, कानूसन्याल के नेतृत्व में संगठित किया गया ताकि वे जोतदारों का विरोध कर सकें और उन्हें जमीन का मालिकाना हक मिल सके। किसानों को यह भरोसा दिलाया गया कि पश्चिम बंगाल नवगठित संयुक्त मोर्चा उनके विरोध का समर्थन करेगी लेकिन यह आकलन गलत था। समुदाय के सशक्त किसान परम्परागत तीन कमान लेते हुए खेतों में संग्राम के लिए चले गए। इन्होंने जमींदारों से जमीन छीनना आरम्भ कर दिया और उनके अनाज गौदामो को लूट लिया गया। तनाव बढ़ने लगा। हिंसा भी जारी थी। इस घटना में नौ आदिवासी तथा एक पुलिस सब इंस्पेक्टर मारा गया। सरकार द्वारा आन्दोलन को कम करने के प्रयास जितने तीव्र गति से किए गए आन्दोलन

उतना ही उग्र होता चला गया। विद्रोही किसानों को कुचलने के लिए एक बड़ी पुलिस टुकड़ी सशस्त्रों के साथ फिर गांव भेजी गई। उसी समय किसान विद्रोह के पक्ष में महिलाओं की रैली निकल रही थी। जिस पर पुलिस ने अन्धाधुन्ध फायरिंग कर दी जिसमें 7 स्त्रियों सहित 2 बच्चे मारे गये। इस घटना ने बारूद की ढेरी में पलीता लगाने का काम किया। देखते ही देखते पूरे नक्सलबाड़ी क्षेत्र में विद्रोह की आग धधकने लगी। फसल व जमीन पर कब्जे की लहर तेज हो गई। विद्रोही किसान अब वार्ता करते, संगठित होते तथा जोतदारों से जमीन व फसल तथा अनाज के गोदाम भी लुटते रहते थे। यहाँ तक कि जोतदारों के घरों पर भी धावा बोलते थे। नक्सलबाड़ी की घटना पूरे देश में चर्चा का विषय हो गई। 25 मई के हत्याकाण्ड के विरोध में चाय बागान मजदूरों ने हड़ताल कर दी। सिलीगुड़ी क्षेत्र में रेल मजदूरों तथा बिजली मजदूरों का बडा जुलूस निकाला गया, शिक्षक छात्र और मध्यम वर्ग के लोग भी सड़को पर उतर आए। राज्य के तात्कालीन भूमि व राजस्व मंत्री हरेकृष्ण कोनार को सिलीगुड़ी भेजा गया। कोनार को विशेष अनुरूप वाले व्यक्ति के रूप में भेजा गया था। कोनार ने वियतनाम की यात्रा की थी, उन्हें वर्ग संघर्ष की समस्या का अनुभव था लेकिन कोनार बिना किसान संगठनों से मिले और पुलिस अधिकारियों से गुप्त बैठक कर लोट आए। माकपा के राज्य स्तरीय नेताओं ने सिलीगुड़ी के कई दौरे भी किए लेकिन उन्हें भी सफलता नहीं मिली।

केन्द्र सरकार के अर्द्धसैनिक बल व राज्य पुलिस बलों ने नक्सलबाड़ी में दमन चक्र की शुरुवात कर दी। दो हजार से अधिक लोगों को बन्दी बना लिया गया। शीष नेताओं को पकड़ा जाने लगा। ऐसी परिस्थितियों में कानूनसन्ध्याल और जंगल सान्ध्याल सहित नेतृत्वकारी संगठनकर्ता भूमिगत रहकर संघर्ष को जारी रखने की कोषिष करते रहे। जंगल सान्ध्याल कई महिनो बाद, कानू सान्ध्याल डेढ वर्ष बाद बन्दी बना लिए गये।

24 मई 1967 की तारीख इतिहास में दर्ज हो गई। जब चारु मजूमदार ने नक्सलबाड़ी में एक नई क्रांति का आहान किया। इसे सर्वहारा सांस्कृतिक क्रांति और सषस्त्र क्रांति आदि नाम दिए गए। चारु का वही आहान बाद में नक्सलवाद, माओवाद आदि नाम के साथ सामने आया। बुनियादी तौर पर यह कम्युनिस्ट आन्दोलन ही था।¹

पश्चिमी बंगाल में नक्सलवाद का विकास

पश्चिमी बंगाल नक्सलवाद का पर्याय रहा हैं। पश्चिम बंगाल में वामपंथियों से घनिष्ठता रखने वाला नक्सलवाद आज उनके लिए सबसे बड़ा संकट बन गया। माओवादी आज वामपंथियों के अस्तित्व के लिए खतरा बन बैठे हैं। पश्चिमी बंगाल में नक्सलवादी का आन्दोलन आज के दशक में परिवर्तित हो चुका है। राजधानी एक्सप्रेस का अपहरण से लेकर संकरेल में पुलिस अधिकारी के अपहरण तक की घटनाओं ने यह सिद्ध कर दिया है कि राज्य में माओवादी कुछ भी करने को स्वतंत्र है। पश्चिम बंगाल में नक्सली इतने स्वतंत्र हो गए कि जब चाहे, जहाँ चाहे, हत्या व अपहरण जैसी घटनाओं को पूर्ण कर देते हैं। सरे राहा लूटमार करना आम बात हो गई है। सरकार नाम की राज्य में कोई संस्था नहीं रह गई। पश्चिमी बंगाल के मिदनापुर, बांकुरा व पुरुलियाँ के 12 वन क्षेत्रों में नक्सलियों का एक छत्र राज है। जंगल महल के नाम से जाने वाले इस क्षेत्र में उनका जंगल राज कायम हो गया है। वह अपने लाल गलियारों को छत्तीसगढ़, उड़ीसा, झारखंड, बिहार, आन्ध्रप्रदेश व पश्चिम बंगाल को नेपाल, सिक्किम व भूटान तक हिंसा का मार्ग स्थापित करना चाहते हैं।²

बिहार में वर्ग जाति संघर्ष और नक्सलवाद

पश्चिम बंगाल के नक्सलवाद का विस्तार बिहार की ओर अग्रसर हुआ। चारु मजूमदार की मृत्यु के बाद नक्सली आन्दोलन विभिन्न भागों में धीरे-धीरे उग्र होता गया। बिहार में यह आन्दोलन वर्ग-जाति संघर्ष के रूप में सामने आया। माकपा(माले) द्वारा सन् 1978 में एक सुधार आन्दोलन चलाया गया, लेकिन यह सुधार आन्दोलन सत्यानारायण सिंह और कानू सन्ध्याल की विचारधारा में उलझ गया। इसी विचारधारा के साथ ही विनोद मिश्र भी बिहार में उग्र आन्दोलन का नेतृत्व कर रहे थे। विनोद मिश्र ने एक संगठन बनाया जो उग्र तथा आंतकवादी गतिविधियों के लिए तैयार किया जा रहा था। इस दौरान सन् 1980 में एक बदलाव देखा गया। माओवादी कम्युनिस्ट सेंटर(एम.सी.सी.) और पीपुल्स वार ग्रुप (पी.डब्ल्यू जी.) में दो लाल सितारों की भांति उभरकर सामने आया। बिहार में यह दोनों ही उग्र गतिविधियों के रूप में सामने आए। एम.सी.सी. का नेतृत्व प्रमोद मिश्र तथा संजय दुसाध तथा पीपुल्स वार ग्रुप का नेतृत्व कोडापल्ली सीताराम मैया ने किया।³

छत्तीसगढ़ में नक्सलवाद का विकास

वर्तमान छत्तीसगढ़ नक्सलवाद का पर्याय बन चुका है। नक्सलवाद का केन्द्र इस क्षेत्र को माना गया है। वर्ष 2000 तक यह भारत के सबसे पिछड़े राज्यों में से था। यह क्षेत्र मध्यप्रदेश का दुर्गम व अविकसित हिस्सा था। छत्तीसगढ़ राज्य के रूप में नवम्बर 2000 से अस्तित्व में आया। छत्तीसगढ़ का ही सबसे उपेक्षित जिला बस्तर व दंतेवाड़ा था, जहाँ सरकारी योजनाओं का अभाव तथा सरकार व सरकारी योजनाओं की पहुँच ही नहीं थी। यहाँ पूंजीपति वर्ग के रूप में अमीर किसान,

जमींदार व पुरानी रियासतों के सामंतों के अवशेष विद्यमान थे, जो जहाँ की भोली भाली जनता का शोषण करते थे। जब 'पीपुल्स वार ग्रुप' व 'माओइस्ट कॉमनिस्ट सेन्टर' पर पुलिस कार्यवाही का दबाव बढ़ा तो इन संगठनों ने यहाँ ही शरण ली थी, इस में क्षेत्र नक्सलवाद का विस्तार देखा गया। नक्सलियों ने अपनी रणनीति के आधार पर प्रत्येक जनजाति परिवार के सदस्यों में से एक पुरुष या महिला को नक्सली संगठनों से जोड़ने लगे। ठेकेदारों व व्यापारियों से जब रन वसूली करना आरम्भ कर दिया। नक्सलियों ने हैडपंपों, स्कूलों ओर पंचायत घरों के निर्माण का विरोध किया। नक्सलियों को लगने लगा कि अब उनके प्रभुत्वों को चुनौती मिलने लगेगी।⁴ वर्ष 2004 और 2005 में छत्तीसगढ़ में भयंकर सूखा पड़ा। नक्सलियों ने तेंदूपत्ता की कीमतों में भारी वृद्धि पर जोर दिया। ठेकेदारों को यह मांग स्वीकार नहीं थी। अप्रैल-मई निर्भर था, उनकी आजीविका इस पर आधारित थी। मजदूरों व ठेकेदारों के मध्य संघर्ष हो गया। जनजातीय मजदूरों का विरोध उग्र व हिंसक हो गया। यह नक्सली नेता के सम्पर्क में आकर बारूदी सुरंगों से ठेकेदारों को नुकसान पहुँचाने लगे तथा जब पुलिस ठेकेदारों की सहायता के लिए जंगल में प्रवेश कर रही थी, तो इन जंगली सुरंगों से पुलिस बलों का स्वागत किया गया। जंगली सुरंगों से जितनी जानें छत्तीसगढ़ के क्षेत्र में गईं शायद ही अन्य राज्यों में गईं हो। छत्तीसगढ़ का बस्तर क्षेत्र व सरगुजा क्षेत्र नक्सलियों को शरणस्थली बन चुका था। नक्सली अपने हितों के लिए किसी भी गतिविधि को पूरा करने से नहीं चुकते थे। दंतेवाड़ा की जेलों में बंद कैदियों को छुड़ाने का मामला हो या फिर अपहरण का मामला। इनके लिए प्रत्येक काम आसान है। दंतेवाड़ा क्षेत्र में पुलिस बलों को बारूदी सुरंगों से नष्ट करना नक्सलियों के लिए साधारण काम था।⁵

जून 2005 में दंतेवाड़ा-बस्तर-छत्तीसगढ़ के एक गांव में कुछ ग्रामीण इस मकसद से चौपाल पर जुटे कि गांव में सड़क, स्वास्थ्य, पेयजल और स्कूल जैसे विकास कामों के मोर्चे पर सरकार की नाकामी और नक्सलियों की अड़ंगेबाजी से कैसे निपटा जाए, यह बैठक चल रही थी तभी कुछ बंदूकधारी नौजवान चौपाल पर आ धमके और उन्होंने बैठक खत्म करने का फरमान जारी कर दिया। ग्रामीण बैठक खत्म नहीं करने पर अड़ गये, अड़ने वालों में कुछ युवा भी थे, बात बिगड़ी और गोली चल गई। जिसमें चार लोग मारे गये। यह घटना पूरे इलाके में चर्चित हुई और पिछले अनेक वर्षों से नक्सलियों के बारूदी आतंक और सरकारी कहर के बीच पिस रहे शांतिप्रिय आदिवासी की दुखती रग छिड़ गई। देखते ही देखते सलवा जुद्धम शुरू हो गया। गोंडवी बोली में सलवा का अर्थ जुड़ना होता है। सलवा जुद्धम की कमान वर्षों से नक्सलियों से मोच्य ले रहे बस्तर के कांग्रेस विधायक एवं छत्तीसगढ़ विधानसभा में नेता प्रतिपक्ष महेन्द्र कर्मा ने संभाली और भाजपा ने भी उनका पूरा समर्थन किया। राज्य सरकार तो मानो ऐसे किसी आंदोलन को बस्तर में शांति की स्थापना के लिए शुभ संकेत मान रही थी। सरकारी संरक्षण में सलवा जुद्धम का काफिला जमकर चला और अब भी अप्रत्यक्ष रूप से चल रहा है। शुरुआत में आदिवासी सार्वजनिक मंचों पर आकर कहते थे कि बस्तर को शांति चाहिए, हमें अपनी पीढ़ियों को बारूद और बंदूकों से मुक्ति दिलानी है। लोग आतंक के राज से उबे हुये थे सलमा जुद्धम को अपार जनसमर्थन मिला। हालांकि सलवा जुद्धम के समर्थक जब हथियार की मांग कर रहे थे, तब राज्य सरकार ने हथियार बांटने से मना कर दिया। इस पर पूर्व मुख्यमंत्री अजीत जोगी बिफर पड़े। उनका कथन था कि निहत्थे आदिवासियों को भूखे शेरों के आगे झोंक दिया गया है। सलवा जुद्धम शुरू होने के बाद नक्सली बौखला गये और उन्होंने आदिवासियों को भी निशाना बनाना शुरू कर दिया। सलवा जुद्धम की चर्चा देश विदेश में हुई, लेकिन बस्तर के आदिवासी अपने मकसद में कामयाब नहीं हो सके। राजनीति ने कदम-कदम पर उनके लिये अड़ंगे लगाये। देश में कोई बड़ा नेता आदिवासियों का दुख दर्द बांटने बस्तर नहीं पहुँचा।⁶

आन्ध्रप्रदेश

चारु मजूमदार की मृत्यु के बाद उनके प्रमुख सहयोगी-कोडपल्ली सीतारमैया, के.जी. सत्यामूर्ति और सुनिति कुमार घोष ने दिसंबर, 1972 में केन्द्रीय संगठन समिति (सेंट्रल ऑर्गेनाइजिंग कमिटी) का निर्माण किया। इस समिति ने तय किया कि हिंसात्मक गतिविधियों के स्थान पर नक्सलवादी आंदोलन को सामाजिक जनजागरण आंदोलन से जोड़ा जाए, लेकिन धन वसूली कार्यक्रम को अलग रखा गया। इस दौरान नक्सलवादी आंदोलन का विस्तार आंध्रप्रदेश से होता हुआ तत्कालीन मध्यप्रदेश के बस्तर, महाराष्ट्र के गढ़चिरौली और भंडारा व उड़ीसा के कोरापुट जिलो तक हो गया। आपस में जुड़े इस क्षेत्र के घने जंगल बाद में नक्सलियों के प्रमुख केन्द्र बन गए।⁷

माओवाद दुनिया का चौथा सबसे खतरनाक आतंकवादी संगठन भारत में आतंकी हमलों के लिए प्रतिबंधित संगठन (माओरिस्ट) को दुनिया का चौथा सबसे बड़ा आतंकी संगठन करार दिया है। यह बात नेशनल कानसोर्टियम द स्टेडी ऑफ टेररिज्म एण्ड रिसर्पॉन्स (अमरीका) के एक अध्ययन दल ने शोध में बात कही है। अमरीकी विदेश विभाग ने इसका खुलासा करते हुए तालिबान, आई.एस.आई. बाको हरम के बाद माओवाद को चौथा आतंकी संगठन माना है। भारत में सबसे ज्यादा आतंकी हमले छत्तीसगढ़ में किए हैं। भारत में 45 आतंकी संगठन हैं जिनमें 43 प्रतिशत आतंकी हमले माओवादी संगठनों के माध्यम से सामने आए।

1. 2014 अपहरण, बंधक, घुसपैठ की भारत में 305 घटनाएँ।
2. 2015 अपहरण, बंधक, घुसपैठ की भारत में 862 घटनाएँ।
3. 2010 से 2016 तक लाल आतंक से लगभग 15200 लोग मारे गये।⁸

लाल गलियारे की सीमाओं का विस्तार दिल्ली की सीमाओं तक आ गया है। नक्सलियों के निशाने पर दिल्ली है जो देश की राजधानी है। भारतीय प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहन सिंह ने जब अप्रैल 2006 में नक्सली समस्या को देश की आंतरिक सुरक्षा के समक्ष सबसे बड़ी चुनौती बताया।

लाल गलियारा आज से दस वर्षों तक देश के 9 राज्यों 55 जिलों तक ही सीमित था, लेकिन वर्ष 2005 के बाद से नक्सलवाद ने पाँव पसारना आरम्भ कर दिया। आज भारत का एक तिहाई भाग नक्सलवाद की गिरफ्त में आ गया है भारत के बीस राज्य तथा लगभग 240 जिलें नक्सली घटनाओं से प्रभावित हैं। छत्तीसगढ़, आन्ध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, झारखंड, बिहार, पश्चिमी बंगाल व उड़ीसा में नक्सलियों का सबसे ज्यादा आतंक है। कर्नाटक, केरल, तमिलनाडु, मध्यप्रदेश, राजस्थान में अपना प्रभाव बढ़ा रहे हैं। उत्तरप्रदेश, हरियाणा, गुजरात, उत्तराखंड में प्रभाव बढ़ाने की प्रतिक्षा कर रहे हैं। गृहमंत्रालय की रिपोर्ट में बताया गया है कि 500 पुलिस स्टेशन व 125 जिले नक्सलवाद से बहुत अधिक प्रभावित हैं। देश का 40 प्रतिशत भाग नक्सलवादी क्षेत्र बन चुका है। पूर्व गृह सचिव जी.के. पिल्लई ने माना कि नक्सली घटनाएँ देश की एकता व अखण्डता के समक्ष सबसे बड़ा प्रश्न हैं। नक्सली मानते हैं कि नीति निर्माताओं, न्यायपालिका, मीडिया, सिविल लिबर्टी मानवाधिकार संगठनों, सांस्कृतिक-दलित-महिला व युवा संगठनों को अपनी विचारधारा से प्रभावित किया जावे। केन्द्रीय खुफिया एजेंसियों की रिपोर्ट के अनुसार आज नक्सली दिल्ली विश्वविद्यालय, जवाहरलाल विश्वविद्यालय तथा सांस्कृतिक संगठनों तक अपनी पकड़ बना चुके हैं।⁹

केन्द्र सरकार को वर्ष 2008 में यह मानने पर विवश होना पड़ा कि भारत में गुरिल्ला नीति का प्रभाव तेजी से बढ़ा है। अनेक राज्यों में इन नक्सलियों ने अपना मुक्ति क्षेत्र बना लिया है। इन क्षेत्रों में सरकार की नहीं चलती है। इन क्षेत्रों में इनकी समानान्तर सरकारें हैं। इन क्षेत्रों में सुरक्षा बलों का पहुँच पाना असंभव है। यह मामला कश्मीर के आतंकवाद तथा पूर्वोत्तर भारत के उग्रवाद से भी कहीं ज्यादा गंभीर है। नक्सलियों ने सामाजिक, आर्थिक अथवा राजनीतिक क्षेत्रों को प्रभावित किया है। नक्सली अपने क्षेत्र की आम जनता का सहयोग प्राप्त करने में सफल हो गए हैं। विभिन्न प्रतिवेदनों (सरकारी तथा गैर सरकारी) से पता चला है कि नक्सलवादी सुरक्षित गलियारे की तलाश में जहाँ रहकर नक्सली घटनाओं को अंजाम दिया जा सके।

सरकारी प्रयास

नक्सलवाद के समाधान के लिये वर्तमान नरेन्द्र मोदी सरकार ने पूर्व की यूपीए सरकार की नक्सल विरोधी नीति के ठीक विपरीत नीतियाँ बनाई हैं, जिससे नक्सली हिंसा पर नियंत्रण पाया जा सके तथा नक्सलवाद का उन्मूलन किया जा सके। 15वीं लोकसभा में स्पष्ट सत्ता में आयी भाजपा सरकार के नेतृत्वकारी श्री नरेन्द्र मोदी ने कथनी को करनी में करने का श्री गणेश किया। आम चुनाव के दौरान नरेन्द्र मोदी ने कहा था कि यदि हम सत्ता में आते हैं तो नक्सल हिंसा के लिये एक नई नीति बनाएंगे। ठीक सत्ता में प्रधानमंत्री के पद पर रहते हुए अपने गृहमंत्री को साथ लेकर नक्सली हिंसा को चुनौती देते हुये नीतियाँ तैयार की। यह नीतियाँ वामपंथी अतिवाद से ग्रस्त देश के उन 88 क्षेत्रों में सर्वाधिक प्रभावित 23 जिलों पर केन्द्रित हैं। सरकार इन क्षेत्रों में अपने प्रतिभा सम्पन्न योग्य अफसरों को नियुक्त करने की योजना बना रही है और साथ ही इन अधिकारियों के लिए प्रोत्साहन भी शामिल होगा।

इस नीति के मुताबिक राज्य सरकार के सबसे कुशल, जिलाधिकारियों, पुलिस अधीक्षकों, एसडीओ और एसएसओ को तीन साल की स्थायी अवधि के लिए इन क्षेत्रों में नियुक्त करेगी, पोस्टिंग, अतिरिक्त भत्ते, विदेशी यात्राएँ और केन्द्र में प्रतिनियुक्ति दी जायेगी जबकि यूपीए सरकार के दौरान नक्सल विरोधी नीति खासतौर से चार राज्यों छत्तीसगढ़, झारखण्ड, बिहार और उड़ीसा में केन्द्रित थी जिसमें कुल 50 जिले शामिल थे।

एनडीए सरकार की ओर से इस दिशा में किया जाने वाला एक अहम बदलाव 'एकीकृत कार्य योजना' का क्रियान्वयन है, जो योजना आयोग की भी प्रमुख नक्सल विरोधी पहल थी। नई योजना में जिलावार विकास के पुराने तरीके को त्याग दिया है और अब इसे ब्लॉक स्तर पर योजनाएँ लागू करने के लिए केन्द्रित किया जायेगा। इसका उद्देश्य उन सर्वाधिक नक्सल ग्रस्त क्षेत्रों में विकास को गति देना है।

एनडीए सरकार की दूसरी पहल नक्सली क्षेत्र के आदिवासियों को मुख्य धारा में जोड़ने की नीति अर्थात् आदिवासियों तक सरकार की पहुँच। इसके लिये 5 नीतियाँ बनाई गई हैं :- उग्रवाद विरोधी अभियानों के तहत स्थानीय सूचनाओं का केन्द्र पुलिस थानों को बनाया जायेगा और उन्हें मजबूत किया जायेगा। आदिवासी प्रतीकों और आदर्शों को

मान्यता दी जायेगी और उनके नाम पर इमारतों, हवाई अड्डों, सड़कों का नामकरण किया जायेगा। सीआरपीएफ का पुनर्गठन, गृह मंत्रालय इस बल को उग्रवाद के खिलाफ एक अन्तर्राष्ट्रीय दस्ता बनाने के लिये विशेषज्ञ समिति का गठन करेगा। गृह मंत्रालय को नक्सलग्रस्त इलाकों के लिए योजनाओं को दुरुस्त करने की छूट दी जायेगी जो काम अब तक योजना आयोग करता आ रहा था वो काम अब गृह मंत्रालय के पास होगा। केन्द्रीय सशस्त्र पुलिस बलों पर सुरक्षा सम्बन्धी व्यय का 68 प्रतिशत खर्च फीसदी खर्चा हो जाता है अब इसमें संशोधन करना होगा।¹⁰

केन्द्र सरकार अपने उक्त उद्देश्यों में सफलता प्राप्त करने के लिये राज्य सरकारों को सहभागी बनायेगी। गृहमंत्री का मानना है कि उक्त नीतियाँ आदिवासियों तक पहुँच की है इसलिये राज्य सरकारों से आदिवासी त्यौहारों को मनाने के लिये अनुदान बढ़ाने की मांग की जायेगी और उनके लिये समर्पित संग्रहालय व सांस्कृतिक केन्द्र बनाये जायेंगे। नीति के तहत केन्द्रीय पुलिस बलों में आदिवासी युवकों के लिए नियुक्ति की प्रक्रिया भी शुरू की जायेगी। जिसमें घोषणा की जायेगी कि योग्यता के पैमाने पर खरा उतरने वाले आदिवासी युवकों की सामान्य श्रेणी में भर्ती पर कोई अड़ंगा नहीं होगा। बशर्ते वे अन्य तय मानकों को पूरा करते हों। जबकि यूपीए शासन में केन्द्रीय बलों के भीतर आदिवासी युवकों की भर्ती के कई उदाहरण ऐसे थे जिन्हें अलग अलग वजहों से खारिज कर दिया गया था।

भारतीय गृहमंत्री राजनाथ सिंह ने बताया कि यह एक सन्तुलित तरीका है जिसमें हमारा प्रयास यह है कि आदिवासियों को मुख्य धारा में लाना तथा दूसरी तरफ नक्सलियों से निपटना है जो हिंसा में लिप्त है।

नई योजना में लिप्त नक्सलग्रस्त हर जिले में तीन से चार जगहों की पहचान की जायेगी जहाँ विकास के केन्द्र स्थापित करने का प्रस्ताव है। प्रभावित इलाकों में सुरक्षा बलों की जबरदस्त तैनाती के साथ सड़कों के निर्माण में तेजी लाने की योजना है। इस योजना के तहत सीआरपीएफ में एक इंजीनियरिंग प्रकोष्ठ का तेजी से गठन किया जायेगा जो इन क्षेत्रों में उग्रवाद निरोधक बलों को रास्ता दिखा सके।¹¹

भूतल परिवहन व राजमार्ग मंत्रालय व योजना आयोग का कहना है कि यूपीए शासन में सड़क निर्माण योजना के तहत पहले चरण में 5477 किलोमीटर में से सिर्फ 3200 किलोमीटर सड़कें ही बनाई गईं जबकि दूसरे चरण में निर्माण कार्य अनुदानों के कारण भटक गया। दूसरे चरण में 5600 किलोमीटर सड़कें 48 पुल बनाने का काम में अनुमालित 9500 करोड़ रुपये की लागत आनी थी अब मोदी सरकार इस योजना को मंजूरी देने की तैयारी में है।

गृह मंत्रालय इस नई नीति के मुताबिक इन कार्यों की निगरानी के लिये केन्द्रीय स्तर पर मंत्रियों का एक 'कोर ग्रुप' भी गठित किया जायेगा जिसके अध्यक्ष स्वयं गृहमंत्री राजनाथ सिंह होंगे। सदस्यों – वित्त, आदिवासी, ग्रामीण विकास, पंचायत राज व पर्यावरण व वन मंत्रालय के मंत्रियों को शामिल किया जायेगा। साथ ही नक्सली हिंसा से प्रभावित 10 राज्यों के मुख्यमंत्री भी सदस्य होंगे।

केन्द्र सरकार की नई नीतियों को सफलता के लिए चुनौतियों का भी सामना करना होगा।

- प्रभावित क्षेत्रों के पुलिस बलों का कहना है कि पुलिस थानों की स्थिति बेकार है।
- गुप्तचर सेवाओं का अभाव है।
- राज्य पुलिस बलों के पास प्रशिक्षण का अभाव भी है।
- स्थानीय पुलिस दलों के पास उन्नत संचार साधनों व सैन्य साधनों का अभाव है।¹²

श्री राजनाथ सिंह अपनी योजना को सफल बनाने के लिए आगे बढ़ चुके हैं। इस नीति से उन्हें काफी उम्मीदें हैं। दिसम्बर 2014 को झारखण्ड विधानसभा चुनाव के प्रचार के दौरान प्रधानमंत्री मोदी ने आम जनता को कहा कि बंदूक उठाने व ए.के.47 चलाने से समस्याओं का समाधान नहीं होगा। किसानों को ईवीएम मशीन में बटन दबाने से समस्याओं का समाधान होगा। प्रधानमंत्री ने कहा कि झारखण्ड के कोयले से पूरे भारत के अन्धेरे को मिटाया जा सकता है इसलिये कोयले को लेकर नई नीति बनाई गई है ताकि यहाँ के उद्योग समृद्ध हो, यहाँ के लोगों को रोजगार मिले।¹³

प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी ने नक्सलवाद की समस्या के समाधान के लिये बन्दुक के स्थान पर हल को महत्व दिया। उनका कहना था कि अब गोली व बन्दुक का समय समाप्त हो चुका है। सभी नक्सलियों से आह्वान किया कि अपने कन्धे पर रखी बन्दूक हटाकर हल रख लें ताकि अपनी भूमि को एक किसान मिले। नक्सली पांच दिन के लिये कन्धे से बन्दूक हटाकर उन बच्चों के साथ पांच दिन व्यतीत करें जिनके माता पिता नक्सली हिंसा के शिकार हो गये हैं। हिंसा का कोई भविष्य नहीं होता है इसलिये अहिंसा का मार्ग अपनाकर देश के विकास में सहयोग देना चाहिए।¹⁴

प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी ने छत्तीसगढ़ के लिए योजनाओं की घोषणा की।

- बस्तर में 24 हजार करोड़ पूंजी का निवेश होगा। इसके तहत एक अल्ट्रा मेगा स्टील प्लांट।
- राव घाट से जगदलपुर के बीच रेलवे लाइन का निर्माण।

- किरंदुल से नगरवार तक स्लटी पाइप लाइन।
- दिल्लीराजहरा व नगरनार में प्लांट का निर्माण होगा।

यह चारों योजनाएँ केन्द्र सरकार, राज्य सरकार सैल व एन.एम.डी.सी. की आपसी सहमति का परिणाम है। प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी ने नक्सलियों को कहा कि बंदूक उठाने व ए.के.48 चलाने से समस्याओं का समाधान नहीं होगा। प्रधानमंत्री ने बताया कि किसानों के हल उठाने व ईवीएम मशीन में बटन दबाने से समस्याओं का समाधान होगा। प्रधानमंत्री ने कहा कि परमाला ने झारखण्ड को इतना समृद्ध बनाया है कि यहां के कोयले से पूरे हिन्दुस्तान का अन्धेरा दूर हो सकता है लेकिन प्राकृतिक सम्पदा के मालिक झारखण्ड को उसका वाजिब हक नहीं मिल रहा है। इसलिये केन्द्र सरकार ने कोयले को लेकर नई नीति बनाई है। इससे झारखण्ड को 20-25 करोड़ का लाभ होगा। यहाँ के लोगों को रोजगार मिलेगा। यहाँ की मूलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति होगी। नक्सलवाद जैसी राष्ट्रीय समस्या के समाधान के प्रयास सरकारी व गैर सरकारी स्तर पर समय समय पर होते रहे हैं जिनमें केन्द्र सरकार व राज्य सरकारें तथा स्थानीय प्रयास भी सदैव होते रहे। केन्द्रसरकार नक्सली विरुद्ध अभियान को सफल बनाने के लिये आधारभूत सुविधायें तथा मूलभूत आवश्यकताओं को प्रभावित क्षेत्रों में लागू कर रही है। जैसे महानरेगा कार्यक्रम, प्रधानमंत्री सड़क योजना जंगल व जमीन पर अधिकार देने पर सरकार विचार कर रही है। शिक्षा व स्वास्थ्य सेवायें भी कभी की दूर करने की प्राथमिकता दी जा रही है। सरकार ने नक्सल प्रभावित राज्यों की प्रतिरक्षा प्रणाली को सम्बद्ध कर एकीकृत संरचना के गठन की पहल की है। यह व्यवस्था संवाद सम्पर्क और अभियानों में तेजी लाने में विशेष कारगर होगी। 'ऑपरेशन ग्रीन हंट' के तहत चार-चार नक्सल प्रभावित ओडिसा, झारखण्ड, पश्चिमी बंगाल तथा छत्तीसगढ़ के नक्सलियों के वन ठिकाना पर सशस्त्र कार्यवाही की योजना बनाई है। केन्द्र सरकार ने नक्सल ग्रस्त राज्यों के लिये 'एकीकृत कमान' का गठन किया है जिसमें नक्सल विरोधी अभियानों के लिये 20-23 हेलीकॉप्ट की व्यवस्था एअर फोर्स द्वारा घायलों को अस्पताल में जाने की योजना तथा रिजर्व पुलिस बटालियन की संख्या बढ़ाकर 34 करने के साथ साथ 1600 विशेष पुलिस ऑफिसर की भर्ती की जानी है। इस एकीकृत कमान की अध्यक्षता मुख्य सचिव का करेगा। इसके सदस्य सीआरपीएफ के महानिरीक्षक व नक्सल विरोधी अभियानों के महानिरीक्षक होंगे। केन्द्र सरकार के ग्रामीण विकास मंत्रालय द्वारा जून 2013 में नक्सल प्रभावित क्षेत्रों में रोजगारोन्मुखी कौशल विकास योजना का प्रारम्भ किया है। केन्द्र सरकार ने राष्ट्र में राष्ट्र विरोधी उक्त गतिविधियों प्रतिरोधी अधिनियम 1967 के तहत 'पीपुल्स वार गुप', 'व'माओवादीकॉमिनिस्ट सेन्टर' आदि नक्सल संगठनों को प्रतिबन्धित किया। सरकार ने किया गया। इसमें सेना व सीआरपीएफ की मदद लेकर नक्सली गतिविधियों को रोका गया। सुरक्षा सम्बन्धी खर्च योजना 2005 सरकार ने भारत के 9 नक्सल प्रभावित राज्यों के 76 जिलों में इस योजना को लागू किया। इसमें नक्सल पुनर्वास योजना सामुदायिक कल्याण नीतियां और पुलिस अधिकारियों का बीमा शामिल है। अनुसूचित जाति व अन्य परम्परागत आदिवासी अधिनियम 2006 के द्वारा अनुसूचित जाति एव वनवासियां को जंगल में रहने और उन्हें एकड़ भूमि पर कृषि करने के कार्य की सीमित दी गई ताकि इन क्षेत्रोंमें नक्सली आन्दोलन पर विराम लगाया जा सके। 11 अक्टूबर 2007 को पारित पुनर्वास और पुर्ननियोजन नीति 2007 का मुख्य लक्ष्य लोगों के विस्थापन को रोकना था इस प्रक्रिया को सरल बनाना था। इस नीति के आधार पर आत्म समर्पण करने वाले नक्सलियों को पुर्नवास किया गया।¹⁵

प्रधानमन्त्री नरेन्द्र मोदी की अध्यक्षता में केन्द्रिय केबिनेट ने देश के पैंतीस सर्वाधिकनक्सल प्रभावित जिलों के लिए तीन हजार करोड़ रूपयें का विशेष पैकेज मंजूर किया है। यह पैकेज सुरक्षा व विकास पर व्यय होगा, नक्सल प्रभावित जिलों की स्थिति में सुधार आएगा। इससे आर्थिक-सामाजिक विकास में तेजी आएगी। केन्द्रिय गृहमन्त्री राजनाथ सिंह ने नक्सल समस्या के लिए आठ सूत्रीय "समाधान" सुझाते हुए नक्सल प्रभावित राज्य सरकारों से इसे 'लक्ष्य की एकता' के रूप में स्वीकार करके लागू करने का अनुरोध किया है। समाधान सिद्धांत के सूत्र

1. कुशल नेतृत्व
2. आक्रामक रणनीति
3. प्रोत्साहन व प्रशिक्षण
4. कारगर खुफिया तंत्र
5. कार्य योजना के मानक
6. कारगर तकनीकी
7. प्रत्येक रणनीति की कार्ययोजना
8. नक्सलियों के वित्त पोषण को असफल करना

गृहमंत्री ने विकास व सुरक्षा का आधार मानकर प्रभावित राज्यों के मुख्यमंत्रियों के बैठक में साझा लक्ष्य प्राप्त करने का विचार दिया।¹⁶
उन्होंने कहा कि बन्दुक की नौक पर विकास रोकने और लोकतन्त्र का गला घोटने के प्रयासों को विफल करना होगा और एकीकृत कमान के रूप में कार्य करना होगा।

सुझाव

नक्सलवाद की मूल समस्या जल, जंगल, जमीन को लेकर है। इसके समाधान के लिए जल, जंगल, जमीन को मुख्य विषय मानकर प्रयास करने होंगे। नक्सल प्रभावित क्षेत्र में लोगों की मांग उचित है लेकिन उनके द्वारा अपनाए गए साधन अनुचित हैं। यदि उनके साधन संवैधानिक होते तो नक्सलवाद आन्दोलन जन आन्दोलन माना जाता, क्योंकि अभी मांग जल, जंगल व जमीन को लेकर है, लेकिन नक्सलवादियों ने हिंसक घटनाओं को अंजाम देकर नक्सलवाद को आतंकवाद का पर्याय बना दिया। नक्सली समस्या के लिए सरकार भी यह मानती है कि इनकी मांग उचित है जल, जंगल, जमीन मूल आवश्यकता है, और उसी की मांग कर रहे हैं। इसलिए सरकार ने अब तक सेना का प्रयोग नहीं किया है, क्योंकि सरकार भी मानवीयता के आधार पर ही समस्या का समाधान निकालने का प्रयास कर रही है। आवश्यकता इस बात की है कि सभी नक्सलियों को हिंसक विचारधारा छोड़कर जल, जंगल व जमीन की समस्या का समाधान बातचीत व विकास योजनाओं से करना चाहिए। यदि नक्सलियों ने हिंसक मार्ग नहीं छोड़ा तो उनका परिणाम श्रीलंका के लिट्टे की भांति होगा। इसलिए संवैधानिक मार्ग ही नक्सलियों के लिए उचित देशहित में होगा।

भारत में नक्सल विस्तार के लिये विदेशी धन उत्तरदायी रहा है अतः विदेशी धन को रोकने के लिये कठोर कानून व कठोर कार्यवाही की आवश्यकता है।

नक्सलवाद समाप्त करने के लिए भूमि सुधार व जंगल कानूनों को ईमानदारी से क्रियान्वयन की आवश्यकता है। इन कानून को लागू करने में सरकार को सख्ती से पहल करनी होगी। नक्सलवाद को नियंत्रित करने के लिए यह जरूरी है कि भय, भूख तथा भ्रष्टाचार को जड़ से समाप्त किया जावे। भय के लिए सहानुभूति एवं विश्वास तथा भूख के लिए भोजन और भ्रष्टाचार के लिए कठोर दण्ड व्यवस्था की पहल आवश्यक होगी। नक्सलियों को इस बात का भी अहसास करना होगा कि हिंसा के बल पर किसी को कभी भी कुछ भी प्राप्त नहीं हुआ है। इतिहास साक्षी रहा है कि बल पर प्राप्त की गई सत्ता कभी भी स्थायी नहीं रही है, अतः यह व्यवस्था एक न एक दिन समाप्त हो जाएगी जैसे श्रीलंका में लिट्टे का हुआ। नक्सली विचारधारा से निपटने के लिए नक्सल प्रभावित इलाके में भूमि-सुधार एवं कानूनी व्यवस्था लागू करने होगी। व्यक्तिगत, दलगत और क्षेत्रहित को त्याग कर राष्ट्रहित में कार्य करना होगा। उक्त समस्या का समाधान महात्मा गाँधी जी के विचारों को आधार मानकर किया जा सकता है। गाँधी जी के सत्याग्रह ने जब देश को आजादी दिला दी तो देश से नक्सली आतंक का उन्मूलन किया जा सकता है। नक्सलियों को अपनी मांग के लिए हिंसक रास्तों के स्थान पर सत्याग्रह की राह पकड़नी होगी। जल, जंगल व जमीन के लिए सरकार के समक्ष सत्याग्रह करके अपने विरोध को जन आन्दोलन का रूप दिया जा सकता है। और सरकार भी उनके संवैधानिक मार्ग को आधार मानकर उनकी समस्या को दूर करने में आगे आएगी। अतः नक्सली समस्या का समाधान नक्सलियों के आत्मसमर्पण करने से तथा सरकार कि विकास योजनाओं से होगा।

Labour Migration And Recruitment In Tea Garden Of Assam

Dr. Putul Borah

Post-Doctoral Research Fellow
University of Delhi

Abstract: *The present paper examines labour migration in tea plantations of Assam during colonial as well as post-independence India. This paper highlights the causes of labour migration; how they were migrated from the place of origin to place of destination, with whom they migrated, etc. The present paper also look at why they did not return to the place of origin, what type of relation their ancestor nowadays, what are the other causes they wanted to settled down permanently in tea plantations of Assam. This paper also analyses some cases of labour migration on interview basis and a particular tea garden in Dibrugarh district of Assam. The name of the tea garden and interviewed labourers name decoded due to academic necessity.*

(Keywords: Labour, Migration, Labour Recruitment, Ethnic Communities, Exploitation, Desertion, etc.)

Introduction

The tea plantation labourers had in Assam mostly migrated many years back from other places of India. The recruitment processes were mainly of three types - *Sardari* system, *Arkattis* system and other through local agents of some private agencies. It was also observed that some of the labourers had come to work with their own relatives. The majority of labourers had the residential quarters in tea estate which was provided by the company. Earlier the labourers migrated along with their family and no labour without wife was allowed to stay in the labourer lines. The authorities adopted family base recruitment for the tea garden to meet the scarcity of labourers in the future. Men and women worked in the tea garden.

Labour Migration in Tea Garden Areas

It is observed that the causes of migration of labour from other areas to Assam tea plantation are many. Various literatures explain factors for the migration of labour from other provinces to the Assam tea plantation. During the British periods labourers migrated from the agrarian regions of Bihar, Uttar Pradesh, Madhya Pradesh and Orissa to avoid occurrence of famine, drought, flood and epidemics. The brunt was faced by the poor peasants and landless labourers who were also exploited by the big landlords, *zamindars* and their *amlahs* and so had to migrate to other places in search of bread.ⁱ

The migrant labourers in the tea gardens of Assam mostly belong to the tribal belts of Chottanagpur, Orissa, Madhya Pradesh and Northern part of Madras. Along with them, labourers from some plain districts of Bihar and Eastern UP who belonged to scheduled caste and other backward class community also migrated. These communities in their birth places were exploited and harassed by the *zamindars* and petty landlords. The 'push' and 'pull' factor has also been an important reason of labour migration. The unfortunate and simple tribals were neglected and oppressed by the aliens, and were deprived of their previously held rights and means of obtaining

redress through their own chief. To escape from social and economic oppression at home, the innocent tribal had no other alternative but to accept tea plantation work in Assam. Under such circumstances the 'pull factor' become operational for better prospects and induced the people to migrate.ⁱⁱ

The social and economic oppression of the lower castes at the hands of upper caste and the *zamindars* also led to emigration. Sometimes, 'push factors' like famine, earthquake, and epidemics were sufficient to cause emigration. The Arkattis brainwashed the ordinary worker by saying - 'easy work, better pay, ideal condition of work and unlimited land available for cultivation'. Besides, some bad character people involved in moral turpitude or criminal cases also run away to the tea gardens of Assam to escape legal proceedings against them. From Ranchi district alone in 1906 as many as 91000 labourers immigrated to Assam. The tribal communities like the Santhals, Mundas, Oraons, Kharias, Gonds, Khonds, Kisans, Nagesias, Savaras, Gondvas, Proja, Pankhas, Turies, Bauries were mainly recruited in the tea plantations.ⁱⁱⁱ The famous linguist and administrator G. A. Grierson made thorough investigation on Bihar emigration and reported that nearly one third of the emigrants belonged to low social position.^{iv}

Moreover, there were many different tribal communities like the Santhal, Munda, Oraon, Kharia, Gond, Kisan, Nagesia, Savara, Godva, Parjah, and the Pankla were recruited. Others include the semi-tribal communities like the Lohar, Ghasi, Turi and the Bauri. Some Hindu caste groups were also recruited and they belonged mostly to the groups like the Kurmi, Tanti, Pan-Tanti and the Gowala, etc. Besides these major tribe and caste groups, there were a good number of other ethnic groups who contributed to the formation of the total tea labour force in Assam which numbered 57, 80 from 131 different ethnic groups. It is relevant to note here that the Munda, Parjah and Tanti; along with some other group like the Oraon, Kharia and Santhal etc., were among the early recruits of the mid-nineteenth century.^v

In addition, these ethnic groups were recruited from different places, e.g. the Munda and the Gond from Bihar and Orissa; Savara from Bengal, Bihar and Orissa; Gowala from Bengal, Bihar, Orissa, and Madhya Pradesh; Tanti from Bengal and Bihar; Lohar from Andhra Pradesh; Boya from Tamil Nadu; and Parjah from Tamil Nadu and Madhya Pradesh. Various push and pull factors like desperate poverty, indebtedness and land alienation on the country side, and false promises of "Less work and high wages" probably made available this huge supply of labour force.^{vi}

Moreover, in the year 1877, an estimate put the number of labours brought under legal provisions at 44,549 and 91,258 illegally.^{vii} However, the actual number of labour had risen from nominal number of about 2,000 in 1859 to more than 1.10 lakhs per annum in 1909. At an average annual rate of recruitment of 30,000 labourers during 1859 to 1910, i.e., for 52 years, total recruitment is likely to be the extent of 15.60 lakhs. Adding recruitment during 1911 to 1950 total would be nearly 32.40 lakhs. This is the gross import of labourers to Assam and Sylhet which did not account for unassisted return to their original places and officially repatriated. About 17 percent of the labourers were in the tea gardens in Sylhet in 1931. It may roughly be said that 5.50 lakhs labourers were imported for the tea gardens there. The numbers of labourers imported to Assam gardens was 20.90 lakhs. The net import to Assam gardens would be nearly 24.0 lakhs excluding

the officially repatriated up to 1950.^{viii} In addition, in 1955 about 11,000 labourers were recruited from outside. But since 1959 recruitment from outside Assam had been reduced drastically.^{ix}

In this connection, the Industrial Committee on plantations in August 1960 decided that recruitment from outside should be discontinued and stringent penalties should be imposed for illicit recruitment. The Tea District Labour Association was liquidated in 1960. The Government of Assam was interested in this matter because the tea gardens in Assam showed signs of possessing labour in excess of their requirements.^x However, the declining trends of employment among the labour population traditionally attached to the tea industry added by the increase in tea garden labours population had led to growth of a sizable section of surplus labourers in tea gardens of Assam. This had attracted the attention of the Government in 1963. The Government tried to stop recruitment of fresh labour from outside Assam and wanted to transfer labour from surplus gardens to deficit gardens. At present there are such exchanges at Jorhat, Tezpur, Silchar and Dibrugarh.^{xi}

Therefore, it can be argued that from the literatures they were transported different way to work tea plantations in Assam. The labourers were motivated in different way to work in tea plantations. They were come to work in different expectation from their place. These tea garden labour communities were recruited from different places of India in a very large numbers. They were recruited in tea garden areas not only during colonial period but also in post-independence period of India. It has been observed that gradually recruitment of labourers from outside places of India is decreasing in the tea plantations of Assam. It is clear that due to frequent occurrence of natural calamities, government policies, exploitation of low caste people, various socio-political movements, and socio-economic oppression at home were the main causes of the migration of these people to the North-east India especially in the tea plantations of Assam. However, the study has revealed that there are other reasons also leading to migration which has been reflected from the interviews of the respondent and is presented below.

Case 1. Gobindo Oraon: He is a retired person in the tea estate. He had come with his wife from Ranchi in Jharkhand. They came through the help of Sardar. They came with 4 labourers from home place. They did not know that they were coming to Assam. The Sardar told them that they were coming to Calcutta. They reached by train in Tinsukia district. They worked in the brickfield for few months. They were not allowed to go outside in the night. They had come to this tea estate through their friends who has been working earlier.

Case 2. Sibani Kharia: She came with her husband and her husband has died. After that she has been staying with her son. She is a retired woman in the tea estate. Her native home situation was very bad. They came from Ranchi district of Jharkhand state. They came here by train. They had not returned back because they have very few options of income back home. Her younger brother-in-law had already sold her land and she has no property at her native place.

Case 3. Bejnath Oraon: He came with his wife and they work as permanent labourers. Both of them had come from Ranchi district of Jharkhand. They have 3 daughters and 1 son. They came here through their neighbour of native place who was working in this garden. They never visit their native place once after coming here.

Case 4. Satya Gowala: He is a retired labour in tea estate and his age is 65. His wife died and he is living with his son. He also came from Ranchi. He had come to work in Assam in the year

1954-55. He has 6 brothers. He came to see only Assam where friends were working in the plantation and brickfield. During the journey 35 people came with him to work. At first he worked in the brickfields only for 6 month. After that he worked in one tea estate for 8 month and in that tea garden he got rice field also. His friends were working in this tea garden. For this reason, he came here to work in this tea estate. He didn't like to go back to his home place because there were no facilities that he was getting here. He visited his home after 25 years and his mother was alive that time when he visited. He was a very sincere worker and never cut his wage even for one single day in life. His old friends had all expired in this garden. Now he visits his home place once in every year.

Case 5. Phula Oraon: He is retired labour in the tea estate. His age is 65 and live with his son and grandchildren. He came here through Sardar. Along with him 9 people came from Ranchi district. On the 3 years contract basis they came here to work in the tea plantation. He has 5 brothers and 5 sisters. In their home place, there was not enough cultivating land to work and to earn income for survival. Over burden of family members was at his home land. Their original home in the hill area had also scarcity of water for daily use. He told that married people were only allowed to work in the tea estate in that time. His all old friends had already died in this tea estate. They came here by the train with the help of Sardar. He visits his native place every year.

Case 6. Bull Mura: He and his wife directly came together through the Sardar in this garden. Within 15 days they had become permanent labourer. They came here by train during the train journey from Guwahati to Dibrugarh, the police helped them to reach in the tea estate. They did not have any problem in their native place and wanted to see Assam and work for few years only. Slowly they liked the place and started staying and did not want to return back to their native place. Due to old age he cannot go to their home state now.

Case 7. Babu Mura: He lives with his wife and he has 2 daughters. He reached this tea estate with his wife through their relative. His uncle was also working in this tea garden. He came here because of economic problem at home. He has two brothers and they did not have sufficient land for agriculture. There was overburden of family members in their native place. In 1980, he came to this tea estate and after 5 years of working at the tea garden he had become a permanent labourer. He had visited his native place Ranchi only twice after joining the tea estate.

It is evident from the data that the most of the labourers are working recently in the tea plantation of Assam are 2nd and 3rd generation people. Their grandfathers had migrated many years back to Assam. Many labourers had migrated from the States of Jharkhand, Bihar and Orissa, etc. From the above respondents it is also evident that some labourers had migrated from a particular area of Ranchi district in Jharkhand. Some of these migrant people did not come directly to work in the tea plantation in Assam and had come to work in the brickfield. Few of them had come to work through their relatives who had been working in the tea estate. After that the chain of migration of labourers had continued in this tea estate.

It is clear that the chain of migration was started in the garden through the relatives and friends of the labourers. The respondents also revealed that they had forgotten when they had come. They revealed that they had come during the prime-minister ship of Mrs Indira Gandhi. It has also been found that the labourers had migrated to Assam during that period due to economic causes - over burden at home, unemployment, seasonal migration, etc.

However, many retired labourers are still alive and they have also come from the Ranchi district in Jharkhand. They have been still living in this tea estate with their sons. It is important to note that many labourers have forgotten about their original place and very few labourers have contact with their native place and relatives. Few of them are in touch with their folks in the native place and visit them once a year. But most of their sons, grandsons and other relatives cannot connect with their grandfather's native place. Even their relatives rarely visit them and it can be said that almost all labourers are totally cut off from their original home places.

Furthermore, it is true that during the colonial period, desertion was also one of the problems to these people. Due to communication problems many labourers could not go back to their native place. In addition, it has to be looked that the migrated labourers did not return to their original place even after retirement. Most of the labourers preferred to stay in this plantation because they got more facilities than their native place. During the recruitment they also migrated and were employed with their family in the tea plantations. Without family they were not allowed to do work in this tea plantation. So, the family migration and family based employment compelled them to stay here permanently. In addition, they migrated to those places where their friends and relatives were working. They also felt home like situation and environment in these place.

Moreover, these people were illiterate and ignorant and also came from the most backward regions of India and were able to do such kind of manual work. They worked in this tea plantation which was not a difficult task for them and also the climate of Assam was suitable for them. The geographical conditions in the tea estate were more comfortable than their home state. In addition, literatures reveal that the labourers were kept under barrack and outsiders were not allowed to interact with them. The planters were very strict in this context and the local people had also less contact with them and did not interact much. Therefore outside environment never made an impact on these people. During this time, they had also acquired some extra paddy lands for rice cultivation. Moreover, in the tea plantation industry some kind of facilities such as subsidiary rations, quarters, free medical facilities, school, and other facilities etc. were provided which was helpful for them to live comfortably. But in other place of work these kinds of facilities were not available.

Conclusion

At last, the study found that not all labourers migrated due to some kind of pressure or the other and some of them had willingly come to work in this garden and gradually settled permanently. It has also evident that most of the grandfathers or ancestors of the labourers who have migrated from other places had already died. So, it can be argued that though different types of ethnic communities were employed in the tea gardens willingly or forcefully but the situations and environment of Assam were suitable for the labourers which compelled them to work in the tea plantations of Assam.

References

- ⁱ A. Narain, P. Kumar and S. N. Singh. 2006. *Socio-economic and political problems of tea garden workers: A case study of Assam*. New Delhi: Mittal Publications. p. 42.
- ⁱⁱ Ibid. p. 42-45.

-
- iii Ibid. p. 42-45.
- iv Purnendu Kumar. 2006. *State and society in North-East India, A study of immigrant Tea Plantation Labourers*. New Delhi: Regency Publications. p. 40.
- v Elizabeth Kaniampady FMA. 2003. *Status of Women Working in the Tea Plantations (A Case Study)*. New Delhi: Akansha Publishing House. p. 36.
- vi Ibid. p. 30.
- vii Pradip Baruah. 2008. *The Tea Industry of Assam, Origin and Development*. Guwahati: EBH Publishers. p. 104.
- viii Elizabeth Kaniampady FMA. 2003. p. 11.
- ix R. K. Bhadra. 1990. "Some Features of Tea Plantations and Surplus Labourers in Assam", in Sebastian Karotemprel, SDB, B. Dutta Roy (ed.), *Tea Garden Labourers of North East India, A Multidimensional Study on the Adivasis of the Tea Garden of North East India*. Shillong: Vendrame Instituite. p. 204.
- x Umananda Phukan. 1984. *The ex-tea garden labour population in Assam*. Delhi: B.R. Publishing Corporation. p. 9.
- xi Ibid. p. 24.

ENLIGHTENMENT with ‘e-PEDAGOGY’
(With special reference to Higher Education)

Dr. Rashmi Singh
Dr. Vikas Singh

Abstract

Mark Ven Doren - “the art of teaching is the art of assisting discovery” with these words the degree of teaching-responsibility, its delivery and its role play can be plainly understood. As of now, the teaching-learning regime was confined to a class-room model. However a novation has occurred as a need of the hour and rapidly replacing the generic approach of learning into e-learning. The flexibility that has been realized in this very new approach is the key of its success and undoubted acceptability. e-Education system (i.e. e-Pedagogy) opens up the whole world of knowledge and allows teaching and learning to take place beyond the traditional boundaries and resources of an institution. The global scenario shows the invading role of information and communication technologies (ICT) into education sector so it becomes necessary to accept that advancement of education in India is only through e-pedagogy. Advancement itself gives the essence of an enhancement done after a beginning. And being educators of this metamorphose phase, relevance of both the pedagogies, generic as well as that of e-pedagogy have been felt. We have experienced that if e-pedagogy is the best way of constructing future then generic pedagogy is the foundation. And replacing the whole system in a day from top to bottom with new one may not work for learners and even for educators. Therefore a proper balancing is to be maintained between two. So this paper provides a comprehensive insight to the current status of e-learning education in India and concludes with the golden idea of e-pedagogy.

- * First Author: Dr. Rashmi Singh, Assistant Professor, Department of B.Ed., Maharana Pratap Govt. Post Graduate College, Hardoi, U.P.
- * Co-Author: Dr. Vikas Singh Assistant Professor, Faculty of Commerce, S.S. Khanna Girls Degree College, University of Allahabad, U.P.

PROLOGUE:

Since a decade electronic cables have dramatically affected all four corners of human life. From rocket science to personal shopping all have gone electronically. Electronics, proclaimed to be the only mode that effectively reduces human efforts, the fastest way of handling any task and involves shortest point of execution. This science has covered the world another cloud, the cloud of e-cables. Like air and water this science has become necessary and inevitable part of life. For all tedious activities, like money handling, communication to easy acts relating with domestic kitchen, human being is making optimum utilization of electronics.

From Indian perspective the use of electronics stands at par in comparison to other countries. The growth of the Internet, e-commerce and telecommunications has created tremendous opportunities and challenges for societies. ‘e-Education’ (here as e-Pedagogy) (Information Technology - IT) is also having a profound effect on education. IT is one of the most powerful enablers, which facilitates learning. The canvas of Indian schools & colleges has undergone many changes. Today, academic subjects like Information Technology, e-Commerce,

e-Communication, Cyber Laws have become the mark of updated curriculum. ‘Wi-Fi Campus’, ‘Smart Class Room’, ‘Digital-Library’ has become the status symbol of rich academic institution. Simply, have a visit to a school and you will find students accessing the Internet from their PCs and preparing their lessons. Just imagine a research-work a couple of decades before, access to a subject and its related facts were manual, restricted to a particular place or library and even other supportive services were like typing & printing were costly and tough too.

Teaching, education and learning every role is incomplete and unjust without the use of e-mode/information technology. In all fields it has proved to be relevant then how pedagogy advancement remains unaffected.

1. GENESIS: HIGHER AND e-pedagogy

In the last five half decades, the growth of higher education presents a very impressive picture. Though the Indian Higher Education Structure can be traced back to Nalanda and Takshashila Institutions, still “The foundation for modern education was laid by the Britishers. They set up network of schools to impart western education in English medium. First such college to impart western education was founded in 1818 at Serampore near Calcutta (Rao & Singh). University Education Commission, 1948-49 (popularly known as Radhakrishnan Commission) emphasized the need for setting up an apex body to coordinate the growth and development of education at the tertiary level and maintenance of standards in education. Thus, the University Grants Commission (UGC) came into existence by an Act of Parliament in 1956 (Mondal & Mete, 2012).

Over the last two decades, India has remarkably transformed its higher education landscape.

Present Status: Total No. of Universities in the Country as on 26.11.2014

Universities	Total No.
State Universities	325
Deemed to be Universities	128
Central Universities	45
Private Universities	195
Total	693

Source: <http://www.ugc.ac.in/universities/consolidated> list

The genesis of e-pedagogy in India would be tough to get marked. The contribution to e-learning and education system is not done by single hands and at a particular point. Acceptability to ICT and online courses has started properly since a decade before. Computer education was limited as a subject and that to discretionary some twenty years ago. So its acceptability can be marked as a recent one in India.

2. A COMPARATIVE STUDY OF PEDAGOGIES:

We as educators contend that e-pedagogy pedagogy should completely replace traditional teaching. It should not be ignored that traditional pedagogy will always remain the base with special reference to country like us. It is so just because that still around 70% population of our country is from rural background. And still rural-India is combating with basic infrastructural problems in which basic education has been kept on priority. If we need to bring e-pedagogy in PAN India there will be the need to first bring education to all.

Referring to higher education, again the problem persist but not to the extreme level. Here the change can be brought and advancement is required. Following are some basic differences between the traditional and the e-education pedagogies (Bhateja and Rani)

Traditional Approach:	Contemporary E-pedagogy
Students attend a in their local correspondence institution.	Students participate from a variety of locations and may "attend" multiple learning institutions.
Classes are scheduled according to college hours and timetables.	Students may determine the times when they access e-learning opportunities.
Classes are synchronous. And teachers and students interact in real time.	Classes may be synchronous or asynchronous.
A Student generally enrolled in one institution	A Student may join multiple institutions.
Learning objectives are set by the teacher and institution.	Students may set their own objectives and explore their own learning needs and agendas.
Students follow a linear pattern influenced by the needs of other class members and the teacher's planning.	Students can follow a non-linear path at a pace that meets their individual needs at that time, i.e. just-in-time learning.
Educators work in one institution	E-teachers can work in more than one.

3. REASONS OF HAVING PEDAGOGICAL ADVANCEMENT

Why this new pedagogy need to get developed? A Social Change, Learning Expectations and Development of Technology are motivating innovative university and college faculty and instructors to re-think pedagogy and teaching methods. Though traditional pedagogy cannot get replaced completely but the new one is vital these days. Reasons supporting are as follows

Social Demand - a Knowledge-Based Society:

The continuing development of new knowledge, making it difficult to compress all that learners need to know within the limited time span of a post-secondary course or program. This means helping learners to manage knowledge - how to find, analyze, evaluate, and apply knowledge as it constantly shifts and grows. Also the increased emphasis on skills or applying knowledge to meet the demands of 21st century society, skills such as critical thinking, independent learning, knowing how to use relevant information technology, software, and data within a field of discipline, and entrepreneurialism. The development of such skills requires active learning in rich and complex environments, with plenty of opportunities to develop, apply and practice such skills. It means developing students with the skills to manage their own learning throughout life, so they can continue to learning.

New Learning Expectations:

Completion of academic studies and finding of a suitable earning has a gap. This fact is acceptable by all. Students expect to be actively engaged and see the relevance of their learning to the real world. Being in touch and having updates has become necessary. Their expectation is that technology will be used where appropriate to help them learn, develop essential information and technology literacy skills, and master the technology fluency necessary in their specific subject domain. These expectations can get supported only through the change in the pedagogy.

Development of New Technologies

Recent developments in digital technologies, especially web tools such as blogs, wikis and social media, and mobile devices such as smart phones and tablets, have given the end user, the learner, much more control over access to and the creation and sharing of knowledge. This empowers learners, and innovative instructors are finding ways to leverage this learner control to increase motivation and relevance for learners.

4. STEPS TO BE TAKEN: TECHNOLOGY ACQUISITION

E-pedagogy cannot be provided without proper technology acquisition. Technology acquisition will be an important step ahead to adopt the change. In view of ICT, education can be classified in three main categories (Mondal and Mete):

4.1. E-Learning or Electronic learning is a general term used to refer to computer-enhanced learning. It is commonly associated with the field of advanced learning technology (ALT), which deals with both the technologies and associated methodologies in learning using networked and/or multimedia technologies. It is also known as online learning. Distance education provided the base for e-learning's development. E-learning can be 'on demand'.

It overcomes timing, attendance and travel difficulties. E-learning allows delivery, dialogue and feedback over the internet. It allows mass customization in terms of content and exams. E-education (e-pedagogy) can provide access to the best gurus and the best practices or knowledge available (UNESCO, 2002).

All the above components create a digital identity of the student and connect all the stakeholders in the education. E-learning has the following advantages:

- Eliminating time and geographical barriers in education for learners as well as teachers.
- It can provide speedy dissemination of education to target disadvantaged groups.
- It enhances the international dimension of educational services.

4.2. Blended Learning is the combination of multiple approaches to learning. It is usually used to define a situation where different delivery methods are combined together to deliver a particular course. These methods may include a mixture of face-to-face learning, self-paced learning and online classrooms.

Face to face Learning refers to learning that occurs in a traditional classroom setting where a faculty member delivers instruction to a group of learners. This could include lectures, workshops, presentation, tutoring, conference and much more.

Self paced Learning provides the flexibility to learn according to the availability of learners' own time and pace, it occurs in a variety of ways such as: reading specific chapters from text book, studying course material presented through web-based or CD based course, attending pre-recorded classes or sessions, reading articles referred by faculty member, working on assignments & projects, and searching & browsing the internet.

Online Collaborative Learning involves interaction between learners and faculty members through the web; this interaction can occur in one of the following modes: Synchronous interaction and Asynchronous interaction.

4.3. Distance Learning It is a type of education, where students work on their own at home or at the office and communicate with faculty and other students via e-mail, electronic forums, videoconferencing, chat rooms, instant messaging and other forms of computer-based

communication. It is also known as open learning. Because the Internet and World Wide Web are accessible from virtually all computer platforms, they serve as the foundation for many distance learning systems. Creation of digital resources like digital libraries where the students, teachers and professionals can access research material and course material from any place at any time. Such facilities allow the networking of academics and researchers and hence sharing of scholarly material and leads to quality enhancement in teaching and learning (Mondal and Mete).

POTENTIAL CHALLENGES:

E-pedagogy will no doubt is a boon but to make it happen there are certain challenges. These hurdles need to get overcome. First is the high cost of acquiring, installing, operating, maintaining and replacing. While potentially of great importance, the integration of ICTs into teaching is still in its infancy. Challenge like installing learning technology without reviewing student needs and content availability is subject to get studied first. Also imposing technological systems from the top down without involving faculty and students is not easy.

CONCLUSION:

Traditional forms of teaching and learning are increasingly being converted to online and virtual environments. There are endless possibilities with the integration of digitalization in the education system. Firstly, it is important to understand exactly what we mean by e-pedagogy and quite simply it is education and training delivered and accessed via the Internet. One of the major advantages of e-pedagogy is that one can access the best education in the world direct from the persons who wrote the courses for online study. E-learning will raise the level of education, literacy and economic development. Students may stay at home and take distance education (synchronous and asynchronous) in their homes across the world.

REFERENCES:

1. Bhateja V. and Rani P. (2012), 'E- Education: A Need of Learning', International Journal of Computing & Business Research.
2. Bagdon, Kerry and Halima Goss. 1997. "Teaching and Learning on the Internet: Developing a Resource for Academic Support." *AusWeb97 Conference Program and Papers*. [Online]. Available: <http://ausweb.scu.edu.au/proceedings/goss/index.html> [December 6, 1997].
3. Campbell, N. G. (1997) '*Learning to teach online: An investigation of practice in teacher education*'. Unpublished master's thesis, University of Waikato, Hamilton, New Zealand.
4. International Journal of Cyber Society and Education Pages 17 -32, Vol. 1, No. 1, March 2008
5. Koehler, M. & Mishra, N. (2009). What Is Technological Pedagogical Content Knowledge? *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 9 (1).
6. Mishra, S. & R. C. Sharma (2005) '*Development of e-Learning in India*', University News, 43(11), March 14 – 20, 2005.
7. Mondal A. and Mete J. (2012), '*ICT in Higher Education: Opportunities and Challenges*', Bhattar College Journal of Multidisciplinary Studies, Vol. II, Pp. 1-2.
8. Rao S.K. and Singh M.K. (2007), '*150 years of University Education in India: Challenges Ahead*', ASERF Journal.
9. S. Neeru (2009). ICT in Indian Universities and Colleges: Opportunities and Challenges, *Management and Change*, Vol. 13, No. 2, 2009, pp. 231 – 244.

Annual Reports and Websites:

10. UGC Statistics (2012)
11. UGC Annual Report 2013-14
12. <http://www.e-learningcentre.co.uk>
13. <http://www.pratham.org>

महाराष्ट्रातील बिगर - कृषि सहकारी पतसंस्था; वाटचाल, आव्हाने आणि उपाय

श्री जगताप बी. एस. अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद Email-bhausehbjagtap111@gmail.com Mobile No. 9764635770	ढाकणे संदिप अण्णासाहेब अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद Email-dhakanesa@gmail.com Mobile No. 9860793258
---	---

संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती १ मे १९६० रोजी झाली. त्यावेळी महाराष्ट्राची लोकसंख्या ३.९६ कोटी होती. यामध्ये ग्रामीण लोकसंख्या ७९ टक्के होती. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती होता. परंतु शेतीचे स्वरूप पारंपारिक असल्यामुळे ग्रामिण लोकसंख्या सावकारशाहीच्या पाशात अडकली होती. त्यातून त्यांची सुटका करण्यासाठी स्वतंत्र महाराष्ट्र सहकार कायदा १९६० मध्ये करण्यात आला. त्यामुळे संपुर्ण महाराष्ट्रात सहकार चळवळीची वाढ आणि विस्तार झपाट्याने झाला. आज भारतातील इतर राज्यांपेक्षा महाराष्ट्र हे राज्य सहकारी चळवळीत अग्रस्थानी आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ ही महाराष्ट्राची बलस्थान बनली आहे. सहकारी चळवळीत महाराष्ट्रात हरित क्रांती, धवलक्रांती, औद्योगिक क्रांती, (प्रक्रिया उदयोग) घडवली.

ग्रामीण भागातील जन सामान्यांना आर्थिक अडचणीतून मार्ग काढता यावा. व सावकार शाहीला पर्याय मिळावा तसेच शेती क्षेत्रातील विकासासाठी वित्तपुरवठ्याचा एक महत्त्वाचा स्रोत ठरावा या हेतुने २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस सहकारी चळवळीने पदार्पण केले गेल्या १०० वर्षांच्या काळात कृषी आणि ग्रामीण विकास हे उद्दिष्ट्य समोर ठेवून भारतात सहकार चळवळीने आपले कार्यक्षेत्र निश्चित केले आहे. सहकार चळवळ ही शेती क्षेत्राशी मर्यादित न राहता गृह बांधणी, ग्राहक संघात खरेदी-विक्री, प्रक्रिया उदयोग, सेवा क्षेत्र, वित्तपुरवठा इ. क्षेत्रात सहकारी चळवळीने विकास केला आहे. भारतामध्ये सहकारी चळवळीची सुरवात १९०४ चा सहकारी कायदा अस्तित्वात आल्यापासून झाली. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ब्रिटीश राजवटीच्या प्रभावात सहकाराच्या माध्यमातून मर्यादित स्वरूपाचा कर्जपुरवठा होत होता. परंतु स्वातंत्रोत्तर काळात भारतात सहकारी संस्थांनी आपली संस्थात्मक प्रगती करून व्याप्ती देखील वाढवली आहे. आज सहकार क्षेत्राकडे ग्रामीण विकासाचे माध्यम, शेती विकासाचे साधन, मागास व आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांचा आधार प्रक्रिया उदयोगांना चालना तसेच अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा स्रोत म्हणून पाहिले जाते.

सहकार चळवळीच्या सुरवातीला १९०४ च्या कायद्याप्रमाणे फक्त प्राथमिक स्तरावरील पतसंस्थानाच भारतात मान्यता दिलेली होती परंतु या पतसंस्थाना मोठ्या प्रमाणात वित्त सहाय्याची आणि योग्य मार्गदर्शनाची गरज भासू लागली.त्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी वरच्या स्तरावर त्यांच्या संघ संस्था असल्यात त्याची जाणीव सरकारला व सहकारी संस्थाना झाली. म्हणून १९१२ च्या सुधारीत कायदा करण्यात येवून अशा संघ संस्थाना मान्यता देण्यात आली. त्यानंतर जिल्हास्तरावर मध्यवर्ती सहकारी बँका संघटीत करण्यात आल्या. या बँका प्राथमिक पतसंस्थांच्या जिल्हा स्तरावर संघ संस्था असतात. पुढे मध्यवर्ती बँका प्रश्न सोडवण्यासाठी राज्यस्तरावर राज्य सहकारी बँका हि स्थापन करण्यात आल्या. या बँकानी व पतसंस्थानी अल्पकालीन पत पुरवठ्याची जबाबदारी मोठ्या प्रमाणावर पार पाडली आहे. विविध अर्थिक व सामाजिक उपक्रमामध्ये कार्यरत असलेल्या लोकांचे हीत जपण्यामध्ये सहकारी चळवळ महत्त्वाची भूमिका बजावते. सहकारचळवळीने सामाजिक व अर्थिक विकासात विशेषतः रोजगार निर्मिती व सामाजिक ऐक्य साधण्यात लक्षणीय योगदान दिले आहे.

महाराष्ट्रातील बिगर कृषि सहकारी पतसंस्था वाटचाल :-

राज्यातील बिगर कृषि सहाकारी पतसंस्थांची संख्या त्यातील सभासदांची संख्या,त्याचे खेळते भांडवल, स्थूल कर्ज कर्जाची थकबाकी आणि उलाढाल तयार मालाच्याविक्रीचे मुल्य ही माहिती तक्ता क्र १ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र१बिगर कृषि पतसंस्थाची वाटचाल

अ.क्र	वर्ष	संस्थाची संख्या	सभासद संख्या (०००)	खेळते भांडवल (रु कोटी)	स्थुल कर्ज (रु. कोटी)	येणे कर्ज (रु. कोटी)	उलाढाल तयार मालमत्ता विक्रीचे मूल्य (रु. कोटी)
१	१९६०-६१	१६३०	१०८७	४६	४७	३२	०२
२	१९७०-७१	२९६४	२४३८	१६८	२०४	१०५	०३
३	१९८०-८१	५४७४	३७५९२४३८	१२०९	११२९	७३१	१०
४	१९९०-९१	११२९१	९३०२	७५०८	५१७८	४५९४	NA
५	२०००-०१	२२०१४	१८४६७	६६८८७	३९२६८	३५९०८	३८
६	२०१०-११	२३४३४	२१६१८	१,०४८१४	४९९०७	४७८६३	७६
७	२०११-१२	२२८४७	१९९९७	१०८३८५	५९७२३	५०७५७	७७
८	२०१२-१३	२२८९९	२४३४२	१०८१९१	५३३४४	४९५४२	NA
९	२०१३-१४	२२७३७	२१४६५	१०८०८३	५९२७९	५११९५	NA
१०	२०१४-१५	२२३२६	२४०६४	१५९९३५	६२९२६	६४७९२	NA

(स्त्रोत :- महाराष्ट्राची अर्थिक पहाणी २०१३-१४ते २०१४-१५ महाराष्ट्राची संक्षिप्त सांख्यिकी २०११-१२ते २०१४-१५ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग -मुंबई.

NA उपलब्ध नाही)

तक्ता क्र १ वरून असे लक्षात येते की महाराष्ट्रात १९६०-६१ मध्ये बिगर कृषी पतसंस्थाची संख्या १६३० होती. त्यामध्ये १३.७० पट वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये २२३२६ संख्या झाली १९६०-६१ मध्ये सभासद संख्या १०८७ असून त्यामध्ये २२.३९ पट वाढ होऊन २०१२-१३ मध्ये २४३४२ झाल्याचे दिसून येते तसेच. २०१४-१५ मध्ये सभासद संख्या व संस्था यामध्ये अल्पशी घट झाल्याचे दिसून येते. तसेच १९६०ते २०१० च्या कालावधीत १९८१ ते ९० या दशकात सर्वोच्च २.४७ वाढ तर २००१ ते १० या दशकात सर्वात कमी १.१७ पट वाढ झालाचे दिसून येते. २०१५ मध्ये सभासद संख्येत अल्पशा प्रमाणात घट झाली आहे.

महाराष्ट्रातील बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थाचे खेळते भांडवल १९६०-१९६१ मध्ये ४६कोटी होत त्यात ३४७७ पट वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये १,५९,९३५ कोटी झाले तसेच १९६०ते२०१० य कालावधीमध्ये १९९१ - २००० या दशकात सर्वोच्च वाढ ८.९१ तर २००१-२०१० या दशकात सर्वात कमी १.५६ पट वाढ झाली आहे. बिगर कृषि पतसंस्थाचे १९६०-६१ मधील स्थुल कर्ज ४७कोटी होते. त्यात १३३९ पट वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये ६२९२६ कोटी झाले. तसेच १९६० ते २०१० या कालावधीत १९९१ ते २००० या दशकात सर्वोच्च वाढ ७.५८तर २००१ते १० या दशकात सर्वात कमी १.२७ पट वाढ झाली.

बिगर कृषी पतसंस्थाची थकबाकी १९६०-६१ मध्ये ३२कोटी होती त्यात २०२५ पट वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये ६४७९२ इतकी वाढ झालेली दिसून येते. १९९१ ते २००० या दशकात सर्वाधिक ७.८१ पट थकबाकी वाढली असून सर्वात कमी २००१ते१० या काळात १.३३पट थकबाकी दिसून येते. तसेच उलाढाल तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य १९६०-६१ मध्ये २ कोटी होते. त्यात ३८.५ पटीने होऊन २०११-१२ मध्ये ते ७७ कोटी एवढे झालेले दिसून येते तसेच अलीकडील काळात कर्ज आणि थकबाकी यातील अंतर प्रचंड वाढत असून त्यामुळे सहकारी संस्था तोटयात चालतात किंवा बंद पडत आहेत.

तक्ता क्र:-२ बिगर कृषी पतसंस्थाची विभागवार स्थिती

अ.क्र	विभाग	प्रति संख्या सभासद संख्या	प्रति संख्या मालकीचे भांडवल (०००)	प्रतिसंख्या पतपुरवठा (०००)			
		२००८-०९	२००९-१०	२००८-०९	२००९-१०		
१	कोकण	१३३३	१३९२	१०३९७	९९५६	२६४४	३१९७
२	नाशिक	८७३	८८४	६८०१	६७७३	१४६९	५६८

३	पुणे	८८३	१०५६	६०२२	४४४३	१०१९	८८३
४	औरंगाबाद	५१४	५११	३४००	३६०५	४५६६	४८९३
५	अमरावती	९२७	९४५	६५९५	६०५२	८१२	७५९
६	नागपुर	७१०	७१८	६६२२	५२९५	१३७३	१३७७
	महाराष्ट्र	९२२	९९५	६७८६	६०८१	१८६९	१८२५

(स्त्रोत:- महाराष्ट्रातील जिल्हयांचे आणि भारतातील राज्यांचे निवडक निर्देशक २००८-०९ आणि २००९-१० अर्थ व सांख्याकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन महाराष्ट्र शासन मुंबई.)

तक्ता क्र २मध्ये महाराष्ट्रातील बिगर कृषी पतसंस्थांची विभाग निहाय २००८-०९ आणि २००९ या दोन वर्षांच्या संदर्भात तुलनात्मक माहिती दिली आहे. प्रतिसंस्था सभासद संस्थेचा विचार करता २००८-२००९ व २००९-२०१० मध्ये कोकण विभागातील सभासद संख्या सर्वात जास्त तर औरंगाबाद विभागातील सभासद संख्या सर्वात कमी होती २००९-१० मध्ये कोकण विभागातील सभासद संख्येत वाढ झाली असून औरंगाबाद विभागातील सभासद संख्येत घट झालेली दिसून येते.प्रति संस्था मालकीच्या भांडवलाचे अवलोकन करता २००८-२००९ व २००९-२०१० मध्ये कोकण विभागातील भांडवली गुंतवणुक सर्वात जास्त आढळते. तर औरंगाबाद विभागात भांडवल गुंतवणूक सर्वात कमी आढळते. २००८-०९ च्या तुलनेत २००९-१० मध्ये भांडवली गुंतवणुकीत घट झालेली दिसून येते. प्रतिसंस्था पतपुरवठ्याचा आढावा घेतला असता २००८-२००९ मध्ये औरंगाबाद विभागाला सर्वात जास्त पतपुरवठा करण्यात आला तर अमरावती विभागाला सर्वात कमी पतपुरवठा करण्यात आला.२००९-१० मध्ये औरंगाबाद विभागाला सर्वाधिक पतपुरवठा करण्यात आला तर नाशिक विभागाला सर्वात कमी पतपुरवठा झाला असे स्पष्ट होते.

आढाने

भारतातील सहकारी चळवळीला एका शतकापेक्षा अधिक काळाचा इतिहास आहे. ब्रिटीश काळ व नियोजन अर्थव्यवस्थेचा १९९१ पर्यंतचा काळ यातून सहकार प्रणालीचा विकास व वाढ झाली. नागरी सहकारी पतसंस्थांचे ग्रामीण बिगर शेती सहकारी पतसंस्था व कर्मचारी सहकारी पतसंस्था असे दोन प्रकार असून देशात महाराष्ट्र राज्यात सर्वात जास्त सहकारी पतसंस्था कार्यरत आहे. या संस्थाद्वारे गरीब व मध्यमवर्गीय लोकांना बचतीस प्रोत्साहन देऊन बचतीचे सवय लावली जाते. तसेच वाजवी व्याज दराने विभीन्न कारणासाठी कर्जपुरवठा केला जातो. परंतु जागतीकरण उदारीकरण खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे सहकार क्षेत्रासमोर काही आव्हाने निर्माण होत आहेत.

१) स्वावलंबनाचे आव्हान-

बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थाद्वारे केल्या जाणाऱ्या कर्जपुरवठ्याचा बराचसा भाग जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेल्या पतपुरवठ्यातून पुर्ण होतो. नागरी सहकारी पतसंस्था ग्रामीण भागातील जनतेनेजवळील बचत गोळाकरण्यास फारशा यशस्वी होत नाहीत. त्यामुळे त्यांना नियंत्रण ठेवणा-या सहकारी बँकांवर भांडवलासाठी अवलंबून रहावे लागते.खाजगीकरण उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या लाटेत नव्याने उद्यास येणाऱ्या खाजगी बँकाप्रमाणे मोठ्या प्रमाणात ठेवी गोळा करून सहकारी पतसंस्थांनी भांडवलाची गरज पुर्ण करण्यासाठी बचत गोळा करण्यावर अधिक भर दिला पाहिजे.

२) विश्वासार्हता :-

अर्थव्यवस्थेत असणाऱ्या कोणत्याही आर्थिक संस्थाकडे विश्वासार्हता ही त्या संस्थेच्या प्रगतीतील एक महत्वाची बाब आहे. त्याच प्रमाणे आजच्या खुल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये इतर वित्तीय संस्थांच्या तुलनेत सहकारी क्षेत्रातील बँका, नागरी सहकारीपतसंस्था , कर्मचाऱ्यांच्या पतसंस्थावर त्यांच्या ग्राहकांचा सभासदांचा, ठेवीदारांचा विश्वास महत्वाचा असतो. सहकारी पतसंस्थामध्ये ठेवीदाराने विश्वासाने ठेवलेला पैशावरच बँकांचे व्यवहार चालतात. त्यामुळे ठेवीदारांचा पैसा सहकारी पतसंस्थामध्ये सुरक्षित आहे. अशी खात्री होणे गरजेचे आहे.

३)बचत व कर्जपुरवठा सांगड :-

सहकार तत्वानुसार निर्माण झालेल्या नागरी सहकारी पतसंस्था , बिगरकृषी पतसंस्था आपल्या संस्थेच्या प्रगतीसाठी जनतेच्या ठेवी, बचती गोळा करतांना बचतीवर प्रमाणापेक्षा अधिक व्याजदर देतात. त्यामुळे सहकारी पतसंस्थांना त्यातून दिलेल्या कर्जावर ही जास्त व्याजदर आकारावा लागतो. त्यामुळे कर्जदारांचे सहकारी पतसंस्थांकडे कर्ज घेण्याचे प्रमाण कमी होते. तसेच आजच्या स्पर्धात्मक युगात इतर बँकांच्या तुलनेत सहकारी पतसंस्था जास्त व्याजदराने कर्जपुरवठा करतात . त्यामुळे कर्जदार इतर बँकांकडून कर्ज घेणे पसंद करतात. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकारी पतसंस्थांनी आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी ठेवीदारांच्या बचती व कर्जपुरवठा यामध्ये सांगड घालणे महत्वाचे ठरणार आहे.

४)स्पर्धेचे आव्हान :-

नवीन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केल्यानंतर सहकारातील राखीव क्षेत्रही खाजगी संस्थाकरीता खुली करण्यात आली. भारत सरकारने अनेक उद्योग परवाना मुक्त केले W.T.O. च्या सदसत्वामुळे असंख्य वस्तु व सेवांवरील आयात प्रशुल्क काढण्यात आले. त्यामुळे गैर सरकारी संस्था, आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या, विदेशी बँका , यांनी परंपरागत क्षेत्रात प्रवेश केला असून त्यामुळे सहकारी पतसंस्था , बँका यांना तीव्र स्वरूपाच्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेस तोंड द्यावे लागत आहे.

५) गुणात्मक विकासाचे आव्हान :-

जागतिकीकरणाच्या विचार केल्यास खर्च कमी करून गुणात्मकता वाढवणे, नफा वाढविणे हे मुख्य सुत्र दिसून येते. परंतु शंभर वर्षांपेक्षा मोठा इतिहास असलेल्या सहकार क्षेत्राचा विचार केलास ग्रामीण जनतेच्या आर्थिक ,सामाजिक प्रगतीसाठी या क्षेत्राने योगदान देताना 'ना नफा ना तोटा' या तत्वावर या संस्थांची संख्यात्मक वाढ होत गेली. पण गुणात्मक बाजू विचारात घेता भांडवलाच्या बाबतीत या संस्था कार्यक्षम नाहीत तसेच आजपर्यंत स्पर्धेचा अभाव व संरक्षण असल्यामुळे या संदर्भात फारसा फरक पडला नाही.

६. भ्रष्टाचार व राजकीय हस्तक्षेपाचे आव्हान-

अलिकडील काळात सहकारी पतसंस्था, बिगर कृषी पतसंस्था यांच्या व्यवस्थापनावर सहकारी कायदयानुसार संचालक मंडळाची नेमणूक केली जाते. परंतु संबंधित संचालक अध्यक्ष, पदाधिकारी,सहकारी संस्थांचे रक्षण करण्याऐवजी कुठेतरी राजकीय हेतुने, नियमबाह्य, नातेवाईकांना कर्जपुरवठा करणे, अतिरिक्त नोकरभरती कर्मचारी नेमणे अशा अनेक पध्दतीने सहकारी संस्थांमध्ये भ्रष्टाचाराचे आव्हान उभे राहिले असून सहकारी संस्थेत वाढत चाललेला राजकीय हस्तक्षेपामुळे या संस्था डबघाईस येत आहेत.त्यामुळे सर्वसामान्य जनतेचा सहकारी संस्थांवरील विश्वास कमी होत आहे.

७.इतर आव्हाने-

उपरोक्त आव्हानांबरोबरच जागतिकीकरणाच्या युगात सहकारी क्षेत्रातील पतसंस्थांनी नवनवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे, बाजारकेंद्रित व नफाखोर वृत्तीला आळा घालून भ्रष्टाचारमुक्त स्वच्छ व कार्यक्षम कारभार देणे, योग्य आर्थिक व सामाजिक स्थित्यंतर घडवून निकोप लोकशाही मुल्यांची रुजवण करणे इत्यादी आव्हानांशी देखील सामना करावा लागणार आहे.

उपाय-

सदयस्थितीत जागतिकीकरणाचे आव्हान स्विकारण्यासाठी बिगर कृषी सहकारी संस्थांनी वेगाने होणा-या परिवर्तनास तेवढ्याच वेगाने प्रतिसाद दिला तरच आपले अस्तित्व टिकवून ठेवता येईल. सहकारी चळवळीत काही दोष नक्की आहेत. हे दोष दुर करून येणा-या आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाण्यासाठी पुढील प्रकारचे उपाय सुचविता येतील.

१)ग्राहकांना दर्जेदार सेवा सुविधा पुरविण्यासाठी बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थांनी नवीन तंत्रज्ञानाचा स्विकार करावा.

२)सेवाभाव या मुख्य हेतुला तडा न जावु देता बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थांनी किमान नफा तत्वावर सेवा पुरवावी.

३)कर्मचा-यांच्या नेमणुकीसाठी निश्चित नियमांच्या आधारे, गुणवत्तेच्या आधारे सामाजिक आरक्षणाच विचार करून नेमणुका कराव्यात.

४)बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्जदारांना कर्ज घेण्यासाठी आकर्षित करावे व नियमानुसार कर्ज वाटप करावे.

५)बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या संस्थेच्या विकासासाठी अधिकारी व कर्मचा-यांना व्यावसायिक,शिक्षण व प्रशिक्षण द्यावे.

६)नवीन बदलत्या आव्हानांना सामोरे जातांना बिगर कृषी पतसंस्थांनी आपली कार्यक्षमता व उत्पादकता वाढविणे गरजेचे आहे.

७) भ्रष्ट व्यक्तींना थारा न देता क्रियाशील सभासदांनाच विशिष्ट कालावधीनंतर मतदानाचा व निवडणुकीत उभे राहण्याचा अधिकार देण्यात यावा.

संदर्भ-

- १) प्रा. डॉ. आर.एस. साळुंके (१९९७), महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था (१९६०नंतर), कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद
- २) प्रा. डॉ. माधव बिरादार (२००४), सहकार तीर्थ प्रकाशन, नांदेड
- ३) डॉ. सुधिर बोधनकर, डॉ. मेधा कानेटकर, (जुलै २००६), भारतीय बँक प्रणाली श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
- ४) व्ही.टी. चौगुले, के.जी. पठाण, (१९८०), सहकाराची मुलतत्वे, कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे
- ५) महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी २०१३-१४ ते २०१४-१५, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग मुंबई.
- ६) महाराष्ट्राची संक्षिप्त सांख्यिकी २०११-१२ ते २०१४-१५ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, मुंबई.

**Identification of Areas for Implementation of Lean to Eliminate Sand Inclusion Defect in
Cast Iron Castings**

V. S. Deshmukh, Research Scholar, Dr. BAMU, AURANGABAD
Dr. S.S.Sarda, GP, Jalna

Abstract

Sand inclusion defect elimination is always a herculean task in front of cast iron foundries. Efforts need to be taken for its elimination since it affects the strength and properties of castings. Lean technique helps mainly in reduction of waste which also helps in increase in productivity. Characteristic Agreement Levels for different areas/departments are calculated by doing analysis of the data obtained from survey of foundries and priority for application of Lean is found in this paper. Foundrymen are suggested to make use of this analysis for implementation of Lean to eliminate sand inclusion.

Keywords: Sand, inclusion, cast iron, Lean, Characteristic Agreement Level

1. Introduction

Foundry is birthplace of the casting. The molten metal of desired composition is poured into the mould of particular shape and size depending on component geometry and allowed to cool to take shape of the mould cavity. Cast iron (C.I.) gravity castings need sand mould which is source of undesired sand deposition in casting and known as sand inclusion defect.

Application of Lean principle started few years back and is gaining importance in all fields because of its advantages. Lean focuses on the removal of waste, anything not necessary to produce the product or service. One common measure for it is touch time-the amount of time the product is actually being worked on or touched by the worker (Nave, 2002). Application of Lean principles to various departments of foundry will result in reduction of waste material, time, man power, resources etc. Two hundred and six responses of foundries on Lean application are collected from various parts of India by using survey method. They are analysed to find Characteristic Agreement Levels on application of Lean technique to various departments in foundry. It shows priority given by the foundrymen to different departments while applying Lean principles with an objective to prevent sand inclusion defect in C.I. castings, one of the major defects responsible for rejection.

2. Lean and Lean Six Sigma

Various facts and opinions about Lean and Lean Six Sigma stated by different authors are briefly given below to understand its applications in industry or any other field as well as benefits achieved by its implementation.

Maximisation of shareholder value by achieving the fastest rate of improvement in customer satisfaction, cost, quality, process speed and invested capital is done through application of Lean Six Sigma methodology (George, 2002).

The rocks in the value stream which can cause blockages or unnecessary variation in the flow are uncovered with the help of Lean. Lean focuses on increasing quality, productivity and asset utilization (Dedhia, 2005). One can find the process steps once thought were essential become unnecessary and their costs and delays are removable through application of the lean concepts and tools (George, 2007).

An integrated Lean Six Sigma (LSS) model's development and implementation for manufacturing industry is done. The application of the model in a company and key implementation data for managers and engineers to adopt the model in a wide range of manufacturing organizations is highlighted through a case study (Thomas, 2009). Use of lean tools as part of the Six-Sigma (DMAIC) problem-solving methodology helped in achieving reduction in defects in the final product of touch panel (Chen et al., 2009).

The organisation management leadership's involvement in continuous improvement projects may have a significant influence on their positive employee perception. To increase customer satisfaction, organization establishes its goals and objectives. Lean Six Sigma methodology is applied to existing processes to achieve the long term goal of increase in its profitability. A long term significant cultural benefit can be obtained by organizations by showing lower level of concern for the causes identified through Pareto diagram and this will help in changing process of organizational culture. Lean Six Sigma organizations align the organization vision to the excellence model and have the power to improve the climate of continuous organizational change. When top management decides to change the organization culture, all the steps should be taken to accomplish it. Continuous improvement in projects can be made by good communication and a leadership based on employee motivation (Pamfiliea et al., 2012).

The improvement programmes like Lean Manufacturing or Six Sigma have outcome which is only partially determined by the success or failure of its individual projects. The focus of number of projects is on conversion loss and efficiency (financial) improvement. It is noted that the organization under consideration has relied mainly on Lean Manufacturing techniques. This has yielded overall improvements to flow and WIP, but less is the impact on the scrap and quality defects are seen. It indicates that the organization needs to broaden its improvement agenda and include a wider range of Industrial Engineering practices (Kornfeld et al., 2013).

Profitable solutions are constantly in demand which allow organizations to gain competitive advantage in increased economic crisis. Management methodologies are searched by more and more companies to allow them to improve their products and/or service characteristics, decrease costs, improve the capital's profitability, perfect their processes and increase costumers' satisfaction. This is attempted by Lean management and Six Sigma integrated approaches in their managerial and production processes. Focus of Lean is mainly on the waste elimination with the use of simple visual techniques whenever possible. A Lean Six Sigma (LSS) project management improvement model supported by the DMAIC cycle is proposed for integrating an enlarged and adapted set of statistical tools. The nature of the project management main variables and the involved processes should be known for this purpose. The proposed model testing was done in a Portuguese telecommunication company in which project management processes systems are based on Project Management Institute (PMI) standards. The identification of company's main project management problems, its associated causes and the selection of the causes to be first attended is done by the model. The actions and solutions required to keep the continuous improvement of the project management processes in the organization in long run are permitted to be systematically addressed by the proposed model (Tenerea et al., 2014).

3. Selection of the Lean Application Areas in the Foundry

The following areas are to be focused for successful implementation of Lean in the C.I. foundry to help in elimination of Sand Inclusion (S.I.) defect.

- Manufacturing/moulding department
- Materials department
- Assembly department
- Scheduling department
- HR department
- Moulding sand preparation department
- Melting department
- Pouring department
- Testing and quality control department
- Finishing department
- Storage department
- Transportation department.

4. Training and Budget Allocation for Lean

The arrangements are/to be done while executing training on Lean are-

- Training cost expenditure is borne by the supplier/ancillary alone.
- Training cost expenditure is shared by the customer.

5. Sample Survey Analysis

5.1 Characteristic Agreement Level

Characteristic agreement levels for Lean to be applied to different areas in C.I. foundries are calculated as given in the tables below.

Table No. 1

Application of Lean to the Department for S.I. Defect Elimination

Sr. No.	Characteristic	Agreement Level	Priority
1	Manufacturing /Moulding	0.117	1
2	Materials	0.101	3
3	Assembly	0.0743	8
4	Scheduling	0.0513	11
5	HR	0.0501	12
6	Sand preparation	0.103	2
7	Melting	0.099	4

8	Pouring	0.098	5
9	Testing and Quality Control	0.095	6
10	Finishing	0.076	7
11	Storage	0.0716	9
12	Transportation	0.063	10

Table No. 2

Training Cost for Lean to avoid the S.I. Defect

Sr. No.	Characteristic	Agreement Level	Priority
1	Training cost borne by the supplier/ancillary	0.832	1
2	Training cost shared by the customer	0.168	2

6. Result

Table 1 gives the priorities found from the Characteristic Agreement Level values of different departments while applying the ‘concept of Lean in the foundry’.

- Manufacturing/moulding department is the first choice of the foundrymen.
- Second preference is given to sand preparation department.
- Materials department is selected at third place by the respondents.

Table 2 gives the opinions on training cost for Lean to avoid the S.I. Defect.

- Training cost should be borne by the supplier/ancillary alone is the opinion given as the first choice.
- Training cost should be shared by the customer is the second choice of the foundry respondents.

7. Conclusion:

The implementation of latest tools like Lean is essential for the foundries in this competitive environment to be in business and earn profits. The foundries also get benefitted in terms of elimination of waste, increase in productivity and quality which ultimately will result in increase in its market share.

References

1. Modern casting staff report, Modern Casting, December 2015, pp. 26-27.
2. Editor, Foundry Clusters in India- An Overview, Metalworld, 2007, pp.17-18.
3. Nave Dave, How to compare Six Sigma, Lean and Theory of Constraints, Quality Progress, March 2002, pp. 73-78.
4. George Michael L., Lean Six Sigma: Combining Six Sigma Quality with Lean speed, Tata McGraw-Hill, 2002, pp. ix-35.
5. Dedhia Navin Shamji, Six Sigma Basics, Total Quality Management Vol. 16, No. 5, ISSN: 1478-3363 (Print) ISSN: 1478-3371 (Online) Journal, July 2005, pp. 567–574.

6. George M. L., Lean Six Sigma for Service, Tata McGraw Hill, 2007, pp. 9.
7. Andrew Thomas, Applying lean Six Sigma in a small engineering company – a model for change, Journal of Manufacturing Technology Management, Vol. 20, No.1, Emerald Group Publishing Limited, 2009, pp. 113-129.
8. Nan Chen Ming and Jung Lyu Jr, A Lean Six-Sigma approach to touch panel quality improvement, Production Planning & Control, Vol. 20, No. 5, ISSN: 0953-7287 (Print) 1366-5871 (Online) Journal, July 2009, pp. 445 – 454.
9. Pamfiliea Rodica, Andreea Jenica Petcu (Draghici) , Mihai Draghici, The importance of leadership in driving a strategic Lean Six Sigma management, Procedia - Social and Behavioral Sciences 58, 8th International Strategic Management Conference, 2012, pp. 187 – 196.
10. Kornfeld Bernard J., Sami Kara, A framework for developing portfolios of improvements projects in manufacturing, Procedia CIRP 7, Forty Sixth CIRP Conference on Manufacturing Systems, 2013, pp. 377 – 382.
11. Teneraa Alexandra, Pinto Luis Carneiro, A Lean Six Sigma (LSS) project management improvement model, ScienceDirect Procedia - Social and Behavioral Sciences 119, 2014, 27th IPMA World Congress, pp. 912 – 920.

**Effect of subinhibitory concentrations of Methicillin and Vancomycin
antibiotics on the DNase production of Methicillin Resistant *Staphylococcus
aureus*.**

Vaishali U. Thool¹, Bharat J. Wadher²

¹Department of Microbiology, S. P. College, Chandrapur, India

²PGTD Microbiology, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur, India.

Address for correspondence:

Dr. Vaishali U. Thool, Department of Microbiology, S. P. College, Chandrapur, India.

E-mail: vaishali.thool@gmail.com

ABSTRACT

Context

Orthopedic units are facing a grave scenario of antibiotic abuse. Antibiotics are the last resort to tackle the multidrug resistance problem of Methicillin Resistant *Staphylococcus aureus* (MRSA). The virulence factors produced by MRSA act as armor for the pathogen to tackle the antibiotics prescribed for MRSA treatment.

Aim

This study aims at finding an alternative strategy to deal with the notorious pathogen. It studies about the effect of Methicillin and Vancomycin antibiotics at sub-inhibitory concentrations on the growth of MRSA.

Setting and design

Pus samples were collected from different health care unit specifically orthopedic units and represented a mixed sample of patients. The wound were of dirty wound category and the patients had a long history of antibiotic treatment.

Materials and Methods

Methicillin resistance was detected by DDM, MeReSa Agar, MRSA Alert kit, and minimum inhibitory concentration (MIC) to oxacillin by agar dilution method and Ezy MIC test method (E test). To test the performance of MRSA detection methods - sensitivity, specificity and accuracy were determined for each test keeping cefoxitin disk diffusion test as standard. MIC of linezolid, vancomycin and teicoplanin were also determined by E test. All *S. aureus* isolates were characterized and screened for their virulence factors like hemolysis, lipase, lecithinase, pigment, biofilm, DNase, coagulase and protease production. Effect of subinhibitory concentration of methicillin and vancomycin antibiotics on virulence factors was finally studied for DNase production in presence of subinhibitory concentration of antibiotics.

Results and Conclusion

On the whole subinhibitory concentration of both methicillin and vancomycin was able to inhibit the DNase production. Specifically methicillin antibiotic was more effective in reducing the DNase produced as compared to the vancomycin antibiotic. Also the 1/2 MIC of both methicillin and vancomycin antibiotic was more effective subinhibitory concentration for reducing the DNase production in both MRSA and MSSA.

Key words

S. aureus; Methicillin Resistant *Staphylococcus aureus*; MRSA; MSSA; Sub-MIC; Linezolid Resistant *S. aureus*: DNase production

INTRODUCTION

Antimicrobial agents at subinhibitory concentrations have been shown to affect the host–bacterium relationship, with regard to functions like inflammation, biofilm formation, DNase activity, protease activity, coagulase activity, genetic integrity and its expression, alteration of growth, toxin production, inhibition of bacterial adhesion, increased susceptibility to phagocytosis, change in morphology of the bacteria, bacterial motility, flagella formation and many more. The dose of antimicrobial agents is largely based on its effectiveness of bacterial killing *in vitro*, by determining their minimal inhibitory concentration (MIC) values. Several therapies have been developed to improve the results obtained with the normal therapies antimicrobial uses in single doses, as controlled release of drugs using coated polymers (Rachid *et al.*, 2000). Occasionally, as for example in immunosuppressed patients, drugs are to be applied in longer treatments in to prevent any infection, which may result in blood levels that are either clinically subinhibitory or less than the *in vitro* MIC (Hazen *et al.*, 2000). However, many drugs, do not achieve their MICs for a specific pathogen in tissues, and may still bring about the infection under control.

In recent years, many researchers have focused on studies regarding effect of subinhibitory concentration of various antibiotics on different morphologic and enzymatic properties of clinically important pathogenic bacteria. Looking at the MRSA menace in orthopaedic units, it is necessary to find a way out and hence the need to study the effect of subinhibitory concentrations of antibiotics, in the aim to see whether these antibiotic levels could determine any modification able to reduce the DNase expression of MRSA VFs. DNases have often been described as virulence factors in *S.aureus*. (Berends *et al.*, 2010) DNase can aid bacteria in escaping the neutrophil extracellular traps which are structures secreted by neutrophils to trap and kill bacteria. (Summy *et al.*, 2005) These structures are mainly made of DNA, proteases, anti-microbial peptides and histones. (Brinkmann *et al.*, 2004) No work has been carried out to the best of my knowledge, related to the effect of subinhibitory concentrations of antibiotics on MRSA virulence factors in this part of central India. Another aspect which is dealt is the comparative outcome of the same with Methicillin Sensitive *S. aureus* (MSSA). To make this whole concept work and to study this aspect on the resistant bacteria isolated from orthopedic departments, this piece of research work was decided to be carried out which is the burning problem in today's clinical scenario.

MATERIAL AND METHODS

Screening of isolates for methicillin resistance was performed using six different methods: cefoxitin DDM, Methicillin disc diffusion test, MeReSa agar plates, MRSA Alert test, MIC determination by ADM and E test method Before determining the effect of subinhibitory concentration of antibiotic on different virulence factors, the MIC values of antibiotic were determined. All the *S. aureus* isolates were screened for the production of virulence factors such as coagulase, biofilm formation, DNase and protease production.

Determination of DNase activity: DNase activity was studied as described by Gemmell and Ford,

2010. All the cultures were grown for 24 hrs in BHI broth. Cultures were then diluted in BHI to the opacity of a 0.5 McFarland turbidity standard, corresponding to $\sim 10^8$ cfu/mL. 20 μ L aliquots were added to wells of 3 mm diameter cut in DNase agar (Hi Media Laboratories, Mumbai, India). The plates were incubated for 24 hrs and DNase activity was measured following the addition of 1 M HCl to the plate. Clear areas around the wells documented enzyme activity. Zone sizes were measured and the cultures with ≥ 4 mm clearing were selected for further study.

RESULTS

A total of 82 *S. aureus* were isolated from 100 pus samples. Of the 82 isolates, 36 (43.90%) showed haemolysis, 25 (30.48%) showed strong lipase reactions, 37 (45.12%) showed lecithinase production and all the isolates showed presence of protein A and clumping factor among which 22 (26.82%) showed a very prominent agglutination for the same.

The cultural characteristics of *S. aureus* on Nutrient Agar, BPA, MSA, MeReSa agar and Staphylococcus Agar No. 110 agar were observed. On Nutrient Agar and Staphylococcus Agar No. 110 agar, pigment production was seen after 48 hrs. On BPA good, scanty black colonies were noted indicating tellurite reduction. On MSA, mannitol fermentation was noted with all the colonies showing yellow coloration. MeReSa agar selectively allowed the growth of MRSA and recorded bluish green colonies.

A panel of seven antibiotics was selected and the susceptibility pattern studied with DDM gave the results showing the highest resistance to cefoxitin and methicillin i.e. 69.51% and 68.29% respectively.

All the *S. aureus* isolates were screened for the production of DNase VF. Results for the production of good DNase production –15 (18.29%) were noted. All the 15 *S. aureus* isolates (SA28, SA30, SA33, SA67, SA03, SA04, SA13, SA19, SA21, SA22, SA48, SA55, SA57, SA61 and SA63) were tested for the production of DNase in the presence and absence of subinhibitory concentration of methicillin and vancomycin antibiotic (Table 1). The isolates showing zone diameter of more than ≥ 4 mm was taken as positive for significant DNase activity.

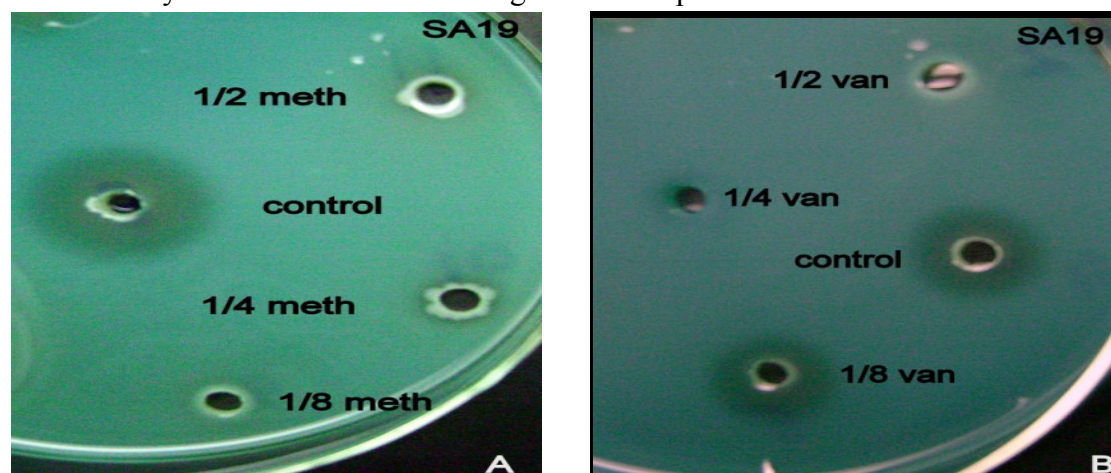
Table 1: Effect of subinhibitory concentration of methicillin and vancomycin antibiotic on DNase production by MRSA and MSSA

Isolate No.	DNase production						
	Control	methicillin			Vancomycin		
		1/2 MIC	1/4 MIC	1/8 MIC	1/2 MIC	1/4 MIC	1/8 MIC
SA28	+	–	–	–	–	–	–
SA30	+	–	–	–	–	–	–
SA33	+	–	–	–	–	+	+
SA67	+	–	–	–	–	+	–
SA03	+	–	–	–	–	–	–
SA04	+	–	–	–	–	–	–
SA13	+	–	–	–	–	+	+

SA19	+	-	-	-	-	-	+
SA21	+	-	-	-	-	-	-
SA22	+	-	-	-	-	-	-
SA48	+	-	-	-	-	+	+
SA55	+	-	-	-	-	-	-
SA57	+	-	-	-	-	-	+
SA61	+	-	-	-	-	-	-
SA63	+	-	-	-	-	+	-

(-) indicates no zone or zone diameter less than 4mm; + indicates zone diameter $\geq$ 4mm; Isolates in bold are MRSA.

DNase produced was totally inhibited at all the subinhibitory concentration of methicillin antibiotic and at 1/2 MIC of vancomycin antibiotic (Fig 1). DNase production was arrested at 1/4 MIC and 1/8 MIC of vancomycin antibiotic for eight isolates, except for the isolates SA33, SA67, SA13, SA19, SA43, SA57 and SA63. Thus on the whole subinhibitory concentration of both methicillin and vancomycin can inhibit the DNase production. Specifically methicillin antibiotic was more effective in reducing the DNase production as compared to the vancomycin antibiotic. Also the 1/2 MIC of both methicillin and vancomycin antibiotic was more effective subinhibitory concentration for reducing the DNase production in both MRSA and MSSA.

Fig 1. Study of the effect of subinhibitory concentration of methicillin and vancomycin antibiotics on DNase activity of SA19 isolate. Clear areas around the wells denote DNase activity; zone sizes producing $\geq$ 4 mm clearing were taken as DNase positive

DISCUSSION

It has been widely understood that the antibiotics in natural environment are fighting with their competitors to make their grip on the microbial world. Based on this reflection, it also has been supposed that antibiotics at their subinhibitory concentrations can alter virulence of bacterial pathogens. This process may have clinical bearing because bacteria are exposed to subinhibitory concentrations of antibiotics at the start and end of an antibiotic regime, between the doses, or continuously during low-dose therapy (Odenholt, 2001). It has been reported that antibiotics at subinhibitory concentrations have numerous effects on bacteria, including host-

bacterium relationship, (Gemmell and Lorian, 1996) morphological changes, (Gemmell and Ford, 2010) pharmacodynamic effects, (Odenholt, 2001) modifications of cell wall structure, altered growth kinetics (Lorian, 1993), cell-surface hydrophobicity (Majtan and Majtanova, 2001), loss of adhesive properties, (Rachid *et al.*, 2000) inflammatory cell function, etc; Hence antibiotics not merely be weapons against bacteria, but they should be used in a strategic pattern with clear implications understanding their relationships with the microbial biosphere for the treatment of infections (Linares *et al.*, 2006).

In this study, the virulence factor DNase was totally inhibited with all the subinhibitory concentration of methicillin antibiotic. Notably eight isolates (SA28, SA30, SA03, SA04, SA21, SA22, SA55 and SA61) didn't produced DNase in presence of any of the subinhibitory concentration of methicillin and vancomycin antibiotic. On the whole subinhibitory concentration of both methicillin and vancomycin was able to inhibit the DNase production. These results were in accordance with Molinari *et al.*, 1993; Goudarzi *et al.*, 2004; Gemmell and Ford, 2002. Specifically methicillin antibiotic was more effective in reducing the DNase produced as compared to the vancomycin antibiotic. Also the 1/2 MIC of both methicillin and vancomycin antibiotic was more effective subinhibitory concentration for reducing the DNase production in both MRSA and MSSA. Chopra *et al.*, 1986, showed that subinhibitory concentrations of lincomycin could reduce the production of DNase. Subinhibitory concentration of azithromycin manifested the broadest spectrum of action and strongly suppressed the synthesis of DNase in *P. aeruginosa* (Molinari *et al.*, 1993). In 2002, Gemmell and Ford, *et al.* showed a decrease in DNase production of *S. aureus* exposed to subinhibitory concentrations of linezolid. In 2004, Goudarzi *et al.* studied the different subinhibitory concentrations of chamomile alcoholic extract on DNase production of *S. aureus* and reported that at 1/4 subinhibitory concentration, the DNase production was reduced by 45%. In 1986, Chopra and Linton, showed that subinhibitory concentrations of lincomycin could reduce the production of DNase and coagulase, whereas those of oxytetracycline inhibit coagulase production. In 2004, Goudarzi *et al.*, studied the different subinhibitory concentrations of Chamomile alcoholic extract on DNase, catalase and hemolysin production of *S. aureus*. In 1993, Molinari *et al.* documented that sub-MICs of azithromycin manifested the broadest spectrum of action and strongly suppressed the synthesis of DNase in *P. aeruginosa*.

The pharmacodynamics of antibiotics is more important for the determination of finest dosing regimens (Odenholt, 2001). Studies over the past have confirmed marked differences in the time course of antimicrobial activity for different classes of antibiotics both *in vitro* and *in vivo*. The success of discontinuous dosing regimens has resulted in the delay in regrowth after the concentration has fallen under the MIC i.e. the post antibiotic effect and also the role of a normal host defense. A long period of subinhibitory concentration effect indicates that longer dosing intervals may be used. Also effectiveness of antibiotics with short half-lives can be considered so that even if they are given occasionally, can produce a positive effect on the expression of VFs.

CONCLUSIONS

Checking irrational antibiotic usage, nationwide surveillance program, identifying potential areas that are under the threat of VRSA/VISA emergence, checking nosocomial spread should be the areas where attention should be focused by the concerning authorities to stop the menace. This can be done in tandem with continuous enlightenment and media publicity focusing attention on the dangers of bacterial resistance to antibacterial agents and the eventual consequences. The ambulatory settings of orthopedic department should be hygienically maintained to overcome the chances of nosocomial spread of MRSA infections. Also the changing role of pharmaceutical industries should be accounted before using antibiotics irrationally.

The results presented offer an important contribution to the field of subinhibitory concentrations of antibiotics and have clear implications for the treatment of MRSA and MSSA infections with methicillin and vancomycin antibiotics.

Combinational therapies of methicillin and vancomycin, in MRSA and MSSA infection at subinhibitory concentrations can be studied. Also an integrated progression is essential to exclusively appreciate the effect of subinhibitory concentrations of antibiotics in mixed microbial communities.

REFERENCES

- Berends, E. T. M., Horswill, A. R., Haste, N. M., Monestier, M., Nizet, V., & von Kückritz-Blickwede, M. (2010). Nuclease Expression by *Staphylococcus aureus* Facilitates Escape from Neutrophil Extracellular Traps. *Journal of Innate Immunity*, 2(6), 576–586. <https://doi.org/10.1159/000319909>
- Brinkmann V, Reichard U, Goosmann C, Fauler B, Uhlemann Y, Weiss DS, Weinrauch Y, Zychlinsky A. (2004) Neutrophil extracellular traps kill bacteria. *Science*. 303:1532–1535.
- Chopra I and Linton A. The antibacterial effects of low concentrations of antibiotics. *Adv Microb Physiol* 1986;28:211-59.
- Gemmell CG and Ford CF. Virulence factor expression by Gram-positive cocci exposed to sub-inhibitory concentrations of linezolid. *J Antimicrob Chemother* 2010;50:665-72.
- Gemmell CG and Lorian V. Effects of low concentrations of antibiotics on bacterial ultrastructure, virulence and susceptibility to immunodefenses: clinical significance. In. *Antibiotics in Laboratory Medicine*, 4th edn (Lorian, V., Ed.), pp.397-452. Williams & Wilkins, Philadelphia, PA. 1996.
- Goudarzi GH, Sattari M and Bigdelli DM. Evaluation of inhibitory effect of chamomile alcoholic extract on the growth and production of certain factors of *Staphylococcus aureus*. *Iran J Pharm Res* 2004;2:67-8.
- Hazen KC, Mandell G, Coleman E and Wu G. Influence of fluconazole at subinhibitory concentrations on cell surface hydrophobicity and phagocytosis of *Candida albicans*. *FEMS Microbiol Lett* 2000;183:89-94.
- [Linares JF](#), [Gustafsson I](#), [Baquero F](#) and [Martinez JL](#). Antibiotics as antimicrobial signalling agents instead of weapons. *Proceedings of the National Academy of Sciences* www.pnas.org; 2006;103(51)19484-89.

-
- Lorian V. Medical relevance of low concentrations of antibiotics. *J Antimicrob Chemother* 1993;31:137-48.
- Majtán V and Majtánová ¥. *In vitro* effect of fluoroquinolones and aminoglycosides on surface hydrophobicity and motility of *Salmonella enterica* serotype Typhimurium DT104. *Biologia Bratislava* 2001;56:625-31.
- [Molinari G](#), [Guzmán CA](#), [Pesce A](#) and [Schito GC](#). Inhibition of *Pseudomonas aeruginosa* virulence factors by subinhibitory concentrations of azithromycin and other macrolide antibiotics. *J Antimicrob Chemother* 1993;31(5):681-88.
- [Odenholt I](#). Pharmacodynamic effects of subinhibitory antibiotic concentrations. [Int J Antimicrob Agents](#) 2001;17:1-8.
- Rachid S, Ohlsen K, Witte W, Hacker J and Ziebuhr W. Effect of subinhibitory antibiotic concentrations on polysaccharide intracellular adhesion expression in biofilm-forming *Staphylococcus epidermidis*. *Antimicrob Agents Chemother* 2000;44:3357-63.
- Sumby, P., Barbian, K. D., Gardner, D. J., Whitney, A. R., Welty, D. M., Long, R. D., Bailey, J. R., Parnell, M. J., Hoe, N. P., Adams, G. G., DeLeo, F. R., & Musser, J. M. (2005). Extracellular deoxyribonuclease made by group A *Streptococcus* assists pathogenesis by enhancing evasion of the innate immune response. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 102(5), 1679–1684. <https://doi.org/10.1073/pnas.0406641102>

भारतीय राज्यघटना आणि मानवाधिकार

डॉ. प्रमोद एस. शंभरकर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश :

मानवी अधिकाराची संकल्पना २० व्या शतकात जगात सर्वत्र चर्चेचा विषय बनली आहे. मानवी समाजाच्या विकासात मानव अधिकाराचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे. याच अर्थाने मानव अधिकाराचा विकास म्हणजे मानवी समाजाचा विकास असे मानले जात आहे. यास अनुसरून अलीकडच्या काळात मानव अधिकार या संकल्पनेचा सर्वत्र विचार होऊ लागला आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला एक मणूष्य म्हणून चांगले जीवन जगता यावे हा मानवाधिकार या संकल्पनेचा मूळ उद्देश आहे. प्रत्येक मणूष्याला त्याच्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करता याव्यात, निर्भयपणे जगता यावे, मणूष्यावर कोणत्याही प्रकारे अन्याय अत्याचार करू नयेत अशा काही मूलभूत हेतूने मानवाधिकार ही संकल्पना उपयोगात आणली जाते. संयुक्त राष्ट्रसंख्याच्या (१९४५) आणि मानवी हक्काचा जाहीरनामा (१९४८) घोषित केल्यानंतर जागतिक पातळीवर मानवी अधिकारास अधिक महत्व प्राप्त झाले. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवाधिकाराचे हनन होणार नाही याचीही खबरदारी घेण्यात आली. भारतात मानवाधिकाराचे संरक्षण व्हावे या उद्देशाने मानव अधिकार संरक्षण कायदा - १९९३ रोजी करण्यात आला. मानवाधिकाराच्या संरक्षणासाठी राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, राज्य मानव अधिकार आयोग स्वीकारण्यात आले. मानवाच्या शाश्वत विकासासाठी रिओ परिषदेमध्ये MDGs आणि DGs स्वीकारण्यात आले. भारतानेही भारतीय समाजाला संपूर्ण हक्क मिळवून देण्यासाठी शाश्वत विकास ध्येये स्वीकारली आहे.

उद्दिष्टे:

१. मानवी हक्काचा भारतीय राज्यघटनेवर झालेला प्रभाव अभ्यासणे.
२. मानवी हक्क मिळवून देण्यात सरकारची उदासीनता अभ्यासणे.
३. मानवी हक्काच्या बदलत्या स्वरूपाचे परिणाम अभ्यासणे.
४. मानवी हक्काची शाश्वत उद्दिष्टे अभ्यासणे.

प्रस्तावना :

मानवी हक्काचा भारतीय राज्यघटनेवर प्रभाव अभ्यासतांना मानवी हक्काच्या विकासात अमेरिकेत झालेल्या अमेरिकन राज्यक्रांतीचा महत्वाचा वाटा आहे. कारण ज्यावेळी १७८७ मध्ये अमेरिकन राज्यघटनेचा जो मसुदा तयार करण्यात आला, त्यामध्ये मानवी हक्काच्या तरतुदी समाविष्ट करण्यात आल्या. अमेरिकन राज्यक्रांतीबरोबरच १७८९ मध्ये झालेली

फ्रान्स/फ्रेंच राज्यक्रांतीचा संदर्भसुद्धा मानवी हक्काचा उदय आणि विकास महत्वाचा आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीचा परिणाम म्हणून तेथिल नागरिकाना काही प्रमाणात मानवी हक्क प्राप्त झालेले होते. या काळात नैसर्गिक हक्क संकल्पना महत्वाची मानली जात होती. मात्र असे असले तरीही अनेक विचारवंत या नैसर्गिक संकल्पनेला विरोध करत होते. त्यांच्या मते मानवी हक्क हे नैसर्गिक कायदा सिद्धांताची निर्मिती नसून ती लोकांच्या गरजा व तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती यांची निर्मिती आहे. स्वतः कालमाक्स या विचारांचे पुरस्कर्ते होते की, आर्थिक आणि शैक्षणिक स्वातंत्र्याशिवाय राजकीय आणि नागरी हक्क अर्थशून्य ठरतात. मानवी अधिकाराची संकल्पनाही आधुनिक कालखंडात अधिक विकसित झालेली आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीचा आणि युद्धाचा संपूर्ण जगावर झालेल्या वाईट परिणामाचा विचार करता मानवी हक्काला महत्व प्राप्त झालेले आहे. जगातील बहुसंख्य देशांनी जागतिक शांतता प्रस्तापित करण्याच्या उद्देशाने मानवी हक्काची संकल्पना मान्य केली.

मानवी अधिकाराचा भारतीय राज्यघटनेवर झालेला प्रभाव

भारतीय संविधान हा देशातील सर्वोच्च कायदा आहे आणि या कायद्याने मूलभूत मानव अधिकारानां संरक्षण दिले आहे. १० डिसेंबर १९४८ रोजी घोषित करण्यात आलेल्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानवी अधिकारांवरील जाहीरनाम्यातील बहुतांश तत्वे भारतीय सांविधानामध्ये प्रतिबिंबित झाली आहेत. भारतीय राज्यघटनाकारांनी भारतीय नागरिकाना सामाजिक न्याय प्रस्तापित करून देण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेऊन अनेक प्रकारच्या घटनात्मक तरतुदी करून मानवी हक्काचे संरक्षण आणि त्याची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. त्यासाठी त्यांनी राजकीय आणि नागरी अधिकारा बरोबरच सामाजिक आणि आर्थिक अधिकारांचासुद्धा सामावेश राज्यघटनेत केला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्याप्रमाणे मानवी हक्काचे नागरी, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक सांस्कृतिक हक्क अश्या पाच भागात विभाजन केले आहे. भारतीय संविधानाने सुद्धा याचप्रकारे भारतीय नागरिकाना वरिलप्रमाणे हक्क दिले आहेत. त्याची थोडक्यात चर्चा व खालीलप्रमाणे करता येईल ;

नागरी अधिकार

यास नागरी स्वातंत्र्य असेही म्हटले जाते. हे सर्व स्वातंत्र्य घटनेच्या तिसऱ्या भागात मूलभूत हक्क याप्रकरणात सामाविष्ट आहेत. मूलभूत हक्क म्हणजे असे हक्क की, त्याशिवाय व्यक्ती आपले जीवन सन्मानाने जगूच शकत नाही.

राजकीय अधिकार

भारतीय संविधानाने नागरिकांना निपक्षपातीपणे निडणुका लढविणे, मतदान करणे, राजकारणात प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष सहभाग घेणे इत्यादीसाठी सर्वांना स्वातंत्र्य दिले आहे.

आर्थिक अधिकार

भारताच्या संविधानाने समाजवादाचे तत्व स्वीकारले आहे. मार्गदर्शक तत्वांमध्ये आर्थिक हक्काचा समावेश केला आहे व त्याची अमलबजावणी बंधनकारक केली आहे. देशातील प्रत्येक व्यक्तीला त्याचा चरितार्थ चालविण्यासाठी कामाची संधी, कामाचे योग्य वेतन मिळविण्याचे हक्क, स्वतःचे राहणीमान सुधारण्याचा अधिकार प्रत्येकाला मिळवून देण्याची तरतूद राज्यघटनेत आहे. ही खऱ्या अर्थाने मानवधिकारांची फलश्रुती आहे. असे म्हटले जाते.

सामाजिक अधिकार

राज्यघटनेतील समानतेच्या अधिकारानुसार कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान आहेत. त्यात स्त्री-पुरुष समानता, त्यांना स्वतःच्या संमतीने विवाह करण्याचा हक्क, शारीरिक व मानसिक आरोग्याचा हक्क इत्यादीनां संरक्षण मिळवून देण्यासाठी नागरिकांना समतेचा अधिकार दिला आहे.

शैक्षणिक व सांस्कृतिक अधिकार

भारताच्या संविधानामध्ये शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्कांची तरतूद करण्यात आली आहे. बालकांना प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य आणि मोफत करण्यासाठी कायदा करण्यात आला आहे. प्रत्येकाला समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनामध्ये मुक्तपणे सहभागी होण्याचा, आपली संस्कृती जपण्याचा अधिकार आहे. एकंदरीत भारतीय संविधानात लोकशाही, राष्ट्रवाद, धर्मनिरपेक्षता, स्वतंत्रता, समता, सामाजिक न्याय, ही जी तत्वे सामाविष्ट केली आहेत. (कलम १२ ते ३५) ती सर्व मानवधिकाराशी संबधित आहेत.

मानवी अधिकार मिळून देण्यासाठी सरकारची उदासीनता

मानवी हक्क मिळवून देण्यासंबात संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या वेगवेगळ्या परिषदा आयोजित होत आल्या आहेत. आणि भारतीय तसेच इतर राष्ट्र प्रगतीपथावर असले तरीही मानवी हक्कांची पायमल्ली होत असल्याचे आपल्याला दिसून येते; स्त्रियांवर होणारे अन्याय—अत्याचार हे एक त्याचेच उदाहरण आहे या घटना रोज होऊनही या साठी कठोर पावले उचलण्याची गरज संसदेला आहे, पण या बाबत सरकारची उदासीनता दिसून येते. आजही अनुसुचित जाती-जमातीनां वाळीत टाकल्या जात त्यांच्यावर अन्याय—अत्याचार होतात पण त्या सर्व गोष्टीकडे जाणीव पूर्वक सरकार दुर्लक्ष करत असल्याचे आपल्याला दिसून येते. सरकारी योजना लोकापर्यंत पोहोचत नाहीत. राज्यघटनेत स्वातंत्र, समता, बंधुता, न्याय अंतर्भूत असले तरीही स्वातंत्र्यापासूनच आपल्याला उदासीनता दिसून आली आहे.

भारताची लोकशाही “द इकॉनॉमिस्ट इंटेलिजेंस युनिट (EIU)” च्या ११व्या आवृत्ती नुसार दोषपूर्ण आहे त्यात भारताने १० पैकी ७.२३ गुण मिळविले आहेत. तर यात नार्वे पहिला आहे.

मानवी अधिकाराचे बदलत्या स्वरूपाचे परिणाम

१९४८ पूर्वी बहुतेक देश पारतंत्र्यात होते युद्धाच्या खाहीत लोटलेले होते. सगळ्या मानवजातीला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे मानवी हक्काचे महत्वाचे परिणाम होते. त्यासाठी विश्वस्त व्यवस्था परिषद स्थापन करण्यात आले होते. शेवटची वसाहत “पलाऊ” स्वातंत्र्य झाल्यानंतर ही परिषद बरखास्त करण्यात आली. आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात सगळ्या देशांना न्याय मिळविण्याचा हक्क आहे, म्हणूनच आपण कुलभूषण जाधवला न्याय मिळवून देण्याचा अतोनात प्रयत्न याच न्यायालयात करत आहेत. त्यात १५ न्यायधीश असतात त्यात एक भारतीय न्यायाधीश आहेत. या बदलत्या स्वरूपामुळे मानवाला वेगवेगळ्या संस्था संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आत काम करतांना दिसून येतात त्यासाठी रिओ परिषदेमध्ये शाश्वत विकास ध्येयांचा स्वीकार करण्यात आला आहे, त्यातील उद्दिष्ट क्रमांक (४), २०३० पर्यंत सर्वांना समावेशक आणि समांतरपूर्वक दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. शैक्षणिक हक्कामुळे मानवाला, समाजाला सन्मानाने आणि आपल्या हक्कासाठी लढता येईल, हे बदलते स्वरूप मानवाला सगळ्याबाजूने सक्षम करण्यासाठी प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते.

मानवी अधिकारासाठी शाश्वत विकास उद्दिष्टे

संयुक्त राष्ट्र संघामधील नागरिकांना चांगले राहणीमान मिळावे सर्वांना रोजगार मिळावा तसेच त्यांची आर्थिक आणि सामाजिक प्रगती व्हावी यासाठी भारतीय राज्यघटनेत व मानवी हक्कामध्ये तरतूद करण्यात आली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने यासाठी रिओ +२० परिषद (कालावधि २५ ते २७ जून २०१५) न्यूयार्क येथे शाश्वत विकास उद्दिष्टे घोषित करण्यात आली, त्यात ९२ परिच्छेद, १७ उद्दिष्टे, १६९ लक्षाचा समावेश आहे. याने सहस्र विकासकाची ध्येये’ (MDGs) याची जागा घेतली. ही १७ ध्येये पुढीलप्रमाणे : १) दारिद्र्य निर्मूलन, २) शून्य उपासमार, ३) चांगले आरोग्य आणि जीवनमान, ४) गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, ५) लैंगिक समानता, ६) स्वच्छ जल आणि स्वच्छता, ७) परवडण्याजोगी आणि स्वच्छ ऊर्जा, ८) सभ्य काम आणि आकर्षक वाढ, ९) उद्योग, निकल्पना आणि पायाभूत सुविधा, १०) कमी असमानता, ११) शाश्वत शहरे आणि समाज, १२) जबाबदार वापर आणि उत्पादन, १३) हवामान कृती, १४) पाण्याखालील जीवन, १५) जमिनीवरील जीवन, १६) शांतता, न्याय, आणि मजबुत संस्था, १७) ध्येयासाठी भागीदारी यांचा समावेश आहे. भारतानेही ही जशीच्या तशी स्वीकारली असून भारत ही या साठी प्रयत्न करत आहे. कोरोना काळामुळे अनेकांची बेघर व्हायची, उपाशी मारायची, स्वतःचा रोजगार गमाविण्याची वेळ आली म्हणून ही ध्येये साध्य करायला वेळ लागू शकतो कारण सगळे देश कोरोना मुळे आर्थिक संकटात सापडले आहेत. पण या शाश्वत विकास उद्दिष्टामुळे व्यक्तीला व्यक्ती म्हणून जगता यावे यासाठी, तसेच संपूर्ण मानवी हक्कांसोबत त्यांची सर्वांगीण प्रगती करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

समारोप :

मानवी हक्क आणि त्या साठी आग्रही असणारी संयुक्त राष्ट्र संघटना यांच्या प्रयत्नातून संपूर्ण मानवी विकास साध्य करणे शक्य असले तरीही अजूनही खुप मोठया प्रमाणावर मानवी हक्क तळागळातील लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम आहे आणि ते एकटया संयुक्त राष्ट्रालाच करणे कधीही शक्य नाही सगळया देशांनी तसेच भारता सारख्या विकसनशील देशांनी मानवी हक्क प्रत्येक नागरिकांना मिळवून देण्यासाठी टोकाची पाऊल उचलण्याची गरज आहे तेव्हाच आपण सगळयांना समान हक्क, समान न्याय देऊ शकू

निष्कर्ष :-

- या शोधपत्रातून काही ठळक निष्कर्ष निष्पन्न झाले आहेत, ते पुढील प्रमाणे;
१. भारतीय राज्यघटना निर्मितीत मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्याचे महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली.
  २. वर्तमानकाळात सगळे देश गरीब श्रीमंत दरी तोडून शाश्वत विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न करून मानवीहक्क प्रस्तापित करतील.
  ३. सरकारची उदासीनता मानवी हक्क मिळवून देण्यात असली तरी, भारतीय राज्यघटनेने त्यांना मूलभूत हक्क देऊन सक्षम बनविले आहे.
  ४. सगळ्या जगाने एकत्रितरित्या मानवी हक्कासाठी, आणि ते सर्वपर्यंत पोहोचविण्यासाठी निकराचा लढा देण्याची गरज आहे.
  ५. मानवी हक्कांचे जाळे मजबुत करण्यात सोशल मीडिया महत्वाची भूमिका निभवत आहे हेही यातून दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. मानव अधिकार आणि कर्तव्य यांचा परिचय — सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (२०१८)
२. मानाधिकाराचे वैश्विक घोषणापत्र—http://en.wikipedia.org/wiki/universal_declaration_of_human_rights
३. परिक्रमा मासिक — फेब्रुवारी—२०२० लोकसत्ता ई — वर्तमानपत्र —
४. चालू घडामोडी डायरी २०२०— बालाजी सुरणे दिव्या महाले (राज्यकार निरीक्षक)
५. शोधगंगा

स्वतंत्र भारत में दलित आन्दोलन

डॉ. (श्रीमती) सज्जन पोसवाल,
विभागाध्यक्ष, इतिहास विभाग, राज.
स्नातकोत्तर महाविद्यालय, झालावाड़(राजस्थान)

भारत की राष्ट्रीय चेतना में सामाजिक मुक्ति की आवाजों ने राजनीतिक मुक्ति की अगुवाई की। राष्ट्रीय आन्दोलन की मुख्यधारा का नेतृत्व करने वाली कांग्रेस का पदार्पण भी सामाजिक मुक्ति के सरोकार के साथ हुआ था। यद्यपि बाद में राजनीतिक मुक्ति को प्राथमिकता दी गई थी लेकिन इस दौरान सामाजिक न्याय तथा समानता के प्रश्न को नकारा नहीं गया। स्वतंत्रता आन्दोलन के दौरान भारतीय नेताओं ने समानता तथा स्वतंत्रता पर आधारित समाज की स्थापना के संकल्प को दोहराया था। आजादी की प्राप्ति के साथ ही राष्ट्रीय आन्दोलन के राजनीतिक लक्ष्य को हासिल कर लिया गया था लेकिन सामाजिक क्रान्ति अभी बाकी थी। सामाजिक क्रान्ति का मतलब था— जाति, धर्म, जन्म, लिंग एवं रुढ़ियों पर आधारित मध्ययुगीन संरचना के बाहर निकलकर स्वतंत्रता, समानता कानून, व्यक्तिगत योग्यता एवं धर्मनिरपेक्षता के आधार पर समाज का पुनर्निर्माण करना। इस लिहाज से संविधान सभा ऐसे संविधान का निर्माण करने में सफल रही जो सामाजिक क्रान्ति के लक्ष्य को हासिल करा सके। भारतीय संविधान में समाहित संसदीय लोकतंत्र, मूल अधिकार, वयस्क मताधिकार, राज्य के नीति निर्देशक तत्व तथा व्यवस्थापिका, कार्यपालिका एवं न्यायपालिका संबंधी कई प्रावधानों का प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष उद्देश्य सामाजिक क्रान्ति को मूर्त रूप देना था। भारतीय संविधान की आत्मा के रूप में विद्यमान मूल अधिकारों तथा नीति निर्देशक तत्वों की जड़े राष्ट्रीय आन्दोलन में निहित हैं जिन्हें इस आशा और अपेक्षा के साथ शामिल किया गया था कि एक दिन देश में आजादी का वृक्ष लहलहायेगा। इस प्रकार मध्ययुगीन जातिवादी एवं सामन्तवादी मूल्यों को अस्वीकार कर लोकतांत्रिक समाज के पुनर्गठन का वैधानिक आधार प्रदान करने के कारण ही प्रसिद्ध संविधान विशेषज्ञ ग्रेनविले ऑस्टिन ने भारतीय संविधान को प्राथमिक और प्रधानतः सामाजिक दस्तावेज कहा है।¹ ऑस्टिन के अनुसार, संविधान द्वारा निर्धारित लक्ष्यों में सबसे उत्कृष्ट सामाजिक क्रान्ति का लक्ष्य था जिसके द्वारा न केवल आम आदमी की बुनियादी जरूरतों को पूरा किया जाना था बल्कि सामाजिक संरचना में मूलगामी परिवर्तन लाने थे।

दरअसल, मूल अधिकारों के रूप में भारतीय संविधान द्वारा व्यक्ति को बिना किसी भेदभाव के स्वतंत्रता एवं समानता के अधिकार प्रदान किये गये थे जो जाति आधारित परम्परागत समाज व्यवस्था के खिलाफ थे। संविधान की धारा 38 के अन्तर्गत स्पष्ट घोषणा की गई है कि राज्य ऐसी सामाजिक व्यवस्था की भरसक प्रभावी रूप में स्थापना तथा संरक्षण करेगा जिसमें सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक न्याय राष्ट्रीय जीवन की सभी संस्थाओं को अनुप्राणित करे। इस अर्थ में संविधान भारत की जनता से इस बात का पावन वादा है कि नवीन सिद्धान्तों के आधार पर समाज की पुनर्रचना के लिए व्यवस्थापिका हर संभव उपाय करेगी। सामाजिक, क्रान्ति के लिए संविधान द्वारा प्रदत्त एक विलक्षण अस्त्र वयस्क मताधिकार का था जिसके सामाजिक निहितार्थ राजनीतिक निहितार्थों से अधिक दूरगामी एवं महत्वपूर्ण थे। राजनीतिक बदलाव से अछूते तथा अपनी ताकत से अनभिज्ञ कई सामाजिक समूहों को वयस्क मताधिकार के परिणामस्वरूप अचानक अहसास हुआ कि अब वे स्वयं सत्ता पर काबिज होने की स्थिति में हैं। इस प्रकार नवीन शासन व्यवस्था ने विशेषाधिकारों तथा वंशानुगत असमानताओं पर आधारित सामाजिक संस्थाओं को ध्वस्त करने का डायनामाइट आमजन के हाथों में सौंप दिया।²

संविधान ने समतामूलक समाज की स्थापना का कानूनी मार्ग प्रशस्त कर दिया था लेकिन हजारों सालों से समाज के ताने-बाने में गुँथी हुई भेदभावमूलक संस्थाओं को व्यावहारिक जीवन में एक दिन में समाप्त नहीं किया जा सकता था। इसके लिए एक ओर व्यवस्था पर काबित निहित स्वार्थों से संघर्ष करना आवश्यक था तो दूसरी ओर समानता तथा न्याय के आधुनिक मूल्यों को समाज द्वारा अंगीकार करने के लिए दीर्घकालीन प्रयासों की जरूरत थी। आजादी के शुरू के वर्षों में वंचितों की आवाजें बिखरी हुई थी जिन्हें अनसुना कर दिया गया लेकिन देश की राजनीति, कानून, शिक्षा, अर्थव्यवस्था, धर्म, संस्कृति एवं सामाजिक जीवन में आने वाले बदलावों के कारण धीरे-धीरे स्थितियाँ बदलने लगी। इसके फलस्वरूप दलितों आदिवासियों, अन्य पिछड़ा वर्गों और महिलाओं जैसे वंचित वर्गों ने अपनी संख्या के अनुपात में बेहतर तब्दील हो गई। यहाँ हम दलित तथा अन्य पिछड़ा वर्ग के आन्दोलनों का संक्षिप्त वर्णन करेंगे।

दलित आन्दोलन

दलित का अर्थ है दबाया हुआ, शोषित एवं उत्पीड़ित जनसमूह। दलित शब्द में निम्न भाव अन्तर्निहित था— जिसे तोड़ दिया गया है और जिसे उसके सामाजिक दर्ज से ऊपर बैठे लोगों ने जानबूझकर नियोजित तरीके से कुचल डाला है। इस शब्द में छुआछूत, कर्म सिद्धान्त और जातिगत श्रेणीक्रम का नकार निहित है। मराठी, गुजराती, हिन्दी और अन्य भारतीय

भाषाओं में प्रचलित यह शब्द पूर्व अछूतों के लिए प्रचलित है। यह शब्द सत्तर के दशक में दलित पैंथर आन्दोलन से लोकप्रिय हुआ जबकि कानून एवं संविधान की भाषा में पूर्व अछूतों को अनुसूचित जातियों का दर्जा दिया गया है। लेकिन संविधान की इस अनुसूची में दर्ज जातियों में वे दलित शामिल नहीं हैं जो धर्म बदलकर मुसलमान या ईसाई बन गये हैं। अतीत में इन जातियों को चातुर्वर्ण्य पर आधारित समाज व्यवस्था के बाहर स्थित अतिशूद्र या अवर्ण या अछूत कहा जाता था जिनके छूने भर से हिन्दू अपवित्र हो जाते थे।

जाति पर आधारित इस भेदभाव मूलक व्यवस्था था अछूत प्रथा की वैधता को सबसे पहले छठी सदी ईसापूर्व में गौतम बुद्ध ने चुनौती दी और मध्यकालीन भक्ति आन्दोलन के संतों ने भी जाति व्यवस्था पर प्रहार करते हुए मानवीय समानता की पैरवी की। आधुनिक काल में विवेकानन्द तथा दयानन्द सरस्वती ने 19 वीं सदी में नव वैदान्तिक आन्दोलन के माध्यम से वर्ण व्यवस्था के व्यवसायगत विभाजन का अनुमोदन करते हुए छुआछूत का विरोध किया लेकिन समानता, अन्याय एवं अत्याचार मूलक व्यवस्था के रूप में जाति एवं ब्राह्मणवाद का सम्पूर्ण तिरस्कार सर्वप्रथम 19 वीं सदी के सामाजिक क्रान्तिकारी ज्योतिबा फुले ने किया जो दलित ही नहीं, स्त्री, किसान, तथा गैर ब्राह्मण आन्दोलनों के अग्रदूत माने जाते हैं। फुले द्वारा लिखित पुस्तक 'गुलामगिरी' (1873) को आधुनिक दलित मुक्ति का घोषणा पत्र माना जाता है। निरक्षरता दूर करने के लिए उन्होंने पहली बार दलितों के लिए स्कूल खोला था। आगे चलकर 20 वीं सदी में दलित संघर्ष का प्रतीक बन कर उभरे भीमराव अंबेडकर का चिन्तन फले एवं बुद्ध से सर्वाधिक प्रभावित था। दलित मुक्ति अंबेडकर के जीवन का लक्ष्य था जिसके लिए उन्होंने आजीवन अथक प्रयास किया। वे दलित मुक्ति के सवाल को स्वराज प्राप्ति से अधिक महत्वपूर्ण मानते थे और इसके लिए दलितों में शिक्षा के प्रसार व राजनीतिक संस्थाओं में आरक्षण को जरूरी समझते थे। वे दलित आकांक्षाओं के प्रतीक थे, उन्होंने दलितों को अधिकार, आत्मसम्मान एवं प्रतिष्ठा की भाषा दी। गाँधी के नेतृत्व में राष्ट्रीय आन्दोलन के दौरान कांग्रेस ने छुआछूत उन्मूलन के लिए प्रयास किये। गाँधी एवं अंबेडकर में वैचारिक मतभेद रहा लेकिन दोनों के प्रयासों ने दलित चेतना को प्रभावित किया। दक्षिण में ई.वी. पेरियार, रामास्वामी नायकर ने ब्राह्मण विरोधी आन्दोलन संगठित किया। इसके अलावा 19 वीं सदी के अन्त तथा 20 वीं सदी के शुरु में देशभर के विभिन्न भागों में दलितोत्थान के उद्देश्य से निम्न जाति संगठनों का गठन हुआ तथा बीस के दशक में देशभर में अलग-अलग आदिधर्म आन्दोलन शुरु हुए। ये आन्दोलन हिन्दुओं से पृथक होने का दावा करने वाले दलितों के आरम्भिक आन्दोलन थे। पंजाब में 1925 में मांगूराम नामक दलित के नेतृत्व में आदिधर्म आन्दोलन शुरु हुआ जो दलित लामबन्दी की दृष्टि से उल्लेखनीय आन्दोलन था।

संविधान की धारा 15 में कहा गया था कि धर्म, जाति, मूलवंश, लिंग अथवा जन्म स्थान के आधार पर किसी व्यक्ति के साथ कोई भेदभाव नहीं किया जायेगा। धारा 17 के अनुसार छुआछूत को दंडनीय अपराध की घोषित किया गया था तथा धारा 23 में बलात् श्रम एवं बेगार को दंडनीय अपराध की श्रेणी में रखा गया था। संविधान की उपर्युक्त धाराओं की प्रभावी पालना के लिए 1955 में छुआछूत निषेध एक्ट बनाया गया जिसे 1976 में संशोधित किया गया। सन् 1989 में अनुसूचित जाति एवं जनजाति अत्याचार निवारण एक्ट बनाया गया। स्वतंत्रता, समानता एवं न्याय पर आधारित समाज की स्थापना के लक्ष्य को पाने के लिए संविधान में अनुसूचित जातियों एवं जनजातियों के लिए राजनीतिक एवं प्रशासनिक संस्थाओं में इनकी संख्या के अनुपात में स्थानों को आरक्षित किया गया। संविधान ने राज्य को केवल समान अवसर उपलब्ध कराने की जिम्मेदारी ही नहीं सौंपी थी बल्कि वंचित वर्गों की सामाजिक, आर्थिक स्थिति में सुधार के लिए सकारात्मक परिस्थितियों के निर्माण का काम भी राज्य का था। इस प्रकार संविधान द्वारा वैधानिक रूप से स्थापित समतामूलक समाज का असर धीरे-धीरे व्यावहारिक जीवन में निसरित होने लगा और शिक्षा तथा आरक्षण व्यवस्था के उपयोग के कारण दलित तबके के सामाजिक ढाँचे के गर्भ से एक बुद्धिजीवी ताकत का प्रादुर्भाव हुआ⁴ जिसने आजाद भारत में दलित मुक्ति के संघर्ष को आगे बढ़ाया।

शोषण विहीन समाज की स्थापना के लिए कृत संकल्प अम्बेडकर संविधान के प्रमुख शिल्पकारों में से थे। आजादी के बाद इसी मिशन को आगे बढ़ाते हुए उन्होंने हिन्दू कोड बिल पारित कराने का प्रयास किया जो असफल रहा। अपने जीवन के अंतिम दिनों में उन्होंने हिन्दू धर्म रक्षित जाति व्यवस्था में समानता तथा सम्मान पाने की उम्मीद छोड़कर 1956 में अपने लाखों अनुयायियों के साथ नागपुर में बौद्धधर्म अपना लिया था। आजादी के बाद अम्बेडकर ही दलित आन्दोलन की मुख्य प्रेरक शक्ति बने। समस्त वैधानिक प्रावधानों के बावजूद साठ के दशक में दलितों को लगातार जातिवादी तथा सामन्तवादी अत्याचारों का सामना करना पड़ रहा था। यही कारण है कि जब पहले वामपंथियों और बाद में नक्सलवादियों ने भूमि पर कब्जा करने के आन्दोलन चलाये थे तो आन्ध्रप्रदेश, तमिलनाडु, केरल, कर्नाटक, महाराष्ट्र, बिहार, बंगाल और उत्तरप्रदेश में दलित खेतिहर मजदूरों ने ऐसे आन्दोलनों में बड़े पैमाने पर भाग लिया। आन्ध्रप्रदेश में कवियों एवं गायकों का एक समूह दिगम्बर कबालू के साथ जुड़ा। बंगाल में भूखी पीढ़ी के नाम से साहित्यकारों ने उत्पीड़ितों की भावनाओं को वाणी दी तो आतंक बढ़ता गया। दलितों की झोपड़ियों को जलाने, उनकी सामूहिक हत्याएं तथा दलित महिलाओं के साथ सामूहिक बलात्कार की घटनाओं में होने वाला इजाफा यही साबित करता है लेकिन इसके बावजूद दलितों का संगठित संघर्ष जारी रहा

है। भारत के राष्ट्रीय परिदृश्य में जैसे-जैसे सामाजिक न्याय तथा दलित उत्पीड़न के सामाजिक आयाम महत्वपूर्ण होते गये वैसे-वैसे ही राष्ट्रीय जीवन में फुले, अंबेडकर और परिवार जैसे सामाजिक क्रान्तिकारियों की भूमिकाओं का पुनर्मूल्यांकन शुरू हुआ और कांग्रेस वर्चस्व तथा गांधी की भूमिका के चलते नेपथ्य में धकेले गये इन क्रान्तिकारियों के ऐतिहासिक योगदान को पुनः महत्व दिया जाने लगा।

समय के अंतराल के साथ देश में जातिगत प्रतिबन्ध कमजोर होते जा रहे थे लेकिन जातिगत अस्मिता बढ़ रही थी और बड़े पैमाने पर यह राजनीतिक जीवन में प्रवेश कर गई थी। दरअसल, कांग्रेस समतामूलक भारत के निर्माण का वादा पूरा नहीं कर सकी और शूद्र जातियों में उभरते हुए वर्गों की आकांक्षाओं को भी पूरा करने में असमर्थ थी। लोकतांत्रिक आयाम के बड़े भाग पर पहले से ही सभ्रान्त लोगों का कब्जा था अतः इस प्रक्रिया में प्रतिस्पर्धात्मक होती राजनीति में राजनीतिज्ञों ने जातीय पहचान को अनिवार्य मुद्दा बना लिया और लोगों को अपनी-अपनी पहचान में शरण लेने के लिए बाध्य कर दिया। इस प्रकार जातिगत पहचान की राजनीति ने जाति को बिल्कुल नया आयाम दे दिया।⁷ दलित राजनीति भी इसी दिशा में लामबन्दी की ओर अग्रसर हुई। अस्सी का दशक दलित-शूद्र एकता के निर्माण का दशक था। इस प्रकार की जरूरत कांशीराम और काम्बले ही नहीं बल्कि दलित वायस के राजशेखर, सत्यशोधक वाम पार्टी के शरद पाटिल तथा कर्नाटक की दलित संघर्ष समिति जैसे कई मोर्चों पर महसूस की जा रही थी।⁸ लेकिन इस दिशा में जनचेतना फैलाने का काम कांशीराम ने किया। उन्होंने 60 के दशक के बाद बुद्ध, फुले और अम्बेडकर के सिद्धान्तों को लेकर लगातार 20 वर्षों तक अथक परिश्रम द्वारा दलितों को ब्रह्मणवाद के खिलाफ राजनीतिक रूप से लामबन्द किया। कभी पूना में अनुसंधन सहायक की नौकरी करने वाले कांशीराम ने 70-80 के दशक में अपनी पत्रिका 'बहुजन संगठक' तथा अपनी एकतात्र पुस्तक 'चमचा युग' के माध्यम से ब्राह्मणवादी 'मनुवाद' का प्रखर शैली में विरोध किया। 1978 में बैकवर्ड एन्ड माइनरिटी कम्युनिटीज इम्प्लाईज फेडरेशन (बामसेफ) की स्थापना के माध्यम से बहुजन कर्मचारियों को संगठित करना शुरू किया और 1981 में दलित शोषित समाज संघर्ष समिति (डी.एस.-4) का गठन कर राजनीतिक योजना को आगे बढ़ाया। इसके विभिन्न मोर्चों ने भाषणों, गीत, संगीत तथा नुक्कड़ नाटकों के माध्यम से गाँवों एवं शहरों में उत्पीड़ितों में चेतना पैदा करने तथा कांशीराम के विचारों का दलितों व पिछड़ों में प्रचार करने का काम किया। सन् 1982-83 में डी.एस.-4 ने इसी उद्देश्य से कन्याकुमारी से लेकर कोहिमा, पोरबन्दर तथा धुशीतक साइकिल यात्रायें निकाली जिसका अन्त दिल्ली में करीब तीन लाख लोगों की रैली में हुआ। इसके माध्यम से कांशीराम ने चुनाव की मशीनरी की रूपरेखा बना ली थी। 1984 में बहुजन समाजवादी पार्टी की स्थापना के बाद बामसेफ व डी.एस.-4 पृष्ठभूमि में चले गये और कांशीराम का सत्ता पाने का राजनीतिक एजेन्डा हावी होने लगा। उनका कहना था कि ऊँची जाति के लोग बसपा के सदस्य बन सकते हैं लेकिन नेतृत्व दलितों के हाथ में ही रहेगा। उन्होंने यह बार-बार दोहराया कि आज भी देश का शासक ब्राह्मण, ठाकुर और बनिया है जो बहुजन समाज को हजारों जातियों में बाँट कर सत्ता, ऐश्वर्य, वैभव व प्रतिष्ठा का उपभोग कर रहे हैं। 'तिलक, तराजू और तलवार- मारो इनको जूते चार' जैसे कठोर नारों के पीछे छिपा हुआ निहितार्थ जाति व्यवस्था का प्रबल विरोध था।

इसके बाद बसपा लगातार चुनावों तथा प्रचार-प्रसार और यात्राओं के माध्यम से अपनी पैठ बढ़ाने में लगी रही और 90 के दशक में जब उसे देश के सबसे बड़े राज्य उत्तर प्रदेश में चुनावी सफलता मिली तो उसके नेताओं (कांशीराम और मायावती) को सत्ता हासिल करने के लिए गठजोड़ तोड़ने और बनाने में तथा अपनी इस रणनीति को 'अवसरवादी' कहने में कोई झिझक नहीं हुई।⁹ बसपा की गठजोड़ की व्यावहारिक राजनीति के इस पहलू से भी अहम बात यह है कि इस पार्टी ने उत्तरप्रदेश में 1996 में अनुसूचित जातियों के 59.5 प्रतिशत मत प्राप्त किये। यह इस तथ्य का द्योतक है कि ये जातियाँ अपनी विशिष्ट दलित पहचान बनाने में सफल हुई हैं। राजनीतिकरण की बढ़ती प्रवृत्ति ने उन्हें इस समस्त परिवर्तन की प्रणेता बसपा का समर्थक बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। 1996 के आम चुनावों में यह दलित उभार सारे देश की राजनीतिक प्रवृत्ति के रूप में उभरा है। कांग्रेस को अभी भी सबसे ज्यादा दलित वोट मिले, लेकिन वोट प्रतिशत में लगातार गिरावट आई। अब हर पार्टी को दलितों के वोट लेने के लिए उनके ठोस हितों पर ध्यान देना जरूरी हो गया। एक अहम बात यह है कि देश के आम दलित मतदाता का रुझान सेकूलर है लेकिन साधन सम्पन्न हो चुके दलितों का मतदान व्यवहार द्विज जातियों के साधन सम्पन्न मतदाताओं जैसा ही हो जाता है।¹⁰

यद्यपि दलित आन्दोलन के अन्तर्गत नाना प्रकार की विचारधाराओं और मुद्दों को उठाया जाता रहा है लेकिन 90 के दशक के दलित आन्दोलन के निम्न तीन वैचारिक एवं भौगोलिक परिप्रेक्ष्य प्रमुख रहे हैं¹¹ - पहला, बड़े पैमाने पर दलितों ने बौद्ध धर्म अपनाया, जिसका केन्द्र महाराष्ट्र तथा पश्चिमी भारत था। दूसरा, दलित ईसाई आन्दोलन जो दक्षिण भारत में केन्द्रित था तथा तीसरा, दलित राजनीति का दलीय परिप्रेक्ष्य जिसका केन्द्र बसपा के नेतृत्व में उत्तर भारत था। इसके अलावा, सदी के अंतिम दशक में देशभर में गाँवों और शहरों में अम्बेडकर के नाम पर दलित समूहों का गठन हुआ और इन समूहों ने दलित संस्कृति और अस्मिता पर जोर दिया। दलित सवालोंने मीडिया तथा आमजन का ध्यान अपनी ओर आकर्षित

किया। देश के विभिन्न भागों में स्थानीय एवं क्षेत्रीय स्तर पर चले इन आन्दोलनों ने बड़ेपैमाने पर दलितों को सामूहिक कार्रवाई के लिए गोलबन्द करने में कामयाबी हासिल की है! प्रचलित संस्कृति और उसके परिवेश के साथ-साथ ठहरे हुए विकास से उपजी परिस्थितियों ने भी दलितों के आन्दोलन तैयार करने में योगदान दिया। दलित पहचान का दावा दलित आन्दोलनों का लगभग केन्द्रीय मुद्दा बन गया।

इस प्रकार विगत 50 वर्षों में दलितों व वंचितों ने आजाद भारत में समान नागरिकता की प्राप्ति के लिए संघर्ष करते हुए तालमेल से लेकर बगावत तक, गाँव से शहर तक, प्रतिवेदन से लेकर रक्तपाद तक, कानून तोड़ने से लेकर संविधान सम्मत उपायों तक एवं शिक्षा, आरक्षण और मतदान के माध्यम से सत्ता में हिस्सेदारी की कोशिशों से लेकर अन्तर्राष्ट्रीय मंचों पर आवाज बुलन्द करने तक तमाम कोशिशें कीं। इसका अलावा, उनकी स्थिति में बदलाव लाने में संविधान द्वारा नौकरी, शिक्षण संस्थाओं तथा राजनीति में प्रदत्त आरक्षण की भी महत्वपूर्ण भूमिका रही है। दलितों की साक्षरता दर 1961 में 10.2 प्रतिशत थी जो 1991 में 37.41 हो गई। इसी प्रकार प्रथम श्रेणी की सरकारी नौकरियों में 1953 में इनकी संख्या एक प्रतिशत थी जो 1991 में आठ प्रतिशत हो गई। स्कूलों में उनका नामांकन 1981 और 1991 के बीच में दुगुना हो गया¹² लेकिन इन सुधारों के बावजूद भारतीय समाज के अन्य समूहों से दलित काफी पीछे है और दलित महिलाओं की स्थिति तो और भी निम्नतर है। नयी आर्थिक नीति ने भी दलितों को प्रतिकूल रूप में प्रभावित किया है। भूमिहीन दलित मजदूरों एवं असंघटित क्षेत्र के कामगारों की स्थिति में भी आजादी के 50 सालों बाद न कोई उल्लेखनीय बदलाव आया है और न ही ब्रह्मणवादी वर्चस्व समाप्त हुआ है। ऐसी स्थिति में जातिवादी व्यवस्था के अन्तर्गत वर्चस्ववादी ताकतों से त्रस्त कांचा एलय्या¹³ जैसे दलित चिन्तकों की हिन्दू विहीन समाज की रचना का सपना पूरा होता दिखाई नहीं देता गैल ओम्बेट का यह निष्कर्ष उचित जान पड़ता है कि दलित आन्दोलन ने दमन और शोषण के कुछ गहन आयामों को चुनौती अवश्य दी लेकिन वह सामाजिक रूपान्तरण का मार्ग प्रशस्त नहीं करपाया।¹⁴ हिन्दू धर्म त्यागकर बौद्ध अथवा ईसाई धर्म अपनाने वाले दलित भी न दलित पहचान से मुक्त हो सके और न ही दमन से। आजकल पढ़े लिखे बौद्धिक वर्ग में जाति और धर्म के प्रति एक विशेष प्रकार की प्रगाढ़ता देखने को मिलती है जो किसी भी सभ्य या समतामूलक समाज के लिए उपयोगी नहीं हो सकती।

संदर्भ

1. ग्रेनविले ऑस्टिन, द इंडियन कॉन्स्टीट्यूशन, कॉर्नर स्टोन ऑफ अ नेशन, ऑक्सफोर्ड, रिप्रिन्ट 2008, पृष्ठ 50
2. के.एम.पणिक्कर, हिन्दू सोसायटी एट द क्रॉसरोड्स, एशिया पब्लिशिंग हाऊस, बम्बई, 1961, पृष्ठ 96, 118
3. टी.के.ओम्मान, नेशन, सोसायटी एन्ड सोशल मूवमेन्ट्स : एसेज इन पॉलिटिकल सॉशियोलॉजी, सेज, दिल्ली, 2004, पृष्ठ 245
4. कांचा एलय्या, मैं हिन्दू क्यों नहीं, साम्य प्रकाशन, कोलकता, 2006, पृष्ठ 123
5. घनश्याम शाह (सम्पा.), दलित मूवमेन्ट्स एन्ड द सर्च फॉर आइडेन्टिटी, दलित आइडेन्टिटी एन्ड पॉलिटिक्स, सेज, दिल्ली 2001, पृष्ठ 208
6. गेल ओम्बेट, द एन्टीकास्ट मूवमेन्ट एन्ड द डिस्कर्स ऑफ पॉवर, घनश्याम शाह (सम्पा.), कास्ट एन्ड डेमोक्रेटिक पॉलिटिक्स इन इंडिया, परमानेंट ब्लैक, दिल्ली, 2002, पृष्ठ 422-23
7. आनन्द तेल तुमड़े, सत्ता समाज और दलित, ग्रन्थ शिल्पी, दिल्ली, 2011 पृष्ठ 160-61
8. गेल ओम्बेट, उपर्युक्त, पृष्ठ 426
9. अभयकुमार दुबे (सम्पा.), आधुनिकता के आइने में दलित, वाणी, 2002, पृष्ठ 271
10. पुष्पेन्द्र, दलित एसर्शन थ्रू इलेक्टोरल पॉलिटिक्स, घनश्याम शाह (सम्पा.), कास्ट एन्ड डेमोक्रेटिक पॉलिटिक्स इन इंडिया, उपर्युक्त, पृष्ठ 382-83
11. इवा मारिया हार्टमेन, द दलित मूवमेन्ट इन इंडिया, ऑक्सफोर्ड, दिल्ली, 2009, पृष्ठ 88
12. एस.एम. माइकल, आधुनिक भारत में दलित, रावत प्रकाशन, जयपुर, 2010, पृष्ठ 104
13. कांचा एलय्या, पोस्ट हिन्दू इंडिया, सेज, दिल्ली, 2009, पृष्ठ 265
14. गेल ओम्बेट, अम्बेडकर एन्ड आफ्टर : द दलित मूवमेन्ट इन इंडिया, घनश्याम शाह (सम्पा.), सोशल मूवमेन्ट्स एन्ड द स्टेट, सेज, दिल्ली, 2002, पृष्ठ 307

**Training as a vital driver for Sustainable Development-with extraordinary
reference to market structure of a country like India**

Dr. Vijay Prakash Srivastava

Associate Professor
Department of commerce
Govt. P G College Maldevta Raipur,
Dehra Dun.
Email id: vijay23praksh@gmail.com
Contact: - +91-8077609610

Mini Srivastava

Asst. Professor
School of Management and Commerce Studies
Shri Guru Ram Rai University
Dehradun
Email id-mini.abhi13@gmail.com

Dr. Monika Srivastava,

Additional Statistical Officer,
Department of Eco. & Stats. Govt Of Uttarakhand,
Email id: - monika9505@gmail.com

ABSTRACT

Reasonable advancement in the previous few years depends on exploration and schooling which stands to be the foundation of the Indian Economy. In any case, practical advancement strategies feature the part of schooling which has become the need of an opportunity to make the mindfulness among the student, specialists and instructors just as in neighborhood networks for assurance of the climate. This paper gives an overview regarding the role of research and higher education in the development of India in sustainable manner. Various attempts have been made to give an overview of the status of higher education system in India and various national and state funding agencies which are working for the Research & Development programmes in the India. A country like India where higher education is playing a very important role in the overall development of the nation.

KEY WORDS: -sustainable development, research, Higher education, India, role, state funding agencies

1.1 INTRODUCTION

In 1972, the prime minister of India, Mrs. Indira Gandhi had emphasized, on few important topics at the UN Conference on human environment at Stockholm, that the removal of poverty is an integral part of the goal of an environmental strategy for the world including our country ie. India. The concepts of interrelatedness, of a shared planet, of global citizenship, and of 'spaceship earth' cannot be restricted to environmental issues alone but there are other factors also, which apply equally to the shared and inter linked responsibilities of environmental protection and human development.

History has led to vast inequalities, leaving almost three-fourths of the world's people living in under-developed nations and one-fifth below the poverty line. The long-term impact of past

---

industrialization, exploitation and environmental damage cannot be washed away. It is only right that development in this new century be even more conscious of its long-term impact on various factors. The problems are complex and the choices difficult. Our common future can only be achieved with a better understanding of our common concerns and shared responsibilities of each Individual.

Sustainable development is a process which involves human's intelligence, decision making efficiency, planning and management skills, power of imagination, entrepreneurship, development and production with environmental safety etc. Usually, sustainable development is a human subject. The issue associated with sustainable development can be seen as one of the basics of needs of any society. Therefore, so far its major field of concern has been for the environmental factors, but its applicability has been extended to wrap almost each human attempt. The discussion is a principal element in education for sustainable development. Environmental education is the fundamental education to study the sustainable development. In other words environmental education will be able to make a path for education for sustainable development for the future needs of the society. Any researcher who is working for education for sustainable development can support the mode of life explained by value based interpretation of sustainable development. In the last decade, the education for sustainable development has been accepted as a main policy which is the utmost need of the day for each state or country. Moreover, the sustainable development has gained the due attention on international forum not only by researchers or environmentalists but also by the chiefs of several countries.

Initially sustainable development was discussed globally in UN Conference on Human Environment Stockholm in 1972. After that in 1987 UN World Commission on Environment and Development published a report on "Our Common Future" which was also popularized as Brundtland Report then concern for a sustainable development was came into consideration. In UN Earth Summit 1992, which was held in Rio de Janeiro, Brazil, a conscious thought was emerged for environmental problems along with solutions to resolve the problems and the requirement of a multidisciplinary approach was recognized. Again in 2000, the chief of various countries gathered to discuss the issue of environment conservation under the umbrella of UN. After Johannesburg conference in 2002 on sustainable development, 2005–2014 was declared as "Decade for Education for Sustainable Development (DESD)" by UN General Assembly accepting the significance of Education for Sustainable Development.

Sustainable development is a pattern of using natural resources in such a way which provides regular individual requirements considering the preservation of the environment for coming generations. After Brundtland Report sustainable development was defined as "Sustainable development is the development which meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs". After Rio Earth Summit 1992, the role of education to avoid the ecological degradation was accepted as a result of Rio Declaration on Environment and development.

Education for Sustainable Development is an idea of education which aims to empower the individuals to assume liability to build a sustainable future. The thought of sustainable development touches aspects of the institutional and social framework. There has been increasing

identification of the significant role of education in promoting sustainable development since 1992 Earth Summit in Rio de Janeiro. However, any individuals or organizations do not have all the knowledge to develop learning systems which are essential to maintain sustainable development in the specific surroundings.

1.2 CHALLENGES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Now-a-days sustainable development has become a key issue at state, national and international level concerning education policy since last decade. Various stakeholders recognize the sustainable development in different ways and search for different outcomes. There are some specific challenges in the implementation of sustainable development in higher education and research can be understood as:

1. Lack or poor communication skills in higher educational institutes for the term sustainable development and also in its application.
2. Lack of trained professionals in higher educational institutes.
3. Requirement of inter-disciplinary research in sustainable development manner.
4. Collaboration, networking and coordination among different educational institutes.

OBJECTIVE

1. To analyze the role of Institutions in Sustainable Development
2. To analyze the role of Ministries/Statutory bodies for Science and Technology promotion
3. To study the role of government in promotion of sustainable development of India.

RESEARCH METHODOLOGY

Research methodology employed is descriptive to some extent, exploratory to a certain degree and partially causal. Secondary sources of data are used. The data and all relevant information for this study has been collected with the valuable assistance of various Books, Magazines, Research Articles, Newspapers, Research Journals and online resources etc. Data published by various institutions such as Government of India, Ministry of Human Resource Development, statistical data form ministry of HRD, National University of Educational Planning & Administration etc are used for the objective of the present paper.

ANALYSIS AND FINDINGS

Table-5: Number of Institutions by Type 2014-15

	Type		Number
	School Education*	Primary	
Upper Primary		425094	
Secondary		135335	
Senior Secondary		109318	
Total		1516865	
Higher Education		University	Central University
	State Public University		316
	Deemed University		122
	State Private University		181
	Central Open University		1

		State Open University	13
		Institution of National Importance	75
		State Private Open University	1
		Institutions under State Legislature Act	5
		Others	3
		Total	760
	College		38498
	Stand Alone Institution	Diploma Level Technical	3845
		PGDM	431
		Diploma Level Nursing	3114
		Diploma Level Teacher Training	4730
		Institute under Ministries	156
		Total	12276

Data Source :

For School Education : National University of Educational Planning & Administration, New Delhi (website: <http://dise.in/>)

* Figures related to School Education are provisional.

For Higher Education : Ministry of Human Resource Development, Government of India (website: <http://mhrd.gov.in/statist>)

Interpretation

The above table states that primary schools which had come up in 2014-2015 84,7118 ;upper primary 425094; secondary 1,35,335; senior secondary 109318 and incase of colleges which had come up were 38498 and the number of standalone Institutions 12276. So this shows the overall development of the educational system for the sustainable Development.

Table: 6B- Percentage Enrolment in various Disciplines at Ph.D& Post Graduate level in Higher Education 2014-15

Discipline	Ph.D.	Post Graduate
Agriculture & Allied	3.84	0.58
Commerce	3.09	9.61
Engineering & Technology	23.42	7.60
Foreign Language	2.58	4.86
Home Science	0.51	0.25
Indian Language	5.01	8.99
IT & Computer	1.69	7.48
Law	0.99	0.67
Management	5.31	15.70
Medical Science	3.99	3.06
Science	25.88	12.51
Social Science	12.13	17.35
Others	11.56	11.34

Data Source: Ministry of Human Resource Development, Government of India
 (website: <http://mhrd.gov.in/statistics>)

INTERPRETATION:-

The above table states that government has taken various initiatives for the sustainable development of the nation where the above statistics declare that the number of people enrolled for PhD and Post graduation programmes have increased in all the above mentioned fields if the comparison is drawn with the past records.

Table: 6C- Percentage Enrolment in various Disciplines at Under Graduate level in Higher Education 2014-15

Discipline	Under Graduate
Arts/ Humanities/ Social Sciences	40.24
Engineering & Technology	15.89
Science	15.38
Commerce	13.98
Education	3.25
Medical Science	3.05
IT & Computer	2.57
Management	1.93
Law	1.13
Agriculture	0.61
Oriental Learning	0.39
Others	1.58

Data Source: Ministry of Human Resource Development, Government of India (website: <http://mhrd.gov.in/statist>)

Ministries/Statutory bodies for Science and Technology promotion

Sr. No.	Ministries/Statutory bodies	Web address
1.	Ministry of Environment and Forest	http://envfor.nic.in/
2.	Ministry of Water Resources	http://wrmin.nic.in/
3.	Ministry of New & Renewable Energy	http://www.mnre.gov.in/
4.	Department of Scientific and Industrial Research	http://dsirwebcsirhq.csir.res.in/webdsir/
5.	Council of Scientific & Industrial Research	http://www.csir.res.in
6.	Department of Science & Technology	http://www.dst.gov.in
7.	Department of Biotechnology	http://dbtindia.nic.in/index.asp
8.	University Grants Commission	http://www.ugc.ac.in/
9.	Indian Council of Agricultural Research	http://www.icar.org.in/
10.	Indian Council of Social Science Research	http://www.icssr.org/
11.	Indian Council for Cultural Relations	http://www.iccrindia.net/

INTERPRETATION: -

Indian higher education system possesses the 3rd rank in the world education system but the full economical benefits could not be achieved due to the mismatch between skill base and market needs. Establishment of **National Assessment and Accreditation Council (NAAC)** is providing correct symbols to generate and to promote awareness for the up gradation of quality of educational institutes, colleges and universities of India for the overall growth of the nation. Education is the backbone of any country. Higher education generally includes three stages or steps such as graduate, post graduate and doctoral programme. Besides this, higher education also includes technical, medical, engineering and other commercial degrees and diploma. Education at all levels plays an important role but Higher education plays a key role in preparing sustainable societies and holds the responsibilities to create the leadership in education system for sustainable development.

Research in higher education has an initial target to improve the quality as well as process of education. However, research is an essential and effective tool to lead a country towards the path of progress and prosperity. Therefore, the advanced research culture in higher education system is necessary to play an effective role in global competition.

The funding agencies of the country are recognizing and promoting the emerging fields of research. Moreover, these councils or agencies are also encouraging the research in academics through the networking with other institutions and departments to open new windows of ideas. Some Indian ministries and statutory bodies are regularly providing the financial assistance to research and higher education through their programmes, projects in institutes, colleges and universities considering the concept of development with sustainability in the country.

CONCLUSION

After this brief survey on education and research in the country, it can be concluded that a lot of scientific programmes are being implemented by Govt. of India as well as state governments to promote the research and higher education standard. Since, the environmental protection has become an essential part of the curriculum of a country therefore national policies on environmental education have been made. Although departments of education and universities are able to expand the education for sustainable development but the network of several non government organizations (NGO's) can also participate to serve the purpose. Besides, education and research through distance learning can also be an option to strengthen ESD in higher education in country.

References

1. Towards Sustainable Development in Higher Education – Reflections, (2007), Department for Education and Science Policy, Ministry of Education, Finland, p.6.
2. The role of education for sustainable development in higher education, (2009). Report of DAAD/UNU-ViE joint workshops on the occasion of the UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development.
3. Cleveland, C. J. and Kubiszewski, I., (2007) United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), Rio de Janeiro, Brazil, 2007 Encyclopedia of Earth, [cited April 2, 2013].
4. Higher education for sustainable development, Final Report of International Action. Research Project,
<http://www.oecd.org/education/countrystudies/centreforeffectivelearningenvironmentscele/45575516.pdf> accessed on 01 /04 /2013.
5. Education for Sustainable Development, (ESD). (2011). Leadership Training Course. Announcement, [cited March 30, 2013]. Available from <http://jugend-lsa.de/weltwaerts/wp-content/uploads/2011/02/ESD-Leadership-Training-180211.pdf>.
6. Sustainable Development in India: Stocktaking in the run up to Rio+20 (2011). Ministry of Environment and Forests, Government of India.
7. Annual Report. (2009-2010). University Grants Commission
8. Annual Report Part 2. (2010-2011) Department of School Education & Literacy and Department of Higher Education, Ministry of Human Resource Development, Govt. of India.
9. Annual Report Part 1. (2010-2011). Department of School Education & Literacy and Department of Higher Education, Ministry of Human Resource Development, Govt. of India.

आता होऊन जाऊ द्या!: एक लढाऊ बाण्याची काव्यानुभूती

प्रा.डॉ. संजय लाटेलवार

मराठी विभाग

श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा जि. चंद्रपूर
भ्रमणध्वनी क्र. ७७९८६८४५२५

सारांश :

कवी लोकनाथ यशवंत यांची काव्यगत 'नाळ' ही माणूसपणाशी जळली आहे. त्यांची कविता विविध पदरी आहे. त्यांच्या कवितेमध्ये लालित्य आहे, चिंतन आहे, विचार आहे, भावना आहेत, करूणा आहे, मानवी जीवनातील अस्वस्थता आहे, मानवी जीवनाला योगदान देणारे महापुरुष यांचेविषयी आदरभाव आहे. लोकनाथ यशवंत यांची कविता रचनेतील वेगळेपण सिध्द करणारी आहे. कारण ज्या काळात दलित कवितेत साचलेपणा आला आहे, अशी टीका झाली, त्या काळात लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेने या टीकेला चोख उत्तर देण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला

बीजशब्द : सांस्कृतिक, धर्मसंस्कृती, तत्त्वज्ञान

प्रस्तावना :

लोकनाथ यशवंत यांचा १९८९ मध्ये आलेला काव्यसंग्रह म्हणजे 'आता होऊन जाऊ द्या!' चंद्रपूरच्या मुक्तछंद प्रकाशनाने प्रकाशित केलेला हा काव्यसंग्रह असून या संग्रहाला मराठी साहित्यातील विख्यात समीक्षक, संशोधक डॉ. गंगाधर पानतावणे यांची प्रस्तावना लाभलेली आहे. लोकनाथ यशवंत यांचा हा पहिलाच कवितासंग्रह असला, तरी त्यांचे नाव मराठी काव्यविश्वाला अनेक वर्षांपासून परिचित आहे. अनेक कविसंमेलने त्यांनी गाजवली आहेत. त्यांची काव्यगत 'नाळ' ही माणूसपणाशी जळली आहे. त्यांची कविता विविध पदरी आहे. त्यांच्या कवितेमध्ये लालित्य आहे, चिंतन आहे, विचार आहे, भावना आहेत, करूणा आहे, मानवी जीवनातील अस्वस्थता आहे, मानवी जीवनाला योगदान देणारे महापुरुष यांचेविषयी आदरभाव आहे. आणि बदलत्या काळात मानवी जीवनामध्ये आलेली अराजकता व व्यवस्थेकडून निर्माण केली गेलेली मानव्यद्रोही अमानुषता इत्यादींचे सादरकरण लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेतून झाले असल्याचा प्रत्यय येतो.

लोकनाथ यशवंत यांनी १९७४-७५ च्या दरम्यान कवितालेखनाला प्रारंभ केला आहे. त्यांच्या कवितेवर या कालखंडाचा प्रभाव असणे साहजिकच आहे. असा प्रभाव अनेक कवीवरही पडलेला आहे. मात्र हा कवी स्वतःची वाट जोपर्यंत सापडत नाही तोपर्यंत थांबतो आणि ही वाट सापडताच संग्रहरूपाने रसिकांपर्यंत पोहचवतो. लोकनाथ यशवंत यांनी तब्बल चौदा-पंधरा वर्षांनी आपला हा कवितासंग्रह रसिकांना सादर केला आहे. त्यामुळेच त्यांच्या कवितांविषयी रसिकात एक उत्सुकता होती ती 'आता होऊन जाऊ द्या!', या कवितासंग्रहातील शीर्षकापासून रचनेपर्यंत वेगळेपण सिध्द करणारी वाटते. कारण ज्या काळात दलित कवितेत साचलेपणा आला आहे, अशी टीका झाली, त्या काळात लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेने या टीकेला चोख उत्तर देण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. हे त्यांच्या कवितेचे महत्त्वाचे कार्य आहे. म्हणूनच समकालीन समाजवास्तव समर्थपणे मांडतांना कवी लिहितात;

“ कसे ते लोक होते मुठी आवळून घरात बसायचे?

आज माझ्यामागे सगळे शस्त्र होऊन येताहेत.”?

तत्कालीन विद्रोह हा कलावंतांच्या इच्छेतून येत नव्हता तर तो काळाच्या गरजेतून अभिव्यक्त झाला होता. ही अभिव्यक्ती व्यक्त करीत असतांना प्रत्येक जण दुःखाचे कारण शोधित होता. अन्याय-अत्याचारामागे सर्वसाधारणपणे परंपराप्रिय धर्मांधता, वर्णवर्चस्वाची भूमिका होती. सारी भारतीय

मानसिकता या कारणपरंपरेत अडकली होती. ही कारणपरंपरा म्हणजे मानसिक गुलामीच होय. दलितांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन स्वातंत्र्यानंतरही बदललेला नाही. या बदलासाठी स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात असे प्रयत्न सातत्याने होत आहेत. माणसे बदलताहेत पण वृत्ती बदलल्याचे दिसत नाही. म्हणूनच कवी लिहितात;

“ या प्रदेशातील सगळ्या जुन्या बांधवांचे डोळे बदलून घ्यावेत
असे मी म्हणाल्याचंही आठवतं मला
पण, डोळे बदलविल्यानेच हे सगळं संपतं काय?
या तुझ्या प्रश्नांकित उत्तरावर मी तटस्थ उभा आहे”?

नूसती दृष्टी बदलून सारे प्रश्न सुटत नसतात हे आजवरच्या इतिहासाने सिध्द केले आहे. त्यासाठी आवश्यकता आहे ती परिवर्तनाची? हे परिवर्तन इथल्या धर्माला मान्य नाही. धर्माने जर परिवर्तन मान्य केले असते तर माणूस असा हजारो वर्षे विषमतेत खितपत पडला नसता. या मानवनिर्मित विषमतेचे दाहक चटके दलितांना पदोपदी सहन करावे लागत असतात.

सामाजिक अभिसरणाच्या नावाखाली अनेक मूलतत्त्ववादी प्रवृत्ती कार्यरत असतात. बेमालून वापरल्या जाणाऱ्या युक्त्या प्रयुक्त्या इथे आहेत. यांचे दिग्दर्शन करणारी भिमराव मेश्रामची कविता अतिशय महत्त्वाची आहे. भिमराव मेश्राम एका समाजमनाचे प्रातिनिधिकरूप आहे.

“ काशीला इंटरव्ह्यूला जाताना संध्याची ओळख झाली
आणि प्रथम तिने माझा हात दाबला.”

या ओळीतील ‘काशी’ हे संस्कृतीतील महत्त्वाचे केंद्र, ब्रम्हविद्येचे पीठ आहे, या ‘पीठा’च्या मार्गावरील पुरोगामी वृत्तीला खच्ची करू पाहणाऱ्या पाशाचं प्रतीक म्हणजे संध्या देशपांडे, मेश्राम आणि देशपांडे या दोन नामाभिधानातून दोन भिन्न सांस्कृतिक अंगातील झगडा कवीने सूचित केला आहे. शंकराचार्यापासून चालत आलेली जी परंपरा आहे त्याच परंपरेचे आजचे आधुनिक रूप संध्या देशपांडेच्या निमित्ताने अधोरेखित होते म्हणूनच ती देवादिकांच्या कथा आत्मविश्वासाने सांगू शकते. हरेक पातळ्यांवर, भौतिक सुखाच्या हरेक क्षणावर ती स्वार होऊन मेश्रामला वश करण्याचा प्रयत्न करते. उदा.—

“ तिचा बाप भाऊ खाकी ढोलमी
हाप पॅट घालून बाहेर जायला निघाला की
संध्या देशपांडे शंकरजीच्या पिंडीवरील
लिंगाची पूजा करित असते.

या ओळीतील ‘खाकी ढोलमी हाप पॅट’ ही शब्दयोजना एका वेगळ्या जगाचा निर्देश करते. गोड बोलून काटा काढणे अशा वृत्तीची जोपासनाही देशपांडेच्या जगात केली जाते. केसाने गळा कापने असा या सांस्कृतिक जगाचा नियम आहे. ‘मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव द्या’ असे ओरडणाऱ्या मेश्रामच्या ओठाचे चुंबनही ती तितक्याच उत्स्फूर्तपणे घेते. कवी म्हणतात.

“ मी प्यायला पाणी मागतो तेव्हा ती वेगळ्याच
गलासात पाणी देते आणि चटकन धुवायला टाकते
हा प्रश्न मला नेहमीच असतो.
मी जायला निघतो तेव्हा संध्या स्वतःच्या
ओठावरून जीभ फिरवित असते.
धुवायला टाकलेल्या काचेचा गलासचं

तिच्या जीभ फिरविणाऱ्या ओठाच कोडं
मला आतापर्यंत उलगडलेलं नाही.”

हे कवीच्या मनातील कोडे संध्या देशपांडेच्या जगाचे खरे स्वरूप सांगते. या देहावर कितीही आणि कोणत्याही प्रकारची वस्त्रे चढविली तरी त्या जगाचे अंतर्गत रूप कायमस्वरूपी असते. हे ब्राम्हणी प्रवृत्तीचं कावेबाज रूप ‘भिमराव मेश्रामची कविता’ स्पष्ट करते. यावरून आपल्याला असे म्हणतात येईल की, देशपांडेच्या जगात मेश्रामच आत्मभान हरपत नाही. म्हणून ही कविता एकाच वेळी प्रेम कविता आहे आणि संस्कृतीच्या जहरी प्रेमाचीही कहाणी आहे. अशा वेळी कवीला आपण कोणत्या सांस्कृतिक जगाचे नेतृत्व करावयाचे याची एक निश्चित दृष्टी प्राप्त झालेली आहे.

फुले—आंबेडकरी प्रेरणा मानणारा कवी शस्त्राशिवाय काहीही हाती घेत नाही. हे शस्त्र काळानं त्यांच्या हाती सोपवलं आहे. त्याच्या विद्रोह हा काळाचं अपत्य आहे. ‘कुपाच्या बाहेर’ या कवितेतुन त्याचा प्रत्यय येतो. कवी लिहितात.....

“ जोहार करणारे आमचे हात
आम्ही कापून फेकले
आता शस्त्राशिवाय हातात काहीही नाही.....
लक्षात असू द्या
पूर्वी जोहार करणाऱ्या हातात
आता तीक्ष्ण हत्यारं आहेत.”

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ‘जोहार’ हा शब्द शौर्याचे प्रतीक असल्याचे म्हटले असले तरी धर्मशास्त्राने शूद्रातिशूद्रांना एवढे लाचार केले होते की, त्यांच्या शौर्याची जागा लाचारीने घेतली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या उदयाने ‘जोहार’ शब्द मागे पडला व त्याची जागा ‘जयभीम’ने घेतली. ‘जयभीम’ म्हणजे संघर्षशीलता कवी ज्या समाजाचे प्रतिनिधित्व करतो तो समाज सवर्णांच्या तुलनेत मुठभर आहे. समोरासमोर लढायचे तर मोठ्या समूहाचा मुकाबला मुठभर समाज करणार कसा? त्यासाठी गनिमी काव्याचा उपयोग करणे गरजेचे असते. इथे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य प्राप्तीची आठवण होते. मोगलांशी ते गनिमि काव्यानेच लढले आणि स्वराज्य मिळविले. कवीच्याच भाषेत सांगायचे तर,

“ ते भेटले की त्यांना अदबीने
नमस्कार करावा.
एवढ्यानेही मानत नसतील तर,
जेहाराचे सोंग घेऊन
त्यांच्या पोटातून शिंग आरपार काढावे.

हे सारे का करायचे? तर कमजोरांना दुनिया जगू देत नाही म्हणून करायचे असे कवीला वाटते. या पार्श्वभूमीवर कवीच्या काही बहुचर्चित कवितांचा विचार करणे रास्त ठरेल. या बहुचर्चित कवितेत ‘नफिसा’ ही कविता आहे. या कवितेत कवी नफिसाला सांगतो,

“ नफिसा, हा धर्मसंस्कृतीचा जुनाट प्रदेश
सोडून चाललीस, हे ऐकून बरे वाटले
कारण तुला या देवालय्याच्या शहरात
आणखी त्रास झाला असता”

या पूर्ण कवितेचा आपण आस्वात घेतो तेव्हा 'नफिसा' ही धर्मसंस्कृतीच्या एका जुनाट प्रदेशाकडून धर्मसंस्कृतीच्या दुसऱ्या प्रदेशाकडे निघाली आहे असे प्रत्ययास येते. 'तुला या देवालयांच्या शहरात आणखी त्रास झाला असता' असे कवी म्हणतो तेव्हा ती हिंदूच्या वस्तीतुन वा शहरातुन आपल्या स्वधर्मीयांच्या शहराकडे निघाली आहे वा तिला आणखी पुढे जावयाचे आहे हे स्पष्ट होत नाही. ती ज्या शहरात जाणार आहे ते शहरही पूर्वीच्याच शहराच्या मानसिकतेचे असेल तर मग नफिसाच्या जाण्याचे प्रयोजनही कवीने गुलदस्तातच ठेवले आहे. कवीने या दोन शहरातील साम्य मात्र चांगले उभे केले आहे. कवी लिहितात.....

“ नफिसा तुझ्या कमनीय शरीरासमोर,
काजळकाल्या डोळ्यांसमोर, ओठांसमोर
तेथील धर्माचे ठेकेदार तुला आताच अर्ज करतील
मात्र सावध रहा नफिसा
इथल्याप्रमाणेच तिथेही दोन
प्रकारच्या दातांचा व्यवहार असतो.”

स्त्रीयांच्या बाबतीत हा दोन प्रकारच्या दातांचा व्यवहार जगात कुठे नाही? जगाच्या पाठीवर कुठेही गेलात तरी स्त्रीकडे पाहण्याचा पुरुषी दृष्टिकोन सारखाच आढळतो. कवीही त्याला अपवाद नाही असे वाटते. कारण नफिसाला ज्या इप्सित स्थळी जावयाचे आहे तिथवर पोहचवण्याचे काम निश्चित झालेले दिसत नाही तर आपले सामाजिक कर्तव्य पार न पाडता तिला उपदेशाचे डोज पाजण्याचे काम मात्र कवीने चोखपणे बजावले आहे. तू आता हा प्रदेश सोडून निघालीच आहेस तर कुठे थांबले पाहिजे याचे दिग्दर्शन करतांना कवी म्हणतात,

“ थकलीस तर बोधीवृक्षाखाली
निःसंकोच आराम फर्माव”

कवीने इथे बुद्धतत्त्वज्ञानावर जगणाऱ्या लोकांविषयीचा विश्वास प्रकट केला असला तरी कवीचा कुठल्याच तत्त्वज्ञानावर विश्वास नसल्याचेही याच कवितेतुन व्यक्त होते. इथे कवीची अवस्था मानसिक गोंधळाची दिसून येते. म्हणूनच कवी लिहितात,

“ माणसाने सांगितलेल्या तिथल्या कुठल्याही
तत्त्वज्ञानावर विश्वास ठेवू नकोस
हे तत्त्वज्ञान फक्त सांगण्यासाठीच असते
तिथला प्रत्येक माणूस हा आपल्या सोयीनुसार
आपले तत्त्वज्ञान करून जगत असतो.

जगातील कुठल्याही धर्माचे लोक याला अपवाद ठरू शकणार नाहीत. बौद्धही नाहीच नाही. साऱ्याच धर्माच्या लोकांनी आपल्या सोयीनुसार धर्माचे तत्त्वज्ञान तयार केले आहे. कवीची ही भूमिका खरी मानली तरी तो तत्त्वज्ञानाचा दोष असू शकत नाही. मुळात माणसाच्या अस्तित्वात बंधमुक्तीची स्फुलिंगे काळानुरूप पेरलेले असतातच, त्याला कुणी तरी नेमकी दिशा देण्याची गरज असते. कोंडवाड्यात डांबलेल्या गुरांनाही कोंडवाडा असह्य होत असतो. अशा समूहांना आपल्या अस्तित्वाची ओळाख अस्मितेच्या जाणिवेतून होण्याची गरज असते. अशावेळी कवी म्हणतात.

“ वर्षापासून कोंडलेली सगळी गुरे
कोंडवाड्याच्या भिंती तोडून बोहर पडली
हे कधी झाले, कसे झाले, काही कळलेच नाही

कोंडवाड्यापुढच्या भाषणात फक्त एवढेच बोललो
हे कुठपर्यंत चालणार?’’

बंधमुक्तीच्या लढ्यांना प्रेरणा देण्याचा ऐतिहासिक प्रयत्न एकोणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. हे इतिहासाचे स्वरूप लोकनाथ यशवंत यांच्या वरील ओळीतून सूचित झाले आहे.

एखादी घटना विपर्यस्त करून मांडणे ही कवीची हातोटी आहे. ‘पलायन’ या कवितेत कवी म्हणतात, सर्प झाडावर चढला की, पक्षी पिल्ले सोडून उडून जातात, कवीचा हा अनुभव पक्षांच्या बाबतीत खरा ठरू शकतो. पक्षी ही प्रतिमा आपण माणसांसाठी घेतली तर तो अनुभव प्रतिक्रियात्मकच असेल. म्हणूनच कवी म्हणतात .....

“ माणसांनी असे ऐनवेळी पलायन करू नये
वस्ती जळायला लागली की पळून जाऊ नये.”

आंबेडकरी विचारांवर पोसलेल्या माणसांना लढण्याचं बळ ‘पॅथरने’ दिले. आंबेडकरी माणसे लढतालढता मरतील पण पळून जाणार नाहीत. वस्तीला आग लागली तर ती विझवून नवी वस्ती उभारणे हा उपाय आहे किंवा वस्ती पेटविणाऱ्यांचे हात कलम करणे असाही उपाय असू शकतो. यावरून लोकनाथ यशवंत यांची कविता सामाजिक बांधिलकीच्या शोकात्म कथा तटस्थपणे मांडून अनुत्तरीत प्रश्नाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करते. म्हणूनच डॉ. गंगाधर पानतावणे यांनी, “ लोकनाथ यशवंत हा दलित कवितेच्या क्षितिजावरील एक उगवता तारा आहे असे म्हटले आहे. तारा हा स्वयंप्रकाशी असतो हे वैज्ञानिक सत्य आहे. लोकनाथ यशवंत हा जर कवितेच्या क्षेत्रातील तारा असेल तर त्यांची कविता ही स्वयंप्रकाशी असली पाहिजे, आणि ती आहे असे माझे प्रामाणिक मत आहे.

निष्कर्ष :

अशाप्रकारे ‘आता होऊन जाऊ द्या!’ या काव्यसंग्रहातील कविता शोषणाचा इतिहास आणि वर्णव्यवस्थापूजक समाजाचे स्वरूप सूचित करतो; म्हणून त्यांच्या कवितेत सर्वकष अस्मितेची जाणीव प्रकट होते. त्याचबरोबर समकालीन वास्तवाचे रूपही प्रकट होते. एक नवी विद्रोहाची खेळी या कवितेने मांडली असून, पर्यायी संस्कृतीच्या उभारणीसाठी आवाहन करतांना माणसाच्या शोषणाविरूद्ध, अन्यायाविरूद्ध लढ्याला प्रवृत्त करते. म्हणूनच त्यांची कविता समूहमनाचा क्रांतिकारी आविष्कार वाटतो.

संदर्भ :

१. यशवंत लोकनाथ : आता होऊन जाऊ द्या! मुक्तछंद प्रकाशन, चंद्रपूर, जानेवारी १९८९, पृ. ४३
२. तत्रैव : पृ. ४६
३. तत्रैव : पृ. ७०
४. तत्रैव : पृ. ३१
५. तत्रैव : पृ. प्रस्तावना, पृ. ७

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक सामाजिक विचार

डॉ. हेमचंद दुधगवळी

शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचांदुर,

जि. चंद्रपुर ४४२९०८

dudhgawalihemchand@gmail.com

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ एक व्यक्ती नसून तो देशाचा व समाजाचा एक सामाजिक विचार आहे. हा विचार प्रेरणादायी व प्रवाही आहे. म्हणूनच हजारो वर्षांच्या इतिहासात गावकुसाबाहेरच्या काळोखात प्रथमच एका प्रज्ञासूर्याचा, प्रकांडपंडित आणि सामाजिक मूलभूत हक्क प्राप्त करून देणारा जागतिक किर्तीचा झुंजार समाजक्रांतीकाराचा भारताच्या भूमीवर उदय झाला. तो एक उदय नव्हता, तर गावकुसाबाहेर तळागाळातील अस्पृश्य—बहुजन समाजावर होणाऱ्या अन्याय—अत्याचाराला नेस्तनाबूत करणारा तो एक प्रचंड उद्रेक होता. हिंदुत्ववादी मनुच्या समाजव्यवस्थेने गर्भगळीत झालेल्या कोटी कोटी बहुजनांच्या मनातील आशेचा तो किरण होता; तर या अस्पृश्य देशाची राज्यघटना लिहिणारा एक उत्कृष्ट सांसदपटू आणि बौद्ध तत्वज्ञानाचे अभिनव भाष्य करणारा हा जागतिक किर्तीचा ज्ञानसूर्य होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बुद्धीप्रामाण्यवादी असल्याने त्यांनी सामाजिक, नैतिक मुल्यांच्या विचारांना प्राधान्य दिले. समाजाला संस्कारीत करण्याचे शिक्षण हे एक पवित्र माध्यम मानून त्यांनी सामाजिक विकासात शिक्षणावर अधिकच भर दिला. त्यातून सामाजिक विचारांची, संकल्पनांची सत्यता पडताळून पाहण्याची दृष्टी मिळत असते. त्यातून समाजाला व राष्ट्रहिताच्या कार्याला सुसंकृत करून योग्य वळण लावता येते. त्यांचे हे सामाजिक विचार त्यांना आलेल्या जीवनात एक अस्पृश्य या नात्याने आलेले कटू अनुभवावरून स्फुरलेले आहे, तर काही प्रमाणात त्यांचे व्यापक जीवनविषयक तत्वज्ञान या सामाजिक विचारातील अनुभवावर आधारित आहे.

ज्या काळात मनुवादी विचारांच्या समाजव्यवस्थेत बहुजन समाज चारित्र्यहीन झाला. ज्याचा स्वाभिमान हिसकावून घेतला, ज्यांना मुर्दाड अस्पृश्य समजल्या गेले अशा दिशाहीन झालेल्या बहुजन—अस्पृश्य समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी माणूसपणाची चेतना दिली. अमानवी गुलामीची वस्त्रे परिधान करून जगण्यापेक्षा फाटक्या कपड्यात राहून स्वाभिमानाने, सन्मानाने माणूस म्हणून जगण्याची प्रेरणा दिली, हे बहुजन समाजाचे श्रेष्ठत्वच आहे. ही सामाजिक विचारांची जाणीव डॉ. बाबासाहेबांनी करून दिली. मृतावस्थेत असलेल्या बहुजनांना सामाजिक विचारांच्या बंडाची भावना करून दिली. त्या सामाजिक विचारांच्या चळवळीला व भरकटलेल्या समाजव्यवस्थेला त्यांनी संघटनेचे शस्त्र

दिले. छळ करणाऱ्या हिंदूत्ववादी मनु समाजव्यवस्थेविरुद्ध आवाज उठविण्याचा नवा मंत्र दिला. “शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा” हा मानवी अधिकाराचा मुलमंत्र दिला. डॉ. बाबासाहेबांच्या याच मानवी अधिकाराच्या मुलमंत्राच्या आधारे गावकुसाबाहेरचा मृत समाज जागा झाला. आणि बहुजन समाज पेटून उठला. तेव्हा बाबासाहेब म्हणतात, “आपल्या स्वाभिमानाच्या लढाईसाठी आम्हीही हिंदू आहोत आम्हालाही समानतेने व माणूसकीने, स्वाभिमानाने वागविले पाहिजे,” या सामाजिक विचाराचे महत्व हिंदू समाजाला पटले नाही, म्हणून डॉ. बाबासाहेबांनी “मी हिंदू म्हणून जन्मलो पण हिंदू म्हणून कदापी मरणार नाही” ही जाहिररीत्या प्रतिज्ञा केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक सुधारणावादी विचाराचे तत्वज्ञ असल्यामुळे त्यांनी सामाजिक विचारात आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व नैतिक मुल्यांना प्राधान्य दिले. ज्या मनुवादी विचारांच्या समाजव्यवस्थेत अस्पृश्य—बहुजन समाजाला पिण्याचे पाणी व मंदिरामध्ये प्रवेश नाकारला गेला तो आलेला अनुभव हा त्यांच्या जिव्हारी लागला. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजनांच्या सामाजिक विकासाचे धोरण म्हणजेच समाज परिवर्तन हे तत्व स्विकारले. या सामाजिक विचाराच्या धोरणाचा आधारस्तंभ पाणी व मंदिर प्रवेश होय. हे सर्वप्रथम त्यांनी बहुजनांना समजावून दिले.

सामाजिक परिवर्तनासाठी समाजाला शिक्षण देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. समाजाला संस्कारीत करण्याचे हे पवित्र कार्य आहे. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार व त्यावर श्रद्धा होती. सामाजिक परिवर्तनात शिक्षण म्हणजे रस्ते, गच्ची व सडका बांधणे नव्हे किंवा बारभाईचा कारभार लिहिणे नव्हे तर शिक्षण म्हणजे समाजमनावर सुयोग्य संस्कार करून मानवी जीवनात जगण्याचे एक साधन होय. तेव्हाच बहुजन समाजाच्या सामाजिक विचारांचा विकास होवून हा समाज माणूस म्हणून जगण्यास पात्र राहिल. हे सामाजिक विचार डॉ. बाबासाहेबांचे होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजनांचे सामाजिक परिवर्तन करताना स्त्रीस्वातंत्र्याच्या अस्मितेलाही वाचा फोडली, हिंदूवर्णव्यवस्थेत मनुच्या अमानवी संस्कृतीत बहुजन समाजातील स्त्रिया मानसिक मुलामगीरीचे व दासीचे जीवन जगत होत्या, त्या स्त्रियांना सामाजिक विचार दाखवून समाजप्रवाहात आणून समाजातील एक स्त्री म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळवून दिला. सामाजिक विचारांच्या परिवर्तनाची चळवळ चालवित असताना डॉ. बाबासाहेबांनी रमाईला विठ्ठलाच्या दर्शनाबाबत हीच विचाराची समजूत घातली, “रमा पंढरपुरला जाण्यात काहीच अर्थ नाही, जो विठ्ठल आपल्या भक्तांना दूर लोटतो, त्यांना जवळून दर्शन देत नाही, तो का देव आहे? आपण असे पंढरपुर निर्माण करू की, जिथे कुणालाही दूर लोटले जाणार नाही सर्वाना दर्शन घेता येईल.” आणि तो महासागर डॉ. बाबासाहेबांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीतून घडविला. आपल्या कोटी—कोटी बहुजन

समाजबांधवांसह १४ ऑक्टोबर १९५६ ला नागपूरला बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली. ही सामाजिक विचाराच्या परिवर्तनाची चळवळ म्हणजे विश्वशांतीचा तो एक विचार आहे.

म्हणून देशातल्या मनुवादी अविचारी संस्कृतीत अंधाराच्या काळोखात पडलेल्या स्पृष्य—अस्पृष्य बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी व सर्वांगीण विकासासाठी तथाकथित मनुविचारातील सवर्णवाद व ब्राम्हण्य विरूध्द त्यांनी सातत्याने संघर्ष करून सामाजिक विचाराचा लढा दिला. त्याचा सामाजिक परिवर्तनाच्या विचाराचा लढा सनातन्यांनी बहुजन समाजावर लादलेल्या अमानवी विकृती दृष्टप्रवृत्तीच्या विचाराविरूध्द होता. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक क्रांतीच्या चळवळीच्या विचारातून बहुजन समाजाला मानवी मूलभूत हक्क मिळवून देण्यासाठी हा सामाजिक परिवर्तनाच्या विचाराचा मार्ग स्विकारला होता.

या मनुवादी अडगळीच्या समाजव्यवस्थेत स्पृष्य—अस्पृष्य, शोषित—पीडित व अज्ञानी समाजाला नव्या विचाराचे बोधामृत पाजणारा तो प्रज्ञासूर्य होता. ज्याच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या विचारांनी अनेक देश व विचारवंत प्रभावित झाले आणि त्यांच्या या सामाजिक परिवर्तनाच्या महान कार्याने हा संपूर्ण काळ भारावून गेला. ज्यांच्या जीवनात व विचारांनी या विराट बहुजन समाजाला उदंड विश्वास दिला तो म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक परिवर्तनाचा विचार होता. माणसाला माणूसपणाची जाणीव करून देणारी ती विचाराची एक अफाट शक्ती होती. माणसातला विश्वास व चेतना समानमनास टिकवून ठेवणार डॉ. बाबासाहेब बौद्धिक विचार होता. म्हणून आजच्या परिस्थितीत देशाला, समाजाला त्यांच्या सामाजिक विचाराची गरज आहे. तेव्हाच देशात सामाजिक विचाराचे परिवर्तन घडून येईल, आणि देश सर्वधर्मसमभाव या वटवृक्षाखाली गुण्यागोविंदाने नांदताना दिसेल.

संदर्भ :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ — संपा. केशव मेश्राम, बा. ह. कल्याणकर, हरी नरके, अर्जुन डांगळे, एस. एस. भोसले
२. डॉ. आंबेडकर चरित्र — धनंजय कीर

**The Species of Emotions in Duryodhana's Mind:
Unravelling the Psyche in 'The Assembly Hall' of the Mahabharata**

Dipak Sarkar
Assistant Professor
Department of English
Kandi Raj College, Kandi.

Abstract: Emotion and literature has a deep relationship. Emotion is associated with various features of literary works. Emotions can be seen in the characters, the use of languages, in the plots and motifs. Emotion is the primary quality of a literary text. Literary characters always motivated by various emotions of his mind. TH Ribot has said that "Every primary emotion is an innate complex expressing directly the constitution of the individual ". Thus study of emotion will have to reveal the study of the individual's dominant characteristics. Patrick Colm Hogan defines emotion in his terms that "an emotion is fundamentally system of the mind with neural and somatic substrate that motivates motor or cognitive behaviour". Duryodhana is one of the key characters in Mahabharata and presented in the narration of the story as an antagonist to the Pandavas. His emotions, feelings and actions in the storyworld of the epic poem seemingly become the basis for the consequences of his own life, his own family and also affect the actions of the others in their life world. Duryodhana is a purely an emotional character possessed various orders of emotions as emotions classified by Alexander Bain, acting in his mind, body and action. The various orders of emotion of terror, emotions of anxiety, abasement, wonder, depression and desire can be found operating in his responses to the things which has come to his life. And Duryodhana's emotional qualities are innate in the potentialities of his nerves system as he cannot change them. The study of the feelings and emotions of Duryodhana in this paper will aim to understand the emotional complexus of the character-Duryodhana as presented in the chapter-47 in the second book -"The book of Assembly Hall" or Sabha Parva in Mahabharata.

Key words: Feelings, Species of Emotions, Anxiety, Terror, Abashment, Innate, Emotion complexus, Neural, Somatic, Mind, Body

Introduction:

As many views offer the concepts that literature and the emotions are seemingly connected with each other inseparably. The position of emotion in literature may be designated as the central force of its structure or key material in its composition. Patrick C Hogan said in his book 'Literature and Emotion', that "the centrality of emotion to literature and literary experiences has been recognized throughout literary history and across literary traditions". Emotion is associated with different features of literary works and literary experiences as it is mentioned by Hogan. Emotions have to dwell inside the veins of characters, the avenues of language, the plots and the motif of narration of a literary text. Emotions taking its birth in the text tend to stretch beyond the frame and act, as a form of contagious energy to saturate the mind of readers, listeners and authors coming in contact with the text. The stakeholders of emotions do not only live inside the text but also outside the text. Hogan point out that "all these external and internal

components are connected with emotion..” . The study of emotion in literature has been fascinating subjects to not only the literary scholars but also the psychologist, physiologists and the philosophers for the long decades. Emotion is the prime quality of literature. Vera Nunning said that “many thinkers view that emotion is embedded in the stories “. Various literary scholars and theorists sometimes designate literary text as a” script of emotion” mentioned by Vera Nunning. Literature presents emotion and claims reciprocal emotional responses from the readers and listeners. The one of the many strategies of the authors is to produce emotion in the text in its various ways.

We know that the characters who remain in the core part in the texts and it is those characters who constitute the plots of actions (sequence of events) in the literary stories. “Susanne Knaller said that “On the level of text the actions of the literary characters have always been motivated by the emotions such as guilt, hatred, love, jealousy and fear”. It is seen with our common understanding that literary human characters are acting, breathing, talking, expressing their feelings. Emotions, making judgements and giving decisions in their story world like ours as we do in our real world. To understand the mind of any one of the literary characters as Susanne Knaller said that “since the 17th century it has been agreed within the western philosophy and science that emotions and feelings are necessary foundations for self-understanding and for understanding others.” Emotions and feelings determine the relationship between body, mind and actions” as said by Susanne Knaller. By extension of this view, we using our cognition can say that study of the feelings and emotions of the character will reveal the constituent of his or her mind expressing itself in the literary world .Our this assumption receives its strength from T H Ribot’s view when he said that “Every primary emotion is an innate complexus expressing directly the constitution of the individual “. Thus study of emotion will have to reveal the study of the individual’s dominant characteristics.

Duryodhana is one of the key characters in Mahabharata and presented in the narration of the story as an antagonist to the Pandavas. His emotions, feelings and actions in the story world of the epic poem seemingly become the basis for the consequences of his own life, his own family and also affect the actions of the others in their life world. He is in general consensus held responsible for the disastrous and annihilating Great War in the Mahabharata .Duryodhana was the eldest son of Dhritarastra and Gandhari and designated as the prince of Kuru dynasty. His malevolent nature towards the Pandavas claims the attention in the complex network of the events in story line. In family history Pandavas are described to be descended from the same family branch where Dhritarastra and Pandu were brothers in their bond. Pandavas belong to the clan of Pandu and Duryodhana to the blood line of Dhritarastra who retained the original family title “Kuru” dynasty. From this historical perspective Duryodhana and Pandavas are cousins in their relationship.

Out of 18 books of Mahabharata sabha parva or the book of assembly hall claims to be designated as the second book of the epic. The book of assembly hall has total 81 chapters and the chapter no 47 describes duryodhana’s visit to Yudhishthira’s palace and his observation of Wealth of Pandavas.

Duryodhana, while lodging in the palace of Yudhisthira, wished to inspect and began to see the palace by moving through the various sections of the house. The palace creates on him impressions that he had not had such experience before from any such house built in the line of his own relatives. This is now built by the Pandavas. It generates in him the feeling of unhappiness and jealousy. The unhappiness comes from the feeling of non-existence of such thing under their ownership. It means that he did not enjoy experience of living in such palace as his own. The want of this type of palace in his kingdom rattles in his mind. This kind of wonderful architects which have been found in this house leads him to the thought of want that he has not such a palace. Everytime his sensitivity was getting hurt.

The chapter of Mahabharata which is being dealt here in this paper contains 40 slokas and among them the slokas under the marking number from 1 to 15 devoted to bear the description of the incidents happened to the senses of Duryodhana and his responsive manifestations to the situations while inspecting the palace and the slokas from 16 to 40 contains the details of the outburst of emotions through his language to Shakuni who is another important character in the epic Mahabharata when they were returning from Yudhisthira's palace to their own kingdom and palace -Hastinapur .

The study of the feelings and emotions of Duryodhana in this paper will aim to understand the emotional complexus of the character-Duryodhana as presented in the chapter-47 in the second book -"The book of Assembly Hall" or Sabha Parva in Mahabharata. My study of these prominent character solely confines to the events and incidents of the specific chapter to assess his emotions and its species

Theoretical Concepts:

The theoretical preference is given for this analysis of the feelings and emotions,,as being the constituent elements of the character of Duryodhana to the concepts of Philosopher Samuel Baily's definition of character formation and the psychologist Alexander Bain 's classifications of the family of emotions in his book "The Emotions and The Will" . S Baily who has made a clear and sagacious remark of the character " that character is constituted not by peculiar qualities but chiefly by the proportions in which mental properties common to the individual with the rest of species are manifested"(On the Study of Character,p17).

In his attempt to make division of mental properties or elements of mind , S Baily has kept intellect under one head and the feelings, propensities and desires in the another head. He cares to give the concept that " The predominance of certain feelings, propensities, desires in his mind over others which although existing there are less marked such as fear, hope , resentment, the love of approbation, conscientiousness, curiosity, benevolence, ambitions and so on all of which may be found united in infinitely varying proportions". With regard to the peculiar qualities, Baily seems to indicate the physical qualities of the individual. Alexander Bain in his well-known book 'The Emotions and The Will', has described, analysed and classified the different orders of emotions with their causing stimuli or circumstances.

Objectives of the Study :

My object is to show that there to be existing several orders of emotions manifesting through Duryodhana's responses to the objects or circumstances , thoughts, and actions associated with

him in the part of the story , and bring to our common understanding those emotional complexus into his psychological identity.

Behind my analysis there will be a backing of my contemplation on Duryodhana that he manifesting himself as embodiment of emotions rather than intellect coming from two fundamental concepts of Alexender Bain' saying that "Characters strictly or purely emotional"(The Emotions and The Will) and the other is of S Baily's remark that character is constituted by mental properties. Under the classified head of mental properties, the feelings and emotions take the side into it .The feelings and the plurality of emotions of Duryodhana , can be determined from the following indicators lying in the story such as the incidents and experiences associated with him in the palace , the narrator of the story, Duryodhana's own speech and from the remarks of Shakuni.

What is Emotion?

Patrick Colm Hogan defines emotion in his terms that "an emotion is fundamentally system of the mind with neural and somatic substrate that motivates motor or cognitive behaviour". (Routledge companion to literature and Emotion, p2) Philosopher Ralph Adolphs said that "emotions are functional states that cause feelings and behaviour"(Routledge companion to Literature and Emotion ,p2). David Matsumoto notes that "any theory of emotion suggests that when emotions are elicited, they recruit a host of responses, which include expressive behaviour, physiological reactions, certain type of cognition, and subjective experiences".

Carl Georg Lange said that emotions are the powerful forces of nature. He said" Emotions are not only important factors of human life of an individual human being, but they are also most powerful forces of nature known to us. Every page in the history of nations testifies to their invincible power."(The Emotions, p34).

William James in his definition of Emotion says that 'Emotion is nothing but feeling of the reflex bodily effects of what we call its objects, effects due to its connate adaptation of the nervous system to the object'. He adds more that the ideas of shame, desire, regret, first must have been attached by education and association to the conventional objects before the bodily changes could be awakened. By the extension of this thought , this can be of the way of view that the education , culture , belief, practices and prejudices are something's external factors associated with the individual are responsible for the growth of emotion in the body of the person .(The Emotion.p18) .

T H Ribot defines emotion as such that 'the emotions are organized manifestations of the life of feelings, they are the reactions of the individual on everything which touches the course of life, or his amelioration, his being , or his better being'.(Psychology of emotion.p93).

Thus the definition of emotions can be summarised in these terms that emotion is the force or excitement arises in the system of nerves or in mind and brain because of the presence of the objects or stimulus resulting in responses and behaviour. Emotions or feelings designate how we react physically and mentally to anything that affect us and creates our identity.

Psychologists, Physiologists and Behaviouralists are in their general opinion that human beings are subjects constituted with the elements of Body and Mind where former is defined as tangible or concrete and the latter is intangible and abstract. Mind is the store house of thoughts, feelings,

emotions and reasons. Many psychologists in their discussion divide the functions of the mind into two different sections namely 1) Intellect and 2) Non-intellect. The feelings and emotions generally come under the function of non-intellect part but this not has been proved that non-intellect part is separated entirely from the intellect part. On the other hand this has been also asserted by the psychiatrists and scientists that the mind which is invisible manifests its actions through brain and nervous systems of the body and mind is not independent of brain for its works. As all these views offer to think that emotions and behaviour are deeply connected leading to the idea of discovery of the person's character with the propensities of emotional complexes in mind. Emotions are so powerful that they affect the body, mind and action of the persons.

In the following analysis of revelation of the emotions, the focus light is essentially to go to the emotions and their types which mildly and vigorously present in the mind of Duryodhana. The manifestations of various species of emotions accompanied with his conduct, are explained here in aligning with Alexander Bain's enumeration of emotions and their species presented in his book 'The Emotions and The Will' (1859).

Duryodhana's experiences and identification of the order of emotions:

Emotion of Wonder:

Scholar A. Bain finds it to explain that emotion comes after sensations of the senses. As in the one of his own creations of classifications of emotion called 'Emotion of Wonder', he is seen to be referring to that "then, to the object of wonder, we say in general that anything that very much surpasses or deviates from our habitual experience calls forth the excitement." "New scenes, new events, new acquisition of knowledge, new discoveries impart a racy stimulus to the mind, when besides the novelty, there is anything in the degree or kind that we are quite unprepared for by our previous experiences, we are overtaken with the sentiment in question".

The class of emotion of wonder happens to be reflected in the sloka no-2 of this chapter, when we see sage Vaisampayana, narrator of the story, introduced the limitation of Duryodhana previous experiences by saying that he is in the palace which he had never seen before. This means, aligning with Bain's psychological propositions, he in the mental state of wonder in the initial phase as he is experiencing something novel.

Emotion of Terror:

Under this order of emotion, A Bain includes pain, apprehension, uncertainty, strangeness, feeling of intense misery, wasting energies, subduing spirit, anxiety suspicion, horror, panic and despair as the species of this family.

The element of uncertainty of this family mainly comes from, as Bain remarks, the body's stability. As he says that "Nothing more readily dissolves the composure of the frame than the sense of the unstable or insecure. The strongest illustration of this is afforded by the giving way of bodily support. A shock is felt throughout the whole system, the head becomes dizzy, and the sensation is wretched and painful in the extreme. Precisely as the bodily functions perform their part undisturbed only when the footing is secure." These remarks may be interpreted in another way that the stability and instability of the body on feet is one of the causes directed to arousing of the emotions or the feeling of certainty and uncertainty in mind.

Duryodhana's bodily balance was to be seen disturbed several times when he was strolling inside the palace building and eyeing on different architectural designs. Sloka-3-4, tells that he was easily deceived by the designs of the floor and could not keep the balance of his body while walking and he fell down there. Sloka -6 says that in another situation he fell in the pool of water for his puzzled thoughts guiding him to be thinking it to be marvellous floor. This breach of bodily balance surely stirs in his mental balance and consequently resulting to produce in him the emotion of uncertainty as per the explanation of Psychologist A Bain. For this is the matter as per Bain's principles, that distrust of his eye and brain faculties will be to a certain degree occurring in his mind and feeling of uncertainty will confirmedly be dominating over him for the time in his following behaviour when he was seen to be walking pulling his lower cloth up so that he did not fall and get wet because of water (sloka-10). On one occasion, he is seen to be pushing a crystal gems-crusted door like design in the wall but got hurt in the head and felt dizziness and on the other time, he is to fell imminently after his attempt to open an opened door and fell on the ground exiting through the door (sloka 11&12). Thus he was, as long as walking in the houses of the court, could not be able to keep the balance his body generating the strong sense of uncertainty and distrust in his own confidence.

Emotion of Anxiety, Depression and Abashment:

Alexander Bain classifies Anxiety, Depression, and Abashment under the order of Emotion of Terror where he attempts to reveal the matter that "the rational and measured exertions to meet our known emergency may be said to indicate anxiety of mind. Anxious condition of mind is sort of diffused terror, a readiness to take on the passions on all the occasions of apprehension or uncertainty."

"The exhaustion that follows on diversion and waste of nervous power which necessarily leaves a sense of depression behind but the tumult of the moment when forces of brain are profusely thrown into the expression organs, is an occasion of acute wretchedness."

"The being *Abashed* before a strange face or a new company is remarkable as one of the manifold influences of the human presence upon the human kind. The principal circumstance is unquestionably, the feeling caused by the aspect of power with the uncertainty belonging to the exercise of it."

The plurality of emotions will supposedly be operating in the name of anxiety, depression and abashment in the mind of Duryodhana when he was going through the unexpected experiences in the court of Yudhishthira, his rival. Sloka 7,8,9 and 11 describes that Bhimsena, Arjun, Nakul, Sahadeva and other servants standing on the upstairs were observing him and they kept laughing at Duryodhana's uneasy conduct being trapped in the beyond expectation situation. Their assembled presence and their eyes staring at him along with their mockery enough to create emotional disturbances in the mind of Duryodhana. The symptoms of anxiety and abashment are evident when he is noticed to exert his brain and nervous systems to hide his face from them, indicating well enough to assume that he is suffering from the senses of anxiety and abashment in their presence. His unaccustomed behaviour and exhaustion in the new circumstances are to be resulting in producing the symptoms of depression causing him to be sad. Duryodhana's sadness is referred by sage Vaisampayana in the sloka-14 where, as he is to state that Duryodhana with an

unhappy mind departs the palace after seeking permission from Yudhisthira . His sadness not only comes from his judgement of his own position before the power of Pandavas but also comes from seeing a new level of abundance of wealth in the house of them.

From all these matters it may be summarised that deceived so many times in being trapped in the unmatched complicated and glittering interior designs of the palace, Duryodhana could not but succumb to deep dampening state of mind felt helpless before the novelty of the court and Yudhisthira's store of wealth unthinkable of its variety appealed so heavily to his envious mind resulting to turn him off and gloomy in mind .

Working of Tender emotion and feeling of Desire:

We would take in this matter several remarks of Alexander Bain, in his enumeration of this family of emotion. As the origin of this category of emotions, as he says, is purely in the glandular organs of humans and it is effusive pre-eminently by nature. As he said that "the objects, diffusive, mental modes, the conduct and the consequences are all characteristics" of this group of emotion. Tender emotion, as he states that "the consideration of a large region of human feelings along with the unity of character or generic consistency, there is great diversity of modes or species.". In explicating this one, he mainly focuses on the objects, causes or stimulants of tender feeling. The feeling of joy, pain and desire are to take the considerable positions in his discussion of this order of emotion. Of the power of tender emotion, his view is ,as he speaks of , " Repetition has a deadening or a quickening influence according to circumstances ." This is to indicate that the intellectual continuance of or repetition of impressions or objects of emotion may have a deadening and quickening influence to the circumstances and it may in long run ignite a long series of actions. Of the Desire, he says that "The same combination of volition and intellectual yields desire or longing without active pursuit". This can be interpreted as such that desire is born out of the continuation of impression or the stimulus in intellectual retention and the out of the influence of the will power.

Tender emotions in the form of pleasure, pain and desire may be stirring the innermost part of the mind of Duryodhana and the inevitable spur of his feelings may be observable more clearly in the scenes of the chapter. We see that when he and his maternal uncle Shakuni were heading towards Hastinapur after departing from Pandava's palace and conversing with each other there he busted out all his emotions and desires .

The palace and the abundance of wealth of Yudhisthira as to be working to be the objects of stimulus of his emotion of pain or sorrow. He repeatedly expresses his feeling of sorrow arising from these two particular causes as termed the palace and wealth. The intellectual bearings of the impressions generated out of the objects causes dreadening influence in the form of sorrow in his mind. He has been suffering of sorrow since then when he, through his eyes observed the wealth and palace of his rival. Instances of proofs of this mental mode or happening of tender emotion - sorrow or pain in Duryodhana can be brought from the pieces of declaration of Vaisampayana, confession of Duryodhana, and and Shakuni's consolatory advices in the story.

In the slokas 16-20, Sage Vaishampayana is heard to remake about the state of mind of Duryodhana. He says that prince of kuru sticks to remembering of the objects and tends to be

immersed deep in the sorrowful state of his world of mind and gradually overpowered by this passed through the all-out sinful thoughts .

The impressions of unprecedented glory, the unmeasured amount of wealth ,the super powerful position in the empire and the loyalty of thousands and thousands of kings and even from the children to old persons to king Yudhisthira and to the entire Pandava family, were to be persisting in the mind of Duryodhana and he was swayed over by sorrow. As if he was drowned into the internal commotion of the mind and became unaware of the outside world. Shakuni called him repeatedly no the way but he remained unresponsive to him and started to behave very much like a mad man.(sloka-20).

When asked by Shakuni to tell him the origin of his sorrow and the cause of taking long breath, Duryodhana replied that his sorrow came from seeing Arjuna conquered a vast part of the world and they arranged for such a grand sacrifice for Yudhisthira which only to be compared with the organization of sacrifice by the King of gods- Indra in heaven . These facts affect him and ignite in him the rancour and feel burning in heart all the time and could not endure the pandavas. He ventilated that the killing of king Shishupala by Sri Krishna is not only a wrong deed but also indigestible in any way. He believes that because of the vaulted spirit of the Pandavas , no one protested the misdeed of Sri Krishna. The enrichment and the submission of all kings to the Pandavas burns my heart, he admitted this in his talks. He expressed that though he should not be feeling of sorrow after watching the shining fortune of the Pandavas but still he could not control it. (Sl-21-29).

Duryodhana strong emotion of affection or love for the palace and wealth combined with his volition yielded the desire of acquisition of those objects of pandavas. He is now strongly swayed by the feeling of burning desire and said to Shakuni that he would not intend to survive and would finish himself by entering fire or taking in poison or drowning in water because he is devoid of those things which Yudhisthira has in his possession. .He argues in favour of his desire or intensity of his emotion by saying that no man of mettle will hold the patience after seeing the growth of his rivals and his own dilapidated condition giants them. He feels confused in determining his own natural height of power and could not ascertain whether he is man or woman or eunuch when he installs himself against his enemy's prosperity. He asserts repeatedly that a man like him will never endure in silence his enemy's super growth before him. He will not bear it that Pandavas are surpassing him in terms of blazing assets and settling their supremacy on earth (30-34). Duryodhana regrets that he is very much alone and will not be able to sweep over Pandavas and cannot rob away all their wealth. He is seeing that no fit companion or assistant is around him with whom he can achieve his target that's why he thinks only of his death now. Lastly Duryodhana in this chapter says that the fortunes, the palace and the mockery of the guards of the pandavas are grieving him every moment and he is burning in the fire of resentment. (36-39).

Conclusion:

For Duryodhana as depicted in the episode- 'Assembly Hall', this is to be possibly summarised about him that he is by nature possessed by plurality of emotions with little exercise of his rationality in his thoughts and actions. A Bain has remarked that "Characters strictly or purely

emotional". From Duryodhana's behaviour it can be deduced that he is purely emotional. And his emotion is naturally born in his psychological system as Samuel Baily offers the concept that "Mental characteristic indicated is naturally possessed". According to the concept prevailed in ancient Philosophy and Psychology, that "men are not naturally adapted by mental constitution to one pursuit more than to another". It may mean that power of mind is determined to particular direction. Duryodhana's mind is determined by one particular emotional value which can be termed as a Destructive Emotion and his adaptation power is quite low. The destructive emotion is predominating over his other feelings and emotions that is why is behaving irascible as depicted in the story. He might be suffering some faulty belief in the mental image of the omnipotence of his thoughts and feelings. T H Ribot has, in his book 'Psychology of Emotion', said that "Every primary emotion is an innate complexus expressing directly the constitution of the individual. Duryodhana's emotional qualities are innate in the potentialities of his nerves system as he cannot change them. Thus it can be said that Duryodhana, the antagonist of the story of Mahabharata, appears to be suffering from the emotional complexus and possessed by melt- orders of emotions.

Works Cited:

- Bain, Alexander. *On the Study of Character*. Parker, Son and Bourn, 1861, pp. 1–13.
- Bain, Alexander. *The Emotion and the Will*. John W. Parker & Son, 1859, pp. 27–104.
- Berne, Eric. *Mind in Action*. Simon and Schuster, 1947, pp. 3–68.
- Hogan, Patrick C. *Literature and Emotion*. Routledge, 2018, pp. 1–7.
- Knaller, Susanne, et al., editors. *Writing Emotions*. Das Land Steiermark, 2017.
- Lange, Georg Carl, and William James. *The Emotion*. Vol. 1, Williams and Wilkins Company, 1922, pp. 11–93.
- Maudsley, Henry. *The Physiology of Mind*. Macmillan, 1876.
- McDougall, William. *Psychology: The Study of Behaviour*. Williams and Norgate, 1912.
- Mead, George H. *Mind, Self and Society*. University of Chicago Press, 1972.
- Ribot, T. H. *The Psychology of the Emotions*. Walter Scott Ltd, 1897, pp. 1–124.
- Robinson, Jenefer. *Deeper Than Reason*. Oxford UP, 2005, pp. 1–57.
- The Routledge Companion to Literature and Emotion*. Edited by Patrick Colm Hogan, Bradley J. Irish, and Lalita Pandit Hogan, Routledge, 2002.
- Vyasa, Veda. *Mahabharata*. Translated by Bibek Debroy, Vol. 2, Penguin Books, 2010, pp. 69–103.
- . *Mahabharata*. Translated by Ganga Prasad Shastri, Vol. 3, Mahabharata Prakashak Mandal.
- . *Mahabharata*. Translated by J. A. B. Van Buitenen, edited by Kanav Gupta and Meha Pande, World View, 2016, pp. 3–9.
- . *Mahabharata*. Translated by Paul Wilmot, Bk. 2, Clay Sanskrit Library, 2006.
- . *Mahabharata*. Translated by Ram Nayarayana Dutta Shastri, Vol. 1, Gita Press.